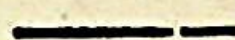
नस्यं तथैव हेतुहेतुमद्भावं गृह्णतस्तस्यैव वा व्याप्तिपरिच्छेदकत्वा-
त्। विपर्य्यये तत्कोटिमात्रपर्य्यवसायिनश्च तर्कस्य तदभावकोटि-
टिकशङ्कानिवर्त्तकत्वम्। अन्यथा धूमो यदि वन्हितच्छून्यजन्या-
न्यतरो न स्यात् जन्यो न स्यादित्यादेरपि तथात्वापत्तेः। तथा

च्छेदकत्वात् व्याप्तिविषयत्वात्। चाकारोऽनुक्तसमुच्चये। स्वो-
त्पत्त्यव्यवहितप्राक्कालावच्छिन्नस्वाधिकरणवृत्तिकाभावप्रतियोगितान-
वच्छेदकत्वरूपाया एव व्यापकतायाः कारणताशरीरनिवि-
ष्टतया तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यपरिच्छेदेपि स्वसमानाधिक-
करणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यरू-
पाया अनुमित्युपयुक्तव्याप्तेः कारणताग्रहेण विषयीकरणादिति
ध्येयम्। ननु तद्धर्मावच्छिन्नापादकताकापत्तित्वेनैव तद्धर्मावच्छि-
न्नवत्ताबुद्धिं प्रति विरोधित्वाद्वह्निशिष्टापादककस्य मूलोक्ततर्कस्य
कुतो वह्निजन्यत्वशङ्कानिवर्त्तकत्वमत आह विपर्यये तन्मात्रकोटि-
पर्यवसायिनश्चेति। विपर्यये स्वविशेष्यपक्षकापादकाभाववत्त्वा-
नुमाने। तन्मात्रपर्यवसायिन इति। तन्मात्रविधेयताकस्यैवेत्यर्थः।
तदभावकोटिकशङ्केति। अत्र शङ्कात्वमविवक्षितं तदभाववत्ताज्ञा-
नमात्रस्यैव निवर्तकत्वं बोध्यम्। तथा च तद्धर्मावच्छिन्नापादक-
ताकापत्तित्वमात्रं न तद्धर्मावच्छिन्नवत्ताबुद्धिविरोधितायां तन्त्र-
मिति भावः। मात्रपदस्य प्रयोजनमाह अन्यथेति। विपर्यये यत्कोटि-
र्भासते तदभावशङ्कायामेव तर्कस्य प्रतिबन्धकत्वे इत्यर्थः। व-
न्हितच्छून्येति। वह्निजन्यवह्निशून्यजन्यैतदन्यतरो न स्यादित्यर्थः। न
चोक्तान्यतरत्वत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धिः जन्यमात्रस्यैव वह्नि-
शून्यादृष्टादिजन्यत्वेन जन्यत्वत्वस्यैव लाघवेन तादृशाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वादिति वाच्यम्। प्रतीतिबलाद्गुरुधर्मस्यापि प्रति-
योगितावच्छेदकत्वस्वीकारात् तथात्वापत्तेरिति। वन्हिजन्यत्वा-
भावकोटिकशङ्कानिवर्त्तकत्वापत्तेरित्यर्थः। न चात्र विपर्ययेऽन्यतरत्व-
स्यैव पर्यवसानं न तु वह्निजन्यत्वस्येति कथं तदभावकोटिकशङ्का-
निवर्त्तकत्वप्रसक्तिरुक्ततर्कस्येति वा[च्य]म्। घटपटान्यतरत्वस्य घट-

पर्य्यवसायिता च क्वचिद्विशेषतो व्याप्त्या, सामान्यतोऽपि क्व चित्पक्षधर्म्मताबलात् । तत् सम्पत्तये चात्र वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वेन

त्वादिस्वरूपत्ववत् वह्नितच्छून्यजन्यान्यतरत्वस्यापि वह्निजन्यत्ववत्तच्छून्यजन्यत्वस्वरूपतया वह्निजन्यत्वेऽपि विपर्ययस्य पर्यवसानसम्भवादिति भावः । तथा पर्यवसायिता चेति । विपर्यये तन्मात्रकोटिपर्यावसायिता चेत्यर्थः । विशेषतो व्याप्त्येति । यद्धर्मावच्छिन्नाभावशङ्कायां तर्कस्य विरोधित्वमापाद्याभावे तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्याप्यत्वग्रहादेव क्वचिद्विपर्यये तन्मात्रकोटिपर्यवसानं यथा पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादौ । तत्र ह्यापाद्यस्य निर्धूमत्वस्याभावे धूमे वन्हित्वावच्छिन्नस्य व्याप्तिग्रहादेव विपर्ययानुमाने वन्हिमात्रपर्यवसायित्वमिति भावः । सामान्यतोपीति। यद्धर्मावच्छिन्नाभावशङ्कायां तर्कस्य विरोधित्वमापाद्याभावे तदितरधर्मावच्छिन्नस्य व्याप्तिग्रहादपि पक्षे धर्मताबलादेव क्वचिद्विपर्ययानुमाने तद्धर्मावच्छिन्नस्य पर्यवसानम् । यथा नित्यभिन्नमिदं यदि नित्यान्यत्वे सति कार्यद्रव्यं न स्यात्तद्द्रव्यं न स्यादित्यादौ । तत्र हि विपर्ययानुमाने द्रव्यत्वेन नित्यान्यत्वविशिष्टस्य कार्यद्रव्यत्वाभावस्याभावः सिद्ध्यन् नित्यान्यत्वाभावस्य बाधाद्विशेष्याभावात्मके कार्यद्रव्यत्वे एव पर्यवस्यति।तथा च धूमो यदीत्यादिमूलोक्ततर्कस्यापि विपर्यये वन्हिजन्यत्वपर्यवसायि तया तदभावशङ्कानिवर्त्तकत्वमक्षतं तद्धर्मावच्छिन्नवत्तासंशये तद्धर्मावच्छिन्नापादककापत्तित्वेनेव फलबलात् विशेष्यवत्ताबुद्धि प्रत्यपि विशेषणवत्तानिर्णयसहकृतविशिष्टापादकापत्तित्वेनैकप्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति भावः । तत्सम्पत्तये । पक्षधर्मतासम्पत्तये । अन्यथाऽपाद्याभावेनोत्पन्नत्वेन वह्न्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टस्य वन्हिसमवहिताजन्यत्वस्याभावः सिद्ध्यन् वन्हिसमवहितजन्यत्वरूपविशेष्याभाव एव पर्यवस्यतीति न स्यात् वह्न्यसमवहिताजन्यत्वरूपस्य विशेषणस्याभावमादायापि विशिष्टाभावस्य पर्यवसान सम्भवादिति भावः। ननु विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वात् वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वेन विशेषित एव पक्षे कुतो विपर्ययानुमानस्य वन्हिसमवहितजन्यत्वपर्यवसायित्वमत आह विशेषणेति ।

पक्षो विशेष्यः। विशेषणवत्त्वेनोपस्थिते विशिष्टाभावबुद्धेर्विशेष्याभावमात्रावलम्बितत्वात्। तथोपस्थितिविरोधि चावन्हेरित्यादि शङ्काद्वयमग्रे निरसनीयम्। वस्तुतो वन्ह्यजन्यमपि वन्हिसमवहितजन्यं वन्ह्यसमवहिताजन्यञ्च सम्भवतीति वन्हिजन्यत्वपर्य्यव-

विशिष्टाभावस्य विशेष्यविशेषणयोः प्रत्येकाभावाभ्यामनतिरेकादिति भावः। ननूक्तविशेषणवत्तानिश्चये सत्येवोक्ततर्कस्य विशेष्याभावरूपे वन्हिसमवहितजन्यत्वे पर्य्यवसानं स्यात् स एव तु नास्ति वन्हिसमवधानं विनापि धूमो भविष्यतीति शङ्कया प्रतिबन्धादित्यत आह तथोपस्थितीति। वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वेन धूमोपस्थितीत्यर्थः। अग्रे अवन्हेरेव भविष्यतीत्यादिग्रन्थेन नियमान्तर्भावानन्तर्भावाभ्यां शङ्काद्वैविध्यम्। न चोक्ततर्कस्य वन्हिसमवहितजन्यत्वग्राहकत्वेपि धूमस्य वन्हिजन्यत्वशङ्कायां बाधकाभाव इति वाच्यम्।वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वे सति वन्हिसमवहितजन्यत्वावच्छेदेन वन्हिजन्यत्वस्यालोकादौ पूर्वं गृहीतत्वात्तादृशजन्यत्वग्राहकतर्कस्यापि व्यावर्त्तकधर्मदर्शनसम्पादकतयैव वन्हिजन्यत्वशङ्कानिवर्त्तकत्वादिति भावः। उक्तकल्पे दूषणाभिधानपूर्वकं कल्पान्तरमाह वस्तुत इति।वन्ह्यजन्यमपि वन्हिसमवहितजन्यं वन्ह्यसमवहिताजन्यं सम्भवतीति। तथा च वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वं सति वन्हिसमवहितजन्यत्वावच्छेदेन वन्हिजन्यत्वस्याऽसत्त्वात् वन्हिसमवहितजन्यत्वग्राहकस्तर्को व्यावर्त्तकधर्मदर्शनसम्पादकतयापि न धूमधर्मिकवन्हिजन्यत्वशङ्कानिवर्त्तको भवितुमर्हतीति भावः। वन्हिसमवहितजन्यत्वं वन्हिसमवहितजन्यत्वशब्दार्थः। वन्हिजन्यत्वपर्य्यवसितं वन्हिजन्यत्वस्वरूपम्।यद्यपि वन्हिसमवहितवान् धूमादित्यादिस्थलीयव्याप्तिग्रहोपयुक्तस्य वन्हिसमवहितजन्यत्वस्य ग्राहकत्वाभिप्रायेण वन्हिसमवहिताजन्यत्वमापादकीकृत्यैव मूलसामञ्जस्ये वन्हिजन्यत्वपर्यवसितोक्तिर्विफला, तथापि अवन्हेरेव भविष्यतीत्याद्युत्तरग्रन्थपर्यालोचनया वन्हिमान् धूमादित्यादिप्रसिद्धस्थलीयव्याप्तिग्रहोपयुक्तस्य वन्हिजन्यत्वस्य ग्राहकतर्क एव मूलस्य तात्पर्य्यावधारणात् तथा व्याख्यातमिति ध्ये-

५०

सितं वन्हिसमवहितजन्यत्वं वाच्यं तथा च घटादौ व्यभिचारवारणाय आपाद्यकोटिप्रतियोगिविशेषणार्थकं ससन्तम्। अजन्ये जन्ये च नान्तरीयके व्यभिचारवारणाय जन्य इति। तदर्थस्तु वन्ह्यसमवधानकालीनवन्हितत्समवधानेतरयावत्कारणजन्यत्वं त-

---

यम्। यद्यपि वन्हिसमवहितजन्यत्वस्य वन्हिजन्यत्वपर्य्यवसितत्वेपि धूमो यदि वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वं सति वन्हिजन्यो न स्यात्तदा जन्यो न स्यादित्यत्र विशिष्टमापादकीकृत्य तर्कः सम्भवत्येव, न च नान्तरीयकवन्हिके व्यभिचारः, वन्हिजन्यत्वाभावमात्रस्यापादकत्वमत इत्यत्रापि मते वन्ह्यसमवधानकालीनवन्हितत्समवधानेतरयावत्कारणकत्वरूपस्यैव जन्यत्वस्यापाद्यकोटौ निवेश्यत्वेन तद्वारणसम्भवात्। तथापि विशिष्टस्यापादकत्वे विपर्य्यये वन्हिजन्यत्वमात्रपर्य्यवसायित्वार्थं वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वस्य पक्षविशेषणस्यानुसर्त्तव्यत्वे गौरवमवन्हेरेव भविष्यतीत्यादिशङ्कायाः प्रकृतापत्त्यप्रतिबन्धकत्वं च स्यात् तादृशपक्षधर्मतासम्पत्तिमात्रप्रतिकूलत्वादतः केवलं वन्हिजन्यत्वाभावमापादकीकृत्याह तथा चेति। जन्यत्वाभावस्वरूपेऽनुयोगिनि विशेषिते घटादौ व्यभिचारतादवस्थ्यमत उक्तं प्रतियोगीति। तथा च धूमो यदि वन्हिजन्यो न स्यात् वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टजन्यो न स्यादित्येवमेव तर्क इत्यापाद्यस्यापि घटादौ सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः। तत्र आपाद्यकोट्यन्तर्गतस्य मूलोक्तजन्यपदस्य व्यावृत्तिमाह अजन्य इति। तथा च वन्ह्यजन्ये गगनादौ वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वस्य सत्त्वेपि तद्विशिष्टजन्यत्वस्य व्यतिरेकसत्त्वान्न व्यभिचारः इति भावः। जन्ये चेति। चकारव्यत्ययेन वन्हिव्यधिकरणे घटादौ नान्तरीयकवन्हिके चेत्यर्थः। नातो विवक्षितसत्यन्तार्थस्य व्यधिकरणे घटादौ सत्त्वेपि न्यूनतेति भावः। वन्ह्यजन्यत्वे सति वन्हिव्याप्यस्वसामग्रीको नान्तरीयकवन्हिकस्तत्तद्रासभादिस्तत्र यथाश्रुतजन्यत्वस्य प्रवेशेनापि व्यभिचारस्यावारणादाह तदर्थस्त्विति। तथा च वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टजन्यत्वस्य नान्तरीयकतत्तद्रासभादौ सत्त्वेपि वन्ह्यसमवधानकालीनवन्हितत्समवधानेतरयाव-

थाविधयावत्कारणकत्वमिति यावत्। तथा च वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वे सति वन्ह्यसमवधानकालीनवन्हितत्समवधानेतरयावत्कारणको

त्कारणजन्यत्वविरहान्न व्यभिचारः । जन्यत्वाप्रवेशे लाघवादाह तथाविधेति । वन्ह्यसमवधानकालीनवन्हितत्समवधानेतरेत्यर्थः । यद्यपि धूमेतरसामग्र्यजन्यत्वं सत्यन्तेनाभिधाय मूलोक्तजन्यत्वस्य यथाश्रुतस्य प्रवेशेपि नान्तरीयकवन्हिके व्यभिचारो वारयितुं शक्यते, तथाप्यवन्हेरेव भविष्यतीति शङ्कायांस्तादृशतर्के प्रतिकूलत्वाभावाद्वक्ष्यमाणग्रन्थासङ्गतिभिया तन्नाभिहितम् । सत्यन्तमन्तर्भाव्य समुदितमापाद्यमाह तथा चेति। अत्र च वन्ह्यजन्यतत्समानाधिकरणघटादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्। स्वसमानाधिकरणवन्हिमद्भिन्नस्वाव्यवहितप्राक्क्षणको यो यस्तदन्यत्वं तदर्थः। महाप्रलयानङ्गीकर्तृमते वन्हिमदन्यस्वाव्यवहितपूर्वक्षणकान्यत्वस्याप्रसिद्ध्या तदन्यत्वविशिष्टस्य वन्ह्यसमवधानकालीनवन्हितत्समवधानेतरयावत्कारणकत्वरूपस्यापाद्यप्रतियोगिनोऽप्रसिद्धिरतः स्वसमानाधिकरणेति वन्हेर्विशेषणम् । नान्तरीयकवन्हिकस्यापि वन्ह्यसमवधानकालीनकिञ्चित्कारणकत्वात् तत्र व्यभिचारः स्यादत उक्तं यावदिति । तथा च तस्य यावत्कारणं न वन्ह्यसमवधानकालीनं तथात्वे वन्ह्यसमवधानकालेप्युत्पत्तिप्रसङ्गादतो न तत्र व्यभिचारः। वन्ह्यसमवधानकालीनत्वं च स्वसमानाधिकरणवन्हिमदन्यक्षणवृत्तित्वम्। निरुक्तवन्ह्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टस्य वन्हिमद्भिन्नक्षणावृत्तियावत्कारणकत्वस्याप्रसिद्धिः प्रलयेपि ब्रह्माण्डान्तरे वन्हिसत्त्वेन तत्कालीनकर्मादौ प्रसिद्ध्यसम्भवादेकदा सकलब्रह्माण्डनाशोपगमे तु पक्षीभूतपुरोवर्त्तिधूमव्यक्ताविष्टापत्तिरतः स्वसमानाधिकरणेति । स्वसमानाधिकरणवन्हिमदन्यस्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वविशिष्टस्य स्वसमानाधिकरणवन्हिमद्भिन्नक्षणवृत्तियावत्कारणत्वस्याप्रसिद्धत्वादाह वहितत्समवधानेतरेति । इदं च यावत्कारणे विशेषणम् । तथा च धूम एवापाद्यस्य प्रतियोगिप्रसिद्धिः । एकैकस्य प्रवेशे तथैवाप्रसिद्धिस्तादवस्थ्यमतो द्वयमुपात्तम् । इत्थञ्च

धूमो यदि वन्हिजन्यो न स्यात्स्वसमानाधिकरणवान्हिमद्भिन्नक्षणाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वे सति स्वसमानाधिकरणवन्हिमद्भिन्नक्षणवृत्तिर्वन्हितत्समवधानेतरयावत्कारणको न स्यादिति समुदितार्थनिष्कर्षः। न च यावन्मध्यगतानां तत्तद्धूमावयवतत्संयोगविशेषरूपाणामेव तत्तद्धूमकारणानां तद्वन्ह्यसमवधानकालीनत्वाभावादुक्ततर्के इष्टापत्तिरिति वाच्यम्। दण्डस्य घटजनकतायां भ्रम्यादिकपालद्वयसंयोगपर्यन्तस्येव वन्हिविशेषस्यापि धूमविशेषजनकतायां तत्तद्धूमावयवतत्संयोगादीनां प्रत्यासत्तितया तत्तद्वन्हिनिष्ठतद्धूमीयकारणताघटकप्रत्यासत्तीतरार्थकेन समवधानेतरपदेनैव वारणादिति दिक्। अत्रेदं तत्वम्। आपादकवत्त्वांशे आहार्यरूपापाद्यव्याप्यवत्तानिश्चयः पक्षे आपाद्याभाववत्तानिश्चयश्च द्वयमापत्तेर्हेतुः। एवञ्च धूमवानयं पर्वतो निर्धूमत्वव्याप्यनिर्वन्हित्ववान् स्यादित्येवं निश्चयः पर्वतो निर्धूमः स्यादित्यापत्तौ हेतुः। न च बाधसत्वे विशिष्टबुद्ध्यात्मिकाया आपत्तेरसम्भवः, अनाहार्यविशिष्टबुद्धित्वस्यैव बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् आपत्तेस्त्वाहार्य्यत्वात्। आपत्त्यन्यविशिष्टबुद्धित्वेनैव बाधधीप्रतिबध्यत्वं तेनापत्तेः क्वचिदनाहार्यत्वेपि न क्षतिरिति तु न युक्तम्। एकविधेयताकापत्तावन्यस्य बाधनिर्णयदशायामपि प्रकारताप्रसङ्गात्। आपत्तित्वं पुनरत्रेदमापादयामीति प्रतीतिसाक्षिको मानसत्वव्याप्यजातिविशेषः, तर्कत्वमपि तदेव, फलं च तर्कस्यापादकवत्ताबोधप्रतिबन्धः, प्रतिबन्धकता च शुद्धस्यापादकतास्थले तद्धर्मावच्छिन्नवत्ताबुद्धौ तद्धर्मावच्छिन्नापादकताकापत्तित्वेन विशिष्टस्यापादकतास्थले तु विशेष्यवत्ताबुद्धौ विशेषवत्तानिश्चयसहकृतविशिष्टापादकताकापत्तित्वेन विशेषणवत्ताबुद्धौ तु विशेष्यवत्तानिश्चयसहकृतविशिष्टापादकताकापत्तित्वेनापीति नव्याः। स्वारसिकापादकवत्ताशङ्कायास्तर्कक्कारणीभूतेनापादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्तानिश्चयेनापादकव्यापकतया गृहीतस्यापाद्यस्याभाववत्तारूपनिश्चयेन आहार्य्यापादकवत्ताज्ञानसम्पादकेन तद्बाधनिश्चयेनैव वा प्रतिबन्धादाहार्यापादकवत्ताशङ्कायाः प्रतिबन्ध एव तर्कस्य फलम्, भवति ह्यनिष्टप्रदर्शनेनापादकवत्ताबोधेच्छाया विच्छेद इति कारणाभावादाहार्यशङ्कया अनुत्पाद इति तु मिश्रादिसम्मतः प्राची-

न स्यादिति पर्य्यवसितोऽर्थः । यत्तु नान्तरीयवान्हके व्यभिचारवारणाय आपादककोटावेव विशेषणं सत्यन्तार्थः । स च वन्ह्यघटितसामग्र्यजन्यत्वमिति । तन्न । प्रोक्तं तदसिद्धेः । अत्रा-

:

नः पन्थाः । स चायं तर्कः पञ्चविधः । आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाप्रमाणबाधितार्थकप्रसङ्गभेदादित्याचार्य्याः । तत्र स्वापेक्षापादकप्रसङ्ग आत्माश्रयः । अपेक्षा च ज्ञप्तावुत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या । तत्राद्या यथा एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यं स्यादेतद्घटज्ञानभिन्नं स्यादिति। द्वितीया तु घटोयं यद्येतद्घटजन्यः स्यादेतद्घटभिन्नः स्यादिति । तृतीया च अयं घटो यद्येतद्घटवृत्तिः स्यात्तथात्वेनोपलभ्येतेति। स्वापेक्षापेक्षित्वनिबन्धनः प्रसङ्गोऽन्योन्याश्रयः । यथाऽयं घटो यद्येतद्घटजन्यजन्यः स्यादेतद्घटभिन्नः स्यादित्युत्पत्तौ । एवं ज्ञप्तौ स्थितौ च स्वयमुदाहार्यम् । स्वापेक्षणीयापेक्षितसापेक्षत्वनिबन्धनःप्रसङ्गः चक्रकः।पूर्वोक्त एवापादके जन्यपदान्तरमन्तर्भाव्योदाहरणम् । अपेक्षा साक्षात्परम्परासाधारणी ग्राह्या । अनवस्था पुनरप्रामाणिकानन्तप्रवाहमूलप्रसङ्गः। यथा घटत्वं यदि यावद्घटहेतुवृत्ति स्याद्घटाजन्यवृत्ति न स्यादिति।उक्तचतुष्कान्यप्रसङ्गः प्रमाणबाधितार्थकःप्रसङ्गः । सोपि द्विविधः व्याप्तिग्राहको विषयपरिशोधकश्च । तत्राद्यो यथा धूमो यदि वन्हिव्यभिचारी स्याद्वन्हिजन्यो न स्यात्, द्वितीयस्तु पर्वतो यदि निर्वन्हिः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिः, विषयस्य वन्ह्यादेः शङ्कानिवृत्तिद्वारा निश्चायकत्वेन परिशोधकत्वादित्यलं विस्तरेण । वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वस्य सत्यन्तार्थस्य नान्तरीयकवन्हिकेपि सत्त्वादाह स चेति । सत्यन्तार्थश्चेत्यर्थः। तथा च धूमो यदि वन्हिघटितसामग्र्यजन्यत्वे सति वन्हिजन्यो न स्यादुत्पन्नो न स्यादित्येवं तर्कावतार इति भावः । पक्षे वन्ह्यघटितसामग्र्यजन्यत्वानिश्चयं विना यथोक्ततर्कस्य न वन्हिजन्यत्वशङ्कानिवर्तकत्वं विशेषणवत्तानिश्चयसहकृतस्यैव विशिष्टापादकतर्कस्य विशेष्यवत्तानिश्चयविरोधित्वात् स चात्र न सम्भवति धूमे वन्हिजन्यत्वसंशयदशायां वन्ह्यघटितसा-

धूमोऽवन्हेरेव भविष्यति क्वचिद्वन्हिं विनापि भविष्यति अहेतुक एव वोत्पत्स्यत इति शङ्का स्यात्, सर्वत्र स्वक्रि-

---

या द्वयी शङ्का इष्टापत्तिपर्य्यवसायिनी। तृतीया पुनरापादका-द्यप्रसिद्धिपर्य्यवसायिनी। अवन्हेः वन्हिशून्यात्। तदुपादानमिति करणव्युत्पत्त्या तदीयकार्य्यप्रयोजकताज्ञानपरम्, तादृशान्वयव्य-

---

भग्न्यजन्यत्वस्यापि सन्दिग्धत्वादित्याह प्रागिति। वन्हिज-न्यत्वसिद्धेः प्राक् वन्ह्यघटितसामग्र्यजन्यत्वस्यासिद्धेरित्यर्थः। यद्यपि वन्ह्यघटितसामग्रीमेव धूमेतरसामग्रीत्वेन निवेश्योक्त-कोऽपि सम्यगेव धूमेतरसामग्र्यजन्यत्वस्य पक्षीभूतधूमे प्रागपि निश्चेतुं शक्यत्वात्, तथापि तादृशतर्के अवन्हेरेव भविष्यतीत्या-दिशङ्कायाः प्रतिकूलत्वाभावाद्वक्ष्यमाणग्रन्थासङ्गतिरतस्तन्नाशङ्कि-तम्। ननु स्वोक्तवस्तुतस्त्वित्यादिकल्पे वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वस्य पक्षाविशेषणत्वात्तथोपस्थितिविरोधितार्थमवन्हेरेवेत्यादिमूलोक्तश-ङ्काद्वयमसङ्गतमाह अत्रेति। अत्र। सत्यन्तस्यापाद्यकोटिनि-विष्टत्वकल्पे। इष्टापत्तीति। वन्ह्यसमवहितजन्यत्वोपगमे वन्ह्य-समवहिताजन्यत्वाविशिष्टजन्यत्वाभावरूपस्यापाद्यस्य पक्षे सम्भवि-तत्वादिति भावः। तृतीया। अहेतुक एवोत्पत्स्यत इत्याशङ्का। आ-पादकादीति। उत्पत्तिमात्रस्य हेत्वधीनत्वे वन्ह्यधीनजन्यत्वाप्र-सिद्ध्या तदभावस्यापादकत्वासम्भवादिति भावः। आदिपदादु-क्तयावत्कारणनिरूपितजन्यत्वाप्रसिद्ध्या तदभावात्मकस्यापाद्यस्या-प्रसिद्धेः परिग्रहः। अवन्हेरित्यस्य वन्हिभिन्नादित्यर्थकत्वे वन्हि-भिन्नाद्भविष्यतीत्याशङ्कायां वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वगर्भापाद्ये इष्टा-पत्तिपर्यवसायित्वं न सम्भवतीत्यतो व्याचष्टे अवन्हेरिति। त-था च न विद्यते वन्हिर्यत्रेति बहुव्रीहिरिति भावः। तदीयेति। त-स्योपादानविषयीभूतस्य वन्हेर्यत्कार्यं तद्धूमव्यक्तिरूपं वन्हेस्तत्प्र-

तिरेकानुविधानबोधपरं वा । अग्रेतनमपि स्वक्रियापदं तत्परमेव । कृत्यादेः शङ्काप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात्, कारणताग्रहोत्तरकालीनत्वाच्च । यद्यपि चैतावता धूमत्वावच्छिन्नं प्रति वन्हेर्जनकत्वं नाऽऽयाति तृणारणिमणिन्यायेन वैकल्पिककारणतायामपि तथात्वसम्भवात्, तथापि विशेषाणां कार्य्यकारणभावग्रहस्तर्केण तद्विरो-

---

धजकत्वज्ञानमेव पक्षीभूते तद्धूमे वन्ह्यसमवहितजन्यत्वशङ्काप्रतिबन्धकं तद्धूमव्यापकत्वगर्भस्य तद्धूमप्रयोजकत्वस्य प्रत्यक्षत एव वन्हौ सुग्रहत्वादिति भावः । ननु तद्धूमप्रयोजकत्वं न तद्धूमजनकत्वं तर्कपूर्वं तन्निश्चयस्यासत्त्वेन शङ्काप्रतिबन्धकत्वासम्भवात्, नापि तद्धूमव्यापकत्वमात्रं तन्निश्चयेपि वन्ह्यसमवहितजन्यत्वशङ्कोत्पादादत आह तादृशेति । उपादानविषयीभूतवन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानमेव पक्षीभूततद्धूमे व्यावर्त्तकधर्मदर्शनविधया वन्ह्यसमवहितजन्यत्वशङ्काप्रतिबन्धकं तादृशान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वावच्छेदेन वन्हिजन्यत्वं तु पूर्वं न गृहीतं नान्तरीयकवन्हिके व्यभिचारग्रहादतो न तर्कवैयर्थ्यमिति भावः । तत्परम् । उक्तप्रयोजकत्वादिज्ञानपरम् । स्वस्य क्रिया यस्मादिति व्युत्पत्त्या तल्लाभादिति भावः । कृत्यादेरित्यादिना क्रियासंग्रहः । कामिनाजिज्ञासादेरिव कृत्यादेरपि मणिमन्त्रादिन्यायेन शङ्काविरोधित्वसम्भवादाह कारणतेति । ननूक्ततर्कस्य धूमविशेषपक्षकत्वे तद्धर्मिकवन्हिजन्यत्वशङ्कानिरासद्वारा तत्र धूमे वन्हिजन्यत्वग्राहकत्वेपि धूमान्तरे वन्हिजन्यत्वशङ्कासम्भवाद्धूमत्वावच्छेदेन वन्हिजन्यत्वनिश्चयो न सम्भवति अपेक्षितश्च धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिग्रहे स एवेत्याशयेन शङ्कते यद्यपीति । ननु धर्मान्तरस्यावच्छेदकत्वे बाधाद्वन्हिजन्यत्वग्राहकं प्रमाणमेव धूमत्वस्य तदवच्छेदकत्वं ग्राहयेदत आह तृणेति । वैकल्पिककारणतायाम् । वैजात्यावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतायाम् । अतस्तृणादेर्वैकल्पिके हेतुताविरहेपि न क्षतिः । तथात्वसम्भवात् । धूमस्य वन्हिजन्यत्वसम्भवात् । तथा च वन्हौ तृणादिप्रत्येकजन्यतास्थले यथेतरधर्मस्यावच्छेदक-

धशङ्कायामपनीतायां जायमानः सामान्यव्यभिचारानिर्णयानुगता-गुरुविशेषरूपान्तरानुपस्थितिलाघवप्रतिसन्धानादिवशात्सामान्यत एव तं परिच्छिनत्ति। प्रामाणिकौ च तथैवान्वयव्यतिरेकौ। फल-बलेन लाघवज्ञानादिशून्याया एव सामान्यव्यभिचारशङ्कायाः प्र-तिबन्धकत्वं कल्पयते। अपरे तु धूमत्वावच्छिन्नस्य वन्ह्यजन्यत्वे-

---

त्वे बाधविरहाद् वन्हित्वस्य नावच्छेदकत्वासिद्धिः तथा धूमस्य व-न्हिजन्यतायामपि धर्मान्तरस्यावच्छेदकत्वे बाधानिश्चयान्न धूम-त्वस्य वन्हिजन्यतावच्छेदकत्वासिद्धिरिति भावः। [तथापीति तर्के-ण विरोधिशङ्कायामपनीतायां जायमानो विशेषणां कार्यकारणभा-वग्रहश्चेत्यन्वयः] तद्विरोधीति। कार्यकारणभावग्रहविरोधीत्यर्थः। वन्हौ तृणजन्यत्वस्य वन्हित्वावच्छेदेनाग्रहादाह सामान्यव्यभिचा-रानिश्चयेति। वन्हौ धूमजनकत्वस्य दण्डादौ घटादिजनकत्वस्य द्रव्यत्वावच्छेदेनाऽग्रहादाह अनुगतागुरुविशेषरूपान्तरानुपस्थिती-ति। तथा च वन्हित्वादेस्तादृशविशेषरूपस्योपस्थित्या न द्रव्यत्वेन हेतुत्वमिति। अत्र तद्व्यक्तित्वयोः कपालत्वघटत्वयोर्वा समुपस्थिता-वपि द्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति मूर्त्तत्वेन समवायिकारणताग्रहार्थमाह अनुगतेति। आरण्यकान्यदण्डत्वादेरनुगतविशेषरूपान्तरस्योप-स्थितावपि घटं प्रति दण्डत्वेन हेतुत्वस्य ग्रहादगुरुपदं सामान्यतुल्य-शरीरार्थकम्। ज्ञानत्वाद्यनुगतागुरुधर्मस्योपस्थितावपि विशिष्टबु-द्धौ विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वग्रहादुक्तं विशेषेति। ज्ञानत्वं तु न वि-शेषणज्ञानत्वस्य विशेष इत्यदोषः। नीलादिजन्यत्वस्य पाकाजन्य-नीलत्वादिना तृणादिजन्यत्वस्य मण्याद्यजन्यवन्हित्वादिना सा-मान्यधर्मेणावच्छेदो न गृह्यते किं तु वैजात्यविशेषेणैवात उक्तं ला-घवप्रतिसन्धानेति। तथा च तत्र लाघवप्रतिसन्धानविरहादेव नोक्तधर्मावच्छेदेन जन्यत्वग्रहः। लाघवप्रतिसन्धानस्य न सार्व-त्रिकत्वमत उक्तम् आदीति। तथा च गौरवज्ञानाभावस्यापेक्षि-तत्वेन पाकाजन्यनीलत्वादौ गौरवग्रहादेव न तदवच्छेदेन नीला-दिजन्यत्वग्रह इति भावः। सामान्यतः। सामान्यधर्मावच्छेदेन।

तम् । कार्यकारणभावम् । परिच्छिन्दन्ति । अवगाहते । नन्वेकवह्नि-धूमयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्ययोरपि, वन्हिधूमयोः कार्यकारणभावग्रहेऽतिप्रसङ्ग इत्यत आह प्रामाणिकाविति । कारणताग्राहकतया प्रमाणसिद्धावित्यर्थः । तथैव । सामान्यत एव । तथा च यत्सामान्यालिङ्गितयोर्विशेषयोरन्वयव्यतिरेकग्रहस्तत्सामान्यावच्छेदेनैव कार्यकारणभावग्रह इति सामान्यविशेषभावस्य नियामकत्वान्नातिप्रसङ्ग इति भावः । ननु धूमत्वरूपेण व्यभिचारशङ्कायाः सत्त्वात्कथं तदवच्छेदेन प्रत्यक्षतो वह्निजन्यत्वनिर्णयः स्यादत आह फलेति । लाघवादीत्यादिना विशेषदर्शनादिपरिग्रहः । प्रतिबन्धकत्वमिति । प्रत्यक्षनिश्चये ग्राह्यसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वमतेनेदम् । कार्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वमेव वात्र प्रतिबन्धकत्वम् । तथा च लाघवादिज्ञानस्यापरकोटिविशिष्टधीप्रतिबन्धकत्वान्न कारणत्वनिश्चयानुपपत्तिरिति भावः । अत्र च दण्डस्य घटजनकतायां चक्रभ्रम्यादिकपालद्वयसंयोगपर्यन्तमिव वह्नेर्धूमत्वावच्छिन्नं प्रति जनकतायां रूपविशेषपरावृत्त्यादितत्तद्धूमावयवसंयोगपर्यन्तं प्रत्यासत्तिः, सम्बन्धाननुगमस्यादोषत्वाच्च न क्षतिरिति प्राञ्चः । केचित्तु धूमसामान्ये वह्नित्वेन हेतुतायां कार्यकारणयोः कालिकी प्रत्यासत्तिर्विशेषसामग्र्यपेक्षणाच्च नातिप्रसङ्ग इति प्राहुः । यत्तु समवायेन धूमत्वावच्छिन्नं प्रति स्वजन्यरूपवदवच्छेद्यसंयोगसम्बन्धेन वह्निः कारणं धूमसमवायिमात्रे वह्निजन्यरूपविशेषवत्परमाण्ववच्छेद्यसंयोगस्य सत्त्वाद्धूमद्व्यणुकसमवायिन्यपि स्वजन्यरूपविशेषवत् परमाण्वन्तरावच्छेद्यसंयोगसम्बन्धेन वह्नेः संभवादिति । तच्चिन्त्यम् । इदं त्ववधातव्यम् । अस्तु यथा तथा वह्निधूमयोः कार्यकारणभावग्रहः, न चासौ संयोगेन वह्निधूमयोर्व्याप्तिग्रहार्थमुपयुज्यत इति । धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वग्रहार्थं धूमसामान्यपक्षकं तर्कमभ्युपगच्छतां मतं दर्शयति अपरेत्वित्यादिवदन्तीत्यन्तग्रन्थेन । अजन्ये व्यभिचारवारणाय जन्यत्वविशिष्टस्येति । जन्यत्वं तु तदर्थस्त्वित्यादिना स्वीकरूपं ग्राह्यं नातो नान्तरीयकवह्निके व्यभिचारः । यद्यपि वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टस्य जन्यत्वस्यैव व्यतिरेकआपादयितु युक्तः मूले जन्यत्वस्यैव विशेष्यविधयोल्लेखात्, तथापि वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वस्य विशेष-

न जन्यत्वविशिष्टस्य यथाश्रुतवन्ह्यसमवहिताजन्यत्वस्य व्यतिरेक एवापादनीयः, तच्चोक्तन्यायेन तादृशवन्हियुक्तकारणकलापजन्यत्वग्रहेण तद्व्यतिरेकजन्यत्वशङ्कानिरासात् वन्हिविरहेऽपि निरतिशयस्यैव तादृशसमूहस्य धूमजनकत्वसन्देहस्य च तथाविधात् धूमानुत्पाददर्शनेनैवायोगात, तादृशस्यैव क्व चिद्वन्हिं क्व चिच्चे-

---

णपरत्वे पश्चात्तच्चेत्यादिना तस्य परामर्शो न स्यात् असति बाधके तच्छब्देन विशेषविधया पूर्वोपस्थितस्यैव परामर्शकताया व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् तच्चेत्यपहाय वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वं चेत्यभिधाने ग्रन्थगौरवापत्तेरिति ध्येयम् । वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वस्य वन्ह्यघटितसामग्र्यजन्यत्वादिरूपत्वे प्राक् तदसिद्धेरत उक्तम् यथाश्रुतस्येति । तथा च वह्नियुक्तकारणकलापं विनाऽनुत्पद्यमानत्वरूपमेव तत्प्रवेश्यमिति भावः । ननु वह्नियुक्तकारणकलापं विना उत्पद्यमानत्वशङ्कासत्त्वादूधूमत्वावच्छेदेन वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वस्यापि प्रागसिद्धेः कथं धूमत्वावच्छेदेनोक्ततर्कावतारस्तदवच्छेदेन बाधनिश्चयाभावादत आह तच्चेति । वह्नियुक्तकारणकलापं विनानुत्पद्यमानत्वञ्च मनसैव सुग्रहमिति परेणान्वयः । उक्तन्यायेनेति । हुताशनरासभेत्याद्युक्तान्वयव्यतिरेकग्रहेणेत्यर्थः । तद्व्यतिरेकजन्यत्वेति । वह्नियुक्तकारणकलापव्यतिरेकोत्पत्तिकत्वशङ्कानिरासादित्यर्थः । सर्वाण्येव पञ्चम्यन्तानि सुग्रहमित्यनेनान्वितानि । ननु वन्हियुक्तकारणकलापस्य वह्निं विना कृतस्यैव धूपजनकत्वशङ्कया जनिता वह्नियुक्तकारणकलापव्यतिरेकोत्पत्तिकत्वशङ्का स्याद्यद्वक्ष्यत्यवहेरेव भविष्यतीत्यत आह वह्निविरहेपीति । निरतिशयस्य । निर्विशेषितस्य वह्निं विना कृतस्येतियावत् । तथाविधात् । वह्निं विना कृतकारणकलापात् । ननु वह्नियुक्तकारणकलापस्यैव एकत्र धूमं वह्निसहकारेण धूमान्तरे च वन्हिभिन्नसहकारेण जनकत्वसम्भावनया वन्हिविशिष्टकारणकलापव्यतिरेकोत्पत्तिकत्वशङ्का दुर्वारा यद्वक्ष्यति क्व चिद्वन्हिं विनापि

तदासाद्य जनकत्वसम्भावनायाश्च क्वचिद्धूमानुत्पादप्रयोजक-
त्वेनावधृतस्य वन्हिविरहस्यैव तथाविधसमूहत्वे धूमानुत्पत्तिसामा-
न्यं प्रति लाघवात्प्रयोजकत्वनिर्णयेनापनमान्मनसैव सुग्रहं वन्हे-
र्वन्हिसमवहितस्योपादानम् । अत्र च नियमव्यवच्छेद्यस्य वन्ह्य-
समवहितानुपादानस्य प्रयोजके तदजन्यत्वज्ञाने परम्परया वन्हि-
समवहितोपादानस्य वा प्रयोजके तत्र तात्पर्य्यम् । यत्त्वन्वयव्य-
तिरेकानुविधायित्वज्ञानमेव विशेषदर्शनतया शङ्काप्रतिबन्धकं तदेव

भविष्यतीत्यत आह तादृशस्यैवेति । वन्हियुक्तकारणकलाप-
स्यैवेत्यर्थः । आसाद्य । सहकृत्य । लाघवादिति । वन्हिविरहस्य
धूमविशेषानुत्पत्तिप्रयोजकत्वे स्थलान्तरीयधूमानुत्पत्तिप्रयोजकत्व-
स्यान्यत्र कल्पने गौरवात् । तथा च वन्ह्यभावप्रयुक्ताभावप्रतियोग्यु-
त्पत्तिसामान्यकत्वधीरेव विशेषदर्शनविधयोक्तसंशयविरोधिनीति
भावः । तदुपादानमित्युत्तरग्रन्थे तच्छब्देन वन्हिसमवहितस्य परा-
मर्शाय धूमार्थं वन्हेरित्यत्र वन्हिपदं व्याचष्टे वन्हेर्वन्हिसमवहि-
तस्येति । वन्हेरित्यस्य तृप्त्यर्थमित्यनेनान्वयभ्रमं निरसितुं दूर-
स्थमुपादानपदं योजितम् । वन्हिसमवहितोपादानस्याप्रतिबन्धक-
त्वादाह अत्र चेति । नियमव्यवच्छेद्यस्य । नियमलभ्यस्य । तदुपादा-
नमेवेत्येवकारव्यत्यासेन तस्यैवोपादानमिति योजनया तदितरानुपा-
दानस्य प्राप्तेरित्याशयः । नियमव्यवच्छेद्यस्य नियमतो वन्हेरुपादान-
मित्यत्र नियमपदव्यवच्छेद्यस्येति वार्थः । तदजन्यत्वज्ञाने । वन्ह्यसम-
वहिताजन्यत्वज्ञाने । नियमव्यवच्छेद्येत्यादिकुसृष्टिं विनापि वन्ह्यसम-
वहिताजन्यत्वज्ञानं प्रापयति परम्परयेति । वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वस्य
ग्रहे सति तद्विशिष्टजन्यत्वहेतुना वन्हिसमवहितजन्यत्वानुमितिस्त-
तो वन्हिसमवहिते प्रवर्तेत इति परम्परया वन्हिसमवहितोपादाने
वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वज्ञानं प्रयोजकमिति भावः । तत्र । वन्ह्यसमव-
हिताजन्यत्वज्ञाने । अन्वयव्यतिरेकेति । धूमे वन्हिसमवहितान्वय-
व्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानमेव व्यावर्त्तकधर्मदर्शनविधया वन्ह्यसम-

यान्व्याघातः स्यात् । यदि हि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुं विना कार्योत्पत्तिं शङ्केत, तदा स्वयमेव धूमार्थं वह्नेः तृप्त्यर्थं भोजनस्य परप्रतिपत्त्यर्थं शब्दस्य चोपादानं नियमतः कथं कुर्य्यात्, तेन विनापि तत्सम्भवात् । त-

---

तर्कघटकं तदिदमुक्तं यदि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुमितीति । तन्न । यादृच्छिकस्य तदनुविधानस्य व्यभिचारित्वान्नियतस्य चोक्ताभेदसम्पादकत्वादिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । केचित्तु कार्य्य-

---

वहितजन्यत्वशङ्काप्रतिबन्धकमतस्तदेवोक्ततर्कस्य घटकं सम्पादकमित्यर्थः । अत्रैव मूलसंवादमाह तदिदमिति । यादृच्छिकस्य । व्यक्तिविशेषवृत्तितया गृहीतस्य । व्यभिचारित्वादिति । धूमविशेषो वन्हिसमवहितान्वयव्यतिरेकानुविधायीति निर्णये सत्यपि धूमत्वावच्छिन्नो वन्ह्यसमवहितजन्यो न वेति संशयोत्पादेन तत्प्रतिबन्धकत्वस्य व्यभिचारित्वादित्यर्थः । ननु धूमत्वावच्छेदेन वन्हिसमवहितान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वग्रह एव उक्तसंशये विरोधी वाच्य इत्यत आह नियतस्य चेति । धूमत्वावच्छेदेन गृहीतस्य चेत्यर्थः । उक्तेति । संशयस्य सामग्रीसत्त्वाद्धूमत्वावच्छेदेन वन्हिसमवहितान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमेव निश्चेतुमशक्यं कुतस्तत्प्रतिबन्धकं यदि च तत्रोक्तन्यायेनेत्याद्यस्मदुक्तरीत्या तन्निश्चयस्तदा धूमत्वावच्छेदेन वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चय एव सम्भवतीति विपरीतज्ञानविधया तस्यैवोक्तसंशयविरोधित्वसम्भवे व्यर्थं व्यावर्त्तकधर्मदर्शनपर्यन्तानुसरणमिति भावः । तच्चिन्त्यमिति । लाघवसंहकृतेन यादृशान्वयव्यतिरेकज्ञानेन धूमत्वावच्छिन्ने वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वं ग्राह्यं तादृशेन धूमत्वावच्छेदेन वन्हिजन्यत्वग्रहस्यैव

स्मात्तत्तदुपादानमेव तादृशशङ्काप्रतिबन्धकम्। शङ्कायां न नियतोपादानं नियतोपादाने ऽच न शङ्का। तदिदमुक्तं तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्या-

---

कारणभावग्रहानन्तरं व्याप्तिग्रहाय व्यधिकरणस्य जनकत्वशङ्का-निरासार्थमयं तर्कः। तथा च धूमो यदि सामानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्या वन्ह्यजन्यत्वे सति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वन्हिजन्यो न स्यात्। अप्रत्यासन्नस्याऽजनकत्वात्। तादृशाजन्यत्वञ्च प्रत्यासत्त्यन्तरशालिवन्हिसत्त्वेऽपि धूमानुत्पादादिना ग्राह्य-

---

प्रथमं सम्भवात्तर्कवैयर्थ्यमित्यस्वरसश्चिन्तावीजम्। कार्यकारण-भावग्रहानन्तरमिति। इदं वक्ष्यमाणतर्कानुकूलबाधनिश्चयस्य रक्षार्थे धूमो यदीति। वह्निरूपादौ व्यभिचारस्य वारणाय सत्यन्तम्। तत्रापि वन्ह्यजन्यत्वे सतीत्येतावन्मात्रोक्तौ विशेष्यदलवैयर्थ्यमापाद्याविशेषश्च स्यादतः सामानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्येति। धूमादौ व्यभिचारवारणाय विशेष्यदलम्। तत्रापि सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्येत्यनुक्तौ सत्यन्तदलवैयर्थ्यमापाद्याविशेषश्च स्यादिति ध्येयम्। वन्ह्यजन्ये घटादौ व्यभिचारवारणायाऽऽपाद्ये वह्निपदप्रवेशः। ननु विनापि प्रत्यासत्तिं वह्निजन्यत्वसम्भवादप्रयोजकत्वमत आह अप्रत्यासन्नस्येति। विशेषणवत्तानिश्चयकालीनस्यैव विशिष्टापादककतर्कस्य विशेष्यवत्त्वशङ्कानिवर्त्तकत्वात्पक्षे विशेषणवत्त्वं ग्राहयति तादृशाजन्यत्वं चेति। न च धूमे प्रत्यासत्त्यन्तरेण वह्निजन्यत्वाभावनिश्चयसत्त्वे वह्निजन्यत्वग्राहकप्रमाणमेव सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्याऽवश्यं वन्हिजन्यत्वग्राहकम्। एकविशेषबाधसहकृतस्य सामान्यग्राहकप्रमाणस्य विशेषान्तररूपेण तद्ग्राहकत्वानियमात् तथा च तदर्थं तर्कानुसरणं व्यर्थमिति वाच्यम्। सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निजन्यत्वसंशाधिकत्वेऽप्युक्तनियमसम्भवेन संशयापनोदनार्थं तर्कस्यावश्यकत्वात्। यत्र सामान्यतो वन्हिजन्यत्वग्रहोत्त-

घातो न भवतीति । न हि सम्भवति स्वयं वह्न्यादिकं धूमादिकार्य्यार्थं नियमत उपादत्ते तत्कारणं तन्नेत्याशङ्क्यते चेति । एतेन व्याघातो विरोधः स च सहानवस्थाननियम इति तत्राप्यनवस्थेति निरस्तम् । स्वक्रियाया एव शङ्काप्रतिबन्धकत्वात् । अत एव "व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम् । व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुत" इति खण्डनकारमतमप्यपास्तम् । न हि व्याघातः शङ्काश्रितः किन्तु स्वक्रियैव

मिति । इदमेव च वाचोभङ्ग्या परे परिष्कुर्वन्ति, धूमो यदि वन्ह्यनधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वे सति वन्ह्यधिकरणदेशोत्पत्तिको न स्यात् जन्यो न स्यात्, तादृशानुत्पत्तिकत्वग्रहश्च धूमानुत्पत्तिं प्रति वन्हिसम्बन्धाभावस्य प्रयोजकत्वे ग्राह्ये उपस्थितत्वाल्लाघवाच्च तादृशसम्बन्धाभावस्यैव तथात्वावधारणादिति ।

रमेव प्रत्यासत्त्यन्तरेण वन्हिजन्यत्वाभावनिश्चयस्तत्रैव तर्कस्यावश्यमपेक्षणीयत्वाच्च । अत एव ग्रन्थकृतापि कार्यकारणभावग्रहानन्तरमित्युक्तम् । प्रत्यासत्त्यन्तरम् । सामानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यासत्तिः । ग्राह्यमिति । पक्षे इत्यादिः । परिष्कुर्वन्तीति । वन्हिजन्यत्वाद्यप्रवेशो मूलोक्तापाद्यापरित्यागश्च पूर्वस्मात्परिष्कारः । पूर्वोक्तरीत्या विशेषणवत्त्वनिश्चयस्यापेक्षणीयत्वात्तमुपपादयति "तादृशानुत्पत्तिकत्वेति । धूमधर्मिको वन्ह्यनधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वग्रहश्चेत्यर्थः । ननु समानाधिकरणव्यधिकरणसाधारणं किञ्चिदतीन्द्रियं कल्प्यतां यदभावाद्धूमानुत्पत्तिरित्यत आह उपस्थितत्वादिति । अत एवानुप-

शङ्काप्रतिबन्धिकेति, न वा विशेषदर्शमात्र क्वचित् शङ्कानिवृत्तिरेवं स्यात्। न चैतादृशतर्कावतारो भूयोदर्शनं विनेति भूयोदर्शनादरः, न तु स स्वत एव प्रयोजकः। अत एव न तदाहितसंस्कारो न मानान्तरम्, त-

---

त्चिन्त्यम्। मिश्रास्तु परं प्रति व्याप्तिग्रहोपाये प्रदर्श्यमाने व्यभिचारशङ्कानिरासहेतुत्वेनोपदर्शिते तर्के मूलशैथिल्यादिशङ्कोद्भावकं तं प्रति व्याघातोऽयमुपदर्श्यते, मैवं शङ्किष्ठाः, तथा सति तत्तत्कार्य्यार्थितया तत्र तत्र कारणे तवैव प्रवृत्तयो व्याहन्येरन्, यदाह न हि सम्भवति स्वयं वन्ह्यादिकमितीति प्राहुः।

स्थितकल्पनायां गौरवादाह लाघवाच्चेति। तादृशसम्बन्धाभावस्य। वन्हिसम्बन्धाभावस्य। तथात्वेति। प्रयोजकत्वावधारणादित्यर्थः। यद्यपि धूमविशेषे प्रत्यक्षत एव तादृशानुत्पत्तिकत्वग्रहः सम्भवति, तथापि धूमसामान्यस्य पक्षत्वात्तत्र प्रत्यक्षेण तद्ग्रहासम्भवादुक्तप्रकारावलम्बनमिति ध्येयम्। परं प्रतीति। चार्वाकं प्रतीत्यर्थः। व्यभिचारशङ्कानिरासस्य हेतुत्वेन। प्रयोजकत्वेन। तेन मूलोक्ततर्कस्य साक्षाद्व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकत्वाभावेऽपि न क्षतिः। मूलशैथिल्यादीत्यादिना वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वशङ्कासंग्रहः। शङ्कोद्भावकमिति। अवन्हेरेव भविष्यतीत्यादिग्रन्थेनेत्यादिः। व्याघातः। स्ववचनविरोधः। उपदर्श्यत इति। सर्वत्र स्वक्रियाव्याघात इत्यादिग्रन्थेनेत्यादिः। व्याघातमुपपादयति। मैवमिति। उक्तशङ्कावान् त्वमित्यर्थः। तथा-सति। तवैतादृशशङ्कासत्त्वे। तत्तत्कार्यार्थितयेति। धूमाद्यर्थितया वन्ह्यादौ कारणे प्रवृत्तयो व्याहन्येरन्नित्यर्थः। तथा च तदुपादानमेव शङ्काप्रतिबन्धकमित्यादिमूलस्यापि तदुपादानमेव शङ्काविरहोन्नायकमित्यर्थ इति भावः। प्राहुरिति। उपादानपदस्य यथाश्रुतार्थरक्षैवाऽत्र प्रकर्षः। इदं चेष्टसाधनतानिश्चयस्य प्रवृत्तिकारणत्वमभ्युपेत्य।

र्कस्याऽप्रमात्वात् । तच्च प्रत्यक्षव्याप्तिज्ञाने हेतुः, तद-भावेऽपि शब्दानुमानाभ्यां तद्ग्रहात् । ननु सहचारद-र्शनव्यभिचारादर्शनवद्व्यभिचारशङ्काविरहानुकूलतर्क-योर्ज्ञानं व्यभिचारिसाधारणमिति न ततोऽपि व्याप्तिनि-श्चय इति चेन्न । स्वरूपसतोरेव तयोर्व्याप्तिग्राहकत्वात् । सत्तर्काद्व्याप्तिप्रमा तदाभासात्तदप्रमा विशेषदर्शनसत्यत्वा-

---

तच्चेति । तव । व्यभिचारादर्शनं व्यभिचारज्ञानसामान्याभावः । योग्यतादिसन्देहेऽपि शब्दादिना अर्थनिश्चयात् तत्तर्कस्वरूपमिति के चित् । ननु वस्तुतो व्याप्तिसत्त्वे तर्काभासात् प्रमाभ्रमयोरुत्-पादानुत्पादाभ्यां व्यभिचार इत्यत आह विशेषदर्शनेति । तथा च

वस्तुतश्चार्वाकेण संशयसाधारणज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वस्वीकारात्तत्र प्रवृत्तिरव्याहतेत्याद्यस्वरसः आहुरित्युक्त्वा सूचितः । व्याप्तेर्बुद्धिमात्रे सहचारज्ञानस्य हेतुत्वात्प्रत्यक्षे विशिष्य तद्धेतुत्वाभिधानमसङ्गतमतो व्याचष्टे तदिति । तच्छब्दस्य व्यभिचारनिश्चयाभावपरत्वे तथैवा-सङ्गतिरत आह व्यभिचारज्ञानेति । विशेषदर्शनाद्यभावविशिष्टे-त्यादिः । तेन व्यभिचारस्य संशयदशायां व्याप्तेर्विशेषदर्शनान्निश्चय-दशायां च तदप्रामाण्यज्ञानात्प्रत्यक्षेण व्याप्तिनिश्चयेऽपि न क्षतिः । इदं च प्राचां मतेन, स्वमते तु ग्राह्यसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वादिति ध्येयम् । सत्यपि ग्राह्यसंशये संस्कारादिवशेन स्मृत्युपमित्यादिरूप-ग्राह्यनिश्चयस्योत्पादेन मूले शब्दानुमानमात्रानुसरणमयुक्तमित्या-शयेन सामान्यतो हेतुमाह योग्यतादीति । शब्दादिनेत्यादिनाऽनु-मानसंस्काराद्युपग्रहः । तर्कस्वरूपमिति । स्वरूपपदं तच्छब्दस्य नपुंसकलिङ्गरक्षार्थं । के चिदिति । यत्र व्याघातान्न व्यभिचारशङ्का तत्र व्यभिचारात्तर्कस्य व्याप्तिप्रत्यक्षहेतुत्वमेव नेत्यस्वरसः । तर्का-

यथा तस्य बोध्यतदभाववद्विषयत्वे सत्त्वासत्त्वे तथा तर्कस्यापीति। अत्र च सत्त्वादिसम्पादके धर्म्मिणो बोध्यादिमत्त्वे बोध्यादिमद्धर्मिसन्निकर्षे वा तात्पर्य्यम्। लाघवात्, तर्कस्य व्यभिचारेणाहेतुतायाः स्वयमेव दर्शितत्वाच्च। अथ विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे तन्निवर्त्तकत्वेन विशेषदर्शनस्य हेतुत्वं तच्च तर्कस्यापीति चेत्। अस्तु

———

भासादिति। धूमो यदि वन्हिव्यभिचारी स्याद्वह्नेः स्यादित्यादितर्कस्य विषयबाधेनाऽसत्तर्कत्वात्तत्रत्यव्याप्तिप्रमायां सत्तर्कस्य व्यतिरेकेण व्याप्तिभ्रमे चाऽसत्तर्कस्यान्वयेन व्यभिचार इत्यर्थः।तस्य। विशेषदर्शनस्य। यथेति। अन्यथा पुरुषत्वव्याप्यवत्ताप्रमात्वादिना विशेषदर्शनस्य पुरुषत्वादिप्रमादौ हेतुत्वे पुरुषत्वव्याप्यद्रव्यत्ववांश्चैत्र इत्यादिविशेषदर्शनादपि प्रमोत्पत्त्या व्यभिचारापातादिति भावः। तथेति। तथा च व्याप्तिप्रमायां व्याप्तिमद्विशेष्यकतर्कत्वेन व्याप्तिभ्रमे च व्याप्त्यभाववद्विशेष्यकतर्कत्वेन हेतुत्वमिति भावः। ननूक्तकार्यकारणभावे गौरवमतो लाघवादाह अत्र चेति। बोध्यादिमत्त्व इति। व्याप्तितदभाववत्त्वे इत्यर्थः। व्याप्त्यसत्त्वदशायामपि व्याप्तेरलौकिकप्रत्यक्षप्रमोत्पादेन व्यभिचारादाह बोध्यादिमदिति। लाघवादिति। व्याप्तिमद्विशेष्यकतर्कत्वादिना हेतुत्वमपेक्ष्य व्याप्त्यादिमत्त्वेन हेतुत्वे लाघवादित्यर्थः। ननु व्याप्तिमत्संनिकर्षत्वापेक्षया व्याप्तिमद्विशेष्यकतर्कत्वस्यैव लघुत्वात् द्वितीयकल्पे लाघवं दुर्घटमत आह तर्कस्येति। दर्शितत्वादिति। यत्र व्याघातादिना शङ्कैव नावतरतीत्यादि मूलग्रन्थेनेत्यादिः। अथेति। तदभाववत्त्वज्ञानोत्तरतन्निश्चयात्मकप्रत्यक्षे तदभाववत्त्वज्ञानविरोधित्वेन विशेषदर्शनस्य हेतुत्वमित्यर्थः। अन्यथा विशेषदर्शनत्वेन तत्र हेतुत्वे संशयोत्तरं व्यावर्त्तकधर्मदर्शनादितरस्ताहशप्रत्यक्षं न स्यादिति भावः। तच्चेति। विपरीतज्ञानविरोधित्वं चेत्यर्थः। तर्कस्यापीति। तथा च व्यभिचारभिया तर्कत्वेनाऽहेतुत्वेपि व्यभिचारज्ञानोत्तरव्याप्तिनिश्चयात्मकप्रत्यक्षे व्यभिचारज्ञानविरोधित्वेन हेतुतायां न व्यभिचार इति संमुखत एव मूलस्योपपत्तौ किं तात्पर्यवर्णनेनेति भावः। उक्तरूपेण हेतुता-

तात्पर्यदापाततस्तथा, तथाप्यन्यत्र क्लृप्तप्रामाण्यादिप्रयोजकादेव तत्र प्रामाण्याद्युपपत्तौ न तस्यापि विशेषतः कारणत्वं गौरवात्। उक्तञ्च विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानकारणत्वमते सर्वत्र विशेष्य-सम्बन्धासम्बन्धविशेषणज्ञानमेव प्रमाभ्रमप्रयोजकमिति वदन्ति ।

सत्त्वेपि न विपरीतज्ञानोत्तरनिश्चयात्मकप्रत्यक्षप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकप्रमात्वादिना हेतुत्वं विपरीतज्ञानानुत्तर-वर्त्तिज्ञानीयप्रमात्वादिप्रयोजकादेव विपरीतज्ञानोत्तरवर्त्तिज्ञानेपि प्रमात्वादिसम्भवेन प्रमात्वादिकमन्तर्भाव्योक्तकार्यकारणभावे मानाभावादित्याह अस्त्विति। वस्तुतो विपरीतज्ञानोत्तरनिश्चयात्मक-प्रत्यक्षत्वमपि न कार्यतावच्छेदकमर्थसमाजग्रस्तत्वादित्यावेदयितुमुक्तम् आपातत इति । अन्यत्र। विपरीतज्ञानानुत्तरतद्वत्त्वप्रमादस्थले। तत्र। विपरीतज्ञानोत्तरप्रमादौ। प्रामाण्यादीत्यादिना भ्रमत्व-संग्रहः। तस्यापि। विपरीतज्ञाननिवर्त्तकस्यापि। विशेषतः। प्रमात्वाद्यन्तर्भावेण। गौरवादिति। तथा च तर्कस्य प्रमात्वादिकं न व्याप्ति-प्रमात्वादिप्रयोजकमतस्तात्पर्यमुपवर्णितमिति भावः। अथान्यत्र तत्तद्व्यक्तित्वादिनैव तत्तत्प्रमाव्यक्तिप्रयोजकत्वमतो न विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षस्य ततः प्रामाण्याद्युपपत्तिरत आह उक्तं चेति। परनये विनापि घटत्वादिज्ञानं प्राथमिकघटत्वादिप्रमोत्पादेन व्यभिचारात्कारणत्वमत इत्युक्तम्। न्यायमत इति तदर्थः। तेन विशेषणज्ञानस्याहेतुत्वेपि न क्षतिः, प्राथमिकायामपि प्रमायामीश्वरीयस्यैव विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वसम्भवात्। घटत्वादिप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति घटत्वादिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं तत्र च कार्यस्य विशेष्यत्वं कारणस्य स्वविषयाश्रयतादात्म्यं प्रत्यासत्तिरित्येतावतैवातिप्रसङ्गभङ्गाद्विशेष्यसम्बद्धासम्बद्धविशेषणेत्यादेरपि तत्रैव तात्पर्यात्। अन्यथा विशेष्यसम्बद्धत्वस्य केवलान्वयित्वेनाऽव्यावर्त्तकतया कारणतावच्छेदकत्वायोगादिति ध्येयम् । न च नित्यस्य घटत्वादेस्तादृशप्रमायां विशेषणस्यैव तत्त्वेन हेतुत्वमुचितं तद्विषयकज्ञानत्वापेक्षया लघुत्वादिति वाच्यम्। घटत्वादिप्रमाया भाविन्यपि घटादावुत्पत्त्या तदवच्छेदेन

सत्यंत्वाभ्यां पुरुषज्ञानमिव । अपरे तु यत्र तर्के व्याप्त्यनुभवो मूलं तत्र तर्कान्तरापेक्षा यत्र तु व्याप्तिस्मरणं हेतुः तत्र न तर्कान्तरापेक्षेति नानवस्था । अस्ति च जातमात्राणामिष्टानिष्टसाधनतानुमितिहेतुव्याप्तिस्मरणं तदानीं व्याप्त्यनुभावकाभावात् । तन्मूलानुभवमूला चाग्रेऽपि व्याप्तिस्मरणपरम्परेति । यत्त्वनादिसिद्धकार्य्यकारणभावविरोधादिमूलाः केचित्तर्का इति । तन्न । तत्र प्रमाणानुयोगेऽनुमान एव पर्य्यवसानात् । न च व्या-

---

तत्र प्रमाणेति । इदमनादिसिद्धत्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वमभिप्रेत्य,

---

घटत्वादेस्तादृशप्रमान्यवहिपूर्ववर्त्तित्वासम्भवेन तत्र घटत्वादेः कारणत्वासम्भवात् । यत्र विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरेव नित्यत्वं तत्र मनस्त्वादिप्रमायां मनस्त्वादेरेव हेतुत्वेपि क्षत्यभावादिति दिक् । स्वमते प्रमात्वादेरार्थसमाजग्रस्तत्वान्न कार्यतावच्छेदकत्वमतो वदन्तीत्युक्तम् । मूले यत्र तर्क इत्यादि । तथा च व्याप्त्यनुभव एव तर्कस्य हेतुत्वं जातमात्रस्य तु व्याप्तिज्ञानं स्मरणमेवेति न व्यभिचार इति भावः । नन्वेवमपि वह्निधूमयोर्व्याप्त्यनुभवकारणस्य तर्कस्य मूलीभूतो व्याप्त्यनुभवस्तर्कान्तरात् एवं तद्धेतुभूतोपि व्याप्त्यनुभवस्तथेत्यनवस्थेत्यत आह तन्मूलानुभवमूलेति । तस्य जातमात्रव्याप्तिस्मरणस्य मूलं योऽनुभवस्तदधीनेत्यर्थः । तथा च जातमात्रव्याप्तिस्मरणहेतोर्जन्मान्तरीयव्याप्त्यनुभवस्यैव वह्निधूमव्याप्तिग्राहकतर्कमूलीभूतव्याप्त्यादिविषयकतया तत एव तादृशतर्कमूलीभूतव्याप्त्यादेः स्मरणमेव नाऽनुभवो येनानवस्थेति भावः । ननु धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादिति तर्केण स्वरूपसत एव कार्यकारणभावग्रहस्य गोत्वं यदि अश्वभेदव्यभिचारि स्यादश्वत्व-

प्तिग्रहान्यथानुपपत्त्यैव तर्कस्यानादिसिद्धव्याप्तिकत्वज्ञानमिति वाच्यम् । अनुपपत्तेरप्यनुमानत्वात् । अन्ये तु विपक्षबाधकतर्कादनौपाधिकत्वग्रह एव तदधीनो व्याप्तिग्रह इति । तदपि न । तर्कस्याऽप्रमाणत्वात् । व्यभिचारादिशङ्कानिरासद्वारा प्रत्यक्षादिसहकारी स इति चेन्न । अनवस्थाभयेन तर्कं विना व्याघातात् । यत्र शङ्काविरहस्तत्र व्याप्तिग्रहे तर्कस्य व्यभिचारात् । यत्तु योग्यानामुपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याऽभावग्रहः अयोग्यानान्तु साध्याव्यापकत्वसाधनव्यापकत्वसाधनादभावग्रह इत्यनौपाधिकत्वं सुग्रहमिति । तत्तुच्छम् । अनुमानेन तत्साधनेऽनवस्थानात् प्रमाणान्तरस्याऽभावात् । ये चा-

---

परार्थाभिप्रायेण वा । अनुमानत्वात् । व्याप्तिग्रहाधीनप्रवृत्तिकत्वात् । व्यभिचारशङ्केति । द्वारेण द्वारिणो नान्यथा सिद्धिरिति

विरुद्धं न स्यादिति तर्केण च स्वरूपसत एव विरोधादिग्रहस्यापेक्षणात्तत्र च प्रमाणेत्यादिसिद्धान्तोऽसङ्गत इत्यत आह । दीधितौ इदमिति । तथा चानादिसिद्धत्वप्रकारेण कार्यकारणभावादिग्रहो हेतुरित्यभिप्रेत्याऽनादिसिद्धत्वे प्रमाणमनुसृतमिति भावः । स्वरूपसतः कार्यकारणभावादिग्रहस्यापेक्षणाभिप्रायेण सङ्गमयति परार्थेति । तथा च परं प्रति तर्कमूलत्वेनोपन्यस्ते कार्यकारणभावादौ परेणाप्रामाणिकत्वे उद्भाविते प्रामाणिकत्वरूपमनादिसिद्धत्वमवश्यं तत्र साधनीयं तच्च तद्ग्राहकहेतोरप्रयोजकत्वान्न सम्भवतीति मूलाशयः । अनुपपत्तेरतिरिक्तप्रमाणत्वमतेपि व्याप्तिग्रहान्तरापेक्षारू-

नुकूलतर्कं विनैव सहचारादिदर्शनमात्रेण व्याप्तिग्रहं व-
दन्ति, तेषां पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकत्वग्रहेऽनुमानमा-
त्रमुच्छिद्येत। अनुमानमात्रोच्छेदकत्वादेव पक्षतरो नोपा-
धिरिति चेत्। भ्रान्तोऽसि, न हि वयमुपाधित्वेन तस्य
दोषत्वमाचक्ष्महे, साध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकात् पक्षे
साध्यव्यावर्त्तकतया व्यापकव्यतिरेके व्याप्यव्यतिरेकस्य

———

भावः। अनुमानमात्र इति। अनिश्चितसाध्यपक्षके सर्वत्र सम्भ-
वित्वात् पक्षे साध्यनिर्णयेऽनुमानवैयर्थ्यात् उपाधित्वेन स्वव्यभि-
चारेण व्यभिचारोन्नायकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदकताज्ञानमेवसाध्य-
व्यापकताबुद्धिं विरुन्ध्यादित्याशङ्क्याह अपि चेति। करवन्दी-

———

पदोषस्य सम्भवादनुमानपर्यन्तानुधावनमयुक्तमतः साधारण्येन
व्याचष्टे अनुमानत्वादिति। ननु व्यभिचारशङ्कानिरासस्यावश्य-
मपेक्षणीयत्वे तेनैव विपक्षबाधकस्तर्कोऽन्यथासिद्धः कथं कारण-
मित्यत आह द्वारेण चेति। व्यभिचारसंशयस्य व्याप्तिग्रहाविरो-
धित्वात्तन्निवर्त्तनाय तर्को व्यर्थं इति मतं निरसितुमाह मूलका-
रो ये चात्रेति। सहचारदर्शनादीत्यादिपदेन व्यभिचारनिर्णयाभाव-
स्योपग्रहः। व्यापकत्वग्रह इत्यस्य तेनैवोपाधिनेति शेषः। शङ्कते
अनुमानमात्रेति। नोपाधिरिति। साध्यव्यभिचारानुमापकव्यभि-
चारप्रतियोगिन एवोपाधिपदार्थत्वादिति भावः। यत्र पक्षेतरत्वं
नोपस्थितं तत्रैवानुमानानुच्छेदादाह दीधितौ सम्भवित्वादि-
ति। पक्षेतरत्वस्योपस्थितौ तत्र साध्यव्यापकत्वग्रहस्य सम्भवित्वा-
दित्यर्थः। तथा च पक्षेतरत्वोपस्थितिकालीनानुमानोच्छेदे मूलतात्प-
र्यमिति भावः। ननु यत्र पक्षे साध्यनिश्चयदशायां पक्षेतरत्वमुप-

वज्रलेपाच्च । अपि च करवह्निसंयोगः शक्त्यतिरिक्ता-तीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वादित्यत्राप्रयोजकत्वान्न साधकम्, तत्र व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वे किमप्रयोजकं नाम तस्माद्विपक्षबाधकतर्काभावान्न तत्र व्याप्तिग्रह इत्यप्रयोजकत्वमिति ॥

ति । परमतेन इदम्, स्वमते तु वाय्वादौ स्पर्शादिना रूपादिसाधने शक्त्यतिरिक्तविशेषणाप्रक्षेपेण वा तद्बोध्यम् ॥

स्थितं तत्रैव व्यभिचारात्पक्षेतरत्वे साध्यव्यापकत्वाग्रहान्नानुमानोच्छेद इत्यत आह वैफल्यादिति । पक्ष इति । प्रवृत्यादेः पूर्वोत्पन्नसाध्यनिश्चयादेव सम्भवादिति भावः । स्वव्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकोन्नायकत्वरूपस्योपाधित्वस्य प्रतिक्षेपे किं त्विस्याद्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरतो व्याचष्टे उपाधित्वेनेति । विरुन्ध्यादिति । वस्तुतः साध्याभाववति वृत्तित्वांशे व्यभिचारसन्देहस्य विरोधित्वं प्रदर्श्य साध्याभाववत्त्वांशे संशयात्मनो व्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिविरोधित्वमुदाहरति मूले अपि चेतीति परमार्थः । स्वमते शक्त्यभावात्साध्याप्रसिद्धेरेवाप्रयोजकत्वं सुवचमतः परमतेनेति । शक्त्यतिरिक्तेति । तथा च करवह्निसंयोगो अतीन्द्रियधर्मसमवायी समवायित्वे सति जनकत्वादित्येवं प्रयोजकं स्वमते बोध्यमिति भावः ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारविरचितस्तर्कः समाप्तः ॥

चिन्तामणेः व्याप्त्यनुगमः ॥

उक्तव्याप्तिप्रकारेष्वन्योन्याभावगर्भैव व्याप्तिरनुमितिहेतुर्लाघवात्, अतो नाऽननुगमः। अनौपाधिकत्वं

दीधित्याः व्याप्त्यनुगमः ॥

उक्तव्याप्तीति। प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादिविशेषणविरहेण लाघवात्। अथ संयोगाभावस्येव संयोगवद्भेदस्यापि हेतुसामानाधिकरण्यग्रहेऽप्यनुमितिदर्शनात्तत्रापि तदवश्यं निवेशनीयमिति क्व लाघवम्। नन्वेवं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याद्यनुपस्थितौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहेऽप्यनुमितिर्न स्यात्। न च प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाऽज्ञायमाना यावन्तो हेतुसमानाधिकरणा अभावास्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहो हेतुरिति वाच्यम्। तादृशाभावग्रहो हि न हेतुसमाना-

---

जागदीश्याः व्याप्त्यनुगमः ॥

प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादीत्यादिपदेन निष्कृष्टार्थस्य हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणत्वविशेषणस्य परिग्रहः। तत्रापि। अन्योन्याभावगर्भव्याप्तिग्रहेपि। तदिति। प्रतियोगिनस्तादात्म्येन यः सम्बन्धी तद्वृत्तिभिन्नत्वादिरूपं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादिकं विषयतया प्रवेश्यमित्यर्थः। तटस्थः शङ्कते न-

धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन रूपेण, प्रतियोगिसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहे तदसम्भवात्। नापि प्रातिस्विकरूपेण; जन्मसहस्रेणाप्यसम्भवात्। नापि रूपान्तरेण, वन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य धूमसामाधिकरण्यभ्रमेऽपि वन्हित्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमानधिकरणनिखिलाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वन्हित्वमिति ज्ञानादपि अनुमितिप्रसङ्गात्। न च हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमाना इति वाच्यम्। वन्हित्वे धूमसमाधिकरणरासभाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वभ्रमेऽप्युक्तरूपेण तथा ग्रहसम्भवात्, धूमाधिकरणान्तरानुपस्थितौ व-

———

न्वेवमिति। प्रतियोगिवैयधिकरण्यविषयकत्वान्तर्भावेन हेतुत्वे। उपाध्यायमतमाशङ्क्य निषिध्यति न चेति। हेतुमन्निष्ठघटाद्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिग्रहादपि वह्निमान्रासभादित्यादावनुमित्यनुत्पत्यर्थं यावन्त इति। तादृशाभाव इति। निरुक्तावच्छेदकत्वाभावग्रहो हीत्यर्थः। तदसम्भवात्। हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं संयोगत्वमित्यादिग्रहासम्भवात्। सामान्यघटितविशेषवत्तानिश्चयस्यापि सामान्याभावबुद्धौ विरोधित्वादिति भावः। प्रातिस्विकेति। तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वरूपेणेत्यर्थः। रूपान्तरेणेति। हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वघटितेनेत्यादिः। तेन मेयत्वादिना तद्ग्रहाज्ञातिप्रसङ्गः। भ्रमेपीत्यन्तमिष्टापत्तिव्युदासाय। न चेति। तथा च वह्नयभावस्यापि हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानत्वात्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाग्रहादेव तदा नानुमितिरिति भावः। उक्तरूपेणेति। वह्नित्वानवच्छिन्नधूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वरूपेणेत्यर्थः। सम्भवादिति। समानप्रकारकत्वेनैव ज्ञानस्य विरोधित्वात् तथा च ततोऽप्यनुमितिः स्यादिति भावः। ननु प्राचां मते समानविषयत्वेनैव ज्ञानस्य विरोधित्वाद्वह्नित्वे धूमवन्निष्ठरासभाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहदशायां

न्हित्वे रासभत्वादौ च तादृशभ्रमोत्पादेऽपि रासभादेरिव वन्हेर-प्यननुमानाच्च। एवं वन्हित्वावच्छेदेन शुक्लत्वाभावभ्रमदशायां शु-क्लप्रतियोगिका वन्हीतरप्रतियोगिताकाश्च ये धूमासमानाधिकर-णाभावास्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं वन्हित्वमिति ग्रहेऽपि। मैव-म्। प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिं-तावच्छेदकत्वग्रहविरोधिग्रहविषयत्वेन तेषां तादृशावच्छेदकत्वग्रहवि-

---

वह्नित्वानवच्छिन्नधूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमि-तिग्रह एवासम्भवीत्यतो दोषान्तरमाह धूमाधिकरणेति। रास-भशून्यधूमाधिकरणानुपस्थिताविन्यर्थः। तादृशेति। रासभत्वं धूमवन्निष्ठरासभत्वानवच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वं धू-मवन्निष्ठवह्नित्वानवच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्येवं भ्रमो-त्पादेपीत्यर्थः। रासभशून्यधूमाधिकरणोपस्थितिदशायां रासभत्वे निरुक्तानवच्छेदकत्वं दुर्ग्रहमतोऽनुपस्थिताविन्यन्तम्। उक्तज्ञानादनु-मितौ कदाचिदिष्टापत्तिं कुर्यादित्यतो दोषान्तरमाह एवमिति। वह्नेः शुक्लत्वग्रहे वह्न्यभावस्यापि शुक्लप्रतियोगिकत्वग्रहसम्भवा-द्वह्नित्वं धूमवन्निष्ठशुक्लप्रतियोगिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्ये-वं ग्रहो न सम्भवतीति भ्रमदशायामित्यन्तम्। शुक्लप्रतियोगिका इत्यनेन वह्न्यभावस्य वह्नीतरप्रतियोगिकेत्यनेन रासभाद्यभावस्य निरुक्ता-भावदन्तर्गतस्य सङ्ग्रहः। ग्रहेपीति। अननुमानाच्चेत्यनुषज्यते। तथा च तत्राप्यनुमितिः स्यादिति भावः। इदमुपलक्षणम्। ज्ञायमानत्वा-ज्ञायमानत्वयोः सामान्यतः प्रवेशेऽतिप्रसङ्गः तत्तत्काले तत्तत्पुरुषज्ञा-यमानत्वप्रवेशे तु प्रतियोगिसामानाधिकरण्यानुपस्थितिकालीनव्या-प्तिग्रहासङ्ग्रहः, पुरुषकालाद्यननुगमादनुगतहेतुत्वालाभश्चेत्यपि द्रष्ट-व्यम्। नन्वेवमित्यत्र सिद्धान्तो मैवमिति। तेषामिति। प्रतियोगि-व्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकभेदतत्त्वात्यन्ताभा-वानामित्यर्थः। ननु तादृशग्रहविरोधिग्रहविषयस्य तत्तदभावस्य यदि ज्ञानमात्रं हेतुस्तदा प्रमेयत्वादिनापि तस्य ज्ञानादनुमित्यापत्तिः त-

रोधित्वेन तद्बुद्धीनां वाऽनुगमात्। विरुणद्धि च सामान्याभा-

त्तद्रूपेण ज्ञानस्य हेतुत्वेऽननुगमतादवस्थ्यमित्यत आह तादृशाव-च्छेदकत्वेति। तद्बुद्धीनामिति। तादृशावच्छेदकत्वाद्यभावबुद्धीनामित्यर्थः। अत्र च प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकप्रकारित्वावच्छिन्नं प्रति विरोधित्वमेव प्रवेश्यम्। तेन दैवात् घटवद्भूतलादिविषयकस्य तादृशावच्छेदकत्वग्रहस्य विरोधिघटाभाववद्भूतलज्ञानमादाय नातिप्रसङ्गः घटवद्भूतलविषयिताया स्तादृशावच्छेदकत्वविषयित्वाव्यापकत्वात्। यत्तु निरुक्तावच्छेदकत्वमात्रविषयिणीं यां काञ्चिदुक्तज्ञानव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिविरोधित्वेनैवानुगमान्नोक्तदोष इति तन्न। तथा सति प्रतियोगिवैयधिकरण्यादेः कारणतावच्छेदककोटयप्रविष्टतया सत्यमित्यादिना वक्ष्यमाणस्यान्योन्याभावगर्भव्याप्तिज्ञानहेतुतालाघवस्याऽसङ्गतत्वापत्तेः। यद्यपि प्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वाश्रयवान् धूमादित्यादौ प्रतियोगितानवच्छेदकवन्हित्वं प्रतियोगिव्यधिकरणधूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्याकारकग्रहस्याहार्य्यस्यैव सम्भवात्तद्विरोधित्वाप्रसिद्ध्या तत्रानुगमो दुर्घटः। न च तादृशावच्छेदकत्वग्रहसमानविशेष्यकग्रहविरोधित्वं प्रवेश्यं तथा च विशिष्टवन्हित्वधर्मिकाहार्य्यतादृशावच्छेदकत्वग्रहस्य विशेष्यं यद्वन्हित्वं तद्विशेष्यकस्यानाहार्य्यज्ञानस्य विरोधित्वप्रसिद्ध्या न दोष इति वाच्यम्। तथा सति वन्हित्वं निरुक्तप्रतियोगितानवच्छेदकमित्याकारकज्ञानवतोपि प्रतियोगितानवच्छेदकवन्हित्वप्रकारेणानुमित्यापत्तेः। तथापि प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारित्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशेष्यताकज्ञानत्वेनानुगमान्न दोषः। पटत्वादिधर्मिकतादृशावच्छेदकत्वग्रहं प्रति विरोधितावच्छेदकं यद्धूमवन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रकारित्वं तदादायैव प्रतियोगितानवच्छेदकवन्हित्वविशेष्यकव्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानसौलभ्यम्। इदन्तु चिन्त्यते। प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधिज्ञानत्वेन धूमलिङ्गकवन्ह्यनुमितौ न

वबोधोऽपि सामान्यघटितविशेषवत्ताबुद्धिम्। सत्यां हि घटो नास्तीति बुद्धौ जात्वपि नीलो घटोऽस्तीति बोधानुदयात्। तत्कस्य हेतोः,तद्विशिष्टप्रतियोगिमत्ताबुद्धिं प्रति तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबुद्धेर्विरोधित्वात्। अवगाहते च नीलघटवत्ताबुद्धिरपि घटत्वविशिष्टतद्वत्ताम्। अत एवावच्छेदकतत्त्वयोरन्योन्यासन्ताभावयो-

---

व्याप्तिज्ञानं हेतुर्मानाभावाद्वन्हिज्ञानत्वादिनैव हेतुत्वसम्भवात्। चोक्तावच्छेदकत्वग्रहविरोधिधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वेनानुगतरूपेण प्रतियोगिवैयधिकरण्यादिविषयकपरामर्शोऽनुमितिहेतुः। धूमव्यापको वन्हिर्धूमवांश्च पर्वत इत्यादिसमूहालम्बनादपि पर्वतो वन्हिमानित्यनुमित्यापत्तेः। किञ्च प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमत्र स्वस्वप्रतियोगिव्यधिकरणत्वमवश्यं वाच्यं तथा च स्वत्वस्यैकस्याभावादेकं स्वमादाय प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वेनानुगमे तादृशाभावान्तरप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहदशायामनुमित्यापत्तिः। किञ्चोक्तग्रहाविरोधितावच्छेदकीभूतप्रकारिताविनिश्चयत्वेनैव तत्र हेतुत्वं वाच्यं तथा च तन्निश्चयत्वस्य तत्तत्प्रकारादिगर्भतयाऽननुगमो दुर्वार इति दिक्। हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वबुद्धावुक्तग्रहविरोधित्वं सङ्गमयति विरुणद्धीति सामान्यघटितेति। तेन द्रव्यसामान्याभावग्रहेऽपि घटवत्त्वादिग्रहोत्पत्त्या न क्षतिः। घटो नास्तीति। भूतल इत्यादिः। पृच्छति तत्कस्य हेतोरिति। उत्तरयति तद्विशिष्टेति। घटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धिं प्रत्येव घटत्वावच्छिन्नाभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं घटवदित्याकारकबुद्धिवच्च नीलघटवदित्याकारकबुद्धिर्घटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनीतिभावः। अत एवोक्तक्रमेण विरोधित्वानुगमादेव। अन्यथा अवच्छेदकभेदमात्रप्रवेशेऽवच्छेदकत्वात्यन्ताभावबुद्ध्यसंग्रहापत्तिरिति भावः। ननु प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वं तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्वग्रहस्यापि तथा तादृशावच्छेदकत्वव्यावर्तकधर्मदर्शनस्यापि एवमभावादौ हेतुसामानाधिक-

रुपसंग्रहः। हेत्वाभासे च वक्ष्यमाणरीतिरिहाप्यनुसन्धेया। यदि च साध्यतावच्छेदकस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिग्रहान्नानुमितिः, तदा तादृशावच्छेदकत्वग्रहाविरोधित्वेन विशेषणीयम्। अन्योन्याभावस्याऽव्याप्यवृत्तितापक्षे तु सुतरां विशेषणदानमिति सत्यम्, तथाप्यन्योन्याभावे प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैव विशेषणत्वं

———

रण्याभावादिग्रहस्यापि इति ततोऽप्यनुमित्यापत्तिरित्यतआह हेत्वाभासे चेति। तथा च यथा व्याप्तिग्रहविरोधित्वादिरूपेण सव्यभिचारित्वादिलक्षणे विरोधित्वं साध्याप्रसिद्ध्यादावतिव्याप्तिवारणार्थं साध्यतावच्छेदकादिमात्रग्रहविरोधित्वान्यत्वेन विशिष्यते तथात्रापि तादृशावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वं तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्त्वाद्यवच्छिन्नविरोधिताभिन्नत्वेन विशेषणीयमिति भावः। अनवच्छेदकत्वादीत्यादिपदेन प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादेः सङ्ग्रहः। केवलान्वयित्वग्रहस्यानुमितिहेतुतामङ्गीकुर्वतामत्रानुमितिरेवेत्यावेदयितुं यदि चेत्युक्तम्। तादृशावच्छेदकत्वग्रहाविरोधित्वेनेति। तथाविधावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वान्यत्वेनेत्यर्थः। विशेषणीयमिति। निरुक्तविरोधित्वमिति शेषः। तेन प्रतियोगितानवच्छेदकं प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकश्च वह्नित्वमिति समूहालम्बनज्ञानस्य नानुपसङ्ग्रहः। [न चैवमप्यभावो न हेतुसमानाधिकरण इत्यादिज्ञानेऽतिप्रसङ्गः, अभावादौ हेतुसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वेनापि विशेषणीयत्वात्।] वस्तुतो हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारितानवच्छिन्नत्वेनैव प्रतिबध्यत्वं विशेष्यम्, तावतैव प्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिबुद्धेरपि व्युदासादिति ध्येयम्। विशेषणस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूपस्य दानमित्यर्थः। प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैवेत्येवकारेण प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वस्य गुरोर्व्यवच्छेदः। ननु यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्ये साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभा-

न वा प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धभेदानुधावनमतो लाघवमिति यथाश्रुतग्रन्थानुरोधिनः। अपरे त्वन्योन्यात्यन्ताभावगर्भव्याप्त्योरेकतराग्रहेऽप्यन्यतरज्ञानादनुमितेरानुभविकत्वात्तदुभयज्ञानमेव हेतुः, इन्द्रियसंयोगादिवच्च विशिष्यैव कार्य्यकारणभावान्न व्यभिचारः। यत्तु यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनोपस्थितोऽभावो धर्म्मिणि गृह्यमाणः साध्यवत्ताबुद्धिं विरुणद्धि तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरण्यावगाहिनो ग्रहस्य विरोधित्वंन्

———

वीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छेद्यत्वं नास्ति तत्त्वमित्यन्ताभावगर्भव्याप्तौ निष्कृष्टायां प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशान्नैष दोष इत्यत आह न वेति। तथा च यत्समानाधिकरणान्योन्याभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छेद्यत्वं नास्ति तत्त्वमित्यन्योन्याभावगर्भव्याप्तौ प्रतियोगितांशे सम्बन्धविशेषाप्रवेशाल्लाघवमुक्तायामत्यन्ताभावगर्भायान्तु विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगितानिवेशाद्गौरवमित्येवमन्योन्याभावगर्भाया हेतुत्वे विनिगमकमिति भावः। अन्योन्याभावत्वमपि यदि तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं न त्वखण्डोपाधिस्तदा तद्घटितव्याप्तावपि सम्बन्धविशेषनिवेशाल्लाघवस्यानवकाशेन वस्तुतोऽत्यन्तान्योन्याभावघटितयोर्द्वयोरपि व्याप्त्योर्नानुमित्युपयोगित्वमिति लघोः साध्यवदन्यावृत्तित्वस्यैवाग्रे तथात्वस्य वक्ष्यमाणत्वादित्याशयेन यथाश्रुतेत्युक्तम्। अपरे मूलग्रन्थाननुरोधिन इत्यर्थः। इन्द्रियेति। तथा च द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयोगादेर्व्यभिचारेपि द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव यथा चक्षुःसंयोगत्वादिना हेतुत्वं तथानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्यत्यन्तान्योन्याभावगर्भव्याप्यवत्तापरामर्शस्य हेतुतायां व्यभिचारसत्त्वेप्यत्यन्ताभावगर्भव्याप्यवत्तापरामर्शनाशकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येवात्यन्ताभावगर्भव्याप्तिज्ञानत्वादिना हेतुत्वं वाच्यमिति भावः। तद्रूपेति। तथा च साध्यतावच्छेदकं सा-

व्याप्तिबुद्ध्योऽनुगमनीयाः, प्रतिबन्धीतश्च साध्यतद्वदत्यन्तान्योन्याभावग्रहौ साध्यवत्ताबुद्धिम्। केवलान्वयिस्थले च भ्रमरूपस्यैव तद्ग्रहस्य कथञ्चित् प्रसिद्धिरिति। तच्चिन्त्यम्। साध्यतावच्छेदके साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वे च साधनसमाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही यो ग्रहस्तद्विरोधित्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वोभयावगाहि-

---

इयं च साध्यवत्ताग्रहविरोध्यभावग्रहविषयतावच्छेदकत्वेनानुगमय्य हेतुधर्मिकतदवच्छिन्नाभावसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वेनैव व्याप्तिधियोऽनुमितिहेतुत्वमिति भावः। तद्ग्रहस्य। साध्यतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावग्रहस्य। कथञ्चित्। अभावान्तरे प्रतियोगितासम्बन्धेन वाच्यत्वाद्यवगाहित्वेन। अत्र साध्यभेदस्य साध्यवदत्यन्ताभावस्य च साध्यवत्ताग्रहविरोधितावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावत्वात्तत्सामानाधिकरण्यग्रहविरोधिनः साध्यभेदासामानाधिकरण्यसाध्यवदत्यन्ताभावासामानाधिकरण्यस्य वा ग्रहे सत्यप्यनुमित्यापत्तिः किञ्च भिन्नविषयकग्रहस्य विरोधित्वे साध्यवद्भेदान्तर्भावेनानुगमो व्यर्थः साध्यात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वेनैवान्योन्याभावगर्भव्याप्तिज्ञानस्याप्यनुगमसम्भवात् अविरोधित्वे तु साध्यवद्भेदग्रहस्य साध्यवत्ताग्रहाविरोधित्वादुक्तक्रमेणानुगमाशक्यत्वमित्यस्वरसेनाह तच्चिन्त्यमिति। [चिन्ताबीजन्तु यस्यतत्त्वयोरनुगतत्वेनाननुगमतादवस्थ्यमितिध्येयम।] मतान्तरमाह साध्यतावच्छेदकेत्यादिवदन्तीत्यन्तेन। नव्यमते अत्यन्तान्योन्याभावगर्भव्यापकताज्ञानयोरन्योन्यात्यन्ताभावगर्भव्यापकत्वग्रहौ प्रत्यविरोधित्वादुभयसङ्ग्रहार्थमवगाहिताद्वयोक्तिः। ननु साध्यतावच्छेदके तादृशावच्छेदकत्वावगाही साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वे च तादृशा-

ग्रहविरोधित्वादिकं वानुगमकं वाच्यम् । प्रसिद्धिः पूर्ववत् । अ-धिकं हेत्वाभासे वक्ष्यमाणरीत्या बोध्यम् । ग्रन्थस्तूपलक्षणपरो, नौपाधिकत्वमात्रव्यवच्छेदाय । यद्वक्ष्यति अनौपाधिकत्वन्तु तल्ल-क्षणमितीति वदन्ति । व्यभिचाराज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वात्

न्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही यो ग्रहस्तद्विरोधित्वेना-नुगमे गौरवमत आह साध्याभावेति । तथा चात्र कल्पे साधन-स्यैव विशेष्यतया निवेशो न तु साध्यतावच्छेदकतदवच्छिन्नसाध्य-योर्विशेष्यतया निवेश इति लाघवमिति भावः । केचित्तु साध्यव्या-पकताज्ञानं नानुमितिहेतुः साधनभेदेन नानात्वात् किन्तु साध्याभा-ववद्वृत्तित्वस्य साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य च द्वयोरेव ज्ञानं हेतुः साध-नभेदेऽप्यभेदात् । तद्भ्रमादेव च केवलान्वयिन्यनुमितिरिति नव्यमतम-नुसृत्याह साध्याभावेति । साधनधर्मिकेत्यादिः । अत्राप्युभयप्रवे-शफलं पूर्ववत् । विरोधित्वादिकमित्यादिना तत्तद्व्यक्त्यभावकूटाव-गाहिग्रहविरोधित्वादेः परिग्रहः । ननु जातिमान् द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुनावच्छेदकसमवायादिसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वाप्रसि-द्ध्या तदवगाहिग्रहविरोधित्वं दुर्वचमतआह प्रसिद्धिरिति । तथा च समवेतत्वे साध्याभाववदीयत्वावगाही भ्रमरूप एव ग्रहो धर्तव्य इति भावः । ननु व्यभिचारव्यावर्तकधर्मवत्त्वज्ञानस्यापि व्यभिचा-रग्रहविरोधित्वात्तत्रातिप्रसङ्ग इत्यत आह अधिकमिति । तादृशज्ञान-व्यावृत्तो विरोधिताविशेष एव निवेशनीय इति भावः । ननूक्तक्रमे-णात्यन्ताभावगर्भव्याप्तेरनुमितिहेतुत्वे अन्योन्याभावगर्भैव व्याप्तिरि-त्यादिमूलग्रन्थासङ्गतिरित्यत आह ग्रन्थस्त्विति । अन्योन्याभाव-गर्भपदस्यानौपाधिकत्वान्यपरत्वादितिभावः । अनौपाधिकत्वमात्र-व्यवच्छेदे मूलस्वरसं दर्शयति यदित्यादि । अन्यथाऽनौपाधिकत्वा-दिकन्तु तल्लक्षणमित्येव ब्रूयादितिभावः । अत्रोक्तग्रहविरोधित्वमात्रेण हेतुत्वेऽनौपाधिकत्वज्ञानस्यापि कारणत्वापत्तिस्तस्यापि सोपाधिक-त्वमतिर्भाव्य धीं व्यभिचारग्रहस्तद्विरोधित्वेनोक्तरूपत्वात् । न च

व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकग्रहाविषयत्वेन व्यभिचारस्याभासत्वम् । सोपाधित्वज्ञानन्तु न साक्षाद्व्याप्तिधीविरोधि विरोध्यविषयत्वात्, किन्तु व्यभिचारधीद्वारा । वक्ष्यते चानुमितेस्तत्कारणज्ञानस्य साक्षाद्विरोधिन एवाभासत्वम् । निरुपाधित्वस्य ज्ञानन्तु न व्याप्तिधीहेतुः, मानाभावात्, तथात्वेऽप्युपाधेराभासत्वायोगाच्चेति ।

इदं पुनरिहावधेयम् । यदन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे

तादृशग्रहत्वाव्यापकविषयिताशून्यग्रहाविरोधिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं सोपाधित्वविषयिता तु तादृशग्रहत्वाव्यापिकैवेति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । ज्ञानभेदेन भिन्नानां सर्वासामेव विषयितानां तादृशग्रहत्वाव्यापकत्वेनैव तच्छून्यग्रहाप्रसिद्धेरुक्तक्रमेण हेतुत्वापेक्षया लाघवेन सोपाधित्वाद्यविषयकं यत्किञ्चिदुक्तग्रहमुपादाय तद्व्यक्तिविरोधित्वेनैव हेतुत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिस्तत्रैव ग्रन्थतात्पर्य्यसम्भवादिति वाच्यम् । तथासति तादृशानन्तव्यक्तीरुपादाय प्रत्येकं तत्तद्ग्रहविरोधित्वेनानुमितिहेतुतायामनन्तकार्य्यकारणभावापत्तेर्विरोधिताव्च्छेदकभेदेनैव विरोधित्वस्यापि भिन्नत्वात्तद्रूप्येणानुगमासम्भवाच्चेत्यस्वरसाद्वदन्तीत्युक्तम् । अज्ञानरूपासिद्ध्युपजीव्यतया व्यभिचारस्य नाभासत्वं किन्तु व्याप्तिधीविरोधित्वेन तच्चोपाधित्वज्ञानस्य नास्तीत्यसौ नाभास इति मूलाभिप्रायं प्रकाशयन्नाह व्यभिचाराज्ञानस्येति । ननूपाधिधर्मिकसाध्यव्यापकत्वादिज्ञानस्य भिन्नधर्मिकतया हेतौ व्याप्तिग्रहविरोधित्वेपि हेतुधर्मिकसोपाधित्वज्ञानस्य व्याप्तिधीविरोधित्वसम्भवान्न ह्यन्यस्येत्यादिमूलमयुक्तमतस्तदपि दूषयति सोपाधित्वेति । न व्याप्तीति । न साक्षाद्व्याप्तिधीविरोत्यर्थः । विरोध्यविषयत्वात् । विरोधिविषयताशून्यत्वादित्यर्थः । ननु परस्पराविरोधिन एव सोपाधित्वस्य कुतो नाभासत्वमत आह वक्ष्यते हीति । न त्वानौपाधिकत्व इत्यादिमूलस्य हेत्वनभिधानान्न्यूनतामपाकर्तुमाह निरुपाधित्वस्येति । तथात्वेपि । निरुपाधित्वधिया व्याप्तिग्राहकत्वेपि । आभासत्वायोगादिति । अनुमितौ तत्कारणप-

प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषिततद्घटितलक्षणस्य संयोगादिसाध्यक-व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः । संयोगान्योन्याभावस्य केवलान्वयित्वात् । अथ व्याप्यवृत्तिसाध्यके स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकर-

---

रामर्शो वा तस्याविरोधित्वादिति भावः । तद्घटितेति । हेतुमन्निष्ठाभावघटितेत्यर्थः । केवलान्वयित्वादिति । तथा च तस्य प्रतियोगिवृत्तित्वाद्धेतुसमानाधिकरणो यः प्रतियोग्यवृत्तिर्घटाद्यन्योन्याभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकमेव साध्यवत्त्वमतः संयोगि सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिरिति भावः । यद्यपि प्रागुक्तक्रमेण हेतुसमानाधिकरणस्य द्रव्यभेदस्यैव पारिभाषिकप्रतियोगितावच्छेदकं संयोगवत्त्वमतो नातिप्रसङ्गस्तथापि यत्रासद्धेतुविशेषे साध्यताच्छेदकं न प्रतियोगितावच्छेदकं तत्रैव पारिभाषिकावच्छेदकानुप्रवेशो न सर्वत्रेत्यभिप्रेत्य गुरुधर्मस्यापि वा प्रतियोगितावच्छेदकत्वमादृत्येदमुक्तम् । इदन्तु चिन्त्यते । स्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नभिन्नं यद्धेत्वधिकरणं तन्निष्ठान्योन्याभावेत्युक्तौ न कोपि दोषः वृक्षे संयोगिभेदसत्त्वेपि तत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नभेदविरहादेव संयोगी तत्त्वादित्यादावव्याप्तिविरहाद्वृक्षः संयोगिभेदप्रतियोगी नेत्यप्रत्ययात् प्रतियोगिभेदेपि लाघवेन प्रतियोगित्वस्यैक्यात् सत्त्ववति गुणादौ च संयोगिभेदप्रतियोगितावच्छिन्नस्यापि भेदसत्त्वात्संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेरनवकाशात्, अस्तु वा यद्यत्स्वप्रतियोगि तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटवद्धेत्वधिकरणवृत्तिरन्योन्याभावो व्याप्तिघटकस्तथापि न क्षतिः संयोगिभेदप्रतियोगितद्वृक्षव्यक्तेरेव भेदस्य तद्वृक्षे विरहेण संयोगी तत्त्वादित्यादावव्याप्त्युदासादिति । साध्यादिभेदेन व्याप्तिभेदस्यावश्यकत्वात्सर्वत्रैकनिरुक्त्यभावेपि न क्षतिरित्याशयेन शङ्कते अथेति । स्वव्यापकेति हेतुमन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतसाध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । स्वव्यापकेति स्वं प्रकृतसाध्यं तद्व्यापकतावच्छेदकं तद्वन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं यद्रूपमधिकरणतानिरूपकतावच्छेदको धर्मस्तदवच्छिन्नात्यन्ताभावासामानाधिकरण्यमित्यर्थः । तेन नान्योन्याभावगर्भत्वहा-

ण्यमेव व्याप्तिः अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिसाध्यके तु स्वव्यापकता-वच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावेन तादृशरूपविशिष्टा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावेन वा सममसामानाधिकरण्य-मिति चेत् । स्मृतिसंस्कारजन्यज्ञानविषयत्वादिकेवलान्वयिसा-

---

नि: । गगनत्वादेर्निरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वेऽप्यधिकरणतानिरूपक-तावच्छेदकत्वविरहात्तद्रूपपदेनैव वारणमतस्तदवच्छिन्नाभावसामा-नाधिकरण्यस्य धूमादौ सत्त्वेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः । उक्तापेक्षया लाघवादाह तादृशरूपविशिष्टेति । साध्यव्यापकता-वच्छेदकरूपावच्छिन्नेत्यर्थः । तथा च साध्यवन्निष्ठान्योन्याभा-वप्रतियोगितानवच्छेदकरूपावच्छिन्नान्योन्याभावासामानाधिकरण्यं फलितम् । न च तादृशपृथिव्याद्यन्योन्याभाववति कालिकसम्बन्धेन धूमादेः सत्त्वाद्वह्निमान् धूमादित्याद्यव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तित्वे तु सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः सद्न्यसमवेतत्वा-प्रसिद्धेरिति वाच्यम् । तादृशरूपावच्छिन्नान्योन्याभावाधिकरणावृत्त्य-धिकरणताकत्वस्य विवक्षितत्वादत एव विशिष्टसत्ताद्रव्यान्यवृ-त्तित्वेऽपि द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । विशिष्टनि-रूपिताधिकरणत्वस्य द्रव्यान्यवृत्तित्वाभावात् । संयोगी सत्त्वादि-त्यादौ तादृशसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वावच्छिन्नान्यो-न्याभाववद्वृत्तिभवस्यैव सत्ताधिकरणतायां सत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इति भावः । स्मृतीत्यादि । स्मृतिविषयत्वं संस्कारविषयत्वं जन्यज्ञानविषयत्वञ्च केवलान्वय्यपि महाप्रलयावच्छेदेन पर-माण्वादावसत्त्वादव्याप्यवृत्त्येव प्रलये परमाण्वादिर्न स्मर्यत इत्यादिव्यवहारात् । तथा च तत्तत्साध्यकद्रव्यत्वादिहेतावव्याप्य-वृत्तिसाध्यकस्थलीयलक्षणयोरव्याप्तिः । प्रथमेऽभावत्वादेरेव साध्य-व्यापकतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नात्यन्ताभावाप्रसिद्धेः द्वितीये चाभावत्वादेरेव निरुक्तसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नान्यो-न्याभावाप्रसिद्धेरिति भावः । उद्बोधकानियम्यायाः स्मृतेः सार्वत्रिकत्वे मानाभावात्संस्कारविषयत्वोपादानम् । नियमतोपेक्षाग्रहविषयत्वे-

ध्यकेषु का गतिः। अथ स्वाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यव-

---

न संस्काराविषयस्यापि वस्तुनः सम्भवित्वाञ्जन्यज्ञानविषयत्वानुधावनम्। सर्वदैव सर्वत्र नित्यज्ञानविषयतासत्त्वादव्याप्यवृत्तित्वसम्पत्तये जन्यपदम्। कागतिः कथमव्याप्त्युद्धारः। स्वाधिकरणेति। स्वं हेतुः। संयोगि सत्त्वादित्यादौ संयोगवत्त्वस्यापि साधनाधिकरणद्रव्यवृत्तित्वात्तदवच्छिन्नभेदमादायातिव्याप्तिवारणं न स्यादतो यत्किञ्चिदिति। तथा च संयोगवत्त्वावच्छिन्नभेदस्यापि साधनवद्गुणवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव साध्यमतो नातिप्रसङ्गः। न च यत्किञ्चित्त्वस्यैकस्याभावात्साधनाधिकरणद्रव्यमन्तर्भाव्याप्तिव्याप्तितादवस्थ्यम्। संयोगिभेदस्य साधनाधिकरणैकव्यक्तिवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेपि तादृशव्यक्त्यन्तरवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे बाधकाभावात्। साधनाधिकरणतत्तद्व्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावकूटवत्त्वस्यैव निर्विष्टत्वाददोषः इति कश्चित्। साधनाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोक्तौ संयोगी वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तिः। संयोगवत्त्वावच्छिन्नभेदस्य वृक्षावृत्तिसंयोगेनाप्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादतस्तत्परित्यागः। यद्यपि चैवमपि रूपाभाववान् घटत्वादित्यत्राव्याप्तिः, रूपसामान्याभाववत्त्वावच्छिन्नान्योन्याभावात्मकस्य रूपस्यैव समवेतसामान्याभाववत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया साधनवदवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्। तथापि स्वाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नं यदन्योन्याभावप्रतियोगित्वं तदनवच्छेदकसाध्यवत्त्वे तात्पर्यम्। साध्यवत्त्वं चात्र [साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणभेदेपि अभिन्नमेवेति मतेनेदम्, अन्यथा वह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वे तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकताप्रौव्याद्वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः। वस्तुतः] साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाध्यमात्रं न तु तदवच्छिन्नाधिकरणत्वम्।

त्त्वकत्वम्, यद्धर्मविशिष्टयत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वकत्वे सति तद्धर्मविशिष्टत्वं वा सेति चेत् । अत्र किं यथा कथञ्चित्सम्बन्धेन तदधिकरणवृत्तित्वं विवक्षितं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वा, आद्ये गुणः स्पन्दत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, गुणत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन स्पन्दवृत्तितया तद्वत्त्वस्य स्पन्दानिष्ठतादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । द्वितीये समवायेन जातेः साध्यत्वे मेयत्वादावतिव्याप्तिः, जातिमन्मेयव्यक्तिनिष्ठतादृशान्योन्याभावप्रतियोगिताया जातिमत्त्वेनाऽनवच्छेदाज्जातिशून्यमेयव्यक्तौ समवायेन वर्त्तमानस्याऽप्रसिद्धत्वात् । एतेन ग्रहो व्याख्यातः ।

तथा सति दैशिकविशेषणतया हेत्वधिकरणवृत्तित्वनिवेशस्यैव निर्दोषत्वेन वक्ष्यमाणातिव्याप्त्यसङ्गत्यापत्तेरिति ध्येयम् । [न च कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ तादृशान्योन्याभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । विषयितादिसम्बन्धेनावृत्तिगगनादिमतो भेदस्यैव तथात्वादिति भावः ।] नन्विदं संयोगि विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः संयोगवत्त्वावच्छिन्नभेदस्य साधनीभूतसत्ताधिकरणीभूतगुणवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादत आह तद्धर्मविशिष्टेति । प्रकृतहेतुतावच्छेदकविशिष्टेत्यर्थः। निरुक्तसाध्यवत्त्वकत्वं रासभादिसाधारणमत उक्तं तद्धर्मविशिष्टेति । स्वरूपसम्बन्धेनेति । कालिकसम्बन्धेनेत्यर्थः । तादृशेति । हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्विद्यमानस्पन्दवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको यश्चिरातीतघटादिमद्भेदस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादित्यर्थः। जातिमत्त्वेनेति । तथा च हेत्वधिकरणं यद् घटादिकं तत्समवेतानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य पटादिभेदस्य प्रतियोगितानवच्छेदकमेवजातिमत्त्वमित्यतिव्याप्तिरिति भावः [ननु साधनवति सामान्यादौ जातिमत्त्वावच्छिन्नभेदसत्त्वान्नातिव्याप्तिरत आह जातिशून्य इति । तथा च सामान्यादौ समवेतत्वाप्रसिद्ध्यैव तादृशसाधना-

एवं तथात्वेऽत्यन्ताभावगर्भमपि दुर्वचम् । तथा हि, प्रतियोग्यन-धिकरणीभूतहेत्वधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावेत्यादिगर्भमव्यापकमेव संयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वादौ, स्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्द्रव्यत्वव्यवृत्तिप्रतियोगिकात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणहेतुत्वमित्यत्रापि पूर्ववत् गुणः स्पन्दत्वात् जातिमान्मेयत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, एवं स्वप्रतियोगिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकहेत्वधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणहेतुत्वमित्यत्रापि उत्पत्तिकाला-

———

धिकरणं न लक्षणघटकमिति भावः ।] एतेनेति । व्याख्यातो द्रव्यत्वेन] तथा च ग्राह्याप्रसिद्ध्या ग्रहस्य प्रमात्वं कुत्रापि न स्यादिति भावः । तथात्वे । अन्योन्याभावस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वे। अव्यापकमेवेति । संयोगवत्त्वावच्छिन्नभेदस्याप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ सत्त्वादिति भावः। प्रतियोग्यधिकरणं यद्यत्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटत्वेन हेत्वधिकरणस्य प्रवेशे तु नैष दोष इत्यवधेयम् । स्वाधिकरणेत्यादि । प्रकृतहेत्वधिकरणयत्किञ्चिन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नं यदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तदनवच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यर्थः। तेन सत्ताया गुणावृत्तित्वेपि विशिष्टसत्तावाञ्जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिर्न वा प्रागुक्तरीत्या रूपसामान्याभाववान् घटत्वादित्यादावव्याप्तिः । पूर्ववदिति । सामान्येन हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्योक्तौ गुणः स्पन्दत्वादित्यत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तथात्वोक्तौ च जातिमान् मेयत्वादित्यत्रातिव्याप्तिरिति भावः।स्वप्रतियोगीति । स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधेयत्वानिरूपकहेत्वधिकरणनिष्ठाभावीयं यत्प्रतियोगित्वं तदनवच्छेदकमित्यर्थः । तेन विशिष्टसत्ताभाववाञ्ज्ञातेरित्यादौ नातिव्याप्तिः।आधेयत्वञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम्।नातो गुणः स्पन्दत्वादित्यादावतिव्याप्तिः।जन्यानामिति।संयोगनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वोपगमे इत्यन्वयः । द्रव्यत्वस्य हेतुतास्थले

तल्लक्षणम् । नन्वेवमुपाधिरसिद्ध्युपजीव्यत्वेन व्यभिचारवत् हेत्वाभासान्तरं स्यात् न तु व्याप्त्यभावत्वेनासिद्धिरिति चेत् । तज्ज्ञानमुपजीव्यमपि न स्वतो दूषकम्, नाऽन्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यस्य साध्यव्याप्यत्वज्ञाने प्रतिबन्धकम्, अतिप्रसक्तेः ।

वच्छेदेन जन्यानां द्रव्याणामजन्यानाञ्च प्रलयावच्छेदेन वा संयोगनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वोपगमे संयोगसाध्यकद्रव्यत्वे कालपरिमाणे च हेतावव्याप्तिः । कृतं पल्लवितेन ।

अत्र वदन्ति । साध्यसमानाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वव्यापकस्वसमानाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वकत्वम्, स्वसमानाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यापकसाध्यसमा-

---

उत्पत्तिप्रलयोभयावच्छेदेव हेतुमतः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वं सम्भवत्यतो यादृशहेतुनास्थले प्रलयावच्छेदेनैव तद्वतः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वं तदुदाहरति । कालपरिमाणेति । संयोगसाध्यक इत्यनुषज्यते । यावत्साध्यव्यापकसाधनव्यापकत्वरूपानौपाधिकत्वव्याप्तिं निष्कृष्य सिद्धान्तयति साध्यसमानाधिकरणेत्यादिना । अत्र प्रतिपदव्यावृत्तिर्व्याप्तिवाद एव प्रागुक्ता । अनवच्छेदकत्वेत्यत्राभावद्वयप्रवेशे गौरवादाह स्वसमानाधिकरणेत्यादि । तत्सम्बन्धावच्छिन्नेत्यादेरप्रवेशे लाघवादाह स्वसमानाधिकरणा सर्वे इत्यादि । यद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वं हेतुसामानाधिकरण्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्धर्मा-

व्यभिचाराज्ञानस्य तद्धेतुत्वात् तद्धीस्तथा, न चानौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञाने हेतुरित्युक्तम्। तथा च व्यभिचारज्ञानद्वारा स दूषकः। एवञ्च परमुखनिरीक्षकतया सिद्धसाधनवन्न पृथक्। न चैवमव्यभिचारस्य व्याप्तित्वे व्यभिचारस्तदभावत्वेनासिद्धिः स्यादिति वाच्यम्। सा-

———

नाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वकत्वं वा, स्तत्समानाधिकरणाः सर्वे यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणास्तद्धर्मावलीढसामानाधिकरण्यम्, साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकता-

———

वच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यर्थः। व्यापकत्वं विना यावत्त्वस्य दुर्वचत्वादिति ध्येयम्। अत्र सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितायाः प्रामाणिकत्वे धूमादिसमानाधिकरणस्य घटाभावादेर्वह्न्याद्यनधिकरणदेशावच्छेदेन वन्हित्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहाद्वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः। न च हेतुसमानाधिकरणत्वं निरवच्छिन्नविशेषणतया वाच्यमतो नोक्तदोषः, साधनीभूतधूमाद्यधिकरणावच्छेदेनैव वस्तूनां तत्सामानाधिकरण्यवत्त्वेन निरवच्छिन्नविशेषणतया धूमसामानाधिकरण्यस्यैवाप्रसिद्धेरतो गुर्वपि लक्षणान्तरमाह साध्यसामानाधिकरण्याभावेति। अत्र व्यापकतावच्छेदकं साध्यसामाधिकरण्याभावत्वं निरवच्छिन्नविशेषणताविशेषेण ग्राह्यम्। तेन घटाद्यभावस्य वन्ह्यनधिकरणदेशावच्छेदेन वन्ह्यादिसामानाधिकरण्याभाववत्त्वेपि वन्हिमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः। धूमवान् वन्हेरित्यादौ निरवच्छिन्नविशेषणतया साध्यसामानाधिकरण्याभावस्याश्रये तप्तायःपिण्डत्वादौ तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वादौ वा हेतुसामानाधिकरण्यस्याभावविरहान्नातिव्याप्तिरिति ध्येयम्। साध्यतेति। तेन घटत्ववान् मेयत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन यत्साध्यस्याधिक-

ध्याभाववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारः तदभावश्च नाव्यभिचारः, केवलान्वयिन्यभावात् । किन्तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसामानाधिकरण्यम् । न चानयोः परस्परविरहत्वमिति ॥

———

वच्छेदकस्वसामानाधिकरण्यसामान्याभाववत्त्वकत्वं वा व्याप्तिः । अत्र च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणं तद्वृत्तिद्वयश्च एकेन सम्बन्धेन विशेषणताविशेषेण वा बोध्यमिति ॥

———

रणं तद्वृत्तिरवृत्तिरेवेति तत्र मेयत्वस्य सामानाधिकरण्याभाववत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति । हेतुतेति । तेन रूपवान् घटत्वादित्यादौ साध्यसमानाधिकरणस्य महाकालत्वादेः कालिकसम्बन्धेन यद् घटत्वाद्यधिकरणं तद्वृत्तित्वेपि नाव्याप्तिः । ननु द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः साध्यवत्कालवृत्तित्वाभावस्यावृत्तिगगनादेरेव सत्त्वेन तत्र हेतुसामानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वात् । न च दैशिकविशेषणतासम्बन्धेनैव साध्यवद्वृत्तित्वं निवेश्यमिति नोक्तदोषः । तथा सति तादृशवृत्तित्वाभाववति पर्वतत्वादौ समवायादिना हेतुमद्वृत्तित्वस्य सत्त्वेन वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्त्यापत्तेरत आह वृत्तिद्वयञ्चेति । साध्याधिकरणवृत्तित्वं हेत्वधिकरणवृत्तित्वञ्चेत्यर्थः । एकेति । यत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्वृत्तित्वं लक्षणघटकं तत्सम्बन्धावच्छिन्नमेव हेतुमद्वृत्तित्वं निवेश्यमित्यर्थः । यत्तदर्थयोरननुगतत्वात्समवायेन तादृशवृत्तिद्वयस्याभावमादाय सत्तावान् मेयत्वादित्यादावतिव्याप्तेराह विशेषणतेति ।

इति श्रीजगदीशभट्टाचार्यविरचितो व्याप्त्यनुगमग्रन्थः समाप्तः ।

———

चिन्तामणेः सामान्यलक्षणा।

व्याप्तिग्रहश्च सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलधूमादिविषयकः। कथमन्यथा पर्वतीयधूमे व्याप्यग्रहे त-

---

दीधित्याः सामान्यलक्षणा।

प्रसङ्गात् सामान्यलक्षणां व्यवस्थापयितुमाह व्याप्तिग्रहश्चेति। केचित्तु समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरिति पक्षे पर्वतीयधूमे वन्हिव्याप्तिविशिष्टधीर्न पर्वतीयवन्हिव्याप्तिग्रहं विना स च न सामान्यलक्षणां विनेति कथितव्याप्तिविशिष्टेत्यादिलक्षणोपोद्घातोऽपीत्याहुः। अत्र च सामान्यं लक्षणं स्वरूपं यस्या इत्यर्थे

जागदीश्याः सामान्यलक्षणा।

व्यवस्थापयितुमित्यस्य सन्निकर्षत्वेनेत्यादिः। तेन ज्ञातसामान्यस्य सामान्यज्ञानस्य वा सर्वसमानत्वान्नाऽसङ्गतिः। समानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादेर्व्याप्तित्वे धूमान्तरे गृहीतस्य तस्यैवोपनीततया पर्वतीयवन्हेरग्रहेऽपि तदीयधूमे परामर्शसम्भवादाह सामानाधिकरण्ययोरेवेति। पक्षे। मते। स चेति। पर्वतीयवन्हिव्याप्तिग्रहश्चेत्यर्थः। लक्षणस्येत्यस्याऽनुमितीत्यादिः। उपोद्घात इति। व्याप्तिग्रहस्य प्रकृतस्य सिद्ध्यर्थं चिन्तनीयादित्यर्थः। अपिना प्रसङ्गस्यापि तथात्वं सूच्यते। व्यापकसामानाधिकरण्यमात्रं रासभादिसा-

स्मादनुमितिः । सा चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणताऽतिरिक्तैव

सामान्यमेव प्रत्यासत्तिः, सामान्यं लक्षणं निरूपकं यस्या इत्यर्थे तु तज्ज्ञानम् । तत्राद्यमाह सा चेन्द्रियेति । इन्द्रियेण सम्बद्धं धूमादि तस्य विशेषणं तद्विशेष्यकज्ञानप्रकारो धूमत्वादिरित्यर्थः । विशेषणतेत्यत्र भावार्थो न विवक्षितः । तत्र विशेषणत्वं यस्या

धारणतया न व्याप्तिः, साधननिष्ठस्य तादृशसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे विशिष्टसत्त्वव्यापकद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवतः सत्त्वमात्रस्य गुणादौ परामर्शात्तत्र द्रव्यत्वानुमित्यापत्तिः, किञ्च अस्तु समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिः तथापि द्रव्यत्वादिहेतुकसत्त्वादिसाध्यकानुमितिं प्रति व्याप्तिविशिष्टेत्यादिलक्षणेन सङ्गृह्य तद्वृत्तिजातिमत्त्वस्य वन्ह्याद्यनुमित्यादावपि नेतव्यत्वाक्षेपोद्घातः सम्भवतीत्यस्वरसः केचिदित्युक्त्या सूचितः । विशेषणतारूपाया अतिरिक्तरूपायाश्च द्विविधायाः प्रत्यासत्तेर्मूलकृताऽभिधानादुभयत्रैव सामान्यलक्षणाशब्दं व्युत्पादयति अत्र चेति । यद्यपि सामान्यं च तल्लक्षणं चेति कर्मधारयस्यैव सम्यक्त्वे बहुव्रीहिरनुचितः, तथापि कर्मधारये लक्षणपदस्याऽनुपसर्जनत्वे सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिरिति प्रयोगो न स्यात् प्रत्युत सामान्यलक्षणं प्रत्यासत्तिरित्येव स्यात् लक्षणशब्दस्याऽजहल्लिङ्गत्वादतो बहुव्रीहिरादृत इति भावः । निरूपकमिति । विषयतया निरूपकमित्यर्थः । केचित्तु ननु ज्ञातसामान्यं सामान्यज्ञानं वास्तु सामान्यलक्षणा तस्यास्तु प्रत्यासत्तित्वं कुतः षोढा गणितप्रत्यासत्त्यनन्तर्गतत्वादत उक्तं सा चेति । तथा च तस्या विशेषणतायामेव निवेशात् न गणितानन्तर्भाव इति षड्विधगणनस्य लौकिकप्रत्यासत्तिपरतया सामान्यलक्षणायास्तदनन्तर्भावेऽपि न क्षतिरित्याशयेनोक्तमतिरिक्तैव वेति । गणितषड्विधप्रत्यासत्त्यतिरिक्तैव वेति तदर्थ इति मूलं व्याचक्षुः । नन्वीन्द्रियसम्बद्धविशेषणत्वं यदीन्द्रियसम्बद्धवृत्तित्वं तदा धूमत्वस्येन्द्रिय-

वा । तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तदिन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वेना-ऽनागतादौ संयोगादेरभावादिति वदन्ति । तदपरे न म-

---

इति बहुव्रीहिर्वा । सम्बद्धपदस्यैव वा परम्परासम्बन्धस्तत्सम्बन्धविशेष्यकज्ञानप्रकारोऽर्थः । तथा च सैव विशेषणतेत्यर्थः । अत्र च बहिरिन्द्रियस्य लौकिकः सम्बन्धो ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वञ्च नियामकम् । एवञ्चाणुत्वेन यत्किञ्चिदणूपस्थितावपि सकलाणु-

---

सम्बद्धबाष्पादिधर्मत्वाभावात्तद्रूप्येण बाष्पग्रहात्सकलधूमप्रत्यक्षं न स्यादतो व्याचष्टे तद्विशेष्यकेति । तत्प्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षं प्रति इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारतापन्नतद्रूपत्वेन हेतुत्वमित्याविष्कर्तुमाह धूमत्वादेरिति । प्रकारतापर्यवसितविशेषणताया धूमत्वादिसामान्यस्वरूपत्वासम्भवादाह विशेषणतेत्यत्रेति । यद्यपि भावार्थस्य विवक्षायामपि न क्षतिः सन्निकृष्टधूमधर्मिकज्ञानप्रकारतापन्नधूमत्वादेरिव धूमत्वादिनिष्ठायाः सन्निकृष्टधर्मिकज्ञानप्रकारताया अपि धूमत्वादिसामान्यनिष्ठप्रकारतारूपस्वाश्रयवृत्त्वरूपपरम्परासम्बन्धेन धूमत्वादिप्रकारकधूमत्वाद्याश्रयप्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वस्य सुवचत्वात्तथापि सामान्यस्य हि प्रत्यासत्तित्वं लाघवान्न तु सामान्यतया ज्ञानस्येत्यादिमूलग्रन्थमनुरुध्यैव भावप्रत्ययस्यार्थः परित्यक्त इति ध्येयम् । ननु भावार्थविवक्षायां सा चेत्यनेन सार्द्धमिन्द्रियसम्बद्धविशेषणपदार्थस्याभेदान्वयो न स्यात्तन्नियामकस्य समानविभक्तिकत्वादेस्तत्रासत्त्वात्, सुरूपा देवतेत्यादिवत्कथं चित्समर्थनेपि भावप्रत्ययस्य वैयर्थ्यापत्तिरेवेत्यत आह तत्र विशेषणत्वमिति । व्यधिकरणबहुव्रीहेः सर्वत्र व्युत्पन्नैरस्वीकारादाह सम्बद्धपदस्यैव वेति । नन्विन्द्रियसम्बद्धविशेषणत्वं यस्या इति बहुव्रीहौ तादृशसंस्कारादिप्रकारतामादायातिप्रसङ्गः प्रकारतार्थकस्य विशेषणताशब्दस्य ज्ञानप्रकारतापरतायामाधुनिकलक्षणापत्तिरित्यत आह

गोचरो मानसो बोध इति वदन्ति। एतेन धूलीपटले धूमभ्रमे

सम्बद्धपदस्येत्यपि वदन्ति। अत्र चेति। इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतसामान्यमित्यत्र चेत्यर्थः। तत्तदिन्द्रियजन्यत्वमिति। तत्तदिन्द्रियप्रयोज्यं चाक्षुषत्वादिवैजात्यमित्यर्थः। यथाश्रुते चक्षुर्जन्यज्ञानत्वादेः कारणतावच्छेदकत्वे गौरवापत्तेरिति ध्येयम्। नियामकम्। कारणतावच्छेदकतया प्रयोजकम्। तथा च तत्पुरुषीयधूमत्वप्रकारकचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति तत्पुरुषीयचक्षुःसन्निकृष्टधर्मिकतत्पुरुषीयचाक्षुषप्रकारतापन्नधूमत्वं हेतुः। तत्र तु कार्यस्यालौकिकं मुख्यविशेष्यत्वं कारणस्य तु समवायः प्रत्यासत्तिः। तेन प्राथमिकधूमत्वविशिष्टचाक्षुषे धूमकालीनोयं घट इत्यादिधूमोपनीतचाक्षुषे वा न व्यभिचारः। एवं घटत्वादिसामान्यमन्तर्भाव्यापि बोध्यम्। कारणतावच्छेदकविशिष्टस्य व्यवहितपूर्वसत्त्वापेक्षणाच्च न कालान्तरीयचक्षुःसंयोगादिकमादायातिप्रसङ्गः। न च लौकिकसन्निकर्षस्य नानात्वात् संयोगाद्येकतरस्य निवेशोऽन्यतो जायमानप्रत्यक्षस्थले व्यभिचार इति वाच्यम्। चक्षुर्निष्ठलौकिकचाक्षुषजनकताघटकसम्बन्धत्वेन चक्षुर्लौकिकसन्निकर्षमात्रस्यैव प्रविष्टत्वादिति। केचित्तु चक्षुःसंयुक्तविशेष्यकचाक्षुषाव्यवहितोत्तरचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशचाक्षुषप्रकारतापन्नधूमत्वेन हेतुत्वं तेन चक्षुर्निष्ठतादृशजनकताया असत्त्वेपि न क्षतिरिति वदन्ति। न चैवमपि पुष्पादौ सौरभत्वभ्रमाज्जायमानस्य चाक्षुषस्य सौरभमुख्यविशेष्यकत्वं स्यात्, तथा च वहिरिन्द्रियाणां स्वायोग्यमुख्यविशेष्यकज्ञानाजनकत्वनियमो भज्येतेति वाच्यम्। सामान्यभेदेन कार्यकारणभावभेदाच्चाक्षुषस्थले सौरभत्वाद्यन्तर्भावेन हेतुत्वस्यैवाकल्पनाच्चाक्षुषस्य सौरभमुख्यविशेष्यकत्वासम्भवादेवं स्पार्शनादावप्यूह्यमिति संक्षेपः। वहिःपर्यन्तस्य फलमाह एवं चेति। प्रथमं सकलाणूपस्थितौ ज्ञानलक्षणैव सम्भवत्यत उक्तं यत्किञ्चिदिति। अणूपस्थितावपीत्यपिना घटत्वेन यत्किञ्चिद्घटोपस्थित्यादेः परिग्रहः अतो नन्यूनत्वम्। मानसो बोध इति। तथा चालौकिकमुख्यविशेष्यतया तत्प्रकारकमानसप्रत्यक्षं प्रति ज्ञानप्रकारताप-

तत्र च वन्हिव्याप्तिग्रहे तत्राऽसत्वा धूमत्वेन धूमेषु व्याप्त्यग्रहाद्धूमदर्शनाद्वन्ह्यनुमितिर्न स्यात् हेत्वभावेन परामर्शानुत्पादात्, किञ्च धर्मिणि दोषवशान्नयनेनाऽगृह्यमाणेन स्मरणप्रकारीभवता सामान्येन गृह्यमाणेन वा लौकिकसन्निकर्षविगमेऽपि चाक्षुषज्ञानापत्तिरिति परास्तम्। सामान्यश्च सखण्डाखण्डभेदेन द्वेधा। सखण्डे

———

त्वत्वेनैव हेतुत्वमिति भावः। वदन्तीत्यस्वरसस्तद्बीजं तु लाघवात्तत्तत्प्रकारकज्ञानत्वेन तद्विषयकज्ञानत्वेन वा तत्प्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षे हेतुत्वं न तु तदिन्द्रियजन्यत्वादिकं नियामकम्। इन्द्रियभेदेन कार्यकारणभावकल्पने च गौरवात्तत्तदिन्द्रियकरणकसामान्यवत्त्वबोधसामग्र्याः सहकारित्वोपगमाद्वेधातिप्रसङ्गभङ्गादित्यादिकं नव्यमते व्यक्तीभविष्यति। एतेनेति। परास्तमित्यनेनान्वयः। एतेन। इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारतापन्नस्य प्रत्यासत्तित्वविवक्षणेन। विशेषणपदस्येन्द्रियसम्बद्धसमवेताद्यात्मकधर्मार्थकत्वे दोषमाह धूलीत्यादि। धूमदर्शनादित्यस्य पक्ष इत्यादिः। हेत्वभावेन। धूमधर्मिकव्याप्तिग्रहात्मकहेतोरभावेन। ज्ञाने तदिन्द्रियजन्यत्वस्याऽनुक्तौ दोषमाह धर्मिणीति। धर्मिणि योग्यसन्निकर्षसत्त्वे धर्मस्य चाक्षुषो दुर्निवार इत्यत उक्तं दोषवशादिति। वाष्पत्वादिभ्रमजनकदोषवशात् धूमत्वाद्यग्रहसम्भवादिति भावः। स्मरणप्रकारीभवतेत्यनेन ज्ञानप्रकारत्वमाविष्कृतम्। सामान्येनेत्यस्य चाक्षुषज्ञानापत्तिरित्यग्रेतनेन सम्बन्धः। लौकिकसम्बन्धस्यानपेक्षणे दोषमाह गृह्यमाणेन वेति। धर्मिणि नयनेन गृह्यमाणेन वा सामान्येनेत्यर्थः। न च लौकिकसन्निकर्षविगमेपि क्षणमात्रं चाक्षुषोत्पत्त्याविष्टापात्तिरिति वाच्यम्। तथा सति तादृशचाक्षुषात्मकस्यैव कारणस्य सत्त्वादुत्तरोत्तरं सामान्यजन्यायाश्चाक्षुषधारायाः प्रसङ्गादिति भावः। ननु सामान्यस्य हि प्रत्यासत्तित्वे घटशून्यत्वादिप्रत्यासत्त्या तदाश्रयप्रत्यक्षं न स्यात् घटशून्यत्वादेः सामान्यत्वाभावादत आह सामान्यं चेति। सामान्यलक्षणेत्यत्र सामान्यपदार्थश्चेत्यर्थः। सखण्डं स्वरूपतो ज्ञानप्रकारीभूतभिन्नम्। अखण्डं स्वरूपतः प्रकारीभू-

चाखण्डमेव परम्परया सम्बद्धं प्रत्यासत्तिः । येन सम्बन्धेन चे-न्द्रियसम्बद्धे सामान्यं ज्ञायते तेन सम्बन्धेनाऽधिकरणानां प्रत्यासत्तिरिति । ननु यत्र नानाधिकरणप्रत्यासन्न एकव्यक्तिर्घटादिस्तत्प्रागभावादिर्वाऽस्मिः प्रत्यासत्तिस्तत्र तदभावदशायां तथा

त्वम् । द्वेधेति । तथा च तत्र सामान्यपदं धर्ममात्रपरमिति भावः । ननु घटत्वप्रकारेणैकघटवत्ताप्रकारकप्रत्यक्षोत्तरं घटवत्त्वप्रत्यासत्त्या सर्वस्य घटवतः प्रत्यक्षं न स्यादिन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारतापन्नघटव्यक्तेर्घटान्तरवत्यसत्त्वादत आह सखण्डे चेति । क्व चिदित्यादिः । तेन घटशून्यत्वादिसखण्डस्य स्वयमेव प्रत्यासत्तित्वेऽपि न क्षतिः । परम्परेति । तथा च चक्षुःसन्निकृष्टविशेष्यकचाक्षुषप्रकारतावच्छेदकीभूतघटत्वमेव घटत्वावच्छिन्नप्रकारिताकचाक्षुषं प्रति हेतुः अत्रापि कार्यस्यालौकिकमुख्यविशेष्यत्वं कारणस्य तु स्वाश्रयत्वं प्रत्यासत्तिः । न च पूर्वानुपस्थितघटान्तरस्य तादृशचाक्षुषे प्रकारत्वायोग इति वाच्यम् । घटत्वसामान्यलक्षणया सकलघटस्योपस्थितिदशायामेव तत्सम्भवात् । एवं दण्डिमत्त्वादिसामान्यस्थलेपि तादृशचाक्षुषप्रकारतावच्छेदकतावच्छेदकं दण्डत्वादिकमेव कारणमिति द्रष्टव्यम् । एतेन परम्परासम्बन्धेन ज्ञानस्य घटत्वादेः प्रत्यासत्तित्वे घटत्ववदित्येव फलं स्यान्न तु घटवदित्याकारकं स्वप्रकारकप्रत्यक्षं प्रत्येव सामान्यस्य हेतुत्वादिति परास्तम् । ननु चक्षुःसंयुक्तधर्मिणि चक्षुषा समवायेन गृह्यमाणस्य घटत्वादेः कालिकादिसम्बन्धेन कालादावपि सत्त्वात्तन्मुख्यविशेष्यकमपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वप्रकारकचाक्षुषं स्यादत आह येन चेति । प्रत्यासत्तिः प्रत्यक्षजनिका इतीति । तथा चालौकिकमुख्यविशेष्यतया समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकचाक्षुषं प्रति समवायसम्बन्धावच्छिन्नचाक्षुषप्रकारतापन्नघटत्वादिकं समवायेनैव हेतुरतो नातिप्रसङ्ग इति भावः । अखण्डसामान्यव्यक्त्यभिप्रायेण शङ्कते नन्विति । सामान्यतासम्पत्त्यर्थमाह नानाधिकरणेति । नानाधिकरणविशेष्यकप्रत्यक्षकारणेत्यर्थः । एतेनैकमात्रवृत्तिधर्मस्यापि स्वाश्रयप्रत्यक्षं प्रति

प्रत्यासत्त्या तज्ज्ञानानुदयप्रसङ्ग इति चेन्न। तत्रापि तत्तद्व्यक्तिद्वारा प्रत्यासन्नस्य घटत्वादेरेव प्रत्यासत्तित्वात्। एतदस्वरसेनैव वा द्वितीयं पक्षमाह अतिरिक्तैवेति। अतिरिक्ता इन्द्रियसम्बद्धे तादृशसामान्यज्ञानात्मिका अतीताद्यनुरोधात्सामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिः।

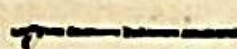
हेतुत्वाद्दिदं व्यर्थम्, अन्यथा ताद्रूप्येण घस्त्वन्तरे व्याप्तिभ्रमोत्तरं तद्विशिष्टस्य पक्षधर्मताग्रहादनुमित्यनुदयापत्तेरिति परास्तम्। एकव्यक्तिरित्यनेनाखण्डत्वसूचनम्। पदार्थस्य द्वैविध्याद्भावात्मकं सामान्यमुक्त्वाऽभावात्मकं तदाह तत्प्रागभावादिर्वेति । अनित्य इति। नित्यत्वे तु कार्यकालेपि सत्त्वात्तस्य कारणत्वमव्याहतमेव स्यादिति भावः। तादृशघटादिकं नाखण्डसामान्यं किं तु सखण्डमेवेत्याशयेन सिद्धान्तयति तत्रापीति। न च तद्व्यक्तौ घटत्वाद्यग्रहेपि तद्व्यक्तिप्रकारेण तदाश्रयप्रत्यक्षोत्पत्त्या नेदं युक्तमिति वाच्यम्। जातीतरस्य किञ्चिदवच्छिन्नप्रकारतानियमेन तद्घटादेः स्वरूपतः प्रकारत्वायोगात् तच्छक्तित्वस्यापि तद्व्यक्तितादात्म्यविशिष्टसमवायसम्बन्धेन घटत्वादिमत्तायामेव पर्यवसानात् । न च तथापि घटत्वादिसामान्यस्य तदानीं सत्त्वेपि तद्व्यक्तिस्वरूपस्य सम्बन्धस्याऽसत्त्वात्तद्व्यक्तिद्वारा तस्य कारणत्वं दुर्घटमिति वाच्यम्। अलौकिकमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन तद्घटव्यक्तित्वावच्छिन्नप्रकारकचाक्षुषं प्रति चक्षुःसम्बद्धविशेष्यकचाक्षुषप्रकारतावच्छेदकीभूततद्व्यक्तित्वस्य स्वाश्रयवन्निष्ठविशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वात्सर्वत्रान्ततो नित्यज्ञानीयतादृशविशेष्यतामादायैव कारणसत्त्वसम्भवादेतल्लाभार्थमेवं तद्व्यक्तिद्वारेत्यत्र द्वारपदोपन्यासादिति भावः। जातीतरस्यापि स्वरूपतः प्रकारत्वोपगमे तु तस्यैदनित्यघटादिव्यक्तेर्घटत्वाद्यज्ञानदशायां प्रत्यासत्तित्वं दुर्घटमेवेत्यत आह एतदिति। द्वितीयमिति। सामान्यं लक्षणं विषयताया निरूपकं यस्या इति व्युत्पत्तिलब्धं सामान्यज्ञानात्मकं पक्षमित्यर्थः। षट्पदार्थातिरिक्तस्यानुपगमात् सामान्यातिरिक्तमात्रस्य प्रत्यासत्तित्वे तु सामान्यस्याज्ञानदशायामपि तदाश्रयस्य प्रत्यक्षप्रसङ्गाद्व्याचष्टे इन्द्रियस-

म्बद्धं इति । तादृशेति । तदिन्द्रियजन्येत्यर्थः । तथा च तत्पूरुषीय-
घटत्वादिप्रकारकचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति तदीयचक्षुःसन्निकृष्टवि-
शेष्यकतदीयघटत्वादिप्रकारकचाक्षुषत्वेन हेतुत्वम् । अत्रापि कल्पे
कार्यस्यालौकिकमुख्यविशेष्यत्वमेव प्रत्यासत्तिः कारणस्य तु स्वप्र-
कारीभूतसामान्याश्रयनिष्ठविशेष्यत्वं तथेति न तत्तदनित्यव्यक्तिम-
त्त्वस्यासत्त्वदशायां तया प्रत्यासत्त्या तदाश्रयस्य प्रत्यक्षानुपपत्तिः ।
यत्तु स्वप्रकारीभूतसामान्यवदन्यावृत्तिभेदवत्त्वमेव सर्वत्र कारण-
ताघटकः सम्बन्धस्तत्तदनित्यघटादेरसत्त्वदशायामपि तद्वदन्यावृत्ते-
स्तत्तत्कपालान्यतरत्वरूपभेदस्य सत्त्वादिति । तन्न । स्मृतिविषय-
त्वाद्यनित्यप्रत्यासत्तिस्थले तद्वदन्याप्रसिद्धेः स्मृतिविषयत्वादेः केव-
लान्वयित्वादिति ध्येयम् । तत्प्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षे तस्य ज्ञानमा-
त्रं हेतुर्न तु ज्ञानस्य तत्तदिन्द्रियजन्यत्वं तत्तदिन्द्रियसम्बद्धविशेष्य-
कत्वं वा तन्त्रं चक्षुरादीन्द्रियभेदेन पुरुषाणां द्विधा निवेशेन च हे-
तुत्वकल्पने गौरवात् । स्मरणाद्यात्मकसामान्यज्ञानदशायां च तदा-
श्रयस्य प्रत्यक्षमन्ततो मानसात्मकमुत्पद्यत एव प्राचैरपि क्षणविल-
म्बेन तस्योपेयत्वादित्याशयवतां नव्यानां मतमुत्थापयति अतीतेत्या-
दिना । [ननु यदि लाघवानुरोधादिन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकत्वादेः
परित्यागस्तदा सामान्यस्यैव प्रत्यासत्तित्वं युक्तमिति स्वरूपतः सा-
मान्यस्य हेतुत्वापेक्षया सामान्यज्ञानहेतुत्वे गौरवात् । न च घटेत-
रावृत्तित्वविशिष्टसकलघटवृत्तित्वरूपघटत्वत्वादिना हेतुत्वापेक्षया
घटत्वत्वाद्यघटितघटत्वज्ञानस्य हेतुत्वं लघु इति वाच्यम् । घटत्वा-
दिसामान्यस्य तत्तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वसम्भवात् घटत्वाज्ञानदशायां
विशेषणज्ञानविरहेणैवाऽऽपत्त्यसम्भवादित्यत आह अतीताद्यनुरो-
धादिति । आदिनाऽनागतादेः परिग्रहः । इदञ्चातीतानागततत्तदनि-
त्यव्यक्त्याश्रयप्रत्यक्षानुरोधादिति तदर्थः । तथा चातीतानागतसा-
मान्याश्रयप्रत्यक्षे सामान्यस्य व्यभिचारेण हेतुत्वासम्भवान्न तज्ज्ञा-
नस्य हेतुत्वमादृतमिति भावः] । अत्र कल्पे तत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वा-
वच्छिन्नं प्रति निर्विकल्पकादिसाधारणतद्विषयकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं,
अत्र च कार्यस्य स्वप्रकारीभूततत्तत्सामान्याश्रयनिष्ठविशेष्यत्वं स-
म्बन्धः कारणस्य तु स्वविषयीभूततत्तत्सामान्याश्रयनिष्ठविषयत्वं
प्रत्यासत्तिरतो नातिप्रसङ्गः । न चैवं निर्विकल्पकोत्तरं जातस्य घट-

त्वविशिष्टप्रत्यक्षस्यापि यावद्घटविषयकत्वापत्तिः, इष्टत्वात्। सामान्यप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वोपगमेपि निर्विकल्पकतृतीयक्षणे यावद्घटावगाहिप्रत्यक्षोत्पत्त्या क्षणविलम्बस्य शपथनिर्णीतव्यत्वात्। न च तद्विषयकत्वतत्प्रकारकत्वयोः समशरीरतया तद्विषयकत्वेनैव हेतुत्वमित्यत्र विनिगमकाभावः, प्राथमिकतद्विशिष्टप्रत्यक्षे सौरभादिविशेष्यकज्ञानोत्तरं जायमाने सुरभि चन्दनमित्यादिप्रत्यक्षे च व्यभिचारादेव तत्प्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वस्यासम्भवात्। न च स्वप्रकारीभूततत्तत्सामान्याश्रयनिष्ठालौकिकमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन तत्तत्सामान्यप्रकारकप्रत्यक्षं प्रत्येव तत्तत्सामान्यप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यमतो नोक्तदोषः, कार्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य गुरुत्वापत्तेः, चन्दने सौरभमित्यादिज्ञानोत्तरं जायमानस्य सुरभि चन्दनमित्येवं सौरभाश्रयमुख्यविशेष्यकमानसप्रत्यक्षस्य सौरभप्रकारकज्ञानाजन्यत्वेन तथापि व्यभिचारतादवस्थ्याच्च। न च तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वे घटवदित्यादौ संसर्गविधया संयोगज्ञानादपि संयोगवत्वेन तदाश्रयस्य प्रत्यक्षापत्तिरतस्तत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं युक्तमिति वाच्यम्। संयोगविशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रति सांसर्गिकान्यसंयोगविषयताकज्ञानत्वेन हेतुतया तद्विरहादेव तत्र संयोगवदिति ज्ञानासम्भवात्। सांसर्गिकसाधारणतद्विषयताकज्ञानत्वेन तद्विशिष्टबुद्धौ हेतुतास्वीकारे तु तत्रापि तत्र संयोगवदित्याकारकज्ञानोत्पादेन तस्य यावत्संयोगाश्रयविषयकत्वोपगमेपि क्षत्यभावात्। वस्तुतस्तु तद्विषयकज्ञानत्वमात्रेण हेतुत्वे समवायेन घटत्वप्रकारकज्ञानात्कालिकसम्बन्धेन तदाश्रयस्य कालादेः प्रत्यक्षापत्त्या तत्सम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षं प्रति तदितरसम्बन्धानवच्छिन्ननिष्ठविषयताकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं वाच्यं न तु तत्सम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रकारकज्ञानत्वेन, तथा सति सुरभि चन्दनमित्यादिप्रागुक्तमानसोपनीतभाने व्यभिचारभिया तत्तद्बुद्धिभिन्नत्वस्य तत्प्रकारकज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वस्य वा कार्यतावच्छेदकानुप्रवेशे महागौरवापत्तेः। न चैकसम्बन्धेन तत्प्रकारकप्रत्यक्षदशायां सम्बन्धान्तरेण तत्प्रकारकप्रत्यक्षे यदि बाधकसम्भवस्तदोत्तरकालं सम्बन्धान्तरेण तदाश्रयस्य प्रत्यक्षे स एव प्रतिबन्धकोऽन्यथा पुनरिष्टमेव तदानीं सम्बन्धान्तरेण तदाश्रयस्य प्रत्यक्षमतस्तद्विषयकज्ञानत्वेनैव लघुना

५६

अपेक्षणीयश्च तदिन्द्रियकरणकतद्धर्मवत्त्वबोधसामग्र्यन्तरम् । अत एवान्धतमसे सौदामिनीसम्पातजनितेऽपि द्रव्यप्रत्यक्षे चरमं न चाक्षुषो निखिलद्रव्यसाक्षात्कारसन्तान इति तु नव्याः।इयञ्च धर्म-

हेतुत्वं युक्तमिति वाच्यम् । समवायेन घटत्वप्रकारकानुमित्यनन्तरं जातस्य तत्सम्बन्धेन घटत्वाश्रयप्रत्यक्षस्य सम्बन्धान्तरेण तदाश्रयविषयकत्वस्य दुर्वारता।तैस्तादृशानुमितिदशायां सम्बन्धान्तरेण घटत्वस्य परामर्शाद्यभावादेव तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वप्रकारकज्ञानानुत्पत्त्या तत्र बाधकस्याकल्पनादिति ध्येयम् । नन्विन्द्रियभेदेन नानाकार्यकारणभावस्य परित्यागे घटत्वप्रकारेण तदाश्रयस्य प्रत्यक्षमेव क्वचित्स्पार्शनं क्वचिच्चाक्षुषं जायत इत्यत्र किं नियामकमत आह अपेक्षणीयं चेति । धूमादौ वाष्पत्वादिभ्रमजनकदोषदशायां चक्षुःकरणकबोधसामग्रीसत्त्वेपि धूमत्वादिप्रकारकं न तदाश्रयस्य चाक्षुषं जायत इत्यतस्तद्धर्मवत्त्वबोधानुसरणम् । सामग्र्यन्तरमिति । तथा च तत्तद्विशेषसामग्रीत एव चाक्षुषस्पार्शनादिनियम इति भावः । कारणान्तरपर्यन्तापेक्षायाः प्रयोजनमाह अत एवेति । अन्धतमसम् । निबिडं तमः । सौदामिनीसम्पातः । तडित्संयोगः । आलोकस्य पश्चाद्सत्त्वलाभाय सौदामिनीपर्यन्तानुसरणम्।चरमम् । विद्युत्सम्पातजन्यचाक्षुषोत्तरम् । द्रव्येति।द्रव्यत्वसामान्यमधिकृत्योक्तम् । अत्र दोषविशेषवशात्तमोधर्मिकस्यैव चक्षुःकरणकद्रव्यत्ववत्ताबोधस्य सामग्रीसत्त्वाच्चरमं निखिलद्रव्यस्य चाक्षुषो दुर्निवार एव, परन्तूक्तस्थले घटत्वादिना घटादेश्चाक्षुषसन्तानवारणार्थमेव सामग्र्यपेक्षा वाच्येति तु विभावनीयम् । द्वित्रिचतुःसाक्षात्कारस्योपगमे क्षत्यभावादाह सन्तान इति । तथा च तादृशचाक्षुषधाराऽनुभवबाधितेति भावः । अत्र केचित् । चक्षुरादीन्द्रियान्तर्भावेण सामान्यज्ञानस्य अहेतुत्वे सौरभत्वप्रकारेण यत्किञ्चित्सौरभज्ञानोत्तरं जायमानस्य सुरभि चन्दनमित्यादिचाक्षुषस्य पूर्वानुपस्थितयावत्सौरभमुख्यविशेष्यकत्वापत्तिः, सामान्यप्रत्यासत्तेरविशिष्टत्वात्, न चेष्टापत्तिर्बहिरिन्द्रियस्य स्वायोग्यमात्रनिष्ठमुख्यविशेष्यताकज्ञानाज-

नकत्वनियमात् अस्मन्मते सौरभत्वसामान्यज्ञानस्य सौरभत्वप्रकारकतद्वाश्रयघ्राणजत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशमानसत्वावच्छिन्नं प्रत्येव वा विशिष्य हेतुत्वकल्पनान्न तादृशं चाक्षुषमित्याहुः । तन्न । सौरभमुख्यविशेष्यकज्ञानस्यानुमित्युपमितिशाब्दबोधघ्राणजादिस्वरूपस्यैव पारमार्थिकतया तन्मुख्यविशेष्यकानुमित्यादिसामग्रीविरहादेव तदानीं तादृशज्ञानोत्पत्त्यसम्भवात् अनुमित्यादिभिन्नस्य तादृशज्ञानस्यालीकतयाऽऽपादयितुमशक्यत्वात् । वस्तुतो मुख्यविशेष्यत्वसम्बन्धेन सौरभत्वादिप्रकारकचाक्षुषादिकं प्रति तादात्म्येन सौरभत्वादिना गन्धत्वादिना वा प्रतिबन्धकत्वात्तन्निरासः । तादृशसम्बन्धेन तथाविधचाक्षुषं तु घटादावेव सौरभत्वस्य भ्रमरूपं सुलभम् । न च सौरभत्वप्रकारकेति व्यर्थम् । प्रमेयत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या तादृप्येण सौरभमुख्यविशेष्यकचाक्षुषस्य सर्वसम्मतत्वात् । तत्रापि चक्षुर्योग्यमात्रविशेष्यकत्वोपगमे तु तन्नोपादेयम् । न चैवं घटाद्युपनीतचाक्षुषस्यापि घटादिमुख्यविशेष्यकत्वस्यानुक्तकार्यकारणभावस्यैवापादकत्वादिष्टापत्तौ चोपनीतं विशेषणतयैव भासत इत्यस्य विरोध इति वाच्यम् । मुख्यविशेष्यतया द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुरादिलौकिकसन्निकर्षाभावविशिष्टज्ञानत्वेन विषयतया प्रतिबन्धकत्वादत एव सत्यपि भूतलादिज्ञाने लौकिकसन्निकर्षदशायां तन्मुख्यविशेष्यकं लौकिकप्रत्यक्षमिति ध्येयम् । गन्धादिरचाक्षुषत्वोपपत्तये चाक्षुषादिकं प्रति तादात्म्येनावश्यं गन्धत्वादिना प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् तथा च तत्रैव लौकिकविषयतामात्रं न प्रतिबध्यताघटकसम्बन्धः किं तु मुख्यविशेष्यत्वनिर्विकल्पकविषयत्वयोरन्यतरदेव, सम्बन्धादेरननुगमस्य स्वरूपसम्बन्धेन हेतुतास्थले एव स्वहस्तितत्वात् प्रकारतान्यविषयत्वं वा तादृशसम्बन्धो वाच्यः। सुरभि चन्दनमित्यादिचाक्षुषे चन्दनांशे प्रकारतैव सौरभत्वांशे विशेष्यता न त्वधिकेत्युक्तप्रतिबन्धकसद्भावादेव चाक्षुषज्ञाने न सौरभमुख्यविशेष्यकमित्यपि वदन्ति। तच्चिन्त्यम्। केचित्तु घटत्वपटत्वादीनां तद्विषयकज्ञानानां वा प्रत्यासत्तित्वे कार्यकारणभावानन्त्यप्रसङ्गात् सर्वत्र नित्यज्ञानव्यक्तिरेव प्रत्यासत्तिः तथाश्च स्वाश्रयविशेष्यकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तद्बुद्धिव्यक्तित्वेन हेतुत्वं स्वाश्रयविषयकप्रत्यक्षहेतुत्वे तु नित्यज्ञानव्यक्तेः सर्वदा सत्त्वाद्यस्किञ्चि-

विषयकं ज्ञानं धर्मिणां प्रत्यासत्तिरितरा तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्य। अत एव सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभत्वादेरपि भानमिति। ततः

न्द्रसन्निकर्षदशायां तद्गोचरनिर्विकल्पकोत्पत्त्या तदुत्तरं सार्वज्ञ्यापत्तिरतः स्वाश्रयविशेष्यकत्वानुसरणम्। स्वाश्रयस्तु विषयतया ग्राह्यः! न च तज्ज्ञानव्यक्त्याश्रयत्वाविशेषाद् घट इत्याकारकप्रत्यक्षकाले पटत्वेन पटस्यापि प्रत्यक्षापत्तिः, पटत्वज्ञानदशायामिष्टापत्तेरन्यथा विशेषणज्ञानविरहादेव तदसम्भवात्। नापि घटत्वेन घटस्य प्रत्यक्षदशायां ताद्रूप्येण पटादेः प्रत्यक्षापत्तिर्घटत्वप्रकारेण पटादिग्रहस्य भ्रमतया तज्जनकदोषविरहादेव तस्याप्यसम्भवात्। अन्यथा घटत्वादिसामान्यज्ञानस्य प्रत्यासत्तितायामपि द्रव्यत्वघटत्वयोरुपस्थितौ द्रव्यत्वेन पटप्रत्यक्षदशायां घटत्वेनापि पटस्य प्रत्यक्षापत्तेर्दुर्वारत्वात्, तादृशदोषसत्त्वे च तथाविधभ्रमस्येष्टत्वात्। न च विनिगमनाविरहाद्गगनाभावादीनां तत्तत्संयोगाभावव्यक्तीनां च तत्तद्व्यक्तित्वेन स्वाश्रयविशेष्यकप्रत्यक्षं प्रति हेतुतापत्तिरिति वाच्यम्। गगनाद्यभावानामन्यथासिद्धत्वात् कार्यमात्रहेतोर्नित्यज्ञानस्य स्वाश्रयप्रत्यक्षेप्यनन्यथासिद्धत्वात् गगनाद्यभावानां ताद्रूप्येण हेतुत्वेपि लाघवसम्भवाच्च। घटत्वादिज्ञानत्वेन हेतुतायां घटत्वादिप्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे गौरवापत्तेः। सुरभि चन्दनमित्यादेः सौरभत्वाद्यविशेष्यकप्रत्यक्षस्यानुरोधादेव सौरभत्वादेर्ज्ञानलक्षणायाः स्वीकार्यत्वादित्याहुः। ननु सामान्यं यदि न प्रत्यासत्तिः किं तु तज्ज्ञानं तदा ज्ञानलक्षणया सहैतस्याः को भेद इत्यत आह इयं चेति। सामान्यलक्षणा चेत्यर्थः। इतरा। ज्ञानलक्षणा। तस्येति। प्रत्यासत्तिरित्यनुषज्यते। तथा च कार्यकारणभावभेदादेव प्रत्यासत्त्योर्भेदव्यवहार इति भावः। अत एवेति। ज्ञानलक्षणाया अतिरिक्तप्रत्यासत्तित्वस्वीकारादेव। अन्यथा यत्र सौरभत्वजात्युपस्थित्यनन्तरं सुरभिर्गन्ध इतिवत् सुरभि चन्दनमित्याकारकं सौरभत्वप्रकारेण चन्दनस्य भ्रमात्मकं चाक्षुषं तत्र सौरभत्वजातेर्भानं न स्यान्न हि तत्र सुरभिगन्धस्य भानसम्भवो येन सामान्यलक्षणायास्तत्तद्धर्मप्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षं प्रत्येव हेतुतया सौरभत्वप्रत्यासत्तेः

कार्यतावच्छेदकतयैव सौरभत्वजातेर्भानं भविष्यतीति सम्भावनीयम्। चक्षुषो बहिरिन्द्रियत्वेन स्वायोग्यमुख्यविशेष्यकज्ञानाजनकत्वनियमात् पूर्वानुपस्थितस्य सुरभिगन्धस्य तत्र भानासम्भवेनोक्तरीत्या तद्गतजातेरपि तत्र भानासम्भवादिति भावः। इत्यादावित्यादिपदेन भ्रमान्तरस्य तदनुव्यवसायस्य च परिग्रहः। यत्तु ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वं नियामकमिति पूर्वमतेनायं ग्रन्थस्तथा चाऽसौरभस्मृत्यनन्तरं जायमानायां सुरभि चन्दनमित्याकारकचाक्षुषप्रमायां सामान्यप्रत्यासत्त्या न सौरभत्वस्य भानसम्भवः कारणीभूतस्य सौरभत्वचाक्षुषस्याभावादतो ज्ञानलक्षणा पृथक् प्रत्यासत्तिरिति मतम्। ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वापेक्षायां सुरभिगन्धस्यापि तत्र भानासम्भवेन सौरभत्वजातिपर्यन्तानुसरणस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः। अत्रेदं तत्वम्। यद्यपि घटत्वादिप्रत्यक्षे तदलौकिकप्रत्यक्षे वा न तद्गोचरज्ञानत्वेन ज्ञानलक्षणाया हेतुत्वं घटत्वादिनिर्विकल्पके प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यघटत्वादिप्रत्यक्षे च व्यभिचारात्, तथापि लौकिकालौकिकसाधारणं घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षमात्रं प्रत्येव घटत्वादिज्ञानत्वेन हेतुत्वम्, अत एव प्राथमिकस्य घटत्वचैत्रत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षस्य घटत्वचैत्रत्वादिनिर्विकल्पकं विनानुपपत्तेस्तत्सिद्धिरप्यावश्यकी। पूर्वानुभूतवस्तुमात्रस्यैव तत्तात्वेन घटत्वाद्यात्मकतत्ताप्रत्यभिज्ञानुरोधेनैव परैरपि उक्तकार्यकारणभावस्याभ्युपेतव्यत्वात्। न चैवं जन्यसविकल्पकस्यैव प्रत्यासत्तित्वमिति प्राचीनगाथाविरोधः, तस्याकिञ्चित्करत्वात् सखण्डघटादेरुपनीतस्थल एव तथा नियमसम्भवाच्च। द्रव्यत्वादिप्रकारेण घटादेरुपनयसत्त्वेपि घटत्वादिप्रकारेण तस्योपनीतप्रत्यक्षानुदयेन घटत्वादिना तत्तद्घटप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति घटत्वादिप्रकारेणैव तत्तद्घटाद्युपनयस्य हेतुत्वात्। अत एव घटघटत्वयोर्निर्विकल्पकोत्तरं घटे घटत्वस्येव घटत्वेपि घटस्य न वैशिष्ट्यावगाहि प्रत्यक्षं द्रव्यत्वघटत्वादिप्रकारेणैव घटादीनां विशिष्टबुद्धेः पारमार्थिकतया तद्धेतुभूतस्य घटत्वादिप्रकारेण घटादिज्ञानस्य तदानीमसत्त्वात्। न चैवं निर्विकल्पकोत्तरं विशेष्ये विशेषणमित्यादिक्रमेणापि घटवदित्याकारकप्रत्यक्षं न स्यात्, इष्टत्वात्। जातीतरनिष्ठप्रकारतायाः किञ्चिदवच्छिन्नत्वनियमात्। द्रव्यगुणकर्मणां निरवच्छिन्नप्रकारत्वाननुभवात्। न च निर्वि-

न्यन्ते । तथा हि, धूमत्वावच्छिन्ना व्याप्तिः सन्निकृष्टधूमविषये धूमत्वेन प्रत्यक्षेण ज्ञायते ततः स्मृता सा तृ-

---

स्मृता सेति । धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिवान्हिसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वं वन्हिमदन्यावृत्तित्वं वान्हिसम्बन्धितावच्छे-

---

कल्पकस्य प्रत्यासत्तित्वे स्वविषयीभूतघटाद्युपधानेन तस्य प्रत्यक्षापत्तिः विषयानुपधानेन ज्ञानादिप्रत्यक्षस्यालीकतया विषयोपनायकविरहादेव मनःसन्निकृष्टस्यापि तस्यातीन्द्रियत्वोपगमादिति वाच्यम्। सत्यपि सन्निकर्षे प्रत्यक्षसामान्यं प्रत्येवाऽदृष्टत्वादिनेव निर्विकल्पकत्वेनापि तादात्म्यसम्बन्धेन विरोधित्वकल्पनादेव निर्विकल्पस्याप्रत्यक्षत्वादन्यथा सुखत्वादिनिर्विकल्पकस्य स्वविषयीभूतसुखत्वाद्युपधानेन प्रत्यक्षस्य दुर्वारतापत्तेः।सुखत्वस्य निर्विकल्पक एव सुखत्वेपि लौकिकस्यैव मनःसन्निकर्षस्य सत्त्वात् तदुपधानेन तन्निर्विकल्पकस्य प्रत्यक्षे बाधकाभावादिति । यत्तु घटादिप्रकारकप्रत्यक्षं प्रत्येव घटादिज्ञानत्वेन हेतुत्वे घटादिविशेष्यकं घटो द्रव्यमित्याकारकमानसोपनीतभानं न स्यादिति । तन्न । घटादिधर्मिकद्रव्यत्वाद्यसंसर्गाग्रहादिवशादेव मानसधियो घटादिविशेष्यकत्वसम्भवात् । घट इत्येनावन्मात्राकारस्य बाधनिर्णयाप्रतिबध्यमानसप्रत्यक्षस्याऽसत्त्वेपि क्षत्यभावात् । न चैवं घटत्वेन घटादेरनुपस्थितिदशायामपि तद्विशेष्यकं मानसप्रत्यक्षं स्यात्तद्धर्मिकासंसर्गाग्रहस्य तदानीमपि सत्त्वादिति वाच्यम् । घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य घटनिष्ठालौकिकविशेष्यताकप्रत्यक्षत्वव्यापकतया तदवच्छिन्नं प्रति हेतुभूतस्य घटज्ञानस्य विरहादेवानुपस्थितघटादेर्विशेष्यविधया मानसग्रहासम्भवात् । घटो द्रव्यमित्यादिमानसस्य घटं जानामीत्याद्याकारकत्वनियमात् । अत एवोपनीतं विशेषणतयैव भासत इत्यभिधाय मानसे तु नायं नियम इति प्राचीनैरप्युक्तमित्यलं पल्लवितेन । व्याप्तेः सामानाधिकरण्यस्वरूपत्वे परामर्शस्य भ्रमतापत्तिरतो भावार्थमाह धूमेत्यादि । लाघवादाह वन्हिमदिति। न च केवलान्वयिन्यव्याप्तिः। व्य-

तीयलिङ्गपरामर्शे पक्षनिष्ठधूमवृत्तितया ज्ञायते ततोऽनुमितिः। तदनभ्युपगमेऽपि सन्निकृष्टधूमविषये धूमत्वेन धूमो वह्निव्याप्य इत्यनुभवस्तथैव व्याप्तिस्मरणं ततो धूमवानयमिति व्याप्तिस्मृतिप्रकारेण धूमत्वेन पक्षवृत्तिधूमज्ञानादनुमितिः, व्याप्त्यनुभवतत्स्मरणपक्षधर्मताज्ञानानामेकप्रकारकत्वेनानुमितिहेतुत्वात्। गवादिपदेष्वपि शक्त्यनुभवतत्स्मरणवाक्यार्थानुभवानामेकप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भाव इत्यपूर्वे वक्ष्यते। तत्र योग्यतादिबलादपू-

---

दकरूपवत्त्वं वा व्याप्तिः। एकैव च सा सर्वधूमसाधारणीति भावः। व्याप्तिनानात्वे तु पर्वतीयवन्हेरसन्निकर्षे तत्सामानाधिकरण्यग्रहायोगः अन्यदीयवन्हिसामानाधिकरण्यस्य तत्र भानाङ्गीकारे भ्रमत्वापत्तिरिति द्रष्टव्यम्।गवादिपदेष्वपीति।शक्त्यनुभवशक्यस्मरणे हेतू हेतुमान् वाक्यार्थबोधः।न चैवं जातिशक्तिवादविरोधः,

---

तिरेक्यनुमानस्यैव परैः स्वीकारादिति भावः। केवलान्वयिनः संग्राह्यत्वेऽपि लघुव्याप्तिमाह साध्यसम्बन्धितेति। अत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेष इति हृदयं तेन प्रागुक्तावच्छेदकत्वघटनाया गौरवानवकाशः। सर्वेति। सामानाधिकरण्योपलक्षितस्य धूमत्वादेः सकलधूमनिष्ठत्वादिति भावः। व्याप्तेर्नानात्व इति। सामानाधिकरण्यस्वरूपतयेत्यादिः। तत्र। पर्वतीयधूमे। अथानुभवस्मरणयोः समानप्रकारतामात्रेण हेतुहेतुमद्भावे पूर्वागृहीतस्यापि स्मरणे भानं स्यादिति स्मृतेरगृहीतग्राहित्वेन तन्मते प्रामाण्यापत्तिरित्यन्यथा योजयति शक्त्यनुभवेति। अत्र शक्यस्मृतेरिव शक्त्यनुभवस्यापि साक्षादेव शाब्दबोधजनकत्वे हेतुपदं यथाश्रुतार्थकमेव, अन्यथा तु प्रयो-

र्वैव्यक्तिलाभोऽनुमाने तु पक्षधर्मताबलात् धूमो वह्निव्याप्य इत्यनुभवो न तु सर्वो धूमो वह्निव्याप्य इति; येन सर्वभानार्थं तत्स्वीकारः ।

जातौ व्यक्तौ च शक्तिः परन्तु जातिविषयत्वेनैव ज्ञात्वा शक्तिर्व्यक्तिं स्मारयति वेति । तदर्थादिति अनुभावयति वक्ष्यमाणत्वाद् । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा पश्वादिलिङादिपदाभिप्रायेण

जकपरं तद्बोध्यम् । एवमिति । गोत्वप्रकारेण गोधर्मिकशक्तिग्रहस्य शाब्दधीहेतुत्व इत्यर्थः । धर्मिणि शक्तिसत्त्वेपि तद्विषयकत्वस्य शाब्दधीजनकतानवच्छेदकत्वात्तत्र शक्यत्वव्यवहार इति कुब्जशक्तिवादिनः श्रीकरस्य मतमनुसृत्य परिहरति जातौ व्यक्तौ चेत्यादि । जातिविषयकत्वेनैवेति । जातिप्रकारकत्वेनैवेत्यर्थः । तेन मूलोक्तस्य समानप्रकारकत्वेन हेतुत्वस्य न विरोधः । अनुभावयति । शाब्दबोधं जनयति । तदर्थात् । जातिशक्तिवादार्थात् ।कस्य चिन्मतमाह पश्वादीति । पशुत्वस्य संस्थानाव्यङ्ग्यत्वादुच्चैःश्रवोनिष्ठतया तेजस्त्वेन साङ्कर्याच्च लोमवल्लाङ्गूलवत्त्वमेव पशुत्वं तस्य चोपाधित्वेन व्यक्त्या समं तुल्यवित्तिवेद्यत्वाभावात्तादृशोपाधिविशिष्टधर्मिण्येव परैः शक्तिस्वीकारादिति भावः । पृथिवीत्वादिप्रत्येकव्याप्या यदि नानैव पृथिवीमात्रवृत्तिर्वा पशुत्वजातिः पशुपदशक्या स्यात् पीतसुवर्णस्येवोच्चैःश्रवसोपि तैजसत्त्वप्रवादस्य तेजोभागस्योपष्टम्भकतयाप्युपपत्तेस्तदाह लिङादीति । यजेतेत्यादौ कार्यत्वप्रकारेण घटादौ लिङः शक्तिग्रहाद्यागविषयकं कार्यमित्यन्वयबोधे योग्यताबलात्तादृरूप्येणापूर्वव्यक्तिलाभस्य परैर्वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । कार्ये लिङादिशक्तेस्तार्किकैरनङ्गीकारादेककार्ये शक्तिग्रहादपरकार्यस्य बोधानुपपत्तेस्तैः शङ्कितुमशक्यत्वादाह परेति । पररीत्या न्यायमतेन । न्यायमतेन च समर्थनं चेत्यस्वरसः कश्चिदित्यनेन सूचितः । यद्यपि गोपदस्य नानार्थत्वेन यत्र वाक्यत्वप्रकारेण

परीक्षा वेऽसपि कश्चित्। विशेषणज्ञानसाध्येति। न च पक्षतावच्छेदकज्ञानजन्यतया सिद्धसाधनम्, यद्यद्विशिष्टज्ञानं तत्तद्धीसाध्यमिति सामान्यव्याप्त्यादरात् अभावत्वप्रतियोगित्वयोरप्यनुपस्थितयोरप्रकारत्वात्। वन्हिविशिष्टज्ञानत्वेन तद्वन्हिविशिष्टज्ञान-

———

वाक्यस्येन्द्रियत्वप्रकारेणेन्द्रियस्य वा बोधकङ्गोपदं तत्र वाक्यत्वादेरुपाधितया तद्विशिष्टव्यक्तौ शक्तेः परेषामपि स्वीकाराद्गवादिपदेष्वपीति मूलं तदभिप्रायेणैव साधु सङ्गच्छते, तथापि लाघवेन गोत्वादिशक्तेन गवादिपदेन लक्षणयैव वाक्यत्वादिप्रकारकबोधोपपत्तौ न वाक्यत्वादिविशिष्टे गोपदस्य शक्तिर्गौरवादित्याशयेन तादृशाभिप्रायो मूलस्य नोपवर्णितः। अत्र गोपदं गोत्ववदित्याकारकस्य पदविशेष्यकशक्तिज्ञानस्यैव शाब्दधीहेतुत्वाद्गोत्वप्रकारतामादायैव च तत्र समानप्रकारकत्वेन हेतुत्वसम्भवात् यथाश्रुतमेव मूलं सम्यगिति तु मैथिलाः। यद्विशिष्टज्ञानमिति। जन्यं यत्प्रकारकं ज्ञानमित्यर्थः। तेन नित्यज्ञाने न व्यभिचारः। परेषां च व्यर्थविशेषणत्वं न दोषायेति भावः। तद्धीसाध्यत्वं च समवायसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम्, नातः परेषामीश्वरज्ञानजन्यत्वसिद्धावर्थान्तरम्। अथाभावत्वादिज्ञानं विनापि तद्विशिष्टप्रत्यक्षोत्पादाद्व्यभिचार इत्यत आह अभावत्वेति। अन्यथा विनाप्यभावत्वज्ञानमलौकिकस्याभावत्वविशिष्टप्रत्यक्षस्य प्रसङ्गात्, लौकिकान्यतत्प्रकारकज्ञानं प्रति तज्ज्ञानत्वेन हेतुत्वे च गौरवादिति भावः। यत्त्वतत्त्वयोरननुगमादाह वन्हीति। वन्हेर्विलक्षणज्ञानत्वेनेत्यर्थः। वैलक्षण्यं चानुमितित्वं नातः पूर्ववद्व्यभिचारः। अथात्र वन्ह्यन्तरज्ञानजन्यत्वेन सिद्धसाधनम्। न च वन्हित्वेन गुञ्जादेर्धूमव्यापकत्वग्रहोत्तरं जायमानानुमितेर्वन्ह्यन्तरज्ञानजन्यत्वबाधात्तत्रैव प्रकृतवन्हिज्ञानजन्यत्वासिध्यर्थं सामान्यलक्षणा स्यादिति वाच्यम्। गुञ्जायां वन्हित्वग्रहस्य तदधीनानुमितेश्च गुरुमतेऽसम्भवात्तेषामन्यथाख्यात्यभावादत आह तद्वन्हीति। अयं देशो दण्डिमानित्याद्यनुमितौ विशेषणतावच्छेदकीभूततद्दण्डभानार्थं सामान्यलक्षणापत्तेराह विशिष्टेत्यादि। नन्वेवं विशेषणतावच्छेदकप्र-

अथ वह्निमानयमित्यनुमितिर्विशेषणज्ञानसाध्या विशिष्टज्ञानत्वादिति पर्वतीयवह्निभानार्थं तत्कल्पने धूमेऽपि तथा क्व चिद्धूमस्यापि व्यापकत्वादिति चेन्न। विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञान-

---

त्वेन वा तज्ज्ञानजन्यत्वसाधनाद्वा विशिष्टवैशिष्ट्यस्यान्भ्युपगमवादः। वस्तुनो विशेषणतावच्छेदकादीनां युगपदिन्द्रियसन्निकर्षात्तादृशप्रत्यक्षम्, अनुमित्यादेस्तु ताद्रूप्येण व्याप्त्यादिग्रहात्। अत एवानेकव्यक्तिकद्रव्यादिविशेषणतावच्छेदकानुमित्या तद्भानार्थं न सामान्यलक्षणादरः। अस्तु वा दण्डीत्यादिप्रत्यक्षे

कारकज्ञानविरहेपि सुरभि चन्दनमित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यधीः स्यादत आह वस्तुन इति। तथा च तादृशबुद्धेः प्रत्यक्षादिनियतत्वेन तदानीं प्रत्यक्षादिसामग्रीविरहादेव न तादृशं ज्ञानमिति भावः। विशेषणतावच्छेदकादीनामित्यादिपदाद्विशेष्यादिसङ्ग्रहः। तादृशं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि। अनुमित्यादिस्त्विति। तादृश इति लिङ्गव्यत्ययेनाऽनुषज्यते। ताद्रूप्येण। विशेषणतावच्छेदकरूपेण। येन रूपेण व्यापकतायाः शक्तेर्वा ग्रहः तेन रूपेणैवानुमितेः शाब्दस्य चोत्पत्तेरिति भावः। अत एव। इन्द्रियसन्निकर्षादेर्नियामकत्वादेव। तद्भानार्थं विशेषणतावच्छेदकभानार्थम्। ननु विशेष्यादिसन्निकर्षेऽपि दण्डत्वदण्डयोर्निर्विकल्पकोत्तरं दण्डे दण्डत्वस्येव दण्डत्वादौ तद्दण्डादेर्विशिष्टप्रत्यक्षानुत्पत्त्याऽवश्यं दण्डत्वादिना तद्दण्डादेर्विशिष्टबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकीभूतदण्डत्वादिना तद्दण्डादेर्ज्ञानं हेतुः, एवं दण्डो रक्तो न वेति संशयोत्तरं रक्तदण्डवानिति विलक्षणबोधानुपपत्त्या तत्र विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयोऽवश्यं हेतुरत आह अस्तु वेति। स्मृतौ व्यभिचारात्तादृशज्ञानमात्रे हेतुत्वासम्भवादाह प्रत्यक्ष इति विशेषणतावच्छेद-

स्याऽऽवश्यकत्वेन हेतुत्वात् । तच्च वृत्तमेव, न तु विशेषणज्ञानमपि तथा, गौरवात् । गौरवमिति विशिष्टज्ञाने युगपद्विशेष्ये विशेषणे सन्निकर्ष एव कारणं न तु निर्विकल्पकं मानाभावात् । विशिष्टज्ञानत्वमेव मानमिति चेन्न । दृष्टान्ताभावात् दण्डी पुरुष इत्यत्र विशेषणधीजन्यत्वानभ्युपगमात् विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वात् । अपि च प्रमेयत्वेन व्याप्तिं परिच्छिन्दन् सर्वज्ञः स्यात् । तथा च परकीयज्ञानविषये घटत्वं न वेति संशयो न स्यात् प्र-

---

दण्डत्वादिना दण्डसंयोगवानित्यादौ च दण्डसंयोगत्वादिना यत्किञ्चिद्व्यक्तिज्ञानं कारणम् । दृष्टान्ताभावादिति । विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य विशेष्यज्ञानादेरपि कारणत्वापत्त्या मानाभावेन च निरस्तत्वादिति । एतेनाऽस्तु विशेष्यज्ञानमपि कारणं जन्यतां निर्विकल्पकमपि सामान्यलक्षणया, सर्वज्ञत्वापत्त्या तस्यास्तदजनकत्वे तु तत एव बाधकाच्च तत्कारणमिति निरस्तम् ।

कांशे धर्मितावच्छेदकासत्त्वसत्त्वाभ्यां विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धेर्द्वैविध्यादाद्यामुदाहृत्य द्वितीयामाह दण्डसंयोगवानिति । यत्किञ्चिदिति । तथा च विशेषणव्यक्तेः पूर्वमभानेपि न क्षतिरिति भावः । व्यतिरेकेण घटादेरन्वयेन च गोत्वादिसाध्यकानुमितेर्दृष्टान्तत्वसम्भवादाह विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वस्येति । निरस्तत्वादित्यग्रेऽन्वयः । विशेष्यज्ञानादीत्यादिपदेन सम्बन्धज्ञानग्रहः । कारणतापत्त्येति । तथा च तद्वदिहाप्यप्रयोजकत्वमिति भावः । विशेष्यधियो हेतुत्वे वक्ष्यमाणेष्टापत्तेराह मानाभावेन चेति । एतेन मानाभावेन । निरस्तमित्य-

मेयत्वेन तदन्यतरनिश्चयात्। प्रमेयत्वेन घटं जानात्येव घटत्वं तस्य न जानातिं इति चेन्न । तत् किं घटत्वं न प्रमेयं येन तन्न जानीयात्, सकलघटवृत्तिधर्मस्य प्रमेयत्वेन तदज्ञानासम्भवात् ।

न्वयः। ननु सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानेऽसन्निकृष्टघटान्तरस्यापि विशेष्यत्वात्तस्य च प्रागनुपस्थितत्वेन विशेष्यज्ञानस्य हेतुत्वं दुर्घटमत आह जन्यतां चेति।निर्विकल्पकम्।अनुपस्थितस्वाश्रये स्वाप्रकारकम्। तथा च तत्रानुपस्थितघटांशे निर्विकल्पकमेवं यावद्घटगोचरं ज्ञानमतो नोक्तदोषः।घटत्वादिसामान्यस्य च स्वेतरप्रकारत्वानिरूपितघटनिष्ठविषयतासम्बन्धेनैव घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वं वाच्यमतो विनापि घटत्वस्य ज्ञानं द्रव्यत्वादिसामान्यस्य ज्ञानात् घटस्य प्रत्यक्षोत्पादेपि न व्यभिचार इति भावः। नन्वेवं मेयत्वसामान्यलक्षणया घटत्वपटत्वादिघटपटादिपूर्वानुपस्थितयावद्वस्तुनिर्विकल्पकोत्पत्तावुत्तरकालं घटादौ घटत्वादिनिश्चये बाधकाभावेन तदुत्पत्त्या सार्वज्ञं स्यात्। न चेष्टापत्तिः, तथा सति प्रमेयत्वादिसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानोत्तरम् अयं घटो द्रव्यं न वेत्यादिसंशयानुत्पत्तिप्रसङ्गादत आह सार्वज्ञेति।यत्तु कैश्चिदुक्तं प्रमेयत्वसामान्यलक्षणया घटत्वज्ञानोत्पत्तिकाले तद्वृत्तिधर्मस्यापि निर्विकल्पकज्ञानादुत्तरकालं घटे घटत्वस्येव घटत्वेपि तद्वृत्तिधर्माणामवश्यं भानं सामग्रीसत्त्वात्तथा च घटत्वांशेऽन्याप्रकारकज्ञानासम्भवान्न सार्वज्ञापत्तिरिति। तत्तुच्छम्। घटत्वांशे धर्मान्तरप्रकारकस्यैव तदंशेऽन्याप्रकारकस्यापि ज्ञानस्य सामग्रीसत्त्वेनोत्पत्तिसम्भवात्। जातिमान् घट इत्याकारकप्रत्यक्षानुरोधेन निरवच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकज्ञानं प्रति निरवच्छिन्नघटत्वादिविषयताकत्वेन हेतुत्वात्। अन्यथा घटांशे घटत्वमिव घटत्वांशेपि जातिमत्त्वमवगाहमानस्यैव ज्ञानस्योत्पत्त्या जातिमानित्येव धीः स्यात् न तु जातिमान् घट इत्याकारिकेति दिक्। तस्यास्तदजनकत्वे त्विति। सामान्यप्रत्यासत्तेर्निर्विकल्पकाजनकत्वे

उच्यते। यदि सामान्यलक्षणा नास्ति तदाऽनुकूल-तर्कादिकं विना धूमादौ व्यभिचारसंशयो न स्यात्, प्रसिद्धधूमे वह्निसम्बन्धावगमात् कालान्तरीयदेशान्तरीय-धूमस्य मानाभावेनाऽज्ञानात्। सामान्येन तु सकलधूमोपस्थितौ धूमान्तरे विशेषादर्शनेन संशयो युज्यते।

प्रसिद्धधूम इत्यादि। धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वानङ्गीकारेऽपि संशय एव धर्मिभानार्थं सा स्वीकार्या। धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वाभ्युपगमे त्वविवादाद् तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य तद्धर्माश्रयप्रत्यासत्तित्वोपगमाद्। अत्र वदन्ति। प्रसिद्धधूमे धूमत्वेन व्याप्ति-

---

त्वित्यर्थः। तत एवेति। सामान्यजन्यज्ञाने व्यभिचारादेव विशेष्यज्ञानं न कारणमित्यर्थः।

ननु धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वे मानाभावादसन्निकृष्टधूमादीनामज्ञानेपि तद्धर्मिकः संशयो भविष्यतीति व्यर्थं तज्ज्ञानार्थं प्रत्यासत्तिकल्पनमत आह धर्मीत्यादि। संशय एवेति। सन्देहस्य प्रत्यक्षरूपतया धर्मीन्द्रियसन्निकर्षं विना तद्विषयकत्वासम्भवादिति भावः। ननु संशये धर्मिभानार्थं धर्मितावच्छेदकप्रकारकं कस्य चिदेव ज्ञानं तत्र हेतुरस्तु कृतं सामान्यलक्षणयेत्यत आह धर्मितेति। अविवादादित्यस्य सामान्यप्रत्यासत्ताविस्यादिः। अविवादमेव विवृणोति तद्धर्मेत्यादि। प्रकारकेति। यथा च सामान्यप्रकारकत्वेनैव हेतुत्वं न तु तद्विषयकत्वमात्रेण तथोक्तमधस्तात्। धूमत्वेनेति। तदवच्छेदेनेत्यर्थः। तेन श्वेतधूमत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यत्वत्तानिश्चयस्य धूमत्वप्रकारकत्वेपि तदुत्तरं धूमो वह्निव्याप्यो न वेति सन्देहः, तादृशनिश्चयेन धूमत्वस्यावच्छेदकत्वावगाहनात्। यत्तु धूमत्वेनेत्यस्य धूमत्वमात्रावच्छिन्नविशेष्यताकेत्यर्थक-

ज्ञानमेतद्धूमत्वेन वा, आद्ये संशयोऽसिद्धः, द्वितीये धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिग्रहस्यैव तद्विरोधितया संशयो नानुपपन्नः, कथमन्यथा पृथिव्यादिरूपे वायुत्वाभावव्याप्यतानिर्णयेऽपि रूपं वायुत्वाभावव्यभिचारि न वेत्यादिसंशयः। न चातिरिक्तसम्भावनया तथा, विशेषतश्चोपस्थितानामतिरिक्तानां विशेषदर्शनाक्रान्ततरा अतिरिक्तान्तरोपस्थितये अवश्यं सा स्वीकरणीयेति वाच्यम्। यतो रूपेषु नातिरिक्तत्वसम्भावना, तेषु विशेषदर्शनात्। नाप्यतिरिक्ते

———

रणान्नोक्तदोष इति। तत्तुच्छम्। वह्निव्याप्यो धूमः सुन्दर इति धूमत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्तिनिश्चयेपि वन्ह्यव्याप्यो धूमः कुरूप इति धूमधर्मिकव्याप्त्यभावज्ञानोदयादवच्छेदकत्वावगाहिन एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादित्यन्यत्र विस्तरः। व्याप्तिज्ञानम्। व्याप्तिनिश्चयः। असिद्ध इति। धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयस्यैव विरोधिनः सत्त्वादिति भावः। तद्विरोधितया धूमो वह्निव्याप्यो न वेति सन्देहविरोधितया। स सन्देहः। नानुपपन्न इत्यस्य प्रसिद्धधूम इत्यादिः। तथा च कृतं सामान्यलक्षणयेति भावः। ननु लाघवात्तदभावनिश्चयत्वेनैव समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या तद्वत्ताबुद्धिं प्रति विरोधित्वान्नैवमतस्तत्र प्रतिबन्दिमाह कथमित्यादिना। पृथिव्यादीति। समानधर्मिकस्यैव ज्ञानस्य विरोधित्वे पार्थिवं तैजसं जलीयं च रूपं वायुत्वाभावव्याप्यमित्येवं निर्णये रूपं वायुत्वाभावव्याप्यं न वेति रूपविशेष्यकसंशयो न स्यात् रूपमात्रे विरोधिव्याप्तिनिर्णयादतः समानधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानस्यैव विरोधित्वं वाच्यमिति भावः। न चेति। वाच्यमित्यग्रेऽन्वयः। सम्भावनयेति। पार्थिवादिरूपभिन्नं रूपं न वेत्याद्याकारसम्भावनयेत्यर्थः। तथा निर्णीतव्याप्तिकेष्वपि रूपेषु व्याप्तिसन्देहः। सम्भावनातिरहविशिष्टस्यैव समानधर्मिकनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः। नन्वेवं प्रसिद्धधूम एव व्याप्तिनिश्चयेप्येतद्धूमातिरिक्तो धूमो न वेतिसम्भावनयैव धूमो वन्हिव्यभिचारी न वेतिसंशयसम्भवात्कृतं सामान्यलक्षणयेत्यत आह विशेषतश्चेति। तथा

रूपत्वसम्भावना, रूपान्यन्न रूपं द्रव्यादयो रसादयश्च न रूपं प्रसिद्धरूपभिन्नं यद्रूपभिन्नं द्रव्यं रसादि वा तत्सर्वं न रूपं रूपत्वाभाववच्चेत्यादिविशेषदर्शनेन तस्या अप्ययोगात् । तदानीञ्चोक्त-

———

च विशेषतो घटत्वादिरूपेणोपस्थितानां प्रसिद्धधूमभिन्नानां धूमत्वाभाववत्तया निश्चयात्तदतिरिक्तस्याप्रसिद्धधूमस्योपस्थित्यर्थमेव सामान्यलक्षणा वाच्या तां विना सम्भावनाया एवाऽसम्भवादिति भावः । समानधर्मिकज्ञानस्य विरोधित्वे सम्भावनैव न सम्भवति कस्योत्तेजकत्वं स्यादित्याह यत इति । तेषु विशेषदर्शनादिति । रूपेषु पार्थिवादिभिन्नत्वाभावदर्शनादित्यर्थः । अतिरिक्ते । पार्थिवादिरूपातिरिक्ते । रूपान्यन्न रूपमिति प्रात्यक्षिकस्यैव विशेषदर्शनस्याऽऽकारोऽयम्। उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येन तादृशशाब्दस्यासम्भवादिति ध्येयम्। सामान्यरूपेणोक्ता विशेषतोपि विशेषदर्शनमाह द्रव्यादय इति । आदिपदेन कर्मत्वादिप्रकारेण कर्मसामान्यादेः परिग्रहः । रसादय इत्यत्राप्यादिपदाद्गन्धत्वादिप्रकारेण गन्धस्पर्शादीनां सङ्ग्रहः । ननु सम्भावनाया यद्विशेष्यतावच्छेदकं तदन्तर्भावेण समानधर्मिकनिर्णयः सम्भावनाविरोधी रूपान्यत् न रूपमित्याकारनिर्णयस्तु न सम्भावनाया विशेष्यतावच्छेदकं यत्प्रसिद्धरूपभिन्नत्वं तदन्तर्भावेण अतः संभावना स्यादेवेति यदि ब्रूयात्तदा तदन्तर्भावेणापि निर्णयमाह प्रसिद्धेत्यादि । प्रसिद्धरूपभिन्नं सर्वं न रूपमितिनिर्णयसत्त्वे रूपं वायुवृत्ति न वेति पर्यवसितो रूपं वायुत्वाभावव्यभिचारि न वेत्याकारः सन्देहो नोत्पद्यत इत्यत उक्तं रूपभिन्नमिति । उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येन प्रसिद्धरूपभिन्नं यद्रूपभिन्नं सर्वं न रूपमित्याकारस्य शाब्दविशेषदर्शनस्याऽसम्भवादाह द्रव्यं रसादिवेति । अत्रापि प्रसिद्धेत्यादेः सम्बन्धात्प्रसिद्धरूपभिन्नं यद्द्रव्यं रसादि वा तत्सर्वं न रूपमित्यर्थः। तेन सम्भावनाधर्मितावच्छेदकान्तर्भावलाभः । रूपत्वकोटिकसम्भावनायां रूपभेदनिश्चयो न बाधकः भिन्नविषयकत्वात् किं तु रूपत्वाभावनिश्चय एवेत्यभिधानेप्याह रूपत्वाभाववदिति । तस्या इति । प्रसिद्ध-

संशयस्य सर्वजनानुभवसिद्धत्वात् अतिरिक्तसम्भावनाया गौरवेणाप्रयोजकत्वाच्च। तस्मात्तत्रैव धूमे रूपे वा धूमत्वेन रूपत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्तेरग्रहादव्यभिचारसंशयो नायुक्तः। यत्तु सामान्याभावभानार्थं सा स्वीकार्या, तां विना सकलतत्प्रतियोगिज्ञानासम्भवादिति। तन्न। न ह्यभावस्य ज्ञानमात्रे लौकिकप्रत्यक्षे वा प्रतियोगिज्ञानं कारणं तव सामान्यलक्षणया इदन्त्वादिना च भाने व्यभिचारात् मानाभावाच्च। अत एवेदन्त्वादिनोपस्थिते तमसि भावत्वाभावत्वसंशयः, तेजोऽभावत्वेनोपस्थिते तदयोगात्। प्रतियोगिविशेषिततज्ज्ञानन्तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादां नातिशेते

———

रूपातिरिक्ते रूपत्वसम्भावनाया इत्यर्थः। नन्वेतादृशसम्भावनाविरहदशायां रूपं वायुत्वाभावव्यभिचारि न वेति संशयोऽप्यसिद्ध एवेत्यत आह तदानीमिति। तदानीं सम्भावनाविरहदशायाम्। प्रसिद्धरूपं वायुत्वाभावव्याप्यत्वनिर्णये एतादृशानुभवे विप्रतिपन्नं प्रत्याह अतिरिक्तेति। तद्धर्मिकतदभावनिश्चयाभावत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य सम्भावनाविरहविशिष्टतादृशनिश्चयाभावत्वेन हेतुतायां गौरवादित्यर्थः। तत्रैव निर्णीतव्याप्तिक एवामिश्रमतमुपन्यस्य दूषयति यत्त्विति। तां सामान्यलक्षणाम्। तत्प्रतियोगीति। सामान्याभावप्रतियोगीत्यर्थः। अभावबुद्धौ प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुतासत्त्व एव सकलप्रतियोगिज्ञानापेक्षा स्यात् सैव तु नास्तीत्याह नहीति। प्रथमे तवेति। तव सामान्यलक्षणावादिनः। द्वितीये इदन्तेति। नन्वभावत्वप्रकारकतल्लौकिकप्रत्यक्षे प्रतियोगिज्ञानं हेतुरत आह मानाभावादिति। अत एव। प्रतियोगिज्ञानं विनाप्यभावप्रत्यक्षादेव। नन्विदं भावो न वेतिसंशयविषयीभूतमिदन्त्वं तेजोऽभावत्वमेव तथा च तत्रापि तेजःरूपप्रतियोगिज्ञानसत्त्वान्न व्यभिचार इत्यत आह तेजोभावत्वेति। तदयोगादिति। भावत्वसंशयायोगादित्यर्थः। तद्धर्मविशिष्टधर्मिकतदभावग्रहं प्रति तादृशज्ञानेच्छाविरहविशिष्टज्ञानमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वात्। अन्यथा निर्वन्हिर्वन्हिमानित्येवमनाहार्यधीप्रसङ्गाद्-

सकलप्रतियोगिविषयत्वन्तु तस्यासिद्धम्। प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वे-

---

ति भावः। अथाऽभावबुद्धौ प्रतियोगिज्ञानस्याऽहेतुत्वे विनापि घटादिग्रहं घटो नास्तीत्याकारकाभावप्रत्यक्षापत्तिरत आह प्रतियोगीति। तथा चोक्तबुद्धेर्घटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वात्तत्कारणीभूतस्य घटत्वप्रकारकज्ञानस्य विरहादेव न तस्योत्पाद इति भावः। ननु स्वातन्त्र्येणाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिज्ञानस्याहेतुत्वेपि अभावप्रत्यक्षे सकलप्रतियोगिविषयकत्वरक्षार्थं सन्निकर्षविधयैव तदपेक्षा स्यादत आह सकलेति। तस्य सामान्याभावप्रत्यक्षस्य। अथाभावलौकिकप्रत्यक्षे प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याहेतुत्वे घटनिर्विकल्पकोत्तरं विशेष्ये विशेषणमितिन्यायेनाभावे घटं घटे च घटत्वमवगाह्य घटाभाव इत्याकारकलौकिकप्रत्यक्षं स्यात्। न चेष्टापत्तिः, अननुभवात् अपसिद्धान्ताच्च। घटत्वप्रकारेण घटविशिष्टबुद्धौ घटत्वप्रकारेण घटज्ञानस्य हेतुत्वोक्त्या कथञ्चित्तन्निरासेपि घटाज्ञानदशायामिन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया नेत्याकारस्य घटाभावलौकिकप्रत्यक्षस्य प्रसङ्गो दुर्वारः। अभावप्रत्यक्षं प्रति विशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वे तु प्रागुपस्थितस्य विशिष्टप्रतियोगिनोऽभावांशे विशेषणीभूय भाने बाधकाभावान्न तादृशं प्रत्यक्षम्। न च घटाभावस्यैव घटत्वावच्छिन्नाभावत्वेन प्रात्यक्षिकभ्रमे घटज्ञानाजन्ये व्यभिचारात्प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वं दुर्वचम्, घटत्वावच्छिन्नाभावत्वेन प्रत्यक्षं प्रत्येव घटज्ञानत्वेन हेतुत्वे तु घटाज्ञानदशायां विशेषणताप्रत्यासत्त्या नेत्याकारप्रत्यक्षं दुर्वारमिति वाच्यम्। घटत्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपिताभावनिष्ठलौकिकविषयताकप्रत्यक्षं प्रत्येव घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वात्तस्य च भ्रमप्रमानिर्विकल्पकसाधारणत्वात्। प्रकारत्वं तु प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यमतो घटो नास्तीतिप्रत्यक्षस्य स्वरूपसम्बन्धेनाभावत्वप्रकारकत्वेपि नासङ्गतिः। यद्यपि विशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वपक्षेऽभावो न घटीय इत्यभावे प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नघटाभावनिश्चयदशायामिन्द्रियसंबद्धविशेषणतावशान्नेत्याकारप्रत्यक्षस्य दुर्वारत्वम्। न चाभावत्वसामानाधिकरण्येन यदि घटस्य अभावत्वग्रहस्तदा तस्याविरोधित्वादग्रे

ऽपि प्रतियोगितावच्छेदकाविशिष्टयत्किञ्चित्प्रतियोगिज्ञानादेव तत्सम्भवात् यावत्प्रतियोगिज्ञानत्वेन गौरवेणाहेतुत्वात्। न च तद्-

---

घटो नास्तीत्येव धीर्जायते प्रतियोगिविशिष्टबुद्धेः सामग्रीसत्त्वात् अभावत्वावच्छेदेन घटाभावग्रहस्तु तदानीमसम्भवी, अभावत्वविशिष्टे प्रतियोगितासम्बन्धेन घटविशिष्टबुद्धिमात्रस्यैव तदवच्छेदेन प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नघटाभाववत्ताज्ञानविरोधित्वादित्युभयथापि नेत्याकारप्रत्यक्षापादनं दुर्घटमिति वाच्यम्। तदसम्भवेऽप्यभावत्वावच्छेदेन प्रतियोगितासम्बन्धेन घटवद्वृत्तिधर्मवत्तानिर्णयदशायां विशेषणसन्निकर्षान्नेत्याकारकप्रत्यक्षापत्तेर्वज्रलेपत्वात्। तद्वद्वृत्तिधर्मवत्त्वज्ञानस्यापि तद्वत्ताज्ञानविरोधित्वेनाभावांशे घटवत्ताज्ञानासम्भवात्। तथापि नेत्याकारकप्रत्यक्षस्य घटत्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपिताभावनिष्ठविषयताकत्ववत् कुड्यत्वपटत्वादितत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपिताभावनिष्ठविषयताकत्वेन तादृशविषयताकाभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुभूतस्य तत्तद्धर्मप्रकारकज्ञानकूटस्यैकदा विरहादेव न नेत्याकारकप्रत्यक्षम्। वस्तुतो घटत्वपटत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नाभावत्वप्रकारकप्रत्यक्षं प्रत्येव घटत्वपटत्वादिप्रत्येकधर्मप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वं तथा च तादृशप्रत्यक्षस्य सामग्रीविरहादेव केवलेन्द्रियसन्निकर्षदशायामभावो न घटीय' इत्यादिबाधदशायां वा नाभावस्य प्रत्यक्षं विशेषसामग्रीविरहादित्यत आह प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वेपीति। यत्तु घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यभावत्वावच्छिन्नधर्मिताकाभावलौकिकप्रत्यक्षत्वं प्रतियोगितासम्बन्धेन घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिध्वंसादिलौकिकप्रत्यक्षत्वमिदन्त्वादिप्रकारकाभावप्रत्यक्षत्वं च नानैव इन्द्रियसम्बद्धविशेषणताया एव कार्यतावच्छेदकं वाच्यं न तु प्रतियोगिज्ञानस्य, तावतैव नेत्याकारकप्रत्यक्षस्य वारणासम्भवात्। न चैवं घटाभावो नास्तीत्यभावप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षं न स्यात्तादृशाभावस्य द्रव्यत्वेनेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायास्तद्ग्राहकत्वासम्भवादिन्द्रियसंयोगादेर्द्रव्यसाक्षात्कारत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वादिति वाच्यम्,

भाववुद्धौ तज्ज्ञानहेतुत्वात् यावत्प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वमर्थाख्यातम्, मानाभावात् ध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावाश्च प्रतियोग्यादित्रि-

---

द्रव्यप्रत्यक्षत्वादेरिव घटाभावाभावत्वादिप्रकारकद्रव्यप्रत्यक्षत्वस्यापीन्द्रियसंयोगजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् । वस्तुतो नव्यमतेऽभावाभावस्यातिरिक्तत्वाद्विशेषणतैव तद्ग्राहिकेति साम्प्रदायिकैरुक्तम् । तत्तुच्छम् । तत्तत्पुरुषीयघटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषीयचक्षुःसम्बद्धविशेषणतात्वेनेन्द्रियभेदेन चाऽनन्तहेतुताकल्पनामपेक्ष्य घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव लाघवेन सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुताया युक्तत्वात्, संयोगसंयुक्तसमवायादिभेदेनेन्द्रियसम्बन्धानामप्यननुगमाच्च । यदपि प्रसिद्धानामभावलौकिकप्रत्यक्षाणां विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमात्तत्तद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविरहादेव तेषां नापत्तिरतिरिक्तस्य च नेत्याकारप्रत्यक्षस्यालौकिकतया नापत्तिसम्भवः । नापि पारमार्थिककार्यव्यक्तीनां सामग्र्या एव कार्योत्पत्तिव्याप्यत्वोपगमात् तथा च घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यभावप्रत्यक्षत्वादिनानाधर्माणामिन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायाः प्रतियोगिज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकत्वविरहेऽपि न क्षतिरिति । तदसत् । यत्र पटाभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितकत्वादिभ्रमस्य सामग्री नास्ति तत्रेन्द्रियसम्बद्धविशेषणताबलाज्जायमानस्य पारमार्थिकस्य घटो नास्तीतिप्रत्यक्षस्य घटाभाव इव पटाभावेऽपि लौकिकविषयतासम्बन्धेनोत्पत्तेर्दुर्वारत्वात्तस्य च पटाभावांशे विशिष्टबुद्धिसामग्रीविरहान्नेत्याकारकताया अर्थवशसम्पादनीयत्वादिति दिक् । तदभावेति । तस्याभावप्रत्यक्ष इत्यर्थः । तादृशकारणतायां साधकाभावमुक्त्वा व्यभिचाररूपं बाधकमप्याह ध्वंसेत्यादिना । घटध्वंसो हि घटतत्प्रागभावतदत्यन्ताभावानामभावस्तत्सत्त्वे घटतत्प्रागभावादयो न सन्तीति प्रत्ययात् व्यवहाराच्च । एवं घटप्रागभावोऽपि घटतद्ध्वंसतदत्यन्ताभावानामभावस्तथा घटात्यन्ताभावोऽपि घटतद्ध्वंसतत्प्रागभावानामभावस्तेषां च एकैकप्रतियोगिज्ञानमात्रादेव ग्रहात्स्फुटतरो व्यभिचार इति भावः । स्वमते ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावेन समं

तत्प्रतियोगिकाः द्रव्यग्रहेऽप्येकग्रहादेव गृह्यन्त इत्यभ्युपगमाच्च । अन्धकारस्तु तेजोविशेषसामान्याभावो नाभावसमुदायः । यावत्तद-भावानामेकत्रासम्भवात्, अननुगमात्, गौरवात्, तेजोविशेषत्वादि-

———

न विरोधो ध्वंसस्य प्रागभावः प्रागभावस्य च ध्वंसोऽतिरिक्त एवेत्यत उक्तमभ्युपगमाद्धिति । प्राचीनैरुपगमादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । नव्यमते समनियतसंख्यापरिमाणाद्यभावानामैक्यादेकमविज्ञाया-परप्रतियोगिज्ञानादेव ग्राह्यत्वाच्च तत्रैव स्वमतेपि व्यभिचारो द्रष्ट-व्यः । ननु स्वपरप्रकाशकतेजःप्रतियोगिकयावत्संसर्गाभावरूपस्या-न्धकारस्य ग्रहो न तादृशयावत्तेजोग्रहं विना प्रतियोगिबुद्धेरभाव-प्रत्यक्षे हेतुत्वात् यावत्तादृशतेजोग्रहश्च न सामान्यलक्षणां विना सम्भवतीति प्राचां मतं दूषयति अन्धकारस्त्विति । तेजोविशेषे-ति । महाप्रभात्वावच्छिन्नाभाव इत्यर्थः । उद्भूतानभिभूतरूपवन्महा-तेजःसामान्याभावस्तु नार्थः । अनुद्भूतत्वाभावाद्यात्मकस्योद्भूतत्वा-देरतीन्द्रियतया तद्घटितधर्मावच्छिन्नाभावस्याऽयोग्यत्वेन प्रत्यक्षा-योगात् । नीलत्वशुक्लत्वादिव्यापकमुद्भूतत्वमेकमेव सामा-न्यं चाक्षुषप्रयोजकं पिशाचनिदाघोष्मादौ न नीलशुक्लाद्या-त्मकं रूपं किं तु तद्भिन्नमेव प्रत्यक्षस्य चाक्षुषा-द्यन्यतमत्वनियम इव रूपस्य नीलशुक्लाद्यन्यतमत्वनियमे माना-भावादित्यस्मद्गुरुचरणमतानुसरणे तूक्तप्रकारोपि सम्यगिति ध्येयम् । न चालोकसन्निधानेपि घटीयरूपे तम इति चाक्षुषापत्तिः, चक्षुःसंयुक्तसमवेतरूपविशेषणतायास्तादृशप्रभाद्यभावेपि सत्त्वादिति वाच्यम् । तमःसाक्षात्कारं प्रति चक्षुःसंयुक्तविशेषणताया एव हेतुत्वोप-गमादिति भावः। एकत्रेति। एकदेशीयतेजोध्वंसप्रागभावव्यक्तीनामन्य-देशे विरहादिति भावः । ननु यावत्त्वं प्रतियोगिविशेषणं तथा च या-वन्ति तादृशतेजांसि तत्तद्व्यक्तित्वेतरधर्मानवच्छिन्नतत्तद्व्यक्तिनिष्ठ-प्रतियोगिताकाभावानामेकदेशवृत्तीनामेव तमस्त्वं वाच्यमत आह अननुगमादिति । निरुक्ताभावानामनुगतैकधर्माभावात्तम इत्यनुगता-कारप्रतीतिर्न स्यादिति भावः। ननु यावन्ति तादृशतेजांसि तेषां तथा-

ज्ञानस्य तेजःसामग्र्याश्च विरहेऽपि तेजोविशेषात्यन्ताभावप्रागभावानां प्रत्यक्षानभ्युपगमाच्च। प्रागभावप्रत्यक्षयोरपि च प्रतियोगिवृत्तिघटत्वादिप्रकारकज्ञानसाध्यो न प्रतियोगिज्ञानमपेक्षते। अथ घटो भविष्यतीति प्रत्यक्षं प्रतियोगिविशेषितं प्रागभावमवगाहते। न च प्राचीनास्तत्प्रतियोगिनः, तत्प्रतियोगित्वावगाहने च भ्रम-

---

विधैकप्रतियोगिकाभावविशिष्टेनापरप्रतियोगिताकाभावेन विशिष्टमन्यप्रतियोगिकाभावमुपादायं तेनापि विशिष्टमपरापरप्रतियोगिताकाभावत्वमेवानुगमकं वाच्यमत आह गौरवादिति। अनन्तानामभावानां तमःप्रतीतिविषयत्वकल्पनामपेक्ष्यं तेजोविशेषसामान्याभावस्यैव तादृशप्रतीतिविषयतायां लाघवादिति भावः। ननु तेजोविशेषसामान्याभावस्य सन्निकर्षदशायां तत्तत्तेजोभावस्यापि सन्निकृष्टतया तेषामपि तमःप्रतीतिविषयताध्रौव्यात् कुतो गौरवमत आह तेजोविशेषेति। तेजोविशेषत्वादिज्ञानविरहे तेजोविशेषात्यन्ताभावप्रत्यक्षानुपगमादिति योजना। तथा च विशिष्टप्रतियोग्यनुपस्थितौ तेजस्त्वादिसामान्यलक्षणास्वीकारेपि नाभावसमुदायस्य प्रत्यक्षसम्भव इति व्यर्थं तत्प्रत्यासत्त्येति भावः। तेजःसामग्रीति। तथा च प्रागभावस्य प्रतियेगिसामग्रीव्यङ्ग्यत्वात्तेजःसामग्रीविरहदशायामन्धकारप्रतीतिर्न स्यादिति भावः। ननु भाविप्रतियोगिकप्रागभावव्यक्तिप्रत्यक्षस्य तादृशप्रतियोगिव्यक्तिज्ञानं विनाऽनुत्पादात्तदर्थं सामान्यलक्षणाऽऽवश्यकीत्यत आह प्रागभावेति। तथा च घटप्रागभाव इति प्रत्यक्षस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धितया घटत्वप्रकारकज्ञानमात्रं तत्र हेतुर्न तु प्रतियोगिव्यक्तीनां तत्र प्रवेश इति भावः। ननु घटादिप्रतियोगिविशेषितप्रागभावप्रत्यक्षे घटादेर्भानार्थं तस्यावश्यं सन्निकर्षो वाच्यः स च लौकिकप्रत्यासत्तिबाधादगत्यैव ज्ञानलक्षणासम्पादकत्वेन सामान्यलक्षणायां पर्य्यवस्येदित्याशङ्कते अथेत्यादिना। इति प्रत्यक्षम्। इत्याकारशब्दप्रयोजकप्रत्यक्षं घटीयप्रागभावो वर्तमान इत्याकारप्रत्यक्षमिति यावत्। यथाश्रुत घटस्य विशेष्यतयैव भानात् प्रतियोगिविशेषितमित्यादेरसङ्गत्यापत्तेः। भ्रमत्वमि-

त्वञ्च । नचाऽनागते घटे प्रत्यासत्त्यन्तरमस्ति, अतः सामान्यप्रत्यासत्त्या घटत्वेनानुभूतं स्मृतञ्च तं तदालम्बते । न च चरमकारणरूपसामग्रीव्यङ्ग्यः प्रागभावो वाच्यः, अन्यथा तदप्रत्ययात्तस्याः

ति । प्रसज्येतेति शेषः । प्रतियोगितासम्बन्धेन तत्तद्घटाभाववति घटत्वादिप्रकारेणापि तादृशसम्बन्धेन तत्तद्घटावगाहिनो ज्ञानस्य भ्रमत्वादिति भावः । स्मृतमिति । यद्यपि घटत्वप्रकारकानुभवस्यैव प्रत्यासत्तित्वात्तदुत्तरं घटो भविष्यतीति प्रत्यक्षमेव भाविघटं विषयीकृत्योत्पत्तुमर्हति, तथाप्युक्तप्रत्यक्षे प्रागभावांशे भाविघटस्य विशेषणतया तस्य ज्ञानं पूर्वमपेक्षितमित्याशयेन स्मृतं चेत्युक्तम् । तत्रापि स्मृतत्वमविवक्षितं किं तु ज्ञानमात्रम् । तेन घटत्वसामान्यलक्षणाजन्यानुभवादपि घटविशेषितप्रागभावप्रत्यक्षस्य क्वचित्सम्भवान्न न्यूनत्वम् । सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तेः स्वाश्रयमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षं प्रत्येव जनकत्वात्तादृशप्रत्यासत्त्या प्रागभावविशेषणत्वेन घटस्य प्रत्यक्षं न सम्भवतीत्यतः स्मृतमित्युक्तमित्यप्याहुः । तं भाविघटम् । तत्र घटो भविष्यतीत्याकारकप्रत्यक्षम् । नव्यास्तु प्रतियोगिविशेषितमित्यस्य प्रतियोगिविशेष्यकमित्यर्थः । तच्च प्रत्यक्षविशेषणम् । तेन घटो वर्तमानप्रागभावप्रतियोगीत्याकारकस्यैव प्रत्यक्षस्य लाभः । घटत्वेनानुभूतं स्मृतं चेत्यत्र चकारोऽपि वाकारार्थः, तेन क्वचित्सामान्यप्रत्यासत्त्या घटत्वेनानुभूतं क्वचिच्च तादृशानुभवबलाद्घटत्वेन स्मृतमेव भावि घटं घटो भविष्यतीति प्रत्यक्षं सामान्यप्रत्यासत्तिबलादालम्बत इत्यर्थः । तेन घटीयो वर्तमानप्रागभाव इति प्रत्यक्षस्य भाविघटप्रागभाव एव घटत्वप्रकारेण प्रतियोगितया घटान्तरावगाहित्वेपि न भ्रमत्वं प्रतियोगितासम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नाभाववत्येव तादृशसम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानस्य तादृशसम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नस्य भ्रमत्वादित्युक्तावपि न क्षतिरिति प्राहुः । न चेति । द्वितीयवाच्यमित्यनेनान्वयः । कारणान्तरप्रवेशे गौरवादाह चरमकारणेति । प्रतियोगिन इत्यादिः । अन्यथा । चरमकारणासत्त्वदशायाम् । तस्याः । सामग्र्याः । तथात्वे । प्रागभावव्यञ्जकत्वे ।

स्वरूपसत्याः स्वरूपेण वा ज्ञातायास्तथात्वेऽतिप्रसङ्गाद् व्याप्य-त्वेन गृहीतायास्तथात्वं वाच्यं तथा च तद्धेतुका प्रागभावस्यानुमितिरेव तावत्कालं प्रागभावस्यासत्त्वेन प्रत्यक्षायोगाच्चेति वाच्यम् । यादृशकारणकलापानन्तरं कार्योत्पादो दृष्टस्तद्बुद्धेरेव

अतिप्रसङ्गादिति । सामग्र्यां प्रागभावव्याभिचारग्रहदशायामपि तत्प्रत्यक्षप्रसङ्गादित्यर्थः । तत्वं प्रागभावव्यञ्जकत्वम् । तद्धेतुका । सामग्रीहेतुका । न च सामग्र्याः प्रागभावव्याप्यत्वग्रहेऽपि पक्षधर्मतानिश्चयाभावात्कथमनुमितिरिति वाच्यम् । घटप्रागभावव्याप्यघटसामग्र्याः कपालवृत्तित्वसन्देहेऽपि प्रागभावप्रत्यक्षस्यानुत्पादेन प्रत्यक्षानुरोधेनापि पक्षधर्मतानिश्चयस्यावश्यं वाच्यत्वादिति भावः । अनुमितिरेवेति । तथा च तस्यां पूर्वागृहीतस्यापि घटादेः पक्षधर्मताबलादेव भानमविरुद्धम्, अनुमितौ व्यापकतावच्छेदकप्रकारेण ज्ञानस्यैव तन्त्रत्वादिति भावः । ननु कपालादौ प्रागभावव्याप्यसामग्र्याः परामर्शेऽपि घटप्रागभावस्य नानुमितिः समानविषये लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्वादत आह तावत्कालमिति । सामग्र्यां प्रागभावव्याप्त्यादिग्रहकालपर्यन्तमित्यर्थः । असत्त्वेनेति । न च यत्र चरमकारणोत्पत्तिक्षणे तत्पूर्वक्षणे वा प्रागभावव्याप्यतया चरमसामग्र्याः परामर्शस्तत्रोत्तरकालं प्रागभावप्रत्यक्षे बाधकाभावः पूर्वं प्रागभावात्मकविषयस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । प्रागभावव्याप्यचरमकारणवत्तायाः स्मृत्यादिसाधारणनिर्णयमात्रस्याऽतिप्रसक्तत्वात्तल्लौकिकनिर्णयस्यैव हेतुतया पूर्वं तदसम्भवादिति भावः । तद्बुद्धेरेवेत्येवकारेण व्याप्यत्वादिधीव्युदासः । तथा च कार्योपधायकत्वेन चरमकारणवत्तालौकिकप्रत्यक्षमेव प्रागभावस्य व्यञ्जकमतः स्वरूपतस्तदनुभवे कार्योपधायकतत्स्मरणे वा न प्रागभावप्रत्यक्षम् । एतदभिप्रेत्यैवोक्तं कार्योत्पादो दृष्ट इति। केचित्तु यादृशस्य प्रागभावप्रत्यक्षकारणकलापस्यानन्तरं कार्यीभूतस्य प्रागभावप्रत्यक्षस्योत्पादो दृष्टः प्रमाणसिद्धः तद्बुद्धेरेव तादृशकारणकलापान्तर्गतबुद्धिव्यक्तेरेव प्रागभावव्यञ्ज-

व्यञ्जकत्वाभ्युपगमात् अनुयोगिताविशेषादिरूपप्रागभावत्वादेः क्व चिदप्रतीतौ ताद्रूप्येणानुमानासम्भवाच्चेति चेत्। भविष्यत्त्वं हि न वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वम्, श्वो भाविन्यद्य भविष्यतीति

कत्वोपगमादित्यर्थः। तथा च प्रागभावव्याप्यत्वाद्यविषयकस्यापि चरमकारणविषयकतज्ज्ञानस्यैव विशिष्य प्रागभावप्रत्यक्षहेतुत्वोपगमान्न तस्याप्यनुमितिरिति भावः। तेन स्वरूपतो ज्ञानादिकमादाय नातिप्रसङ्गलेशोपीत्याहुः। ननु प्रागभावव्याप्यचरमसामग्रीमत्त्वज्ञानमेव प्रागभावग्रहे हेतुः परामर्शस्याऽनुमितिहेतुतायाः क्लृप्तत्वात् न तु कार्योपधायकतया सामग्रीमत्त्वज्ञानं तथा, कारणान्तरकल्पनागौरवात्। एवं चान्यत्र समानविषये प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वेपि अत्र तदकल्पनात् प्रागभावस्यानुमितिरेव जायतामतः प्रत्यक्षासत्त्वेऽनुमानमपि प्रागभावस्य दुर्घटमित्याह अनुयोगितेति। अनुयोगित्वं घटादिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितस्वरूपसम्बन्धविशेषः। आदिपदादखण्डोपाधिरूपस्य प्रागभावरूपत्वस्य परिग्रहः। प्रागभावत्वादेरित्यादिपदात्तदीयव्याप्त्याद्युपग्रहः। ताद्रूप्येण प्रागभावत्वरूपेण। असम्भवादिति। तथा चानायत्यैव तत्प्रत्यक्षमास्थेयमिति भावः। घटो भविष्यतीतिशब्दाभिलप्यमानोर्थ एव यदि भविष्यत्त्वं तदा तस्यातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षमेव नास्ति कुतस्तत्र प्रतियोगिविषयताया रक्षायै सामान्यलक्षणा स्वीकार्येत्याशयेनाह भविष्यत्त्वं हीति। भविष्यतीति पदाभिलप्यमानं हीत्यर्थः। [गुरवस्तु ननु घटो भविष्यतीतिशब्देनाभिलप्यमानो योऽर्थस्तज्ज्ञानमेव प्रत्यक्षं किं वा कार्यानुत्पाददशायामिह कपाले घटो नास्तीत्याकारकमिहेदानीं घटो नास्तीत्यारकं वा नाद्य इत्याह भविष्यत्त्वं हीति। द्वितीयादिवितर्कितस्य पश्चाद्दूष्यत्वादिति प्राहुः।] नष्टादावपि भविष्यतीतिप्रयोगापत्तेरत उक्तं वर्तमानेति प्रागभावविशेषणम्। तच्च तत्प्रयोगकालीनत्वम्। श्वो भाविनीति। श्वो भाविघटीयप्रागभावस्याद्यापि वर्तमानत्वात्। न चाद्यादिकालस्य प्रतियोगिन्येवान्वयः, तथा सत्यद्य भाविनि परश्वो भविष्यतीति प्रसङ्गात् अद्य भाविनः परश्वोपि

प्रत्ययप्रसङ्गात् । किन्तूत्पत्स्यते भविष्यतीत्यादेः समानार्थकत्वाद्वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं वर्त्तमानकालोत्तरकालोत्पत्तिकत्वं वा तत्त्वम् । न चेदमध्यक्षम्, उत्पत्तेरतीन्द्रियत्वात् । इहाऽद्य घटो भविष्यतीत्यादौ च तादृशोत्पत्तेर्देशविशेषः कालविशेषश्चाधिकरणत्वेन प्रतीयते न तु प्रागभावस्योत्पत्तिमतो वा । अत

वृत्तेः । नापि प्रागभावे प्रतियोगिनि चोभयत्र कालादेरन्वयान्नैवमिति युक्तम् । आद्यक्षणे घटो भविष्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः । घटतत्प्रागभावयोरेकक्षणावृत्तित्वादिति भावः । उत्पत्तिरवश्यं भविष्यत्त्वघटिकेत्यत्र हेतुः समानार्थकत्वादित्यन्तम् । स्वयं प्रागभावास्वीकारादाह वर्तमानकालेति । अत्रोत्पत्तिरपि ध्वंसघटिता ग्राह्या । इदं निरुक्तभविष्यत्त्वम् । अतीन्द्रियत्वादिति । तथा चानुमानादिनैव तज्ज्ञानं वाच्यमित्यनागतभानार्थं न सामान्यप्रत्यासत्त्यादरः । यद्यपि भविष्यत्त्वस्यातीन्द्रियत्वेपि भाविघटविशेषिततदलौकिकप्रत्यक्षानुरोधेनैव सामान्यप्रत्यासत्तिरावश्यकी तस्य प्राचीनघटावगाहित्वे तु भ्रमत्वापत्तेः, तथापि वक्ष्यमाणक्रमेण शब्दादनुमानाद्वा घटत्वादिप्रकारेण भाविनो घटादेर्ज्ञानोत्पत्त्या विनापि सामान्यलक्षणां भाविघटादेर्भविष्यत्त्वभानं भविष्यतीति सिद्धान्तनिर्गवः। ननूक्तेपि भाविष्यत्त्वे कालादेस्तद्घटकप्रागभावान्वयित्वे पूर्वोक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यमत आह इहेति । इत्यादौ इत्यादिप्रयोगे । तादृशोत्पत्तेः । विद्यमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तेः । देशविशेषः कपालादिः । कालविशेषश्च अद्येत्यादिः । अधिकरणत्वेनेति । प्राचां मते भेदार्थकविभक्तिसमवधानस्थले नामार्थधात्वर्थयोरपि भेदेनान्वयस्यापगमात् । अधिकरणत्वविशेषणत्वेनेति वार्थः । तथा च इहाद्य घटो भविष्यतीत्यादौ वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिनी या एतत्कपालादिवृत्तिरद्यादिकालवृत्तिरुत्पत्तिस्तदाश्रयो घट इत्याकारः शाब्दबोधः । उत्पत्तिमतो वेति । अधिकरणत्वेन प्रतीयत इत्यनुषञ्जनीयम् । कालस्य प्रागभावान्वये श्वो भाविन्यद्य भविष्यतीति प्र-

एव कपालनाशजन्यघटनाशस्य घटाद्यात्मकतत्प्रागभाववत्त्वेऽपि तत्र कपाले नेह घटध्वंसो भविष्यतीति बुद्धिः, न वा भवने श्वः समुत्पद्य प्राङ्गणे परश्वो गमिष्यति मैत्रे प्राङ्गणे परश्वो भविष्यतीति धीः। अत्र च धातुनोत्पत्तिः प्रत्याय्यते प्रत्ययेन च धात्वर्थनिष्ठं

योगप्रसङ्गस्य पूर्वमुक्तत्वाद्देशस्य प्रागभावान्वये दोषमाह अत एवेति। यतो न प्रागभावे देशकालयोरन्वयोऽत एवेत्यर्थः। घटादीत्यादिना घटप्रागभावसंग्रहः। तत्रापि घटध्वंसप्रागभावत्वस्य प्राच्यैः स्वीकारात्। तत्प्रागभावेति। घटनाशप्रागभावेत्यर्थः। तत्र स्वनाशनाश्यघटके कपाले। नेत्यस्य बुद्धिरित्यनेन सम्बन्धः। न च घटध्वंसस्य प्रागभावो न घटादिः किं त्वतिरिक्त एव स च तादृशकपाले नास्तीति नोक्तदोष इति वाच्यम्। प्राचां मतेनोक्तत्वात्, नव्यमतेऽपि देशविशेषस्योत्पत्तिविशेषणतयैवान्वयस्यानुभविकत्वादिति भावः। उत्पत्तिमति देशकालयोराधिकरणत्वेनान्वये दोषमाह न वेति। न चोत्पत्तिमति प्रागभावे चोभयत्रैव देशकालयोरन्वयो वक्तव्य इति प्रागभावस्य परश्वःप्राङ्गणयोरसत्त्वान्न दोष इति वाच्यम्। आद्यक्षणे घटो भविष्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः। घटतत्प्रागभावयोरेकक्षणावृत्तित्वादिति भावः। परश्वः प्राङ्गणे गच्छति गते वा मैत्रे तदीयोत्पत्तेर्विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वमेवाऽसम्भवीत्यत उक्तं गमिष्यतीति। ननु भूधातुस्यतिप्रत्ययाभ्यामुत्पत्तिद्वयोपस्थापनाद्घटो भविष्यतीत्यादौ विद्यमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिमानित्यन्वयबोधेऽनुभवविरोध इत्यत आह अत्र चेति। गगनं द्रव्यं भवतीत्यादौ द्रव्यात्मकाविशेषणसम्बन्धस्यानुभवात् द्रव्यादिनादात्म्यमेव भुवः शक्यं समभिव्याहृतद्रव्यादिपदस्य तत्तदर्थे तात्पर्यग्राहकत्वात् तादात्म्यमात्रस्य भूशक्यत्वे नामार्थस्य द्रव्यादेर्धातूपस्थाप्ये तत्र भेदान्वयानुपपत्तेः अस्तुवाऽस्तित्वलक्षणं स्वरूपसत्त्वमेव भुवः शक्यं न तूत्पत्तिर्गौरवादित्याशयेनोच्यत इत्यपहाय प्रत्याय्यत इत्येवोक्तं प्रतीतिस्तु लक्षणयापि सम्भवतीति भावः। तादृशेति। विद्यमानप्रागभावप्रतियो-

तादृशप्रतियोगित्वं तादृशकालीनत्वं वा। नङ्क्ष्यति नश्यति नष्ट इत्यादौ तु प्रत्ययेन यथायथमनागता वर्तमानाऽतीता चोत्पत्तिः

———

गित्वमित्यर्थः। स्वयं प्रागभावास्वीकाराद् तादृशेति। वर्तमानकालोत्तरकालीनत्वं वेत्यर्थः। प्रत्याय्यत इत्यनुषज्यते। प्राञ्चस्तु भूसत्तायामिति शाब्दिकस्मृतेरिहानुशासनात् घटो भविष्यतीत्यादौ धातोः कालसम्बन्धरूपं सत्तामात्रमर्थः तदुत्तरप्रत्ययस्य तु वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं कालादिबोधकाद्यादिपदस्थसप्तम्यास्तूत्पत्तिरर्थः शरदि पुष्पन्ति सप्तच्छदा इत्यादौ सप्तम्यास्तदर्थकत्वव्युत्पादनादेव चैतद्देशोत्पत्तिकैतत्कालोत्पत्तिका च या विद्यमानप्रागभावप्रतियोगिनी स्वरूपसत्ता तदाश्रयो घट इत्यन्वयाकार इत्याहुः। तत्पुनरिहाद्य घटो भविष्यतीत्यादावन्वयबोधस्य सकृदेवोत्पत्तिविषयकत्वानुभवात् स्वरूपसत्त्वाननुभवाच्च दीधितिकृतोपेक्षितमिति स्मर्तव्यम्। ननु वर्तमानप्रागभावप्रतियोगितामात्रस्यैव प्रत्ययार्थत्वे स्यःसंहितत्यादेर्भविष्यत्तायामनुशासनविरोधः स्यादतो नशादिधातूत्तरस्यैव स्यतिप्रभृतेर्भविष्यत्ताबोधकत्वमुपपादयति नङ्क्ष्यतीति। ननु धातूत्तरप्रत्ययस्योत्पत्त्यर्थकत्वं न कुत्रापि दृष्टचरमतो दृष्टान्तमाह नश्यति नष्ट इत्यादौ चेति। आख्यातकृद्भेदेन दृष्टान्तद्वयोपन्यासः। यथायथं यथाक्रमम्। उत्पत्तिरिति। प्रत्याय्यत इत्यनुषज्यते। अत्र च वर्तमानत्वादौ क्लृप्तशक्तिकानां प्रत्ययानामुत्पत्तौ लक्षणा शक्यलक्ष्ययोस्तु परस्परमन्वयाद्विशिष्टलाभ इत्यवधातव्यम्। यद्यपि कारकविभक्त्यर्थस्य धात्वर्थान्वयित्वानुरोधेन धातुनैवोत्पत्तिर्नाशश्च प्रत्याय्यत इत्येव वक्तुमुचितम्, तथापि प्रत्ययं विना केवलात् केवलनशधातोरुत्पत्तिविशिष्टनाशस्याप्रतीतेः प्रत्ययसत्त्वे च प्रतीतेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैवोत्पत्तिरर्थः स्वभाववैचित्र्याच्च प्रत्ययार्थेनापि क्वचित्कारकसप्तम्यर्थस्यान्वयं इत्याशयः। एवं च नङ्क्ष्यतीत्यस्य वर्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिको यो नाशस्तत्प्रतियोगितावानित्यर्थः, नश्यतीत्यस्य वर्तमानोत्पत्तिको यो नाशस्तत्प्रतियोगितावानित्यर्थः, नष्ट इत्यादौ च वर्तमानध्वंसप्रतियोग्युत्पत्ति-

तस्यामेव च कालविशेषादिर्विशेषणत्वेनान्वेति। एतेन श्वोभाविनाशके परश्वो नङ्क्ष्यतीति नष्टे च नश्यतीति च व्यवहारः स्यात् न स्याच्च नाशस्य विद्यमानत्वान्नष्ट इत्यादिव्यवहारः। न च तत्रातीतकालसम्बन्धित्वं वर्त्तमानत्वं वा निष्ठादिरर्थः, चिरविनष्टेऽपि पूर्वेद्युर्नष्टोऽधुना वेतिव्यवहारप्रसङ्गादिति परास्तम्। कर्त्तरि विहितेनाख्यातेन कृता वा यथायथमाश्रयत्वप्रतियोगित्व-

---

को यो नाशस्तत्प्रतियोगितावानित्यर्थ इति ध्येयम्। तस्यामेवेति। प्रत्ययोपस्थाप्योत्पत्तावेव न तु प्रकृत्यर्थे नाशं इत्यर्थः। ननु भविष्यत्त्वादौ यत् स्यतिप्रभृतेरनुशासनं तत्र विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वादिपरमेवास्तु भविष्यत्त्वादिपदम् आख्यातस्योत्पत्त्यर्थकत्वं व्यर्थमत आह एतेनेति। एतेन उत्पत्तावेव कालविशेषादेर्वर्तमानत्वादेश्चान्वयेन। इदं च परास्तमित्यन्वयि। नङ्क्ष्यतीति व्यवहारः स्यादिति योजना। श्वोभाविनाशस्य परश्वोपि सत्त्वादिति भावः। नष्टे चेति। चिरोत्पन्ननाशस्य विद्यमानत्वादिति भावः। न स्याच्चेति। नष्टे इत्यनुषज्यते। इत्यादिरिति। व्यवहार इत्यनुषज्यते। आदिपदेन नष्टवानित्यादिसंग्रहः। क्तप्रत्ययार्थातीतत्वस्य नाशेऽसम्भवादिति भावः। तत्र नष्ट इत्यादौ। अतीतेति। तथा च नाशस्य विद्यमानत्वेपि अतीतकालसम्बन्धित्वान्नष्ट इत्यादिव्यवहारो नानुपपन्न इति भावः। लाघवादाह वर्तमानत्वं वेति। प्रथमे चिरविनष्टेपि पूर्वेद्युर्नष्ट इति स्यात् चिरोत्पन्ननाशव्यक्तेरतीतकालसम्बन्धित्वपूर्वदिनवृत्तित्वयोः सत्त्वात्, द्वितीये तु चिरविनष्टेप्यधुना नष्ट इति स्यात्तादृशनाशस्य वर्तमानत्वादधुनातनत्वाच्चेत्याह चिरविनष्टेपीत्यादिना। ननु घटो भविष्यति नङ्क्ष्यतीत्यादौ धात्वर्थोत्पत्तिनाशादेः कथं घटादावन्वयः धात्वर्थनामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याऽव्युत्पन्नत्वादत आह कर्तरीति। भविष्यतीत्यादावाश्रयत्वरूपं नङ्क्ष्यतीत्यादौ च प्रतियोगित्वरूपं कर्तृत्वमाख्यातेन प्रत्याय्यते भविष्यन्नित्यत्राश्रयरूपो नष्ट इत्यत्र च प्रतियोगिरूपः क-

लक्षणं कर्तृत्वमाश्रयप्रतियोगिरूपश्च कर्त्ताभिधीयते। कार्यानुत्पाददशायाञ्चाभावधीः सामयिकात्यन्ताभावमवगाहते। न च प्रतियोगिसमवायिनि समयावच्छेदेनात्यन्ताभाववृत्तौ मानाभावः, भाविनि नष्टे वा घटे इह कपाले घटो नास्तीति प्रत्ययात्। न ह्ययं घटप्रतियोगिकमभावमात्रमवगाहते, यत्किञ्चिद्घटवत्यपि तादृशप्रत्ययप्रसङ्गात्। परन्तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकम्। न च ध्वंसप्रागभावौ तथा सम्भवतो वा न, तत्र कपाले ततः पूर्वं परतश्च

र्त्ता कृता कथ्यते तथा च प्रकृते धात्वर्थनामार्थयोरन्वयबोध एवेति भावः। कृतिस्वरूपकर्तृत्वस्याख्यातकृद्भ्यामनभिधानात् घटादिपदोत्तरमनभिहिताधिकारीयतृतीया स्यादित्याशङ्काव्युदासाय कर्तृत्वं कर्ता चेति द्वयोरुपन्यासस्तेन मुख्यभाक्तकर्तृत्वमात्रानभिधानस्थल एव तृतीयेति भावः। ननु घटानुत्पाददशायामिह कपाले घटो नास्तीति प्रतियोगिविशेषितप्रागभावप्रत्यक्षानुरोधादेव सामान्यलक्षणा वाच्येत्यत आह कार्यानुत्पादेति। समयावच्छेदेनेति कालिकाव्याप्यवृत्तित्वसूचनाय। अयं घटोनास्तीत्याकारकप्रत्ययः। तादृशेति। घटो नास्तीत्याकारेत्यर्थः। घटान्तरप्रतियोगिकध्वंसप्रागभावयोस्तत्र सत्त्वादिति भावः। यद्यपि घटप्रतियोगिकाभावमात्रावगाहनेपि न सामान्यलक्षणासिद्धिः पूर्वावगतघटव्यक्तीनां ज्ञानादेव तादृशबुद्धिसम्भवात्, तथापि वस्तुगतिमनुरुध्येदम्। प्रतियोगिताकमिति। अभावमेवगाहत इत्यनुषञ्जनीयम्। तथेति। घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकावित्यर्थः। ध्वंसप्रागभावयोः सामान्याभावत्वस्वीकारेपि तत्र कपाले न तत्सम्भव इत्याह सम्भवतो वेति। इदमपि वस्तुगतिमनुरुध्य। अन्यथा घटत्वावच्छिन्नध्वंसादेः सत्त्वेपि तत्प्रत्यक्षस्य घटत्वेन यत्किञ्चिद्व्यक्तिज्ञानादेव सम्भवेन तदनुरोधात् सामान्यप्रत्यासत्तेरसिद्धेरिति ध्येयम्। ततः पूर्वमिति। तादृशप्रतीतिपूर्वमित्यर्थः। तत्र कपाले। न च इत्यनुषज्यते। न च भाविनष्ट-

बहूनां घटानां नष्टत्वादुत्पत्स्यमानत्वाच्च । अथैवं कपालादौ कथं घटध्वंसादिशून्यताबुद्धिः अत्यन्ताभावस्य ध्वंसाद्याविरोधित्वादिति चेत् । तत्तदधिकरणस्वरूपादतिरिक्तादननुगतादभावाद्वा इहेदानीं घटप्रागभाव इति च प्रत्ययो न लोकानाम् । अथैवं

योरत्यन्ताभावध्वंसादेरपि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे बाधकाभावः कस्य चिद्घटस्य नाशदशायामेव भाविघटो नष्टः कस्य चिद्घटस्योत्पत्तिदशायां च प्रनष्टघटो भविष्यतीति प्रत्ययापत्तेरेव बाधकत्वादिति भावः । ननु पटात्यन्ताभावस्य पटध्वंसाद्यविरोधित्वे पटध्वंसात्यन्ताभावस्वरूपस्य पटात्यन्ताभावस्य पटध्वंसदशायामपि तन्तौ सत्त्वात् तदानीमपि तन्तौ पटध्वंसो नास्तीति प्रतीतिः स्यात्, अन्यथा तदानीं तन्तौ पटो नास्तीत्यपि प्रतीतिर्न स्यादित्यकामेनापि ध्वंसात्यन्ताभावयोर्विरोधो वाच्य इत्याशयेन शङ्कते अथैवमिति । एवं पटसमवायिन्यपि तदत्यन्ताभावसत्त्वे । कपालादाविति सावधारणम् । तथा च तन्तावपि पटध्वंसदशायां तादृशबुद्धिः स्यादिति भावः । अत्रैव हेतुरत्यन्ताभावस्येत्यादि । त्वन्मते इत्यादिः । तत्तदिति । कपालाद्यात्मकेत्यर्थः । स्वरूपाणामननुगमादभावत्वप्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तेः तन्तुस्वरूपाणामतथात्वे पटसमवायित्वदशायां तत्र पटध्वंसशून्यताप्रतीत्यपलापापत्तेश्चाह अतिरिक्तेति । स च पटसत्त्वदशायां तन्तावप्यस्तीति भावः । नन्विहेदानीं घटप्रागभाव इति प्रत्यक्षे भाविनो घटस्य भानार्थं सन्निकर्षसम्पादकतया सामान्यप्रत्यासत्तिरावश्यकीत्यत आह इहेति । न लोकानामिति । तथा च किमनुरोधात्सामान्यलक्षणा स्वीकार्येति भावः । एवमिति । भविष्यति नास्तीत्यादिप्रत्ययानामन्यविषयकत्वे प्रागभावत्वेन प्रतीतेश्चानुपगम इत्यर्थः । प्रागभावस्येव ध्वंसस्याप्यसत्त्वे तद्घटितस्य पूर्वत्वादेः पश्चान्निर्वचनमसङ्गतं स्यादतो ध्वंसे प्रमाणोपन्यासपूर्वकं प्रागभावमपाकरोति जात इत्यादिना । उत्पन्नो घटध्वंस इत्याकारबुद्धेरुत्पत्त्यंशे उपनीतभानतया न वस्तुव्यवस्थापकत्वमिति यदि ब्रू-

जातो घट इत्यादिवदुत्पन्नो घटध्वंस इत्यादिविलक्षणप्रत्ययत्वेन नाशोऽतिरिच्यतां न तु प्रागभावः, पूर्वत्वतत्पूर्वत्वादिव्यवहारश्चातीतकालवृत्तित्वतदुत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वादिविषयक एवास्तु, दुःखात्यन्ताभावस्य स्वास्मिन्नुत्तरकालानुवृत्ति

———

यत्तदा घटादेरप्युत्पत्तिर्न स्यात्तत्तुल्यत्वादित्यावेदयितुं जातो घट इत्यादिवदित्युक्तम्। अतिरिच्यतामिति। अत्यन्ताभावादित्यादिः। नत्विति। प्रागभावशब्दोऽपि प्राक्कालवृत्त्यभावबोधकतया वाक्यमेव न तु पदमिति भावः। ननु प्रागभावकालावृत्तित्वरूपं सामान्यतः पूर्वत्वं तत्प्रागभावकालवृत्तित्वरूपं च तत्पूर्वत्वं विना प्रागभावं दुर्वचमत आह पूर्वत्वेति। तत्पूर्वत्वादीत्यादिपदेन तदव्यवहितपूर्वत्वसंग्रहः। तच्च तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वम्। सामान्यतः पूर्वत्वमतीतकालवृत्तित्वम्। तच्च ध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वम्। महाप्रलयवारणाय प्रतियोग्यन्तस्यावश्यकत्वादिति भावः। तदुत्पत्तीत्यादि। स्वस्यापि स्वद्वितीयक्षणादिवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनि प्रथमादिक्षणे वृत्तेः सर्वस्यैव स्वपूर्वत्वापत्तिरत उक्तं तदुत्पत्तीति। अत्र च तदुत्पत्तिस्तदधिकरणसमयध्वंसासमानाधिकरणसमयमात्रं न तु तत्सम्बन्धोऽपि निवेश्यो वैयर्थ्यात्। स्वोत्पत्तिकालीनात्यन्ताभावप्रतियोगिस्वद्वितीयक्षणादिवृत्तित्वमपि सर्वस्यास्तीति पूर्वदोषतादवस्थ्यमतो ध्वंसेत्युक्तम्। नष्टघटादिगोचरज्ञानादिव्यक्तीनां स्वोत्पत्तिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनि घटादौ विषयतया वर्तमानत्वेन स्वपूर्वत्वापत्तिरतः कालेति कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वप्रापकम्। ननु दुःखप्रागभावस्योत्तरकालानुवृत्तिमुद्दिश्य प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्यैव प्रागभावः सेत्स्यतीत्यत आह दुःखात्यन्ताभावस्येति। अत्यन्ताभावस्य स्वत एवोत्तरकालानुवृत्तेः सम्भवात् प्रायश्चित्तमनुपयुक्तं स्यादत उक्तं स्वास्मिन्निति। ननूत्तरकालसम्बन्धात्मिकायां तदनुवृत्तौ प्रायश्चित्तं न हेतुस्तस्याः फलतत्कारणाधीनत्वात् दुःखात्यन्ताभावस्य तु नित्यत्वान्न तत्र प्रायश्चित्तस्य हेतुत्वं

दुःखसाधनध्वंसं वा समुद्दिश्य क्रियाविशेषे प्रवृत्तिरस्तु । मानान्तरासिद्धं हि प्रयोजनमुद्दिश्य पुमांसः प्रवर्त्तन्ते न तु प्रवृत्त्यैव तत्सिद्धिः, उत्पन्नस्य पुनरुत्पादप्रसङ्गश्च लाघवात्कार्यादेः प्रतिब-

---

सम्भवतीत्यत आह दुःखसाधनेति । तथा च दुःखसाधनीभूतपापनाशं प्रति एव प्रायश्चित्तं हेतुस्तस्य च दुःखात्यन्ताभावसुखतत्साधनान्यत्वेपि द्विष्टाभावत्वेनैवेष्टत्वमिति स्वयमेव बौद्धाधिकारटिप्पण्यां व्यवस्थापितमिति भावः । [ननु यद्यपि इयं प्रवृत्तिः सफला प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वादित्यनुमानस्य दुःखसाधनध्वंसादिफलकतया न तथासिद्धिः, तथापि इयं प्रवृत्तिः प्रागभावभावफला प्रागभावोद्देश्यकप्रवृत्तित्वादित्यनुमानात्फलत्वेन प्रागभावः सिद्ध्येदित्यत आह प्रमाणान्तरेति । मानान्तराभावात्साध्यसाधनयोरप्रसिद्ध्या न तादृशानुमितिरिति भावः ।] नन्विति । प्रवृत्तेः प्रयोजनज्ञानाधीनतया तदन्यथानुपपत्त्या प्रयोजनकल्पनेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गादिति भावः । ननु प्रागभावासत्त्वे जातस्यापि घटस्य द्वितीयादिक्षणे पुनरुत्पादप्रसङ्गः कपालसंयोगाद्यात्मकसामग्र्यास्तदानीमपि सत्त्वात् । न चापाद्यस्य पुनरुत्पादस्याप्रसिद्धिः । एतद्घटद्वितीयक्षणो यद्येतद्घटसामग्रीक्षणः स्यादेतद्घटोत्पत्तिप्राक्क्षणः स्यादित्यापादनसम्भवात् । न चात्र सामग्रीपदेन दण्डचक्रादिमात्राभिधाने सर्वैरेव घटद्वितीयक्षणस्यैव तद्वत्त्वोपगमाद्विपर्ययापर्यवसायित्वं प्रागभावादिघटितकारणकूटस्याभिधाने चापादकाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । स्वकारणीभूतदण्डचक्रादिविशिष्टोयं घटो यदि दण्डचक्राद्यतिरिक्तकारणको न स्यात् जन्यत्वे सति तद्घटोत्पत्त्युत्तरवृत्त्यत्यन्ताभाववान्न स्याद्दण्डचक्रादिजन्यस्य तत्सत्त्वे जननियमादित्यस्य विवक्षितत्वात् । वस्तुतो घटोत्पत्तिक्षणो यदि तद्घटजनकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभाववान्न स्यात्तद्घटोत्पत्तिप्राक्क्षणः स्यादित्येवापादनयिमतो न कश्चिद्दोष इत्यत आह उत्पन्नेति । तथा च जन्यद्रव्यसामान्यं प्रत्येव द्रव्यादिसामान्याभावत्वेन हेतुत्वादुत्पन्नस्य घटादे-

द्वितीयादिक्षणे पुनर्नोत्पादः। न चैवं तन्तुसंयोगनाशान्महापटना-शोत्तरमवस्थितेभ्यस्तन्तुसंयोगेभ्य एव पटान्तरोत्पाददशायां पुनर्महापटोत्पत्तिवारणार्थं प्रागभावस्य हेतुत्वमावश्यकं द्रव्यसामान्याभावस्य प्राक्सत्त्वात्कार्योत्पत्तिक्षणे कार्येण प्रतिबन्धासम्भवादिति वाच्यम्। तत्र विनष्टतन्तुसंयोगव्यक्तेर्महापटं प्रति विशिष्य हेतुत्वात् तदभावादेव तदानीं महापटोत्पत्त्यसम्भवात् अतिरिक्तस्य प्रागभावधर्मिणः कल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तायास्तन्तुसंयोगव्यक्तेरेव विशिष्य महापटं प्रति हेतुतायाः कल्पनार्हत्वात्। न च तन्तुसंयोगव्यक्तेरिव तत्समनियतसंयोगान्तराणामपि विनिगमनाविरहाद्विशिष्य हेतुत्वापत्तिः। तेषामन्यथासिद्धत्वस्य सर्वसम्मतत्वात्। न चैवमपि महापटोत्पत्तिदशायामेवोक्तस्थले भाविखण्डपटोत्पत्तिः स्यात्कार्यस्य पूर्वमसत्त्वेन प्रतिबन्धायोगादिति वाच्यम्। महापटध्वंसस्याप्युत्तरपटं प्रति विशिष्य हेतुत्वादन्यथा प्रागभाववादिनामपि तत्र प्रतीकारानुपपत्तेरिति सङ्क्षेपः। लाघवादिति। न च प्रागभावस्वीकारेऽपि कार्यस्य प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमन्यथा यत्र पटोपष्टम्भतन्तावेव तत्वन्तरस्यारम्भकः संयोगस्तत्र पूर्वं पटसत्त्वेऽपि तन्नाशोत्तरभाविपटस्य पटोपष्टम्भतन्तावुत्पत्तिसङ्गात्तत्प्रागभावस्य सत्त्वात् तथा च लाघवोपन्यासोऽनुचित इति वाच्यम्। तत्रैव पटानुपष्टम्भोदासीनतन्तावुत्तरपटस्य तदानीमुत्पत्तिवारणार्थं पूर्वपटध्वंसस्योत्तरपटं प्रति हेतुतावश्यकत्वे प्रागभाववादिना कार्यस्य क्वापि प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात्। अन्यथोदासीनतन्तौ द्रव्यसामान्याभावस्य तदानीमपि सत्त्वात्तन्नोत्तरपटस्य तदानीमुत्पत्तावेकतन्तुकपटस्वीकारापत्तेरिति भावः। कार्यादेरित्यादिपदेन कार्यसमकालोत्पत्तिकध्वंसानां परिग्रहः। तेन निर्विकल्पकव्यक्तीनां तृतीयक्षणे नाशेऽपि चतुर्थक्षणे पुनर्नोत्पादः। तत्तन्निर्विकल्पकसमकालोत्पन्नध्वंसैः प्रतिबन्धात्। अन्यथा निर्विकल्पकहेतुभूतायाः सन्निकर्षादिव्यक्तेस्तृतीयक्षणेऽप्यनुवृत्तेश्च चतुर्थक्षणे पुनस्तदुत्पत्तिप्रसङ्गात्। यद्यपि निर्विकल्पकसमकालोत्पन्नानन्तध्वंसव्यक्तीनां तत्तन्निर्विकल्पकं प्रति विशिष्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवादेकः प्रागभाव एव हेतुः कल्पयितुमुचितस्तस्य च कारणत्वेनैव धर्मिग्राहकप्रमाणतः सिद्ध्या नेतरैर्विनिगमनाविरहः। न च तत्तन्निर्विकल्पकसमकालोत्पन्नवस्त्वन्तरप्रागभावव्यक्तीनां। तत्तन्नि-

न्धकत्वेनापि निरसनीयः । तदुत्पत्तिश्च महाप्रलयमनङ्गीकुर्वतां मते स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धः । तदुक्तम् अध-

---

र्विकल्पकप्रागभावस्य वा तत्तन्निर्विकल्पकं प्रति हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहस्तदवस्थ एवेति वाच्यम् । जन्यभावत्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रागभावत्वेन हेतुत्वं तत्र कार्यस्य तादात्म्यं कारणस्य प्रतियोगित्वं सम्बन्ध इत्यनुगतरूपेण हेतुतायामेकवस्तुप्रागभावस्य वस्त्वन्तरहेतुत्वासम्भवात् । तथापि यद्यन्वयव्यतिरेकासिद्धविरोधिनामपि निर्विकल्पकसमकालोत्पन्नध्वंसानां प्रतिबन्धकत्वं परित्यज्य निर्विकल्पकहेतुत्वेन पदार्थान्तरं कल्प्यं तर्हि दाहादावपि मणिमन्त्रादीनां बहूनां प्रतिबन्धकत्वमपेक्ष्य लाघवाद्दाहोपधायकत्वेन वस्त्वन्तरकल्पनाप्रसङ्गस्तस्मात् क्लृप्तवस्तूनां नियामकत्वासम्भवस्थल एव कारणत्वेन वस्तुसिद्धिरित्याशयः । शेषमशेषमग्रे वक्ष्यामः । सामग्रीक्षणत्वं न कार्योत्पत्तिप्राक्क्षणत्वव्याप्यमप्रयोजकत्वात्, अतिरिक्तप्रागभावकल्पनापत्तिरूपप्रतिकूलतर्कपराहतत्वाच्च । किं तु कार्योत्पत्तिद्वितीयक्षणो यदि सामग्र्यव्यवहितोत्तरक्षणः स्यात् कार्योत्पत्तिमान् स्यादित्येव व्याप्तिस्तत्र च सामग्र्यव्यवहितोत्तरत्वं सामग्रीसमयध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति सामग्रीकालध्वंसाधिकरणत्वरूपं कार्यद्वितीयक्षणादावसिद्धं कार्योत्पादक्षणेनैव व्यवधानादिति कुतस्तेन पुनरुत्पादः प्रसञ्जनीय इत्यादिकं प्रतिबन्धकत्वेनापीत्यपिकारेण ध्वनितम् । ननु तत्पूर्वत्वं तदुत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वरूपं प्रागुक्तं तत्र चोत्पत्तिस्तदधिकरणावृत्तिप्रागभावप्रतियोगिसमयसम्बन्धरूपैव निविष्टा सा च विना प्रागभावं दुर्वचेत्यत आह तदुत्पत्तिश्चेति । स्वाधिकरणेति । यस्योत्पत्तिर्लक्ष्या तदेव घटादिकं स्वपदेन ग्राह्यम् । तथा च तदधिकरणसमयध्वंसानधिकरणेन सार्द्धं तस्य समयसम्बन्धः कालिकसम्बन्धस्तदुत्पत्तिरित्यर्थः । घटाद्युत्पत्तिक्षणस्यापि विषयित्वव्यभिचारादिसम्बन्धेन घटाद्यधिकरणीभूतं यत्पूर्वोत्पन्नज्ञानादिकं तद्ध्वंसाधिकरणत्वादुत्पत्तिमात्रेऽसम्भवः स्यादतः कालिकसम्बन्धेन स्वाधिकरणत्वलाभार्थमाद्यं समयपदम् । इह हेतावुपाधिर्नेहोपाधिरित्यादिप्रतीत्या व्यभिचारादिस-

स्तत्क्षणयोगस्य क्षणयोगो जनिर्मतेति । क्षणः समयः । तदङ्गीकारे तु क्व चिदपि यदीयसमयसम्बन्धे यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियो-

———

स्बन्धस्याप्यधिकरणत्वनियामकतायाः स्वयमेवाग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । अस्तु वा नष्टघटादिगोचरस्य ज्ञानादेरुत्पत्तावव्याप्तिवारकं तत् । अन्यथा तादृशज्ञानोत्पत्तिक्षणस्यापि विषयतया तज्ज्ञानाधिकरणीभूतं यन्नष्टघटादि तद्ध्वंसाधिकरणत्वेनाव्याप्तिप्रसङ्गात् । घटे ज्ञानमित्यादिव्यवहारबलेन विषयताया वृत्तिनियामकत्वादिति ध्येयम् । तत्तद्घटादिसमयध्वंसानधिकरणीभूतेन तत्तद्घटादिपूर्वोत्पन्नज्ञानादिना विषयत्वादिसम्बन्धस्य पूर्वमपि तत्तद्घटादौ सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय द्वितीयसमयपदम् । ननु ध्वंसघटितोत्पत्तिलक्षणे किं मानमित्याशङ्कायामाचार्यस्य संवादमाह अध्वस्तेति । न ध्वस्तः क्षणयोगस्तदीयक्षणसम्बन्धो यत्र काले तादृशस्य क्षणयोगः कालिकसम्बन्धस्तस्य जनिरुत्पत्तिरित्यर्थः । तदीयक्षणयोगध्वंसाभावावच्छिन्नस्य वस्तुनः क्षणयोगो जनिरिति वार्थः । क्षणद्वयप्रवेशे वैयर्थ्याद्व्याचष्टे क्षणः समय इति । प्रलयसत्त्वे तदुत्पत्तावव्याप्तिस्तदधिकरणसमयस्य महाकालादेर्ध्वंसाप्रसिद्धेरत उक्तं महाप्रलयानङ्गीकार इति । [अत्र नीलादिविशिष्टघटादेरुत्पत्तिस्तन्नीलादिविशिष्टघटाद्यधिकरणसमयमन्तर्भाव्य निर्वाच्या, तेन पूर्वोत्पन्नघटं पाकान्नीलघटो जातः कर्मणा भूतसंयुक्तो जात इत्यादयो व्यवहारा इति ध्येयम् ।] तदङ्गीकारे महाप्रलयाङ्गीकारे । क्व चिदित्यादि । अत्र यत्पदं यस्य घटादेरुत्पत्तिर्लक्ष्या तत्परम् । तद्घटीयतृतीयादिक्षणसम्बन्ध एव द्वितीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वाभावात्तद्घटीयद्वितीयादिक्षणसम्बन्धेऽतिव्याप्तिरतः क्व चिदपीत्युक्तम् । तथा च यदीयसमयसम्बन्धसामान्ये यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं नास्तीत्यर्थलाभात् सामान्यान्तर्गतप्रथमक्षणसम्बन्ध एव द्वितीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वाभावविरहान्न तत्रातिव्याप्तिः । चरमध्वंसीयसमयसम्बन्धसामान्य एव तदुत्पत्तिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वाभावाच्च न महाप्रलयोत्पत्तावव्याप्तिः । तत्तद्घटादेः स्वपूर्वोत्पन्नज्ञानादी-

गित्वं नास्ति तस्य तत्समयसम्बन्धः, तदधिकरणक्षणावृत्तित्व-
व्याप्यस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिताकसमयवृत्तित्वं वा । क्षणत्वञ्च

नां विषयत्वादिसम्बन्धस्यापि सामान्यान्तर्गतत्वात् तत्र च तत्त-
द्घटाद्युत्पत्तिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वस्यैव सत्त्वादुत्पत्तिमात्रेऽस-
म्भवः स्यादतः प्रथमं समयपदम्। तथा च तदीयकालिकविशेषणता-
रूपसमयसम्बन्धसामान्य इत्यर्थः । तेन जन्यमात्रस्यैव समयतया
ज्ञानस्यापि तथात्वात् समयपदोक्तावपि ज्ञानविषयत्वादावतिव्याप्ति-
रिति प्रत्युक्तम्। प्रत्युक्तं च यदीयसमयसामान्य इत्यस्यैव सम्यक्त्वे
सम्बन्धपदं व्यर्थमित्यादि दूषणम्। यत्पदार्थेन समयस्यानन्वयेन वैयर्थ्य-
र्थ्यानवकाशादिति ध्येयम् । यत्र घटोत्पत्तिप्राक्क्षणे सर्वे ध्वंसा
इत्याकारकं ज्ञानमुत्पन्नं तत्र तज्ज्ञानव्यक्त्या समं घटीयकालिकस-
म्बन्धस्यापि लक्ष्यत्वात्तत्राव्याप्तिर्घटीयकालिकसम्बन्धसामान्य एव
विषयितया तज्ज्ञाने वर्तमानस्य ध्वंसस्य प्रतियोगित्वादतः कालिक-
सम्बन्धेन वृत्तेर्लाभाय द्वितीयं समयपदम् । यदि च विषयिताया
वृत्त्यनियामकत्वात्स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं नास्तीत्युक्तावपि नोक्त-
दोष इति विभाव्यते, तदायं कालो घटद्वितीयक्षणवान् घटोत्पत्ति-
क्षणवत्त्वादित्यत्र हेतौ घटाद्यक्षणसम्बन्धध्वंस उपाधिरिति प्रतीत्या
व्यभिचारादिसम्बन्धेन घटोत्पत्तिक्षणेऽपि घटोत्पत्तिध्वंसस्य सत्त्वा-
दुत्पत्तिमात्रेऽसम्भव एव स्यादतो द्वितीयं समयपदम् । घटादेः
स्वपूर्वोत्पन्नज्ञानादिविषयतायामतिव्याप्तेस्तृतीयं समयपदम् । ननु
समयसम्बन्धः कालिकविशेषणता सा च यदि समवायादिसम्ब-
न्धवदेकैव नित्या न तु स्वरूपसम्बन्धस्तदा तदीयसम्बन्धसामान्य
एव तदीयद्वितीयक्षणवृत्तिध्वंसाप्रतियोगित्वात्तत्रातिव्याप्तिरत आह
तदधिकरण इत्यादि । यत्तु महाप्रलयवृत्तिध्वंसप्रतियोगितात्वाव-
च्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तदुत्पत्तावव्याप्तिर्ध्वंसप्रतियोगितात्वेन लघुध-
र्मेणैव तादृशप्रतियोगित्वावच्छेदात्तस्तदधिकरणेत्यादीति । तत्तुच्छ-
म् । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽग्रिमलक्षणेऽपि तदधिकरण-
क्षणावृत्तित्वस्याप्रसिद्धिप्रसङ्गात् । तदधिकरणक्षणावृत्तित्वानिष्ठप्रति-

स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनाधारत्वम्, स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगि-

———

योगितायाः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतद्वृत्तित्वत्वेनैव लघुधर्मेणावच्छेदात्। जन्यमात्रस्यैव कालोपाधित्वात्। समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं नास्तीत्यत्र तादृशप्रतियोगित्वाभावकूटस्यैव विवक्षणे गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वेऽप्युक्ताव्याप्तेरभावाच्चेति दिक्। स्ववृत्तीति। तथा च यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं यद्व्यक्त्यधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यं तेन सार्द्धं तद्व्यक्तेः समयसम्बन्धस्तद्व्यक्तेरुत्पत्तिरित्यर्थः। घटाद्युत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगित्वं न घटाद्यधिकरणकालावृत्तित्वव्याप्यं नष्टमात्रस्यैव घटाद्यधिकरणस्थूलकालवृत्तित्वादित्यसम्भववारणाय क्षणपदम्। घटादिद्वितीयादिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वस्य चिरातीते घटाद्यधिकरणक्षणावृत्तित्वसामानाधिकरण्याद्द्वितीयादिक्षणसम्बन्धेऽतिव्याप्तिरतो व्याप्यपदम्। यद्यपि चिरविनष्टनिष्ठं द्वितीयादिक्षणवृत्तिध्वंसस्य यत्किञ्चित्प्रतियोगित्वं घटाद्यधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यमेव, तथापि तदधिकरणक्षणावृत्तित्वं यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वव्यापकं तत्समयसम्बन्धवत्त्वं विवक्षितम्। न च जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वात्तद्वृत्तित्वं यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वव्यापकं तत्समयसम्बन्ध एवोत्पत्तिरस्तु। यथासन्निवेशे वैय्यर्थ्यविरहादिति भावः। चिरातीतज्ञानवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनः सर्वस्यैव घटाद्यधिकरणक्षणावृत्तित्वाद्घटादिनिष्ठे तदीयविषयत्वादिसम्बन्धेऽतिव्याप्तिरतः समयसम्बन्धेति। ननु तदधिकरणक्षणावृत्तित्वेत्यत्र क्षणत्वं स्ववृत्तिप्रतियोगिकप्रागभावानधिकरणसमयत्वं तच्च प्रागभावं विना दुर्वचमत आह क्षणत्वं चेति। यत्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नकर्मत्वरूपं क्षणत्वं प्रागभावासत्त्वे दुर्वचमतोऽन्यथा निर्वक्ति क्षणत्वं चेतीति तन्न। प्रलयोत्पत्तावव्याप्तिभिया विभागप्रागभावावच्छिन्नकर्मणः क्षणत्वशङ्कया एवानुत्थानात्। स्ववृत्तीति। स्ववृत्तिर्यो ध्वंसस्तत्प्रतियोग्यधिकरणं यद्यत्तदन्यसमयत्वमर्थः। स्ववृत्तित्वं प्रतियोग्यधिकरणत्वं च कालिकसम्बन्धेन बोध्यम्। तेन क्षणानां यथाकथंचित् सम्बन्धेन स्वस्मिन् वर्तमानस्य स्वोत्तरोत्पन्नध्वंसस्य प्रतियोगिमत्त्वेऽपि नाव्याप्तिर्न वा स्व-

कयावद्ध्वंसविशिष्टसमयत्वम्, स्ववृत्तियावद्ध्वंसविशिष्टसमयत्वम्,

---

स्मिन् कालिकतया वर्तमानस्यैव ध्वंसस्य प्रतियोगिनः पूर्वोत्पन्नज्ञानादेर्विषयतयाधिकरणत्वेप्यसम्भवः । नित्यवस्तुव्युदासाय समयपदम् । लक्षणमिदं क्षणिकस्यान्त्यशब्दादेरङ्गीकार एव, अन्यथा क्रियादेः स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यधिकरणत्वात् प्रलयान्त्यक्षणमात्र एवाव्याप्तिप्रसङ्गात् अतस्तदनङ्गीकारेप्याह स्ववृत्तीति । स्ववृत्तिर्यो ध्वंसस्तत्प्रतियोगिप्रतियोगिको यावान्ध्वंसस्तद्विशिष्टसमयत्वमित्यर्थः । तथा च क्षणिकपदार्थासत्त्वेपि स्थिराणामेवान्त्यक्षणावच्छेदेन तादृशयावद्ध्वंसविशिष्टतया क्षणत्वमिति भावः।यावद्ध्वंसविशिष्टसमयत्वं महाप्रलयान्त्यक्षणमात्रेऽव्याप्तमतः प्रतियोगिकान्तं तदपि ध्वंसविशेषणमाद्यसृष्टिकालीनक्षणमात्रस्यैव स्वोत्तरोत्पन्नपदार्थात्यन्ताभाववत्त्वात्तत्प्रतियोगिकध्वंसवैशिष्ट्याभावाच्चाव्याप्तितादवस्थ्यमतो ध्वंसपर्यन्तम् । अत्र ध्वंसस्य स्ववृत्तित्वं कालिकसम्बन्धेन बोध्यम् । तेन यथाकथञ्चिद्व्यभिचारादिसम्बन्धेन तत्तत्क्षणवृत्तीनां तत्तत्क्षणोत्तरोत्पन्नध्वंसानां कालिकसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्य तत्तत्क्षणेषु विरहेपि नाव्याप्तिः । प्रहरादीनामपि स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकयत्किञ्चिद्ध्वंसविशिष्टत्वादतिव्याप्तिरतो यावत्पदम् । नष्टघटप्रतियोगिकसंयोगादेरपि स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वाद्यावत्तद्वैशिष्ट्यस्य च क्व चिदपि क्षणे विरहादसम्भवः स्यादतोऽभावनिरूपितस्य प्रतियोगिताविशेषस्य लाभाय चरमध्वंसपदम् । तेनाभावत्वमपेक्ष्य जन्याभावत्वरूपस्य ध्वंसत्वस्य गुरुत्वेपि न क्षतिस्तस्याऽप्रविष्टत्वात् अभावत्वस्येव ध्वंसत्वस्यापि अखण्डत्वमते वैयर्थ्यानवकाशाच्च । सर्वे ध्वंसा इति ज्ञानेपि निरुक्तयावद्ध्वंसानां विषयितया वैशिष्ट्यस्य क्षणद्वयावच्छेदेन सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिरतः समयपदं कालिकसम्बन्धेन वैशिष्ट्यलाभाय । यत्तु महाप्रलयावच्छेदेन गगनादेरपि निरुक्तयावद्ध्वंसविशिष्टत्वादतिव्याप्तिरतः समयपदं जन्यार्थकमिति । तन्न । यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन स्ववृत्तित्वमादायाव्याप्तिभिया कालिकसम्बन्धेन स्ववृत्तित्वस्य वाच्यतया तत्सम्बन्धेन

स्ववृत्तियावदभावविशिष्टसमयत्वम्, स्वस्वपूर्ववर्त्तियावत्पदार्थविशिष्टसमयत्वं वा। स्वपूर्वत्वञ्च स्वाधिकरणयावत्कालवृत्तिध्वंसप्रति-

---

गगनवृत्तित्वाप्रसिद्ध्यैव तत्रातिव्याप्त्यसम्भवात्।महाप्रलयावच्छेदेन महाकालस्य तु तादृशयावद्ध्वंसाविशिष्टतया क्षणत्वं न क्षतिकरमिति ध्येयम्। लाघवादाह स्ववृत्तियावदिति। ध्वंसत्वं यदि जन्याभावत्वं नाखण्डोपाधिस्तदा जन्यत्वप्रवेशे वैय्यर्थ्ये, प्रागभावानङ्गीकारेणाभावत्वघटितस्यैव सम्यक्त्वादित्याशयेन लक्षणान्तरमाह स्ववृत्तीति। यावदभाववैशिष्ट्यं न कस्यापि क्रियादेरतः स्ववृत्तीति। स्ववृत्तियावत्पदार्थवैशिष्ट्यमपि न कस्य चित्स्थिरस्येत्यव्याप्तिरत उक्तमभावेति। कार्योत्पत्तिक्षणे सामग्रीक्षणो नष्ट इत्यादिव्यवहारौपयिकं विनश्यदवस्थक्रियाथाः क्षणत्वमुक्त्वा घटपूर्वं तत्सामग्रीक्षणो जायत इत्यादिव्यवहारोपयुक्तमुत्पत्त्यवच्छिन्नक्रियादीनां क्षणत्वमाह स्वस्वेति। स्ववृत्तिः सन् स्वपूर्ववृत्तिर्यावान् पदार्थस्तद्विशिष्टसमयत्वमित्यर्थः। स्ववृत्तियावत्पदार्थवैशिष्ट्यं स्वपूर्ववृत्तियावत्पदार्थवैशिष्ट्यं वा न कस्यापि स्थिरस्य क्रियादेः सम्भवति स्वोत्तरोत्पन्नस्वपूर्वनष्टयोः स्वस्मिन्नसत्त्वादित्युभयमुपात्तम्। पदार्थेति तु स्वरूपकथनं न तु प्रविष्टं वैय्यर्थ्यात्। न च स्वस्वोत्तरवृत्तियावत्पदार्थविशिष्टत्वमित्येव सम्यक् वक्ष्यमाणस्वपूर्वत्वापेक्षया स्वध्वंसकालीनत्वरूपस्वोत्तरत्वप्रवेशे लाघवादन्त्यक्षणावच्छिन्नस्वक्रियादेरेव तथात्वादिति वाच्यम्। स्वोत्तरवर्तित्वस्याप्रसिद्ध्या प्रलयक्षणाव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः। प्रहरादेरपि स्वस्वपूर्ववर्तियत्किञ्चित्पदार्थविशिष्टत्वात्तद्वारणाय यावदिति। न च यावत्त्वस्यैकस्याभावात्प्रातिस्विकरूपेणोपादाने अनतिप्रसक्तयत्किञ्चित्पदार्थप्रवेशावश्यकत्वे शेषवैय्यर्थ्यमिति वाच्यम्। स्वस्वपूर्ववृत्तिपदार्थत्वव्यापकतावच्छेदकाधिकरणतावत्त्वस्यैव लक्षणत्वाद्यावत्पदेन तादृशव्यापकत्वलाभात्। समयपदं तु स्ववृत्तित्वस्य स्वपूर्ववृत्तित्वस्य तादृशयावत्पदार्थवैशिष्ट्यस्य च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वलाभाय। तेन विषयत्वादिसम्बन्धेन स्वनिष्ठस्य चिरातीतज्ञानादेरुत्पत्त्यवच्छिन्नक्रियादौ का-

योगित्वम्, जन्यमात्रस्यैव कालोपाधित्वाददोषः । यो यत्कालवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिस्तस्य तद्वृत्तित्वमुत्पत्तिरित्यपि केचिदिति चेव् । नैवमपचीयते किञ्चिदस्माकमित्येकदेशिनो वर्णयन्ति । अथ

लिकसम्बन्धेन वैशिष्ट्यविरहेपि नासम्भवः । न वा क्षणमात्रस्यैव विषयतया स्वपूर्ववर्त्तिनः कालिकसम्बन्धेन च स्थितिक्षणावच्छेदेन स्ववृत्तेर्ज्ञानस्याद्यक्षणावच्छेदेन कालिकतया वैशिष्ट्यविरहेप्यव्याप्तिः । नापि सर्वे पदार्था इति ज्ञानस्याप्युत्पत्त्यवच्छिन्नस्य क्षणत्वाद्विषयितया तदीयवैशिष्ट्यस्य क्षणद्वयावच्छेदेन सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति । ननु क्षणलक्षणान्तर्गतं स्वपूर्वत्वं स्वोत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगित्वं तदन्तर्गता चोत्पत्तिः क्षणघटितेत्यन्योन्याश्रय इत्यत आह स्वपूर्वत्वं चेति । स्वाधिकरणीभूततृतीयादिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तेः स्ववृत्तिपदार्थस्याद्यक्षणावच्छेदेन स्वस्मिन् वैशिष्ट्याभावात्प्रलयान्त्यक्षणमात्राव्याप्तिरतः स्वपूर्वत्वनिरुक्तौ यावदिति कालविशेषणं दत्तम् । ननु क्रियामात्रस्यैव कालोपाधित्वाल्लक्षणमिदं प्रलयक्षणाव्याप्तम् एवं तदुत्पत्तावुत्पत्तिलक्षणेपीत्यत आह जन्येति । मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् । तथा च तदानीं क्रियाया अभावेपि चरमध्वंसरूपकालोपाधिमादायैव लक्षणसमर्थनमिति । नित्यस्य कालिकसम्बन्धेनाव्यावर्तकतया जन्यावच्छिन्नस्यैव कालोपाधित्वं वाच्यमतो जन्यस्यैव तथात्वमुचितमित्याशयेन पदार्थमात्रं परित्यज्य जन्यमात्रस्येत्युक्तम् । केचित्तु ननु महाप्रलयावच्छेदेन स्ववृत्तियावद्ध्वंसविशिष्टेत्यादिलक्षणाक्रान्तस्य महाकालस्यापि लक्ष्यत्वात्तत्रेदं लक्षणमव्याप्तं निरुक्ततत्पूर्वत्वाप्रसिद्धेरत आह जन्यमात्रस्येति । तथा चोत्पत्तिघटकक्षणत्वस्य महाकालेऽसत्त्वेपि न क्षतिर्जन्यं कालोपाधिरूपं क्षणमादायैव सर्वत्रोत्पत्तिलक्षणसम्भवादिति भावः इत्याहुः । केषांचिदुत्पत्तिलक्षणमाह यो यदित्यादि । सर्वे ध्वंसा इत्याकारविनश्यदवस्थबुद्ध्या सार्द्धं घटीयकालिकसम्बन्धस्यापि लक्ष्यतया तत्राव्याप्तिस्तादृशबुद्धौ विषयितया वर्तमानस्य ध्वंसस्य प्रतियोगिनि भाविकाले घटस्य वृत्तेरतो ध्वंसस्य कालिकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वलाभाय कालपदम् । एवं तादृशध्वंसप्र-

पटस्य स्वानधिकरणेषु तन्तुषूत्पत्तिवारणाय। सहस्रादीनां तत्तत्तन्तुत्वेन तत्तत्पटजनकत्वं वाच्यं तथा च लाघवादेक एव प्रागभावः कल्प्यते स च स्वाश्रय एव प्रतियोगिजनक इति नातिप्रस-

———

तियोगिवृत्तित्वं तस्य तद्वृत्तित्वमित्यत्र च वृत्तिमत्त्वं कालिकसम्बन्धेन बोध्यम्। तेनातीतविषयकज्ञानस्योत्पत्तौ नाव्याप्तिर्विषयतासम्बन्धेऽतिव्याप्तिर्वा। अत्र तत्तत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तित्वे सति तत्तत्समयवृत्तित्वरूपा तत्तत्क्षणोत्पन्नयावद्वस्तूनामेकैवोत्पत्तिर्न स्वाश्रयभेदेन विभिन्ना, यो यदित्यनयोर्लक्ष्यप्रदर्शनमात्रपरत्वात्। न च ध्वंसप्रतियोगिवृत्तित्वमपेक्ष्य महाप्रलयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तित्वस्य गुरुत्वात्तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या महाप्रलयोत्पत्तावव्याप्तिरिति वाच्यम्। प्रागेव दत्तोत्तरत्वादिति ध्येयम्। स्वानाधिकरणेष्विति। तन्तुमात्रस्यैव तन्तुत्वेन तत्पटस्वरूपयोग्यत्वात्तदनाधिकरणतन्तुष्वपि तत्सामग्रीसत्त्वादिति भावः। न च तत्पटत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात्तदवच्छिन्नस्यान्यत्रापत्त्यसम्भवः, पटत्वावच्छिन्नसामग्रीसत्त्वे च पटत्वावच्छिन्नमन्यत्रोत्पद्यत एवेति वाच्यम्। पटमात्रस्यैव तत्तत्पटत्वेन कार्यत्वस्यावश्यकत्वात्। अन्यथा यत्र तन्तुत्रयारब्धपटस्यैकतन्तुनाशाद्विनाशे सत्युत्तरक्षण एव तदारम्भकतन्त्वन्तरस्य नाशस्तत्र तदानीमेवावस्थिततन्तौ पटान्तरोत्पादप्रसङ्गात्। पटत्वावच्छिन्नस्य सामग्रीसत्त्वात्। न चेष्टापत्तिः। एकतन्तुकपटस्यानङ्गीकारात्। न च विनश्यत्तन्तुमादाय पटोत्पादः, कार्यकालावृत्तेः समवायित्वायोगात्। तस्मात्प्रसिद्धतत्तत्पटव्यक्तिं प्रति विशिष्य क्लृप्तकारणस्य विरहादेव तत्तत्पटसामान्यस्यानुत्पत्तिरतस्तत्तत्पटत्वावच्छिन्नस्यापि स्वानधिकरणेष्वापत्तिसम्भव इति भावः। सहस्रादीनामिति। तदारम्भकेत्यादिः। तत्तत्तन्तुत्वेनेत्यादि। न च समवायेन तत्पटं प्रति तादात्म्येन तत्तत्तन्तुत्वेन हेतुत्वे मिथो व्यभिचारः, कालिकसम्बन्धेनैव विशेषतः कार्यकारणभावस्तु न तत्पटानधिकरणतन्तुषु उत्पत्तिवारकः सम्भवतीति वाच्यम्। तत्तत्तन्तुनिरूपितसमवायेन तत्पटं प्रत्येव तादात्म्येन तत्तत्तन्तोर्हेतुत्वात् तादृशसमवायेन

ङ्कः । इत्थञ्चानेकत्र प्रागभावसिद्धौ प्रागभावत्वेन प्रतियोगिजनक-त्वाद्द्वितन्तुकेऽपि तत्सिद्धिरिति चेत् । त्रिचतुरेष्वेव तन्तुषु उत्प-

---

तत्पटस्यात्र तन्तावसत्त्वेन व्यभिचारासम्भवात् । न चैवं तादृशसमवायेन स्वानाधिकरणतन्तुषु तत्पटस्यानुत्पादेपि समवायमात्रेण तत्पटोत्पादो दुर्वार इति वाच्यम् । समवायमात्रस्य तादृशकार्यतानवच्छेदकतया तत्सम्बन्धेनान्यत्र तत्पटोत्पत्त्यसम्भवादिति भावः । यत्तु समवायेन तत्पटत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तत्ततन्तुत्वेन हेतुत्वं तावत्तन्तुनिष्ठसहस्रत्वादिसंख्याया एव कारणताघटकसम्बन्धत्वेन व्यभिचारासम्भवादिति । तत्तुच्छम् । यस्य तन्तोर्द्वितीयक्षण एव तन्त्वन्तरसंयोगोत्पत्त्या तृतीयक्षणे सहस्रतन्तुकपटोत्पत्तिस्तत्रैव तन्तौ व्यभिचारतादवस्थ्यात् । सहस्रत्वादिसंख्यायाः समानाधिकरणयावदेकत्वसापेक्षतया द्रव्यस्योत्पत्तिद्वितीयक्षणे तदसम्भवात् । केचित्तु यावन्तः कार्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नास्तत्प्रत्येकस्य यत्किञ्चिदाश्रयनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव कारणताघटकं तथा च समवायेन तत्पटत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तादात्म्येन तत्तत्तन्तुत्वेन हेतुत्वं सुघटं तत्पटाश्रयीभूततत्तत्तन्तौ तत्तत्तन्तुभेदस्यासत्त्वात् । एतेन संयोगादिकं प्रत्यपि कर्मादेः कारणत्वं व्याख्यातम् । न चैवं द्विक्षणस्थायिद्रव्येपि द्वित्वाद्युत्पत्तिः स्यात् द्रव्यान्तरैकत्वमादायोक्तक्रमेण सामग्रीसत्त्वादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । यावत्त्वप्रवेशस्तु वह्नित्वावच्छिन्नं प्रत्येव तृणत्वादिना हेतुत्ववारणार्थम् । न चैवं कार्यसमानाधिकरणवृत्तिधर्मवत्त्वमेव कारणत्वे निवेश्यतामन्यथासिद्ध्यनिरूपकत्त्वदलेनैव व्यापकतानवच्छेदकान्तरव्युदाससम्भवादिति वाच्यम् । व्यभिचारग्रहाप्रतिबध्यतया तस्य कारणतास्वरूपघटकत्वायोगादित्याहुः । ननु क्लृप्तापि प्रागभावव्यक्तिः कथं नाऽन्यत्र कार्यमर्जयति इत्यत आह स चेति । सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैव तस्य हेतुत्वादिति भावः । नन्वेवमपि द्वितन्तुकपटादौ न तत्सिद्धिः तत्राऽतिरिक्तस्य प्रागभावधर्मिणः कल्पनामपेक्ष्य क्लृप्ततन्तुसंयोगव्यक्तेरेव लाघवेन हेतुत्वौचित्यादत आह इत्थं चेति । कार्योत्पादनियामकतया चेत्यर्थः । प्रागभावत्वेनेति । तत्तत्प्रागभावव्यक्तिष्वभावत्वासिद्धौ तादृ-

न्वेषु संयुक्तेषु च तत्पटोत्पत्तिप्रसङ्गः । तावत्तन्तुवृत्तेः पटस्य कतिपयविरहे कथमुत्पत्तिरिति चेन्न । कार्यानुत्पादस्य विना कारणविरहमनभ्युपगमात् सामग्रीसत्त्वेऽग्रिमक्षणे कार्यसत्त्वस्यावश्यकत्वाच्च । तत्पटप्रागभावाश्रययावत्तन्तुत्वेन तत्पटजनकत्वमिति

रूपेण हेतुत्वाभिधानमनुचितमिति तु विभावनीयम् । प्रागभावस्वीकारेपि तत्तत्तन्तुव्यक्तीनां तत्तच्चरमतन्तुसंयोगव्यक्तीनां वा तत्पटं प्रति विशिष्य हेतुत्वस्यावश्यकत्वे कृतं प्रागभावकल्पनया इत्याशयेन समाधत्ते त्रिचतुरेष्वेवेति । असमवायिकारणसम्पत्त्यर्थमाह संयुक्तेषु चेति । त्रितन्तुकस्य चतुस्तन्तुकस्य वा पटस्यावश्यमुत्पत्तेः पटसामान्यस्यापत्त्यसम्भवादाह तत्पटेति । सहस्रादितन्तुकपटोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रागभावादिघटितायास्तत्पटसामग्र्यास्तदानीमपि सत्त्वादिति भावः । यद्यपि सर्वत्रैव खण्डपटध्वंसस्य महापटहेतुतया त्रिचतुरादितन्तुकपटस्य ध्वंसविरहादेव त्रिचतुस्तन्तुसंयोगदशायां न सहस्रादितन्तुकपटोत्पाद इति चरमतन्तुसंयोगादेस्तत्र विशिष्य हेतुत्वे मानाभावः । न च खण्डपटध्वंसस्येव चरमसंयोगव्यक्तीनामपि विनिगमनाविरहेण तत्र हेतुत्वमिति वाच्यम् । चरमसंयोगोत्पत्त्यनन्तरमेव खण्डपटध्वंसदशायामेव महापटोत्पत्तिप्रसङ्गेन खण्डपटध्वंसस्यावश्यं महापटहेतुत्वात् । तथापि त्रिचतुरादितन्तुकखण्डपटध्वंसस्यैव स्वसमानाधिकरणसहस्रत्वादिसंख्यासम्बन्धेन सहस्रादितन्तुकमहापटं प्रति हेतुत्वादेव स्वानधिकरणतन्तुषु तत्पटानुत्पत्तिसम्भवे प्रागभावकल्पने मानाभाव इत्यत्र तात्पर्यम् । शङ्कते तावदिति । विनेति । तन्तुसंयोगयोस्तत्तुत्वविलक्षणतत्संयोगत्वाभ्यां पटं प्रति हेतुत्वेन तदवच्छिन्नविरहस्यासम्भवादिति भावः । कार्यानुत्पादप्रयोजकस्याभावमुक्त्वा कार्योत्पादप्रयोजकस्य सत्त्वमाह सामग्रीति । पुनः शङ्कते तत्पटेति । यावत्तन्तुत्वेन हेतुत्वासम्भवादाश्रयान्तम् । तत्पटप्रागभावाश्रयस्य कस्य चित्तन्तोः सत्त्वादतिप्रसङ्गंतादवस्थ्यमतो यावदिति । प्रवे-

चेव । अवच्छेदककोटौ प्रागभावस्य प्रवेशाप्रवेशयोः कारणत्वे प्रमाणाभावः । परस्परासंयुक्तेषु कतिपयतन्तुषु तत्पटो जायेत । न च तत्पटप्रागभावव्याप्ययावत्संयोगानामपि जनकत्वम्, कतिपयतन्तुसंयोगेष्वतीतेषु अनागतेषु वा तत्पटानुत्पत्तिप्रसङ्गात् तत्पटप्रागभावमपेक्ष्य स एव घटो लघीयान्, यावत्त्वानिरुक्तेश्च ।

श्चेत्यादि । प्रवेशे कारणतावच्छेदकतया अन्यथा सिद्धत्वम्, अप्रवेशे तु वस्तुगत्या तत्पटप्रागभावाश्रयानामेव तन्तूनां तावत्तन्तुत्वेन हेतुत्वेन प्रागभावस्य हेतुत्वे मानाभाव इत्यर्थः । ननु मा भूत्प्रागभावस्य हेतुत्वं कारणतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह परस्परेति । तत्पटप्रागभावाश्रययावत्तन्तूनां तदानीमनपायादिति भावः । तत्पटप्रागभावव्याप्येति । तत्पटप्रागभावानधिकरणावृत्तीत्यर्थः । संयोगस्त्वारम्भको ग्राह्यस्तेन तत्पटप्रागभाववन्मात्रवृत्तीनामनारभकसंयोगान्तराणां तत्पटपूर्वमसत्त्वेपि न क्षतिः । तत्प्रागभावसामानाधिकरण्यस्य तत्पटानाधारतन्तुवृत्तिपटान्तरारम्भकातीतसंयोगसाधारणत्वात् व्याप्यतापर्यन्तानुसरणम् । तन्तुसंयोगेष्विति । पटारम्भकेष्वित्यादिः । ननु तत्पटप्राक्क्षणवृत्तित्वेनापि संयोगानां विशेषणान्नैष दोष इत्यत आह तत्पटेति । तथा च लाघवात्तत्पटव्याप्यताद्दशयावत्तन्तुसंयोगत्वेनैव तत्पटं प्रति हेतुत्वसम्भवादवच्छेदकतयापि न प्रागभावसिद्धिरिति भावः । ननु तत्पटस्येव तन्निष्ठतसंख्याविशेषस्यापि उक्तक्रमेणावच्छेदकत्वे विनिगमनाविरहाल्लघुरपि तत्पटो नावच्छेदकः किन्तु तत्प्रागभाव एव धर्मिग्राहकप्रमाणेन तथैव तस्य सिद्धेरत आह यावत्त्वेति । तथा च ताद्दशसंयोगनिष्ठं यावत्त्वमप्यपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेव तच्चापेक्षाबुद्धिव्यक्तीनां भेदान्नानेत्यनन्तकार्यकारणभावध्रौव्ये, व्यर्थमतिरिक्तप्रागभावस्यावच्छेदकतया कल्पनमिति भावः । अत्र वदन्ति । यत्र क्रमेण तन्तूनां तत्संयोगानां वा जननोत्तरं पटस्योत्पादस्तत्र प्रागेव तत्पटस्योत्पादवारणार्थं चरमस्य तन्तोस्तत्संयोगस्य वा विशिष्य हे-

तुत्वावश्यकत्वे तेन एवोदासीनतन्तुषु, तत्पटोत्पत्तिवारणेऽपि यत्र
समस्ततन्तुष्वेकदैवोत्पन्नेषु संयुक्तेषु च पटस्योत्पत्तिस्तत्र तत्पट-
स्यान्यत्रोत्पादवारणार्थं प्रागभावः कारणतया कल्प्यते तत्तत्तन्तु-
संयोगानां विशिष्य हेतुत्वकल्पनया तद्वारणे गौरवात्। न हि
तत्रापि तत्पटोत्पत्तेः पूर्वं तत्पटारम्भकतत्तत्तन्तुषु द्रव्यारम्भकसं-
योगः, येन तदानीं तत्पटस्योत्पादवारणाय विशिष्य संयोगानां हे-
तुत्वमावश्यकं स्यात्। न च तत्पटवत्त्वेनैव तादृशपटं प्रति तन्तू-
नां तादात्म्येन हेतुत्वान्नान्यत्र तस्योत्पाद इति वाच्यम्। कार्यव-
त्त्वेन कारणतायामन्यथासिद्धेः। अन्यथा द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं
प्रति चाक्षुषवद्द्रव्यत्वादिनैव हेतुत्वसम्भवे उद्भूतरूपादीनामहेतु-
त्वापत्तेः। समस्तस्वारम्भकतन्तुसंयोगनाशान्नष्टस्यापि पटस्य पुनः
स्वारम्भकतन्तूत्पत्तिप्रसङ्गेन तत्तदारम्भकसंयोगव्यक्तीनां विशि-
ष्य तत्पटं प्रति हेतुत्वकल्पने महागौरवापत्तेश्च। अस्माकं तु प्रा-
गभावविरहादेव नष्टस्य पुनर्नोत्पादः। यत्तु युगपदुत्पन्नैः संयुक्तैश्च
सहस्रतन्तुभिर्जनितस्य पटस्यान्यत्रोत्पत्तिवारणार्थं तावत्तन्तुपर्याप्ता-
यास्तत्पटारम्भकसंयोगसमकालोत्पन्नसङ्ख्याव्यक्तेरेव तत्पटं प्रति
विशिष्य हेतुत्वं युक्तं तावतैव तदानीमन्यत्र कालान्तरे वा तावत्तन्तुषु
तत्पटस्योत्पादवारणादिति। तत्तुच्छम्। यस्य तन्तोर्द्वितीयक्षण एव
तन्त्वन्तरसंयोगोत्पत्त्या तृतीयक्षणे सहस्रतन्तुकपटोत्पत्तिस्तत्रैव त-
न्तौ व्यभिचारात्, सहस्रत्वादिसङ्ख्यायाः समानाधिकरणयावदेक-
त्वसापेक्षतया द्रव्योत्पत्तिद्वितीयक्षणे तदसम्भवात्। किं च ता-
दृशसंख्याव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्पटं प्रति हेतुत्वे अनन्तका-
र्यकारणभावापत्तिस्तावत्तन्तुपर्याप्ततादृशसंख्यात्वेन हेतुत्वे च
महागौरवमतस्तत्पटप्रागभावव्यक्तिरेव तत्पटहेतुतया कल्पयितुमु-
चिता कारणतयैव धर्मिग्राहकमानसिद्धायाः तस्याः पदार्थान्तरेण
सार्द्धं विनिगमनाविरहस्यासंभवादिति दिक्। [नव्यास्तु प्राग-
भावाङ्गीकारे चतुर्थक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिकाया अपेक्षाबुद्धिव्य-
क्तेः तृतीयक्षणेऽपि ध्वंसः स्यात्। न च द्वितीयप्रत्यक्षसामग्र्याः प्र-
तिबन्धकत्वं वाच्यम्, तथा सति चतुर्थक्षणेऽपि ध्वंसो न स्यात्, चक्षुः-
सन्निकर्षादिरूपद्वित्वनिर्विकल्पकसामग्र्यास्तदानीमपि सत्त्वात्।
प्रागभावस्वीकारे तु द्वित्वनिर्विकल्पकात्प्राक् तदभावस्यैव प्रतिब-

एतेन त्रित्वाद्युत्पत्तिर्व्याख्यातेति । परे पुनरिहेदानीं घटध्वंस

न्धकत्वाददोष इत्यपि वदन्ति।] समवायिनो द्रव्यस्यासमवायिकारणानामेकत्वानां निमित्तकारणस्य चापेक्षाबुद्धेरविशेषात् क चिदेव तत्तत्त्रित्वादिकं जायते क चिन्नेति नियमो न स्यादतो यावति तत्तत्त्रित्वादिप्रागभावस्तावत्येव तत्तत्त्रित्वाद्युत्पत्तिरिति तत्तत्त्रित्वाद्युत्पत्तिनियामकतयैव प्रागभावसिद्धिरिति आचार्यमतं निरस्यति एतेनेति । कस्य चित्समवायिनस्तन्निष्ठैकत्वस्य वा उत्पत्तिदशायामपि तत्तत्त्रित्वाद्युत्पत्तिप्रसङ्गेन चरमस्य समवायिनस्तदेकत्वस्य वा तत्र विशिष्य हेतुताध्रौव्ये तद्विरहादेवान्यत्र तत्त्रित्वाद्युत्पत्त्यसम्भवे प्रागभावे मानाभावेनेत्यर्थः। द्वित्वस्थलेऽतिरिक्तप्रागभावधर्मिणस्तत्रानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववर्तित्वयोश्च कल्पनामपेक्ष्य समवायिनश्चरमैकत्वस्यैव चानन्यथासिद्धत्वकल्पनं लघीय इति द्वित्वानुरोधान्न प्रागभावः सिध्यतीत्यतस्त्रित्वपर्यन्तानुसरणम्। के चित्तु तत्वज्ञानिनः शुकादेः सत्यामपि विहितनिषिद्धक्रियायां धर्माधर्मयोरनुत्पादात्तज्जनकतया तत्वज्ञानप्रागभावः सिध्यति। न चोत्पन्नेपि तत्त्वज्ञाने तादृशज्ञानान्तरप्रागभावसत्वात्तदानीं धर्माद्युत्पत्तिप्रसङ्गः । समानकालावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन तत्त्वज्ञानशून्यत्वेन प्रागभावस्य विशेषणीयत्वात्। न चैवं निरुक्तप्रत्यासत्त्या तत्त्वज्ञानाभावविशिष्टप्रागभावत्वेनैव हेतुत्वमुपेयं तत्त्वधीप्रागभावत्वप्रवेशे गौरवात् तथा चाद्यतत्त्वज्ञानकालोत्पन्नात्मगुणान्तरप्रागभावानामपि हेतुत्वापत्तिरिति वाच्यम्। ताद्रूप्येण हेतुतायामिष्टत्वात्। न चोक्तक्रमेण तत्त्वधीप्रागभावस्य हेतुतामपेक्ष्य लाघवात् मिथ्याज्ञानजन्यवासनाया एव धर्मादिहेतुत्वं युक्तमिति वाच्यम् । आत्मधर्मिकगौरत्वस्थूलत्वादिप्रकारकत्वलक्षणस्य मिथ्याज्ञानवासनात्वस्य नानात्वेन गुरुत्वेन च ताद्रूप्येण धर्माद्यजनकत्वात्। न चोक्तक्रमेण तत्त्वज्ञानत्वमपि आत्मधर्मिकदेहान्यत्वादिप्रकारकत्वमेवेति तदवच्छिन्नशून्यप्रागभावत्वेनापि हेतुत्वेऽननुगमो गौरवं चेति वाच्यम्। मानसत्वव्याप्यस्य मुक्तिजनकतावच्छेदकवैजात्यस्यैव तत्त्वज्ञानपदेनोपलक्षणात्। न च मिथ्याज्ञानजन्यवासनाया

इतित्रदिहेदानीं घटप्रागभाव इति साधारणमेव लोकानां प्रत्यक्षं कल्पयन्तस्तद्बलेन प्रागभावं सामान्यलक्षणाञ्च व्यवस्थापयन्तो वर्णयन्ति, अव्याप्यवृत्तेः कार्यस्य द्वितीयक्षणे धारावाहिकस्थले च प्राथमिकनिर्विकल्पकस्य चतुर्थक्षणे उत्पत्तिवारणाय एकावच्छेदादिना कार्याभावस्योत्तरज्ञानाभावस्य च कारणत्वं वाच्यम्; तथा च लाघवात् प्रागभावस्य तत्त्वं कल्प्यते। स्वभावाधीनत्वाच्च तस्यादेशिकत्वात्प्रदेशनियमः संयोगादीनामिति। अन्ये तु

अपि धर्मादिजनकत्वं भावनात्वव्याप्यवैजात्यविशेषेणैव वक्तव्यमतो न गौरवमिति वाच्यम्। मिथ्याज्ञानोत्तरं तादृशवासनोत्पत्तिदशायामपि धर्माद्युत्पादाद्भावनात्वव्याप्यवैजात्येन हेतुत्वासम्भवादित्याहुः। तेषां धर्माधर्मोत्पादनियामकत्वेन वस्त्वन्तरसिद्धावपि तत्र तत्त्वज्ञानप्रागभावत्वादिसिद्धौ प्रमाणमनुचिन्तनीयम्। ननूक्तक्रमेण सिद्धस्यापि प्रागभावस्य प्रतियोगिहेतुत्वं नागतमत आह वर्णयन्ति-अव्याप्यवृत्तेरित्यादि। द्वितीयक्षणे इति। उत्पत्तिवारणायेत्यन्वयः। तथा चाग्रावच्छेदेनोत्पन्नायाः संयोगव्यक्तेर्द्वितीयादिक्षणे पुनरुत्पादः स्यात्, मूलाद्यवच्छेदेन तदभावस्य सत्त्वात् कार्यस्य प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् अग्रावच्छिन्नतत्तत्संयोगं प्रत्यग्रावच्छेद्यत्वविशिष्टतत्तत्संयोगाभावत्वेन हेतुतायां च गौरवात्तत्तत्संयोगं प्रति तत्तत्संयोगप्रागभावत्वेनैव हेतुत्वं युक्तमिति भावः। ननु घटादिसंयोगसामान्यं प्रत्येव समानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या घटादिसंयोगसामान्याभावस्य हेतुत्वं वाच्यमतो न गौरवम्। न चैवमपि प्रत्यक्षसिद्धं प्रागभावमादाय विनिगमनाविरहः। तस्य घटसंयोगप्रागभावत्वेन हेतुत्वे घटीयसंयोगान्तरप्रागभावमादायैवोत्पन्नस्यापि तस्य पुनः प्रसङ्गात् तद्घटसंयोगव्यक्तौ तत्तत्संयोगव्यक्तिप्रागभावत्वेन हेतुत्वे चानन्तकार्यकारणभावापत्तिगौरवस्यैव विनिगमकत्वादित्यत आह धारावहनेति। ननु तत्तत्संयोगात्यन्ताभावस्य निरवच्छिन्नविशेषणतयैव तत्तत्संयोगं प्रति हेतुत्वं वाच्यमतः स्थलान्तरमनुसरति धारावहने-

सर्वत्र तत्तत्संख्याविशेषाणां विशिष्य हेतुत्वोपगमेनैव तत्तद्द्रव्योत्पादनियमसम्भवेऽपि युगपदुत्पन्नेषु निखेषु च त्रित्वाद्युत्पत्ति-

———

तीत्यप्याहुः । धारावहनेत्युक्त्या जनकीभूतात्ममनःसंयोगादिव्यक्तीनां चतुर्थक्षणे सत्त्वमावेदितम् । तेन तत्तत्कारणव्यक्त्यभावप्रयुक्तायाः कार्यानुत्पत्तेर्नावसरः । सविकल्पकस्य स्वकारणीभूततत्तद्विशेषणज्ञानव्यक्त्यभावादेव चतुर्थक्षणे नोत्पादः सम्भवतीत्यतो निर्विकल्पकपर्यन्तानुसरणम् । आंशिकनिर्विकल्पकस्यापि विशेषणज्ञानसापेक्षत्वात् प्राथमिकेति । तेन सप्रकारकान्यज्ञानलाभः । द्वितीयतृतीयक्षणयोः स्वात्मककार्येण प्रतिबन्धसम्भवाच्चतुर्थक्षण इत्युक्तम् । न च तत्तन्निर्विकल्पकं प्रति तत्तत्समकालोत्पन्नध्वंसविशेषस्यैव प्रतिबन्धकत्वं तदुत्पत्तिकालपर्यन्तस्थायिद्वित्वविशेषस्य वा जनकत्वमस्तु न तु कार्याभावस्योत्तरज्ञानाभावस्य च द्वयोर्हेतुत्वमतो न गौरवमिति वाच्यम् । तादृशध्वंसानां द्वित्वादीनां च बहूना विनिगमकाभावेन तथात्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवेनैकस्यैव तन्निर्विकल्पकप्रागभावस्य तन्निर्विकल्पकहेतुत्वेन कल्पनार्हत्वादतीन्द्रियस्य निर्विकल्पकप्रागभावस्य प्रमाणान्तरासिद्धतया तेन सार्द्धं विनिगमकाभावस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । ननु तत्तत्संयोगप्रागभावस्य लाघवेन हेतुत्वसिद्धावपि मूलावच्छेदेन जायमानश्येनसंयोगः कुतो नाग्रावच्छेदेन जायते स्वरूपसम्बन्धेन तत्तत्प्रागभावस्योभयावच्छेदेनाविशिष्टत्वादत आह स्वाभावेत्यादि । तथा च प्रागभावस्यावच्छिन्नवृत्तितैव संयोगावच्छिन्नवृत्तितानियामिका समानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यैव तस्य प्रतियोगिहेतुत्वादिति भावः । अत्र कल्पयन्त इत्यनेन साधारणप्रत्ययस्यासत्त्वमावेदितम् । वर्णयन्तीत्यनेन च निर्विकल्पकसामान्यं प्रति ज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वकल्पनया चतुर्थक्षणे पुनर्निर्विकल्पकासम्भवात्तस्य तदुत्तरज्ञानस्य चाभावद्वयं तत्र कारणं न वाच्यमित्यस्वरसः सूचितः । तत्तत्सङ्ख्याविशेषाणामिति । सहस्रतन्तुकपटादौ चरमतन्तुसंयोगोत्पत्तिकालीनस्य सहस्रत्वादिसङ्ख्याविशेषस्यैवाऽन्ततः परमेश्वरीयापेक्षाबुद्धिजन्यस्य सा-

नियामकत्वेन प्रागभावः कल्प्यत इत्याहुः। यत्तु ज्ञानेच्छाकृतीनां

———

मानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वाङ्गीकारेणैव स्वानधिकरणतन्तुषु तत्पटस्यानुत्पादसम्भवेपीत्यर्थः। यस्य तन्तोर्द्वितीयक्षण एव तन्त्वन्तरसंयोगोत्पत्त्या तृतीयक्षणे सहस्रतन्तुकपटोत्पत्तिस्तत्रैव तन्तौ व्यभिचारात् सहस्रत्वादिसङ्ख्याया हेतुत्वमसम्भावितम्, एकत्वान्यसङ्ख्यामात्रस्यैव समानाधिकरणयावदेकत्वसापेक्षतया द्रव्योत्पत्तिद्वितीयक्षणे तदसम्भवात् पुरुषकालभेदेन सहस्रत्वादीनामनन्तत्वेनानन्तकार्यकारणभावापत्तिगौरवं चेति द्रव्योत्पादनियामकत्वेनापि प्रागभावः कल्पयितुमुचित एवेत्याशयेनोक्तं सम्भवेपीति। क्रमोत्पन्नस्थले कस्याश्चित्समवायिव्यक्तेस्तदेकत्वस्य वाऽनुत्पत्तिदशायामपि कारणान्तरसत्त्वमादाय प्रागभाववादिनामपि त्रित्वोत्पत्तिप्रसङ्गादुत्पत्स्यमानसमवायिव्यक्तेस्तदेकत्वस्य वा विशिष्य हेतुताध्रौव्ये प्रागभावकल्पनं व्यर्थमतो युगपदुत्पन्नपर्यन्तानुसरणम्। पूर्वोक्तयुक्त्या द्वित्वोत्पादनियामकत्वेन प्रागभावासिद्धेराह त्रित्वादीति। नियामकत्वेनेति। अन्यथा युगपदुत्पन्ननिष्ठत्रित्वादेः स्वानधिकरणेष्वपि द्रव्येषूत्पादप्रसङ्गात्। न चापेक्षाबुद्धिव्यक्तेरेव विशिष्य हेतुत्वान्नातिप्रसङ्गः। ज्ञानाश्रयमादायापेक्षाबुद्धेरपि त्रित्वजनकत्वदर्शनात्। न च तत्तद्व्यक्तिनिष्ठैकत्वान्यसंख्यासामान्यं प्रति तत्तद्व्यक्तिनिष्ठविशेष्यत्वसम्बन्धेनैकत्वप्रकारकत्वेनैवापेक्षाबुद्धेर्जनकत्वं प्रकारान्तरेणानुगमासम्भवात्तथा च तत एवैकनिष्ठत्रित्वादेरन्यत्र द्रव्येऽनुत्पत्तिसम्भव इति वाच्यम्। पुरुषत्रयाणां घटादिभिन्नद्रव्यधर्मिकैकत्वज्ञानत्रयादपि तेषु त्रित्वोत्पत्तिप्रसङ्गेनापेक्षाबुद्धेस्तादृरूप्येणाहेतुत्वादिति भावः। अन्येत्वित्यस्वरसबीजं तु द्रव्यान्तरकर्माधीनस्वैकनिष्ठसंयोगादेरन्यत्रोत्पत्तिवारणार्थमवश्यं तत्तद्द्रव्यसमवेतकार्यत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तद्द्रव्यत्वेन हेतुत्वं वाच्यमतस्तदन्यत्वादेवान्यत्र न तदीयत्रित्वाद्युत्पादः किं तत्तत्रित्वाद्यन्तर्भावेनानन्तप्रागभावहेतुत्वेन। न च कार्यत्वस्येव कालिकसम्बन्धेन घटत्वपटत्वादिमत्त्वस्यापि विनिगमनाविरहेण कार्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशादनन्तकार्यकारणभावावश्यकत्वमिति वाच्यम्। समवेतत्वका-

कार्यकारणभावग्रहो न तदुपस्थितिं विनेति, न चेच्छाकृतिकाले ज्ञानेच्छासाक्षात्कारौ, योग्यविशेषगुणयौगपद्यस्यात्मनि निषेधात् अतो ज्ञानाद्यन्तरसाक्षात्कार एव ज्ञानत्वादिनेच्छाजनकज्ञानादिकं गृह्णातीत्यभ्युपेयमिति । तन्न । पौर्वापर्यापरिचये धर्मिस्वरूपग्रहेऽपि कारणत्वग्रहासम्भवात् इच्छाकृत्यनुत्पादस्थले ज्ञानेच्छयोः साक्षात्काराज्ज्ञानेच्छासामान्यव्यतिरेकनियतेच्छाकृतिव्यतिरेकग्रहे

त्विकोभयसम्बन्धेन तद्द्रव्यवत्त्वावच्छिन्नं प्रत्येव तत्तद्द्रव्यत्वेन हेतुत्वस्योक्तत्वात् नित्यवृत्तिधर्मस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वपक्षे तत्तद्व्यक्तिसमवेतत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वसम्भवाच्चेति द्रष्टव्यम् । मिश्रोक्तं सामान्यप्रत्यासत्तौ युक्त्यन्तरमुपन्यस्य दूषयति यत्त्वित्यादि । ज्ञानेच्छेति।ज्ञानेच्छयोरिच्छाकृत्योश्चेत्यर्थः।तदुपस्थितिमिति । इच्छोपधायकज्ञानस्य कृत्युपधायकेच्छायाश्चोपस्थितिं विनेत्यर्थः । न चेति । इच्छाकाले ज्ञानस्य कृतिकाले चेच्छायाः न साक्षात्कार इत्यर्थः । ज्ञानसंस्कारयोरेकदोत्पादाद्योग्येत्युक्तम् । योग्यत्वं च योगावृत्तिप्रत्यक्षजातिमत्त्वम् । तेन निर्विकल्पकद्वयस्यापि नैकदोत्पत्तिः । इत्थं च ज्ञानसंयोगयोरुक्तयोग्यतावतोर्यौगपद्येन व्यभिचारः स्यादत उक्तं विशेषेति । रूपरसयोर्योग्यविशेषगुणयोर्घटादौ युगपदुत्पादादुक्तमात्मनीति । विभिन्नावच्छेदेन सुखदुःखयोर्यौगपद्यस्वीकारे एकावच्छेदेनेति पूरणीयम्।केचित्तु विशेषगुणपदं सविषयकविशेषगुणपरं वाच्यम् एवं चात्मपदं शरीरार्थकं तेन कायव्यूहदशायां सौभरीप्रभृतेर्नानाशरीरावच्छेदेन ज्ञानादेर्यौगपद्येऽपि न क्षतिरित्याहुः । इच्छादिजनकेति । इच्छाद्युपधायकेत्यर्थः । ननु ज्ञानादाविच्छादेः स्वरूपयोग्यत्वस्य फलोपधायकत्वस्य वा ग्रहार्थं ज्ञानत्वादिसामान्यप्रत्यासत्तिरभ्युपेयते तत्र नाद्य इत्याह पौर्वापर्येत्यादिना । ग्रहासम्भवादिति अवश्यमभ्युपेयत्वादित्यत्र हेतुः । इच्छाकृतीति । इच्छानुत्पादस्थले ज्ञानस्य कृत्यनुत्पादस्थले चेच्छायाः साक्षात्कारादित्यर्थः । मनसीति । कारणत्वानविष्टसमस्तवस्तूपस्थितावित्यादिः ।

मनसा कार्यकारणभावग्रहस्यावश्याभ्युपेयत्वात्। कृत्यनुत्पादस्थले ज्ञानेच्छयोः कृत्यनन्तरमिच्छाकृत्योः समूहालम्बने साक्षात्कारस्य स्मरणेन च ज्ञानानुमानस्य च सम्भवात्। विंशत्यङ्गुल्यवच्छेदेन युगपद्विंशतिप्रयत्नोत्पादवदिच्छाकृतिकाले ज्ञानोत्पादस्याविरोधा-

---

तथा च फलानुपधायक एव ज्ञानादाविच्छादिस्वरूपयोग्यत्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां मनसा ग्रहसम्भवादिच्छाद्युपधायकज्ञानादिव्यक्तीनामनुपस्थितावपि न क्षतिरिति भावः। द्वितीयमभिप्रेत्याह कृत्यनुत्पादस्थले इति। ज्ञानेच्छयोः समूहालम्बनसाक्षात्कारस्य सम्भवादिति योजना। न चेच्छोत्तरं ज्ञानस्य साक्षात्कारः कार्यसहभावेन विषयस्य हेतुत्वादिति वाच्यम्। अनुमित्याद्युत्तरमपि परामर्शादेरनुव्यवसायात्सर्वत्र विशिष्य विषयस्य तथा हेतुत्वाभावात्। न चेच्छायाः साक्षात्कारस्य ज्ञानत्वांशे निर्विकल्पकतया जनकतावच्छेदकरूपेण फलोपधायकव्यक्तिग्रहासम्भवस्तदवस्थ इति वाच्यम्। अभावत्वादेरिव ज्ञानत्वादेः सविकल्पकैकवेद्यत्वात्। निर्विकल्पोत्तरमौपनयिकस्य ज्ञानस्य ज्ञानत्वविशिष्टज्ञानबोधस्य सम्भवाच्चेति भावः। नन्वेवमपि ज्ञानस्य कृत्युपधायकत्वाग्रहः सामान्यप्रत्यासत्तिं विना दुर्घटः कृतिपर्यन्तं फलोपधायकज्ञानव्यक्तेरसत्त्वेन तदुत्तरं तद्ग्रहासम्भवादत आह स्मरणेन चेति। तथा चेदं स्मरणं ज्ञानजन्यं स्मृतित्वादित्यादिक्रमेण पक्षधर्मताबलात् कृतिफलोपधायकज्ञानव्यक्तिमनुमाय पश्चात्तत्र कृतिकारणत्वग्रहः करणीय इति भावः। ननु यत्रोपेक्षात्मकेन ज्ञानेन कृतिर्जनिता तत्र तेन स्मरणानुत्पत्त्या स्मृत्या तदनुमानमसम्भवीत्यत आह विंशतीति। व्यासङ्गानुरोधात् ज्ञानयोरेवात्मनि यौगपद्यं नेष्यते न तु विशेषगुणमात्रस्येत्याशयः। न चैक एव प्रयत्नस्तत्र विंशत्यङ्गुल्यवच्छेदेनोत्पद्यत इति वाच्यम्। अङ्गुलिचेष्टानां तारतम्यानुभवेन यत्नवैलक्षण्यस्य आवश्यकत्वादिति भावः। नन्विदं गोपदशक्यतावच्छेदकं गोत्वादित्यत्र तादात्म्येनायं सास्नावान् गोत्वादित्यत्र च समवायेन गोत्वहेतौ गवेतरावृत्तित्वविशिष्टसकलगोवृत्तित्वरूपस्य गोत्वत्वस्य व्याप्यता-

यत्तु पाकादौ चिकीर्षा सुखादौ इच्छा न स्यात् सिद्धे इच्छाविरहात् असिद्धस्याज्ञानात्, तस्मात् सुखत्वादिना ज्ञातेषु सर्वेषु सिद्धं विहायाऽसिद्धे इच्छा भवतीत्यभ्युपेयम् । तन्न । असिद्धस्याज्ञानेऽपि सिद्धगोचरज्ञानादेव इच्छाप्रवृत्तिस्वाभाव्यादसिद्धे तयोरुत्पत्तेः । न चातिप्रसङ्गः, समानप्रकारकत्वेन ज्ञानेच्छाकृतीनां कार्यकारणभावात् । न तु समानविषयत्वेनापि, क्व चिद-

---

च्च । गोत्वे च गोनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वेन समवेतत्वेन च विशेषितमविशेषितं वा गवेतरासमवेतत्वं व्याप्यतावच्छेदकं न तु सकलगोवृत्तित्वविशेषितम्, सामान्यलक्षणयापि गृहीतुमशक्यत्वात् । न तु समानविषयकत्वेनापीति । स्यादेतत्, समानप्रकारतामात्रस्य

वच्छेदकतया तदन्तर्गतसकलगोग्रहार्थं सामान्यप्रत्यासत्तिरावश्यकीति प्रगल्भमतं निरस्यति गोत्वे चेति । गोपदशक्यतावच्छेदकत्वस्य साध्यतायां समवेतत्वविशिष्टगवेतरासमवेतत्वमात्रं गोरूपादौ व्यभिचारिस्यतो गोनिष्ठेत्यादि । गोनिष्ठाभावस्य प्रतियोगित्वं येन तदन्यत्वमिति व्युत्पत्त्या गोनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वे सतीत्यर्थस्तेन गोत्वस्यापि गोनिष्ठविशिष्टोभयाभावादिप्रतियोगित्वेऽपि न हेत्वप्रसिद्धिः । अवच्छेदकत्वं तु निरवच्छिन्नं समवायसम्बन्धावच्छिन्नं च ग्राह्यमतो नोक्तदोषतादवस्थ्यम् । गगनादौ व्यभिचारवारणार्थमाह समवेतत्वेन चेति । सास्नादेः साध्यतायां गवेतरासमवेतमात्रस्यैव समवायेन हेतुत्वसम्भवादाह अविशेषितं वेति । न त्विति । न तु तत्तदनन्तगोव्यक्तिवृत्तित्वविशेषितमित्यर्थः । अशक्यत्वादिति । तत्तद्व्यक्तित्वेनानन्तगोव्यक्तीनामेकदाऽनुपस्थिते-

प्यकल्पनात् । समानविषयकत्वे सत्यपि समानप्रकारकज्ञानाभावेनेच्छाकृत्योरभावात् तस्यावश्यकत्वेन गौ-

———

प्रयोजकत्वे क्वचिदेव रजतत्वप्रकारिकेच्छा क्वचिन्नेति नियमो न स्यात् । तादृशप्रकाराश्रय एव तदुत्पादोपगमे कथमरजते रजत-

———

रिति भावः। नैय्यायिकः शङ्कते स्यादेतदिति। एतद्दूषणं स्यादित्यर्थः। समानेति। रजतत्वावच्छिन्नधर्मिताकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन समवायप्रत्यासत्त्या रजतत्वप्रकारकेच्छां प्रति प्रयोजकत्व इत्यर्थः। रजतत्वप्रकारकेच्छासामान्यं प्रति तत्प्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतायां मानाभावेन यथाश्रुतासङ्गतेः रजतानयनत्वादिप्रकारकप्रवृत्तिं प्रत्येव रजतत्वादिप्रकारकत्वेनोपादानप्रत्यक्षस्य हेतुत्वादिति ध्येयम्। रजतत्वादिपदं सुखत्वादेरुपलक्षणम्। सुखादेः स्वतः प्रयोजनतया समानप्रकारकत्वेनैव तत्र ज्ञानेच्छयोः कारणत्वकार्यत्वसम्भवादित्यपि कश्चित्। वस्तुतो यद्धर्मिकेष्टसाधनताज्ञानं तत्रैव यदभावे द्वेषस्तत्रापीच्छा जायत इति सर्वत्र फलान्यगोचरेच्छायां नेष्टसाधनताज्ञानापेक्षेति स्वयमेव बौद्धाधिकारे व्यवस्थापितम्। तथा च यत्र विनश्यदवस्थेनैव रजताभावधर्मिकद्विष्टसाधनताज्ञानेन रजताभावे द्वेषो जनितस्तत्रोत्तरकालमज्ञानेपि रजते रजतत्वप्रकारेणेच्छापत्तिरतः सामान्यतो रजतत्वप्रकारकेच्छायां रजतत्वप्रकारकज्ञानत्वेनापि हेतुत्वान्तरमावश्यकमतः समानप्रकारतामात्रेणेत्यादिकं यथाश्रुतमेव सम्यगिति प्रतीमः। क्वचिदेवेति। रजतत्ववत्तया निश्चिते धर्मिणीत्यर्थः। क्वचित् गृहीतरजतत्वासंसर्गके घटादौ। नियमो न स्यादिति। तथा च रजतत्वप्रकारकज्ञानात् घटादेरपि तत्प्रकारकेच्छापत्तिरिति भावः। ननु तत्पुरुषीयरजतत्वप्रकारकेच्छासामान्यं प्रत्येव तत्पुरुषीयरजतत्वावच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं तत्र च कार्यस्य विशेष्यत्वं कारणस्य तु स्वप्रकारीभूतरजतत्वाश्रयत्वं प्रत्यासत्तिरतो घटादौ न

त्वप्रकारिकेच्छा। अनुपस्थिते चाऽसंसर्गाग्रहोऽपि न नियामकः। वस्तुतोऽसंसर्गाग्रहमपेक्ष्य लघीयसस्तद्विषयतामात्रस्यैव नियामकत्वमुचितम्। सामान्यतश्च तदिच्छायां व्यवस्थितहेतुभावस्य तद्विषयकज्ञानस्य तत्प्रकारकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात्।

रजतत्वप्रकारकेच्छेत्यत आह ताहशप्रकारेति। [ज्ञानप्रकारीभूतरजतत्वाश्रय एवेत्यर्थः।] कथमिति। तथा च शुक्त्यादिधर्मिकरजतत्वप्रकारकेच्छायां व्यभिचारादुक्तक्रमेण हेतुत्वमसम्भवीति भावः। ननु तद्धर्मिकरजतत्वप्रकारकेच्छायां तद्धर्मिकरजतत्वासंसर्गग्रहस्याभावोपि हेतुर्वाच्य इतीच्छायां न विशेष्यानियमः। न च गुरूणां रजतधर्मिकरजतत्वासंसर्गग्रहस्याप्रसिद्ध्या रजतत्वप्रकारेण तत्रेच्छा न स्यात्कारणबाधादिति वाच्यम्। रजतान्यधर्मिकेच्छायामेवोक्तक्रमेण हेतुत्वोपगमात्। रजतत्वासंसर्गसाकाङ्क्षतत्तद्धर्मिकज्ञानाभावस्यैव वा हेतुत्वादत आह अनुपस्थित इति। तथा च यत्र घटादौ रजतत्वासंसर्गग्रहस्तत्र रजतत्वप्रकारेच्छानुत्पादेप्यनुपस्थितयावद्वस्तुषु ताहशीच्छा दुर्वारा तेषु रजतत्वासंसर्गज्ञानविरहस्य स्वतः सिद्धत्वादिति भावः। एकधर्मिकरजतत्वप्रकारकज्ञानदशायां यत्र यत्र रजतत्वासंसर्गज्ञानस्य विरहः तेषु भाविष्विवाज्ञातेष्वपि जायत एव रजतत्वप्रकारकेच्छेति यदि ब्रूयात्तदाह वस्तुत इति। नियामकत्वमिति। कारणतावच्छेदकीभूयेत्यादिः। इच्छायां धर्मिनियमार्थं तत्तद्धर्मिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकेच्छायां तत्तद्धर्मिकरजतत्वासंसर्गग्रहाभावत्वेन कारणत्वमपेक्ष्य तत्तद्धर्मिकेच्छायां तत्तद्धर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेनैव लाघवाद्धेतुत्वं युक्तमित्यर्थः। तथा च भाविरजतधर्मिकेच्छाजननार्थमवश्यमपेक्षणीयस्य भाविरजतधर्मिकज्ञानस्य प्रकारान्तरेणासम्भवादवश्यं सामान्यलक्षणा वाच्येति निगर्वः। नन्वेवं द्रव्यत्वेन रजतधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानादपि रजतत्वप्रकारेण तत्रेच्छा स्यादत आह सामान्यतश्चेति। संवादिविसंवादीच्छासाधारण्येनेत्यर्थः। तदिच्छायाम्। तद्विषयकेच्छायाम्। तत्प्रकारकत्वमिति। तथा च रजतत्वप्रकारेण तत्तद्धर्मिकेष्टसाधनता-

अस्तु वा समानप्रकारकत्वेन व्यवस्थिते कार्यकारणभावेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय सामानाधिकरण्यमिव समानविषयकत्वमपि प्रत्यासत्तिः ।

———

ज्ञानत्वेन रजततत्वप्रकारकतत्तद्धर्मिकेच्छां प्रति हेतुत्वान्नातिप्रसङ्ग इति भावः । नन्वेवं संवादीच्छास्थल एव तत्तदनन्तधर्म्यन्तर्भावेनानन्तकार्यकारणभावापत्तिरतः सामान्यतो रजतधर्मिकरजतत्वप्रकारकेच्छायां रजतत्वप्रकारेण रजतधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वमस्तु तथा-चाऽतीतरजतगोचरज्ञानादेव भाविरजतव्यक्ताविच्छासम्भवात् कृतं सामान्यलक्षणया, विसंवादीच्छास्थले तु तत्तद्धर्म्यन्तर्भावेनानन्तकार्यकारणभावोऽनन्यगत्यैव सर्वैरभ्युपेतव्य इत्यस्वरसादाह अस्तु वेति । तथा च धर्मिमात्रस्याप्रवेशेनातिलाघवात् तत्पुरुषीयरजतत्वप्रकारकेच्छां प्रति तदीयरजतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकेष्टसाधनतानत्वेनैव हेतुत्वमस्तु समानविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वादेवैकधर्मिकज्ञानादन्यधर्मिकेच्छानुत्पत्तेः सम्भवादित्यकामेनापि सामान्यलक्षणा स्वीकार्या तां विना भाविरजतादिज्ञानासम्भवेन तत्रेच्छानुत्पत्तिप्रसङ्गादित्याशयः । न चात्रानन्तपुरुषान्तर्भावादनन्तकार्यकारणभावतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । रजतत्वप्रकारेण तत्तत्पुरुषधर्मिकविसंवादीच्छानुरोधेन विषयविधया पुरुषव्यक्तीनां निवेशस्य पूर्वकल्पेऽप्यावश्यकत्वादिति भावः । सामानाधिकरण्यमिवेति परमते दृष्टान्तः । तथा च समानप्रकारतामात्रेण हेतुतावादिभिः परैर्यथैकस्य पुंसो ज्ञानादन्यस्येच्छोत्पादवारणार्थं सामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिरुच्यते तथैवास्माभिरप्येकधर्मिकज्ञानादन्यधर्मिकेच्छोत्पादवारणार्थं समानविशेष्यत्वं प्रत्यासत्तिः स्वीकृतेति भावः । प्राञ्चस्तु रजतत्वप्रकारकेच्छासामान्यं प्रत्येव रजतत्वावच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं तत्र च एकस्य पुंसो रजतत्वप्रकारेण ज्ञानादन्यस्य तादृशेच्छापत्त्यां यथा सामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिस्तथैकधर्मिकज्ञानादन्यधर्मिकेच्छोत्पत्तिप्रसङ्गेन समानविशेष्यत्वमपि तथेति यथाश्रुतमेव ग्रन्थमाहुः । तन्न । समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या हेतुतायां तत्पुरुषीयत्वस्यावश्यं निवेशनीयत्वात् । अन्यथा रजतत्वेन रजतधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानवतोऽपि पुंसः शुक्तिधर्मिकरजतत्वप्रकारके-

असंसर्गाग्रहादेः कारणतामपेक्ष्य समानविषयत्वस्यावच्छेदककोटिनिवेशोऽपि लघीयान् । कारणयथार्थत्वायथार्थत्वाधीनस्तु कार्यस्य तथाविधो विशेषः । एतेन रजतत्वप्रकारकेच्छायां तत्प्रकारकं ज्ञानं संवादिन्यां तस्यां दोषाभावसहितं विसंवादिन्यान्तूपस्थितारजतगतभेदाग्रहसहितं हेतुरिति परास्तम् । त्वद्दिशापि

च्छोत्पत्तिप्रसङ्गात् पुरुषान्तरीयरजतत्वप्रकारकज्ञानस्य विशेष्यतासम्बन्धेन शुक्तौ सत्त्वादिति दिक् । स्वत्वस्यानुगतत्वे रजतत्वप्रकारकेच्छासामान्यं प्रत्येव स्वसमानविशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वं प्राच्यैरुक्तमपि सम्यक्, विशेष्यनियमार्थमसंसर्गाग्रहादेः कारणत्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवादित्याह असंसर्गाग्रहादेरित्यादिना । आदिना भेदाग्रहव्यावर्त्तकधर्माग्रहादेः परिग्रहः । समानविषयत्वस्य । स्वसमानविशेष्यकत्वस्य । अनिवेशोपीत्यपिनाऽनुगताननुगतातिप्रसक्तं स्वत्वमेव दुर्वचमित्यस्वरसः सूचितः । ननु यथार्थरजतत्वप्रकारकेच्छात्वाद्यवच्छिन्नं प्रति दोषाद्यभावविशिष्टस्य रजतत्वासंसर्गाग्रहस्य हेतुत्वाद्रजतत्वप्रकारकेच्छासामान्यं प्रत्यपि रजतत्वासंसर्गाग्रहोऽवश्यं हेतुर्यद्विशेषयोरिति न्यायात् कुतस्तत्कारणतामपेक्ष्योक्तं लाघवमत आह कारणेति । कार्यस्य । इच्छादेः । तथा च यथार्थेच्छादिकं प्रत्यपि यथार्थज्ञानादेरेव समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वाद्विशेषतोप्यसंसर्गाग्रहादेर्हेतुत्वमसिद्धमिति भावः । एतेन । समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्यैवातिप्रसङ्गभङ्गेन । निरस्तमित्यग्रेणान्वयः । तत्प्रकारकज्ञानमिति । तत्प्रकारेणेष्टसाधनताज्ञानमित्यर्थः । हेतुरिति परेणान्वयः । तस्याम् । इच्छायाम् । इदं रजतमिति भ्रमात् शुक्त्यादौ यथार्थेच्छाप्रसङ्गादाह दोषाभावसहितमिति । तत्प्रकारकज्ञानमित्यनुषज्यते । शुक्त्यादौ रजतभेदग्रहं तद्धर्मिकविसंवादीच्छानुत्पत्तेराह विसंवादिन्यां त्विति । तस्यामित्यनुषज्यते । उपस्थितं यद्रजतं तद्धर्मिकरजतभेदाग्रहसहितमित्यर्थः । न चैवं रङ्गे रजतभेदग्रहदशायां शुक्तौ विसंवादीच्छा न स्यादिति वाच्यम् । विसंवादिरजतत्वप्रकारकेच्छात्वेन जन्यता रजतभेदप्रकारकत्वानिरूपितारजतधर्मिताकज्ञानत्वे-

च संवादिन्यामुपस्थितरजतभेदाग्रहस्यैव हेतुत्वौचित्यात् दोषाणां रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकानामभावमपेक्ष्य लघुत्वात्। अत्राहुः। सिद्ध एव सुखे सुखत्वेन रूपेणेच्छा लाघवात् तत्प्रकारकेच्छायां

न हेतुत्वं समानविशेष्यत्वं प्रत्यासत्तिरित्यत्र तात्पर्यात्। अथ अन्यथाख्यातिमनङ्गीकुर्वतामस्माकं कूटलिङ्गजनितादिदं रजतमित्याकारकज्ञानद्वयादपि यथार्थरजतेच्छोत्पादात्तत्र यथार्थरजतत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वं दुर्घटमत आह त्वद्दिशापीति। उपस्थितं यद्रजतं तद्धर्मिकरजतभेदग्रहाभावस्येत्यर्थः। न चैवमेकत्र रजतभेदग्रहेपि रजतान्तरे संवादीच्छा न स्यात्, रजतधर्मिभेदग्रहसत्त्वादिति वाच्यम्। संवादिरजतत्वप्रकारकेच्छात्वेन कार्यत्वं रजतभेदप्रकारत्वानिरूपितरजतधर्मिताकज्ञानत्वेन रजतभेदनिराकाङ्क्षरजतधर्मिताकज्ञानत्वेन रजतत्वसाकाङ्क्षरजतधर्मिताकज्ञानत्वेन वा हेतुत्वं समानविशेष्यता च प्रत्यासत्तिरित्यत्र तात्पर्यात्। आकाङ्क्षा च परेषां पदार्थान्तरम्। क्व चित् ज्ञानद्वयस्थलेपि। तेन रजत एव नेदं रजतमिति भ्रमात्मकज्ञानद्वयादपि न संवादीच्छा न वा कूटलिङ्गकपरामर्शोत्तरोत्पन्नस्य प्रमास्थानाभिषिक्तस्येदं रजतमितिज्ञानद्वयस्योत्तरं संवादीच्छानुत्पत्तिरिति ध्येयम्। हेतुत्वेति। प्रयोजकत्वेत्यर्थः। तेन भेदाग्रहस्य कारणतावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः। औचित्यादिति। अन्यथाख्यातिवादिनां पुनरस्माकं लाघवाद्विशिष्टज्ञानमेव हेतुरित्याशयः। औचित्ये हेतुमाह दोषाणामित्यादि। अभावमपेक्ष्येति। न च भेदग्रहस्येव भेदव्याप्यवत्ताग्रहाणां भेदावच्छेदकवत्ताग्रहाणां चाभावस्य हेतुतायाः कल्पनीयत्वात्तत्रापि गौरवं समानमिति वाच्यम्। संवादिरजतेच्छां प्रति रजतत्वसाकाङ्क्षरजतधर्मिताकज्ञानत्वेन हेतुत्वमित्युक्तचरमकल्पे भेदव्याप्यवत्ताग्रहस्य हेतुत्वाभावेपि क्षत्यभावादिति भावः। सिद्ध इति। उत्पन्न इत्यर्थः। सुखादाविच्छा न स्यादिति मूलश्रवणादाह सुख इति। ननूत्पन्नसुखे सिद्धत्वनिर्णयेन प्रतिबन्धात्कथमिच्छोत्पत्तिरत आह लाघवादिति। तत्तद्धर्मिकेच्छायां तत्तद्धर्मिकसिद्धत्वनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वे धर्मिभेदेन गौरवा-

तत्प्रकारावच्छेदेन सिद्धत्वज्ञानमेव हि विरोधि न च तत्प्रकृते, तत्सत्त्वे इच्छोत्पत्तेस्त्वयाप्यनङ्गीकारात् । कथमन्यथा चिरप्रोषितस्याऽज्ञातकान्तामरणस्य तत्कान्तावलोकनादाविच्छा जातावलोकनादीनां सिद्धत्वज्ञानात् अतिरिक्तस्य चासत्त्वादिक्षादि बहुतरमूहनीयम् । अथ सिद्धत्वनिश्चयाभावापेक्षया लाघवादसिद्धत्वज्ञानमेव हेतुः, न च सिद्धत्वेन ज्ञाते तत्सम्भवतीत्यसिद्धत्वज्ञाना-

---

दित्यर्थः । तत्प्रकारकेच्छायामिति । तद्धर्मविशिष्टोद्देश्यताकेच्छायामित्यर्थः । तेन सुखत्वावच्छेदेन सिद्धत्वग्रहेऽपि सुखहेतुः पटो जायतामित्यादेः सुखत्वादिप्रकारकेच्छाया उत्पादः । तत्रेच्छायां तादृशपटत्वविशिष्टस्यैवोद्देश्यतया विषयत्वात् । उद्देश्यत्वं पुनरिच्छामीत्यनुभवसाक्षिको विषयताविशेषः । मुख्यविशेष्यतानिरूपिततत्तत्प्रकारताकेच्छायामित्यर्थकरणान्नोक्तदोष इति तु न युक्तम्, सुखत्वावच्छेदेन सिद्धत्वग्रहेऽप्यहं सुखी स्यामित्याकारकेच्छाप्रसङ्गात् आत्मत्वावच्छेदेन सिद्धत्वनिश्चयदशायामहं सुखी स्यामितीच्छानुत्पादप्रसङ्गाच्चेति ध्येयम् । तत्प्रकारकसिद्धतानिश्चयमात्रस्य विरोधित्वे सिद्धः सुखत्ववांश्च गुण इत्यादिसमूहालम्बनस्थलेऽपि सुखं जायतामितीच्छा न स्यादत उक्तं तदवच्छेदेनेति । तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकेत्यर्थः । अवच्छेदकत्वं तु विशेष्यकोटिप्रविष्टतामात्रेण ग्राह्यम् । तेन सुखं सिद्धमित्याकारकस्यैव भोजनसुखं सिद्धमित्याकारकस्यापि निश्चयस्य सत्त्वे सुखं जायतामितीच्छाया नोत्पादः । अत एव प्रीत्या धनलाभेऽपि धनमात्रार्थिनो नेच्छा किं तु प्रतिग्रहाद्यधीनधनार्थिन एव यत्किञ्चिद्विशेषसिद्धौ सामान्येच्छाविच्छेदादिति शब्दमणावप्युक्तम् । न चैवं सुखसामान्यं सिद्धमित्येवं सुखत्वावच्छेदकनामन्तर्भाव्य निश्चयेऽपि भोजनसुखं जायतामितीच्छाप्रसङ्गः तादृशसुखत्वावच्छिन्ने सिद्धत्वानिश्चयादिति वाच्यम् । तस्यापि स्वातन्त्र्येण तादृशेच्छाविरोधित्वादिति भावः । ज्ञानमिति । निश्चय इत्यर्थः । न चेत्यादि । तत्सुखत्वावच्छेदेन सिद्धत्वज्ञानं प्रकृते सुखत्वप्रकारकेच्छास्थले नेत्यर्थः । उत्पन्नसुखेषु तत्तद्व्य-

थं सामान्यलक्षणेति चेन्न । विशेषरूपावच्छेदेन सिद्धत्वेन ज्ञात- एव सामान्यरूपेणाऽसिद्धत्वग्रहसम्भवात् । तदेकं ज्ञानं ज्ञानद्वयं

क्तित्वेनैव सिद्धत्वनिश्चयात्सुखत्वमन्तर्भाव्य तत्सुखं सिद्धमित्या- कारकनिश्चयसत्त्वे तु सुखान्तरत्वप्रकारेण तन्नेच्छेति भावः । ननु इच्छासामान्यं प्रत्येव समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या सिद्धत्वनिश्चय- स्य प्रतिबन्धकत्वं तत्तदनन्तधर्मितावच्छेदकान्तर्भावेण तथात्वे गौरवात्तत्कुतः सिद्धसुखादाविच्छेत्यत आह कथमिति । अन्यथा । तत्तद्धर्मानन्तर्भावेन विरोधित्वे । नैयायिकः शङ्कते अथेति । यद्यप्य- प्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टसिद्धत्वनिश्चयाभावत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्यासि- द्धत्वज्ञानस्य तद्धर्मिकतत्तदप्रामाण्यनिश्चयाभावकूटस्य च प्रत्येक- रूपेण हेतुतायामेव गौरवम्, तथापि सिद्धत्वस्यैव तद्व्याप्यवत्त्वस्य तदवच्छेदकधर्मवत्त्वस्य च ज्ञाने प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादेव लाघव- म्। सिद्धत्वज्ञानीयतत्तदप्रामाण्यसंशयव्यक्तीनां प्रातिस्विकरूपेणाभा- वरूपस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतस्य विशेष्यविशेषणभावेनानन्तका- र्यकारणभावकल्पनामपेक्ष्य च लाघवं ग्राह्यम्। सिद्धत्वस्य ज्ञानान्तर- मप्रमेत्यादिरूपाप्रामाण्यज्ञानसत्त्वेपि सिद्धत्वनिश्चयेनेच्छाप्रतिबन्धा- दप्रामाण्यज्ञानसामान्यस्योत्तेजकत्वासम्भवात् । न च तत्तदप्रामा- ण्यज्ञानाभावकूटविशिष्टसिद्धत्वनिश्चयाभावव्यक्तेरखण्डतद्व्यक्तित्वे- नैव हेतुत्वादुक्तगौरवानवकाशः । प्रतियोग्यविशेषिताभावस्य हेतु- त्वे तादृशसिद्धत्वनिश्चयाभावसहचरितस्यानतिप्रसक्तस्याभावान्त- रस्यापि तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतापत्तेः विशिष्टाभावस्य विशेष्यविशे- षणाभावानतिरिक्तत्वेऽखण्डाभावव्यक्तित्वासम्भवाच्चेत्याशयः । अ- सिद्धत्वज्ञानार्थमित्यस्य कोर्थः किं सुखादावसिद्धत्वप्रकारकज्ञानार्थ- म्, असिद्धत्वविषयकज्ञानार्थं वा, नाद्य इत्याह विशेषेति। उत्पन्नसुखे- ष्वेव तत्तद्व्यक्तित्वेन सिद्धत्वनिश्चयेपि सुखत्वेनासिद्धत्वज्ञानं, बा- धकाभावादिति भावः । ननु विशेषतः सिद्धत्वज्ञानदशायां यत्सा- मान्यतोऽसिद्धत्वज्ञानं तन्न विशिष्टधीः अन्यथाख्यात्यनङ्गीकारादि- त्यत आह तदिति । एकमिति स्वमते । द्वयं वेति परेषाम् । असि-

वैयर्थ्यदेतत् । सामान्यलक्षणासहस्रेणाप्यसिद्धत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वाच्च । वस्तुतस्तु सामान्यलक्षणां विनाप्ययं कालः सुखप्रागभाववान् सुखोत्पादकालीनध्वंसप्रतियोगी वा कालत्वादेतादृशकालत्वाद्वेत्यनुमानादसिद्धसुखस्य तदसिद्धत्वस्य च ज्ञानं सुलभ-

---

द्धत्वसाकाङ्क्षधर्मिज्ञानस्यैवेच्छाजनकतया ज्ञानद्वयेपि तत्सम्भवादिति भावः । द्वितीये त्वाह सामान्येति । सुखत्वादिसामान्यलक्षणायास्तत्रासामर्थ्यादिति भावः । नन्वेवमिच्छाया अनागतविषयकत्वप्रवादो व्याहन्येतेत्यत आह वस्तुतस्त्विति । वर्तमानकालस्य सुखप्रागभाववत्वाद्यनुमितौ वर्तमानकालवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वादिलक्षणमसिद्धत्वं सुखस्यापि सुग्रहमित्याशयेनाह अयं काल इत्यादि । प्रागभावानभ्युपगमे वर्तमानकालध्वंसाधिकरणकालोत्पत्तिकत्वमेव वासिद्धत्वं वाच्यमतस्तद्ग्रहार्थं साध्यान्तरमाह सुखोत्पादेत्यादि । महाप्रलयमनङ्गीकृत्याह कालत्वादिति । तदङ्गीकारे त्वाह तादृशेति । सुखोत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगिकालत्वादित्यर्थः । अनुमानादिति । प्रयोजकत्वे पञ्चमी । तेनोक्तानुमितेः साक्षादसिद्धत्वानवगाहित्वेपि न क्षतिः । तत्सहकारेण मनसैवोत्तरकालमुक्तस्यासिद्धत्वस्य ग्रहसम्भवादिति ध्येयम् । मिश्रास्तु वर्तमानकालवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वं नासिद्धत्वं चिरोत्पन्नग्रामादौ तदभावनिश्चयेपीच्छानुभवात् किन्तु वर्तमानकालावच्छेदेन स्वावृत्तित्वमेव तथा । सुखादिधर्मिकस्ववृत्तित्वप्रकारकतत्कालीनेच्छां प्रति सुखादिधर्मिकतत्तत्कालावच्छिन्नस्वावृत्तित्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वात् । अत एव सुखं मे जायतामित्याकारोपीच्छायाः सर्वजनसिद्धः सम्पद्यते । असिद्धत्वज्ञानस्य जन्यतावच्छेदकतयैव सर्वत्रेच्छायां मदंशोपरागात् । स्ववृत्तित्वं तु सुखादौ स्वसमवेतत्वं पाकादौ स्वकृतिविषयत्वं ग्रामादौ स्वीयस्वत्वादिकं यथानुभवमूहनीयम् । सिद्धत्वज्ञानस्य विरोधित्वपक्षे च तत्तत्कालावच्छेदेन स्ववृत्तित्वमेव सिद्धत्वं ग्राह्यमिति प्राहुः । ननु भाविसुखप्रागभावादिव्यक्तेः पूर्वमज्ञानात्कथं तत्साध्यकानुमितिरत आह निपुणेत्यादि । साध्यतावच्छेदकरूपेणैकव्यक्तिज्ञानादेव पक्षधर्मता-

मेव। निपुणतरमुपपादयिष्यते चेदं शब्दमणिदीधिताविति कृतं पल्लवितेन। घटः स इत्यादिसंशयसमानाकारो हि निश्चयस्तद्विरोधी घटो न वेति संशयः कोटितावच्छेदके घटत्वांशे निष्प्रकारकश्च। न च प्रमेयवानिति प्रत्ययस्तथा। अत एव जातिमानिति

——————

बलात्ताद्रूप्येण साध्यान्तरानुमितेः पाकानुमाने सम्पादयिष्यमाणत्वादिति भावः। अत्र जातिमत्त्वप्रकारेण वन्हेरुपनयदशायां वन्हित्वेन तस्योपनीतप्रत्यक्षानुदयाद्वन्हित्वेन तत्तद्व्यक्त्युपनीतप्रत्यक्षं प्रति वन्हित्वेन तत्तद्व्यक्तेर्ज्ञानमवश्यं हेतुर्वाच्यं तथा च तत्रैवावन्हिस्थले तत्तद्व्यक्तीनां विशिष्योपादानेपि वह्निस्थले वन्हित्वेन यस्य कस्यापि ज्ञानमेव च वन्हित्वेन वन्ह्युपनीतप्रत्यक्षं प्रति हेतुः कल्प्यते न तु तत्तद्वन्ह्यन्तर्भावेण लाघवादिति वन्हित्वेन कस्यापि ज्ञानसत्त्वे वन्हित्वेन सकलवन्हिप्रत्यक्षं दुर्वारमिति अर्थवशसम्पन्नमेव सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वम्। न चैवं वन्हित्वेन तत्तद्गुञ्जोपनीतभानं प्रत्यपि वन्हित्वप्रकारकतत्तद्गुञ्जाज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य लाघवेन सामान्यतो वन्हित्वप्रकारकगुञ्जोपनीतप्रत्यक्षं प्रत्येव वन्हित्वप्रकारकगुञ्जाज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनमेव युक्तमिति वाच्यम्। वन्हित्वेनैकगुञ्जाज्ञानोत्तरं ताद्रूप्येण गुञ्जान्तरोपनीतभानस्यानुभवविरोधितत्वादेव तत्तदनन्तगुञ्जान्तर्भावेण हेतुत्वकल्पनात् प्रकृते च वन्हित्वेनैकवन्हेरुपनयोत्तरं ताद्रूप्येण वन्ह्यन्तरोपनीतप्रत्यक्षे बाधकाभावादन्यथा बाधकबलादेव सामान्यलक्षणाखण्डनसम्भवे साधकाभावोपन्यासानौचित्यादित्यस्मद्गुरुचरणाः। तच्चिन्त्यम्। ननु प्रमेयत्वप्रकारेण घटत्वज्ञानादुत्पन्नस्य प्रमेयवानितिनिश्चयस्यैव विरोधिघटत्वप्रकारकस्य सत्त्वात्कथं घटो न वेत्याकारः तादात्म्येन घटस्य सन्देह इत्यत आह संशयेति। तद्विरोधी। घटो न वेति संशयविरोधी। निष्प्रकारको निरवच्छिन्नप्रकारताकः। तेन घटत्वांशे सप्रकारकस्यापि स घटः प्रमेयवानितिनिश्चयस्य स घटो न वेत्याकारकसंशयस्य विरोधित्वमुक्षतम्। नन्वेवमयं घटत्ववानितिनिर्णयो घटो न वेतिसंशयविरोधी न स्यात् घटत्वांशे घटत्वस्यैव प्रकारत्वादत आह

रवाच्चेति परसिद्धान्तात् । न च सर्वज्ञत्वे संशयो न स्यादिति दोषः, घटः स इति घटत्वप्रकारकं हि ज्ञानं संशयविरोधि तच्च न वृत्तं स्वसामग्रीविरहात् अतो घटत्वादिसकलविशेषज्ञानेऽपि स घटो न वेति संशय इति ॥

निश्चयेऽपि घटो न वेति संशयः, घटत्ववानितिनिश्चयस्तु घटेतरावृत्तित्वविशिष्टमवगाहमानो घटान्यतासन्देहं विरुणद्धि, पुरुषावृत्तिवक्रकोटरादिनिश्चय इव पुरुषत्वसंशयम् । स्वसामग्रीविरहादिति । घट इति निश्चयं प्रति घटत्वांशे निर्विकल्पकं ज्ञानं कारणं जातित्वादिना घटत्वज्ञानेऽपि तदनुदयात् सामान्यलक्षणायाश्च सामान्यप्रकारकज्ञानजनकत्वनियमात् विशिष्टज्ञानसामग्रीसत्त्वात् ॥

घटत्ववानिति । तथा च तद्वदवृत्तिधर्मवत्ताज्ञानं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविधयैव तद्वत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकमिति भावः । ननु प्रमेयत्वसामान्यलक्षणयैव स्वाश्रयस्य घटत्वादेर्निर्विकल्पकं कुतो न जन्यत इत्यत आह सामान्येति । अन्यथा धर्मान्तरज्ञानादपि स्वाश्रयस्य प्रत्यक्षोदयेन व्यभिचारप्रसङ्गादिति भावः । ननु सामान्यस्थले सामान्यप्रत्यासत्तेर्विशिष्टप्रत्यक्षजनकत्वमेव नास्तीत्यत आह विशिष्टधीसामग्रीति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायजगदीशतर्कालङ्कारभट्टाचार्यविरचिता सामान्यलक्षणा समाप्ता ।

इति व्याप्तिग्रहग्रन्थः समाप्तः ।

चिन्तामणेः उपाधिनिरूपणम् ।

उपाधिज्ञानाद्व्यभिचारज्ञाने सति न व्याप्तिनिश्चय इत्युपाधिर्निरूप्यते ।

तत्रोपाधिः साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साध-

दीधित्याः उपाधिनिरूपणम् ।

प्रसङ्गादुपाधिं निरूपयितुमाह उपाधीति । सोपाधौ साध्यत्वसाधनत्वे न सम्भवतः अतोऽभिमते इति । यो यद्व्यापकत्वे सति यद्व्यापकः स तत्रोपाधिरिति निर्गलितोऽर्थः । व्यापक-

---

जागदीश्याः उपाधिनिरूपणम् ।

प्रसङ्गादिति । व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकग्रहजनकग्रहविषयत्वेन स्मृतस्योपाधेरुपेक्षानर्हत्वादित्यर्थः । नव्यास्तु न व्याप्तिनिश्चय इति मूलस्य परोक्तहेतावित्यादिः तथा च स्वकीयहेतोर्व्याप्तिनिश्चयस्येव परोक्तहेतोः सोपाधित्वनिश्चयस्यापि विजयप्रयोजकत्वाद्विजयादिलक्षणैककार्यकारित्वसङ्गत्यैव व्याप्त्यनन्तरमुपाधेर्निरूपणे मूलस्य तात्पर्यमिति प्राहुः । न सम्भवत इति । व्यापकत्वव्याप्यत्वयोरेव साध्यत्वसाधनत्वस्वरूपादिति भावः । ननु साध्यत्वेनाभिमतत्वस्य केवलान्वयित्वात्तदवच्छिन्नं प्रति न कस्याप्युपाधेर्व्यापकत्वं साध्यत्वेनाभिमतधूमादितत्तद्वस्त्वाभिधाने तु अभिमतान्तवैयर्थ्यमतः फलितार्थमाह योयदित्यादीतित्र तयोः तत्साध्य-

न्त्वाभिमताव्यापकः । अनौपाधिकत्वज्ञानञ्च न व्या-

———

त्वाव्यापकत्वे एकरूपेण विवक्षिते न तूपाधिः । साध्यव्यापकत्वं साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं सा च यावदुपाधिव्यापकव्यापकत्वरूपानौपाधिकत्वज्ञानादेव ग्राह्या, उपाधिव्यापकयावदर्थान्तर्गतस्य चोपाधेः साध्यव्यापकत्वग्रहश्च साध्यनिष्ठव्याप्तिग्रहादिसन्योन्याश्रय इत्यत आह अनौपाधिकत्वेति । व्यापकत्वं व्या-

———

कनद्धेतुकानुमान इति यावत् । ननु वन्हिमान् धूमादित्यादौ द्रव्यत्वादिप्रकारेण साध्यव्यापकस्य वन्ह्यादेस्तत्तद्वन्हित्वादिप्रकारेण साधनाव्यापकत्वात्तत्रातिव्याप्तिरत आह एकरूपेणेति । तृतीयार्थोऽभेदस्तथा च साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्वरूपं साध्यव्यापकत्वं यद्रूपाभिन्नं साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपं साधनाव्यापकत्वमपि तद्रूपाभिन्नं ग्राह्यमित्यर्थः । साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावरूपमेव मूलोक्तं साध्यव्यापकत्वं यद्रूपावच्छेद्यं साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपं साधनाव्यापकत्वमपि तद्रूपावच्छेद्यं ग्राह्यमित्यर्थः । प्रगल्भमते प्रतियोगित्वस्येव तदभावस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वेन धर्मावच्छेद्यत्वसम्भवादित्यप्याहुः । नव्यास्तु यद्व्यापकत्व इति । यदभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वे यद्वद्वृत्त्यभावप्रतियोगित्वे चेत्यर्थः । रूपेणेत्यत्रावच्छिन्नत्वमेव तृतीयार्थः इति प्राहुः । एकरूपेणेत्युपलक्षणमेकसम्बन्धेनेत्यपि द्रष्टव्यं तेन संयोगेन वन्ह्यादिव्यापकस्य वन्ह्यादेः समवायेन धूमाद्यव्यापकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वरूपव्यापकत्वादिप्रवेशेऽन्योन्याश्रयासम्भवाद्व्यापकत्वमन्यथा निर्वक्ति साध्यनिष्ठेति । व्याप्तेर्निरूपकत्वमित्यसमस्तपाठः सम्यक् । व्याप्तिनिरूपकत्वमिति पाठे वृत्तिशब्दैकदेशव्याप्तेः सा चेत्यंनन परामर्शोऽव्युत्पत्तिरिति ध्येयम् । साधनं येषां व्य-

प्तिज्ञाने हेतुरतो व्यापकत्वादिज्ञानेनाऽन्योन्याश्रयः । यद्वा व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तत्प्र-

---

प्तिनिरूपकत्वं सा चाऽनौपाधिकत्वग्रहादगृहीतव्या तत्प्रविष्टव्याप्ति-ज्ञानमपि अनौपाधिकत्वान्तरग्रहादित्यनवस्थेत्यत आह अनौपा-धिकत्वेति । अन्योन्याश्रयपदमनवस्थापरमिति सम्प्रदायः । अ-

---

भिचारि तेषां व्यभिचारिणा साध्येन समं सामानाधिकरण्यं यद्य-नौपाधिकत्वं तदा तज्ज्ञानस्य साध्यनिष्ठोपाधिव्याप्तिधीहेतुत्वेऽपि तत्र तादृशव्याप्तेरप्रवेशान्नान्योन्याश्रयः सम्भवतीत्यतः प्रकारा-न्तरेणानौपाधिकत्वं निरुच्याह सा चेति। उपाधिनिरूपिता साध्यनि-ष्ठव्याप्तिश्चेत्यर्थः । साध्यनिष्ठव्याप्तिग्रहादिति । तत्रापि साध्यव्याप-कत्वस्य साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपत्वस्वरूपस्यैव निवेशादिति भावः । अन्योन्याश्रय इति । धूमादिसाध्यधर्मिकार्द्रेन्धनाद्युपाधिव्याप्तिग्रहं प्रत्यार्द्रेन्धनव्यापकीभूतयावद्व्यापकको धूम इत्याकारकमार्द्रेन्ध-नीयानौपाधिकत्वज्ञानं कारणं वाच्यं तत्रार्द्रेन्धनव्यापकया-वदन्तर्गतमार्द्रेन्धनमपीति तत्रापि धूमनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वल-क्षणस्य ज्ञानमपेक्षितं तथा चार्द्रेन्धने धूमनिष्ठव्याप्तिनिरूप-त्वग्रहे सत्यनौपाधिकत्वज्ञानसम्पत्त्या धूमधर्मिण्यार्द्रेन्धनीयव्या-प्तिग्रहस्तादृशव्याप्तिग्रहे च विशेषणज्ञानसम्पत्त्या धूमनिष्ठव्या-प्तिनिरूपकत्वरूपं धूमव्यापकत्वमार्द्रेन्धने ग्राह्यमित्यन्योन्या-श्रय इत्यर्थः । प्राचीमतमाह व्यापकत्वमित्यादिना । साध्यनिष्ठ-व्याप्तिनिरूपकत्वमेव चार्द्रेन्धनाद्युपाधेः साध्यव्यापकत्वं सा-ध्यनिष्ठा चोपाधिव्याप्तिरुपाधिव्यापकयावद्व्याप्यत्वरूपस्यानौपा-कत्वस्य ज्ञानाद्ग्राह्या तथा च तन्निविष्टस्योपाधिनिष्ठव्याप्तिनिरूप-कत्वपर्यवसन्नस्योपाधिव्यापकत्वस्य द्रव्यत्वादौ ज्ञानमुपाधौ द्र-व्यत्वादिव्यापकयावद्व्याप्यत्वरूपस्य द्रव्यत्वाद्यनौपाधिकत्वस्य ज्ञानादेव वाच्यमेवं तन्निविष्टस्यापि द्रव्यत्वादिनिष्ठव्याप्तिनिरूप-

त्तियोगित्वञ्चाव्यापकत्वम् । प्रतियोगित्वञ्च तदधिकर-

व्याप्यवृत्तीनां व्यापकत्वमुपपादयितुमाह प्रतियोगित्वञ्चेति । तद-धिकरणानधिकरणत्वं तदधिकरणाधिकरणत्वविरोधि यत् प्रतियो-गित्वं प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगित्वं तादिह गृहीतव्यम् ।

कत्वपर्यवसन्नस्योपाधिद्वव्यत्वादिव्यापकत्वस्य सत्त्वादौ ज्ञानं सत्त्वादिव्यापकयावद्व्याप्यत्वज्ञानाधीनमित्येवं क्रमेणानवस्थेत्य-र्थः । सम्प्रदाय इत्युक्त्याऽन्योन्याश्रयपदस्य मुख्यार्थे क्षतिरस्वरसः सूचितः । ननु व्यापकत्वं यदि व्याप्तिनिरूपकत्वं तदा व्यापकसामा-नाधिकरण्यरूपायास्तन्निष्ठव्याप्तेरपि व्यापकत्वगर्भत्वादात्माश्रय-तादवस्थ्यमेवेत्यस्वरसान्मणिकारो व्यापकत्वमन्यथा निर्वक्ति यद्वेति । अव्याप्यवृत्तीनामिति । तथा च धूमवान् वन्हेरित्यादौ धूम-संयोगस्य उपाधित्वार्थं वन्हिमान् धूमादित्यादौ वन्हिसंयोगादेरु-पाधित्ववारणार्थं चायं मूलग्रन्थ इति भावः । ननु तदधिकरणे-त्यत्र तच्छब्देन साध्यादिमन्निष्ठाभावस्य परामर्शात् तदधिकरणा-नधिकरणत्वं साध्यादिमन्निष्ठाभावाधिकरणावृत्तित्वं तथा च त-देव यदि साध्यादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं तदा वृत्तिमन्मात्रस्यैव साध्यादिमन्निष्ठगगनाभावाधिकरणवृत्तित्वात् धूमवान् वन्हेरित्यादौ घटादेरपि साध्याव्यापकत्वमार्द्रेन्धनाद्युपाधेरपि साधनाव्यापक-त्वं न स्यादतो लक्षणप्रविष्टस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकप्रतियोगित्व-स्यैव विशेषणान्तरदानाभिप्रायेण व्याचष्टे तदधिकरणेति । साध्या-दिमन्निष्ठस्य स्वनिरूपकाभावस्याधिकरणवृत्तित्वविरोधि यत् प्रति-योगित्वं तदेव साध्यव्यापकत्वादौ गृहीतव्यं निवेशनीयमित्यर्थः । स्वं प्रतियोगित्वम् । तन्निरूपकत्वेनाभावस्य निवेशनादुक्तक्रमेणग-गनाद्यभावमादाय न दोषः । ननु तदधिकरणावृत्तित्वमित्यत्र वृत्ति-रूपाधिताघटकसम्बन्धेन वाच्या अन्यथा वृत्तिमन्मात्रस्यैव स्वाभा-वति कथं चित् कालिकादिसम्बन्धेन वर्त्तमानत्वात् पूर्वदोषापत्तेः ।

णानधिकरणत्वमिति वदन्ति । तन्न । साधनपक्षधर्मावच्छि-न्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तेः । न च तयोरनुपाधित्वम्, दूषकताबीजसाम्यात्, मित्रातनयत्वेन श्यामत्वसाधने शाकपाकजत्वस्य प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वेन वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च शास्त्रे प्रयोजकत्वेनोपाधि-त्वस्वीकाराच्चेति, पक्षेतरेऽतिव्याप्तिश्च । न च व्यतिरेके

———

प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाभावो विशेषणीय इति फलितोऽर्थः ॥ साधनेति । अनयोरसङ्करोऽग्रे दर्शयिष्यते । पक्षेतरेति । पक्ष

———

तथा च जातिमान् भावत्वादित्यादौ समवायेन सत्त्वाद्युपाधाव-व्याप्तिः । साधनवन्निष्ठसत्त्वाभावाधिकरणसमवेतत्वाप्रसिद्ध्या त-द्विरोधिप्रतियोगित्वस्य सत्त्वादावसम्भवेन साधनाव्यापकत्वा-सम्भवादत आह प्रतियोगिव्यधिकरणाभावेति । तद्वन्निष्ठेत्यादिः । तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य प्रागेव लब्धत्वेन ज्ञानायोगादभावे प्रतियो-गिवैयधिकरण्यबोधनमेवैतद्ग्रन्थस्योद्देश्यमित्याह प्रतियोगिव्य-धिकरणत्वेनेति । न चायं महाकालो द्रव्यत्वादित्यादौ कालिकसम्ब-न्धेन घटाद्युपाधावव्याप्तिः साध्यवत्युपाधिताघटककालिक-सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्याप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । सिद्धान्तलक्षणोक्तदिशा गगनाभावस्यैव तथात्वादिति भावः । ननु स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वस्य वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र उद्भूतरूपवत्त्वस्य च द्वयोरेव वक्ष्यमा-णोपाध्योः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसम्भवात् साधनपक्षध-र्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोः पृथगुपादानं विफलमत आह अनयोरि-ति । अग्रे इति । घटः प्रत्यक्षो विभुत्वादित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्य-

इतरो यस्मादिति बहुव्रीहिः, भावप्रधानश्च निर्देशः। पक्षमितरयति व्यावर्त्तयतीति व्युत्पत्त्या तदवृत्तिधर्म्मवचन इत्यपि कश्चिद। तादात्म्येन धर्म्मिण एव व्यापकत्वमिति तु परमार्थः। अत एवाऽग्रे पर्वतेतरान्यत्वादिति साधु सङ्गच्छते। इतरथा तु व्यापकाभावस्येव व्यापकवदन्योन्याभावस्यापि गमकत्वमाश्रित्य स-

---

व्यापकमात्मत्वं पक्षधर्मबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं रूपवत्त्वं च मिथोऽसङ्कीर्णमुपाधिरित्यग्रे स्वयं वाच्यत्वादिति भावः। केचित्तु मूले मित्रातनयत्वेनेत्यस्य काकादावित्यादिः, प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र च प्रत्यक्षस्य स्पर्शो विषयत्वं यत्रेति व्युत्पत्त्या प्रत्यक्षस्पर्शपदं साक्षात्क्रियमाणपरं तथा च मूलकृतैव साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोरुपाध्योरसङ्करस्थलमुपन्यस्तमिति प्राहुः। पक्षादितर इति तत्पुरुषे सर्वनामकार्य्यप्राप्त्या पक्षेतरस्मिन्निति प्रयोगापत्तेराह पक्ष इतरो यस्मादिति। तथा चानुपसर्जनस्यैव सर्वनामकार्य्यमिति इतरशब्दस्योपसर्जनत्वान्न तदिति भावः। ननु पक्षेतरस्य ज्ञेयत्वादेः सर्वत्रैव साधनवति सत्त्वान्न तस्य साधनाव्यापकत्वमत आह भावप्रधानश्चेति। न चैवं धर्मिशक्तस्येतरपदस्य धर्मपरतामात्रेणैव उपसर्ज्जनतया सर्वनामकार्यासम्भवात् बहुव्रीह्यादरो व्यर्थ इति वाच्यम्। समासे गुणीभूतस्यैव सर्वादेः सर्वनामकार्यानिषेधात्। अन्यथा लघुतरघटत्वावच्छिन्नशक्तिकस्य तदादिपदस्य गुरुतरकम्बुग्रीवादिमत्त्वप्रकारेण लक्षणास्थलेऽपि तस्मिन् घटत्वमित्यादिप्रयोगानापत्तेः तत्राप्युपसर्जनत्वस्याऽविशिष्टत्वादित्यभियुक्ताः। भावप्रधानश्चेत्यत्र भावे प्रधानो वेत्यर्थः इत्यपि केचित्। अत्र पक्षावृत्तिधर्मपरत्वेऽग्रे पर्वतेतरान्यत्वादित्यत्रापि पर्वतावृत्तिधर्माभावबोधनार्थमाधुनिकलक्षणा स्यादित्यस्वरसः कश्चिदित्युक्त्या सूचितः। नन्वितरपदस्य भावप्रधाननिर्देशत्वे समासलब्धादन्यत्वैवार्थे तस्योपसर्जनत्वात्ततः सर्वनामकार्य्यं दुर्वारमतो भावप्रधाननिर्देशरूपेत्यरुच्यैव प्रकारान्तरमाह तादात्म्येनेति। व्यापकत्वमिति। तथा च तादात्म्येन साध्यव्यापकस्य पक्षेतरस्य तेन सम्बन्धेन साधनाव्यापकत्वात्त-

पर्वतेतरान्यत्वादित्यत्र इतरान्यत्वस्यासिद्धिवारणार्थं पर्वतपदं विशेषणमिति व्यतिरेके व्यर्थविशेषणत्वान्न स उपाधिः, बाधोन्नीतस्याप्यनुपाधितापत्तेः। न चेष्टापत्तिः, इतरान्यत्वस्याप्रसिद्ध्या विशेषणं विना व्याप्त्यग्रहेण

ङ्गमनीयम्। व्यतिरेक इति। यद्यपि व्यापकाभावमुद्रया गमकत्वे तथा वैयर्थ्यं न दोषाय, तथापि वास्तववैयर्थ्यशून्यत्वमेव विशेषणं देयमिति भावः। यत्तु ययोर्व्यतिरेकव्याप्तिस्तयोरेव व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोरन्वयव्याप्तिरिति नियमः,

---

स्योपाधित्वं नानुपपन्नमिति भावः। पक्षेतरस्य तादात्म्येनोपाधितायां मूलस्वरसमप्याह अत एवेति। सङ्गच्छते इति। अन्यथा पर्वतेतरत्वस्य साध्यव्यापकतायामितरत्वाभावादित्येवं तत्र ब्रूयादिति भावः। ननु पर्वतेतरत्वादेरित्याग्रिमग्रन्थदर्शनात् पक्षेतरस्यापि उपाधित्वं मूलस्वरससिद्धमेवेत्यतस्तदनुसारेणापि पर्वतेतरान्यत्वादिति सङ्गमयति इतरथा त्विति। पक्षेतरत्वस्य धर्मस्योपाधित्वाभिप्रायादित्यर्थः। गमकत्वं व्याप्याभावसाधकत्वम्। ननु साध्यव्यापकस्य पक्षेतरत्वस्याभाववत्तानिश्चयाज्जायमानपक्षधर्मिकसाध्याभावानुमानं प्रति पक्षेतरत्वाभावनिष्ठायां साध्याभावीयव्याप्तौ व्यर्थविशेषणत्वस्यादोषत्वात् व्यतिरेके व्यर्थविशेषणत्वादित्यादिमूलासङ्गतिरित्याशङ्कते यद्यपीति। तथा वैयर्थ्यं उपाध्यभावनिष्ठसाध्याभावीयव्याप्तौ व्यर्थविशेषणत्वम्। तथापि वास्तवेति। यद्व्यतिरेकत्वं यद्वदन्यत्वं वा साध्यभावव्याप्यतानवच्छेदकविशेषणाघटितं तत्वे सति साध्यव्यापकसाधनाव्यापकत्वमेवोपाधित्वं वाच्यमिति भावः। विशेषणमदत्त्वैव पक्षेतरत्वं वारयतः प्रगल्भस्य मतमाह यत्त्विति। ययोर्यादृशधर्मद्वयावच्छिन्नयोः। व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोरिति। व्याप्यवृ-

त्तियों व्यतिरेकस्तद्धर्मोस्तत्प्रतियोगिनोरिति यावत्। तयोरेवेति। तादृशधर्मद्वयावच्छिन्नयोरेवेत्यर्थः। तथा च व्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदको यो धर्मो व्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयद्धर्मावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकः सोऽवश्यं स्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकीभूततद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वक इत्येवं नियमात् पर्वतेतरत्वं न वन्हित्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकं स्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकीभूतवन्हित्वाधच्छिन्नाभावत्वकत्वाभावादिति क्रमेण व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यीभूतस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वस्य निवृत्तिः पक्षेतरत्वे साधनीयेति न तस्योपाधित्वम्। तादृशं च स्वं द्रव्यत्ववन्हिसामग्रीत्वादिकमेव सुलभमतो न हेत्वप्रसिद्धिः। अत्र च व्याप्तावदिं संयोगि प्रमेयं वा द्रव्यादित्यादौ द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकं स्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वावच्छिन्नाभावत्वकाङ्क्षिन्नं संयोगत्वप्रमेयत्वादौ व्यभिचारस्य वारणाय प्रथमप्रतियोगितावच्छेदकान्तम्। न च विषयत्वादिसम्बन्धेन संयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यापि व्याप्यवृत्तित्वादुक्तव्यभिचारतादवस्थ्यम्। व्यापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नस्यैव प्रतियोगित्वस्यावच्छेदकताया निवेश्यत्वात्। न च रूपाभाववान् घटत्वादित्यादौ जलपरमाणुरूपात्मकस्य व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकस्य प्रतियोगितावच्छेदके रूपाभावत्वे स्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकीभूतघटत्वाभावत्वकत्वाभावाद्व्यभिचार इति वाच्यम्। अभावाभावस्यातिरिक्ततया रूपाभावत्वावच्छिन्नाभावस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वदलेनैव वारणात् घटादौ तस्यावच्छिन्नवृत्तिकत्वात्, यद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यतिरेकसामान्यं व्याप्यवृत्ति तादृशधर्मस्यैव वा हेतौ निवेश्यत्वादिति। द्रव्यं संयोगादित्यादौ संयोगत्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदके द्रव्यत्वत्वादौ व्यभिचारः संयोगत्वावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वेनाभावत्वस्यैव लघोस्तद्व्याप्यतावच्छेदकतया द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावत्वस्याऽतथात्वादतो भूतान्तं यद्धर्मविशेषणम्। न च विषयितादिसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगसामान्याभावस्य व्याप्यवृत्ति-

इह तु व्यर्थविशेषणतया व्यतिरेके व्याप्त्यभावादन्वयेऽपि न तथा, अतः साध्याव्यापकत्वान्नायमुपाधिरिति भाव इति। तन्न। अहेतुकत्वशरीराहेतुकत्वयोर्व्यभिचारात्, एवमपि संयोगादौ के-

———

त्वादुक्तदोषतादवस्थ्यम्। तत्रापि व्याप्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नस्यैव प्रतियोगित्वस्यावच्छेदकतायाः प्रवेश्यत्वात्। न चोक्तरीत्या पर्वतभेदत्वादिप्रकारेण पक्षेतरत्वस्योपाधित्वचारणेऽपि तद्भेदव्यक्तित्वादिप्रकारेण तस्योपाधित्वं दुर्वारं तद्व्यतिरेकव्याप्तौ व्यर्थविशेषणत्वासम्भवात् तादृग्रूप्येण साध्यव्यापकत्वे बाधकाभावादिति वाच्यम्। पक्षभेदत्वादिप्रकारेणैव पक्षेतरस्य कथायामुद्भावनात् प्रकारान्तरेण तस्योपाधित्वेऽपि क्षत्यभावादिति। केचित्तु व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोर्हेतुसाध्ययोरिति यथासंख्यमन्वयात् यत्र व्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति व्याप्यवृत्तितानिरूपकयद्धर्मावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकत्वं तत्र स्वावच्छिन्नाभाववत्त्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकीभूततद्धर्मावच्छिन्नाभाववत्त्वकत्वामत्येव व्याप्तिः। न च संयोगि द्रव्यत्वादित्यत्र संयोगत्वे व्यभिचारः, प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितस्यैव व्यापकत्वस्य हेतौ प्रवेशात् संयोगत्वस्य द्रव्यत्वव्यापकतानवच्छेदकत्वात्। न चैवमप्याकाशाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावाकाशाभावत्वे व्यभिचारः, नव्यमते गगनाभावत्वावच्छिन्नाभावानुपगमेन तस्य व्यतिरेकिप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् वृत्तिमद्व्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव वा प्रवेशात्वादित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। व्याप्यवृत्तित्वस्यैव व्यतिरेकित्वस्याप्यवश्यं हेत्वन्वयित्वात्, अन्यथैवमपीत्यादिना केवलान्वयिसाध्यके पक्षतरोपाधित्वसमर्थनस्याग्रे सन्दर्भविरोधापत्तेरिति दिक्। अहेतुकत्वेति। इदं शरीरमहेतुकमहेतुकत्वादित्यत्र। शरीरपदवैयर्थ्येन व्यतिरेकव्याप्तेरभावेऽप्यन्वयव्याप्तिसत्त्वेन व्यभिचारादित्यर्थः न चोक्तव्याप्तौ भावभिन्नस्यैव व्यतिरेकस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रवेशाददोषः शरीराहेतुकत्वे भावरूपस्यैव व्यतिरेकस्य प्रतियोगित्वादिति वाच्यम्। तथा सति पर्वतेतरान्यत्वस्यापि पर्वत-

तत्सार्थकत्वात् । वस्तुगत्या साध्यव्यापकः पक्षेतर उपाधिरिति चेत्। अस्तु तथा, तथापि पक्षातिरिक्ते साध्य-

———

वलान्वयिनि च साध्ये पक्षेतरातिव्याप्तितादवस्थ्याच्च । वस्तुगत्येति । तथा च पक्षे साध्यवति तदितरत्वं साध्याव्यापकं तद्रहिते च बाधोन्नीतत्वादुपाधिरेवेति भावः । यद्विषयतया ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तदेव प्रकृते उपाधित्वं वाच्यं नान्यदनुपयुक्त-

———

त्वादिस्वरूपस्यैव व्यतिरेकस्य प्रतियोगित्वात् प्रकृतासङ्गतिप्रसङ्गादिति भावः । यद्यपि निर्धूमो निर्वह्नित्वात् इत्यत्रैव धूमाभावाभाववत्त्वावच्छिन्नव्याप्यतायां धूमपदस्याप्रसिद्धिवारकत्वेन व्यर्थविशेषणतया व्यतिरेकव्याप्तिविरहेऽप्यन्वयव्याप्तिसत्त्वेन व्यभिचारसम्भवादहेतुकत्वादिपर्यन्तानुसरणं विफलम् । तथापि तत्रान्वयव्याप्तिविरहेपि न क्षतिः धूमाभावे वन्ह्यभावव्यापकत्वाग्रहेऽपि धूमव्यापकवन्ह्यभाववत्तानिश्चयादेव निर्धूमवत्त्वानुमितेः सम्भवित्वात् । न चोक्तस्थलेऽप्यन्वयव्याप्तेरनभ्युपगमान्न व्यभिचारः शरीरहेतुकत्वव्यापकहेतुकत्वाभाववत्तानिश्चयादेव शरीरहेतुकत्वाभावानुमितिसम्भवादिति वाच्यम् । शरीरपदवैयर्थ्येन शरीरहेतुकत्वत्वस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वादिति भावः । ननूक्तस्थलेऽप्यन्वयव्याप्तेरनभ्युपगमान्न दोष इत्युक्तावप्याह एवमपीति । व्यतिरेकव्याप्तिविरहेण पक्षेतरत्वे व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिसाध्यस्य व्यापकत्वाभावेऽप्यव्याप्यवृत्तेः । केवलान्वयिनश्च साध्यस्य व्यापकतायास्तत्र सत्त्वे बाधकाभावादिति भावः । तद्रहिते साध्यरहिते पक्ष इत्यनुषज्यते।बाधोन्नीतत्वादुन्नीतबाधकत्वात् । अग्न्याहितादित्वाद्विशेषणस्य प्राग्विन्यासः । ननु वस्तुगत्या साध्यव्यापकत्वाभावेन पक्षेतरस्यानुपाधित्वशङ्कायामस्तु तथेत्यादिना तत्र दूषकत्वप्रसञ्जनं न बाधकमतो मूलस्याभिप्रायं वर्णयन्नाह यद्विषयतयेति । प्रकृते दूष-

व्यापकताग्रहादुपाधेर्दूषकत्वम् । तच्च तत्राप्यस्ति । अन्यथा पक्षे साध्यसन्देहादनुपाधित्वे उपाधिमात्रमुच्छिद्ये-

---

त्वात् तच्चेदुक्तं रूपं तदा तद्वत्तया पक्षेतरस्यापि ग्रहादनुमितिमात्रोच्छेद इत्यभिप्रायवानाह, अस्त्विति । उपाधिमात्रमिति सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया दूषकत्वमिति मते, इतरथा तु पक्षावृत्तेरुच्छेदो

णौपयिकोपाधिनिरूपणप्रस्तावे । नान्यदिति । नेतरभेदाद्यनुमापकमुपाधित्वं वाच्यम् अनुमानदूषणोपाधिजिज्ञासायां तस्यानुपयुक्तत्वादित्यर्थः । उक्तरूपं पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकत्वादिरूपम् । तथा च वस्तुगत्या साध्यव्यापकत्वं प्रकृते उपाधिस्वरूपमेव नेति तदभिधानेर्थान्तरमिति भावः । नव्यास्तु ननु शाकपाकजत्वादिकमिव पक्षेतरत्वमपि किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेन वस्तुगत्योपाधिरित्येव, कथायान्तु नोद्भाव्यते दूषकताबीजविरहादित्याशयेन शङ्कते मूले वस्तुगत्येति । दूषकताबीजसत्त्वात्तस्योपाधित्वेनोद्भावनं दुर्वारमित्याशयेन परिहरति अस्तु तथेत्यादीति प्राहुः । मूलेऽन्यथेति । यदि पक्षातिरिक्तविशेषणाप्रवेशेन साध्यव्यापकतामात्रस्यैव ग्रहो दूषकताबीजं तदा पक्षे साध्यसन्देहादनुपाधित्वे उपाधित्वघटकसाध्यसामान्यव्यापकत्वस्यानिश्चये उपाधिमात्रमुपाधित्वनिश्चयः क्वापि न स्यादित्यर्थः । ननु पक्षे साध्यसन्देहदशायामपि पक्षवृत्तित्वेन निश्चितस्यैवोपाधेः , साध्यव्यापकत्वनिश्चयसम्भवादुपाधिमात्रोच्छेदासम्भव इत्यत आह दीधितौ सत्प्रतिपक्षेति । उपाधेः पक्षवृत्तित्वनिर्णयदशायां साध्याभावव्याप्यस्य तदभावस्य पक्षेऽनिश्चयेन सत्प्रतिपक्षस्यैवासम्भवादिति भावः । इतरथा व्यभिचारोन्नायकतया दोषत्वमते पक्षावृत्तेरिति पक्षावृत्तित्वेन निश्चितस्येत्यर्थः । पक्षावृत्तेरप्युपाधेः पक्षेऽभावनिश्चयदशायामुपाधित्वनिश्चयसम्भवेन यथाश्रुतासङ्गतिरिति ध्येयम् । ननु विपक्षव्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वात्त्वा-

त.। विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वं विशेषणम्, तेन बाधोन्नीतपक्षेतरस्य परिग्रहः तत्र पक्षस्यैव विपक्षत्वात् न तु पर्वतेतरत्वादेरिति चेन्न। न हि वस्तु विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यं सर्वत्र प्रमेयत्वादेः सत्त्वात्, तत्रोपात्तेति

बोध्यः। विपक्षेति । विपक्षव्यावर्त्तकधर्म्मान्तरविशिष्टपक्षेतरत्ववारणाय निषेधद्वयगर्भता । विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणानवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वशालित्वं तद्विवक्षितमित्याशङ्क्य, पक्षेतरत्वस्योपाधित्वमनङ्गीकुर्वतस्तव मतेनातिव्याप्तिरभिहिता,

---

पि पक्षेतरत्ववारणासम्भवात् अभावद्वयप्रवेशो व्यर्थ इत्यत आह विपक्षेति। येन सम्बन्धेन यद्वैशिष्ट्यावच्छिन्नस्यापरस्योपाधिताघटकसम्बन्धनाधिकरणत्वं यत्किञ्चिद्विपक्षावृत्ति तदेव तेन सम्बन्धेन विपक्षव्यावर्त्तकं यथा धूमस्य साध्यतायामार्द्रेन्धनं स्वरूपसम्बन्धेनार्द्रत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वैशिष्ट्यावच्छिन्नस्येन्धनादेरुपाधिताघटकसंयोगसम्बन्धेनाधिकरणतायास्तद्योगोलकात्मकविपक्षावृत्तित्वात् पर्वतेतरत्वादौ च पर्वतादिकं न तथा प्रतियोगितासम्बन्धेन पर्वतवैशिष्ट्यावच्छिन्नस्य च पर्वतेतरत्वस्याधिकरणताया यावद्विपक्षवृत्तित्वादतः प्रतियोगितासम्बन्धेन विपक्षाव्यावर्त्तकं यत् पर्वतात्मकं विशेषणं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्यैव पर्वतेतरत्वे सत्त्वान्न तत्रातिप्रसङ्गः। वन्हिरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ बाधोन्नीतपक्षेतरस्योपसंग्रहाय यत्किञ्चित्पदम्, अन्यथा वन्हीतरत्वाधिकरणतायाः सौरालोकाद्यात्मकविपक्षवृत्तित्वादसंग्रहापत्तेरिति ध्येयम्। ननु सिद्ध्यसिद्धिव्याघातेनैव शङ्कायाः पर्यवसानात्तथापीत्यादिना दोषान्तरदानं मूलकारस्यासङ्गतमतो व्याघातं निरस्यैव तदवतारयति विपक्षेत्यादि । अत्रावच्छिन्नान्तं साध्यव्यापकत्वमात्रेऽन्वितं न तु साधनाव्यापकत्वेऽपि, व्यर्थत्वात् व्यापकत्व-

विशेषणे सिद्ध्यसिद्धिव्याघातः । तथापि च साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे तत्र स्त इति तद्व्यावृत्त्या पक्षे साध्यव्यावृत्तिरतो हेतोर्व्यभिचार एव व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति पक्षेतर एव तत्रोपाधिः स्यात्, तावन्मात्रस्यैव दूषकत्वाच्च व्यर्थं विशेषणम् । अत एवानुमान-

———

वस्तुतो दूषकताप्रयोजकरूपवतस्तस्यानुपाधित्वाभ्युपगमस्तद्वारणाय च विशेषणोपादानं द्वयमपि न युक्तमित्यभिप्रायवानाह तथापीति । तावन्मात्रस्य साध्यव्यतिरेकोन्नयनक्षमसाध्यव्यापकतामात्रस्य

———

योरेकरूपेण विवक्षितत्वादेवातिप्रसङ्गभङ्गादित्यवधेयम् । इत्याशङ्क्येत्यस्याऽऽहेति परेणान्वयः । ननु पूर्वं पक्षेतरेतिव्याप्तेरभिधानात्तस्यालक्ष्यत्वप्राप्तेरिदानीन्तथापीत्यादिना तत्राव्याप्तेरभिधानमसङ्गतमतोऽभिप्रायं पूरयति पक्षेतरत्वस्येत्यादि । दूषकतेति । साध्यव्यापकत्वादिमत्तया ज्ञायमानत्वरूपं यद्दूषकताबीजं तद्वत इत्यर्थः । इदं च यो यदा साध्यव्यापकत्वादिमत्तया गृह्यते स तदोपाधिरित्येवं क्रमेणोपाधेरपि सत्प्रतिपक्षवदनित्यदोषत्वमभिप्रेत्योक्तम् । इत्थं च मूलस्थं साध्यव्यापकत्वादिपदं तज्ज्ञानपरमेवेति मन्तव्यम् । वारणाय चेत्सि तस्येत्यनुषज्यते । विशेषणेत्यस्य विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणानवच्छिन्नत्वरूपेत्यादिः । तावत्पदेन साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकतयोः परामर्शे द्वयोः व्यभिचारोन्नयन एवोपयोगात् पक्षेतरव्यभिचारेण साधने साध्यव्यभिचार एवाऽनुमेयस्तथाच तत्रापि पक्षेतरान्तरस्योपाधित्वप्रसक्त्याऽनुमानमात्रोच्छेदे साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वरूपं दूषकत्वमेव पक्षेतरस्य न स्यादिति तदुत्तरस्य दूषणासमर्थोत्तरत्वेन जातित्वसम्भवात् अत एवेत्यादिकाग्रिममूलासङ्गतिरतस्तावन्मात्रस्येति मूलमन्यथा व्याचष्टे साध्यव्यतिरेकेत्यादि । साध्यवत्ताप्र-

मात्रोच्छेदकतया जातित्वान्न पक्षेतर उपाधिरित्यपास्तम्। दूषणसमर्थत्वेन जातित्वाभावात्। एतेन पक्षेतरव्यावृत्त्यर्थं प्रकारान्तरमपि निरस्तम्। उपाधित्वाभावेऽपि दूषणसमर्थत्वात्। अथोपाधिः स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणम्, पक्षेतरत्वव्यतिरेकश्च न साध्याभावसाधकोऽसाधारणत्वात्, न तु व्यभिचारोन्ना-

———

दूषकत्वाद्दोषोन्नयनोपयोगित्वात्। जातित्वादिति। तदुत्तरस्येत्यादिः। उपाधित्वाभावेऽपीति। उपाधित्वानङ्गीकारेऽपीत्यर्थः। दूषकताबीजसत्त्वे तस्योपाधित्वं दूषकताबीजञ्च न व्यभिचारादेरुन्नायकत्वम् अपि तु सत्प्रतिपक्षस्य, तच्च नास्तीत्यतो न स उपाधिरिति शङ्कते अथेति। व्यभिचारोन्नायकतया। व्यभिचाराद्यु-

———

द्भ्रतिबन्धोपयुक्तस्येत्यर्थः। व्यापकतामात्रस्येति। व्यापकतामात्रेण ज्ञायमानस्येत्यर्थः। मात्रपदेन विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणानवच्छिन्नत्वव्युदासः। तेन पक्षावृत्तित्वविशेषितसाध्यव्यापकताज्ञानस्यैव सत्प्रतिपक्षसत्त्वेऽपि न क्षतिः। दूषकत्वं दोषजनकत्वं तच्च न साध्यव्यापकस्यातो व्याचष्टे दूषकत्वादिति। दूषणासमर्थोत्तरस्यैव जातित्वात् पक्षेतरे तदसम्भवादाह तदुत्तरस्येत्यादिरिति। मूले प्रकारान्तरबाधानुन्नीतपक्षेतरान्यत्वादिविशेषणं पूर्वपक्षिणाऽनुपदमेव पक्षेतरस्योपाधित्वस्वीकारात् उपाधित्वाभावेऽपीत्यसङ्गतमतो व्याचष्टे उपाधित्वानङ्गीकारेऽपीति। त्वयेत्यादिः। न च दूषणसमर्थत्वे बाधानुन्नीतस्यापि पक्षेतरस्योपाधित्वमिष्यत एव सिद्धान्तिभिरपीति वाच्यम्। तथा सत्युपाध्यन्तरवत्तस्यापि कथायामुद्भाव्यतापत्तेरिति भावः। ननु दूषणसमर्थत्वेन पक्षेतरस्यालक्ष्यतया तद्वारणार्थं व्यतिरेकेऽसाधार-

यकतया दूषणम्, यथा हि साध्यव्यापकोपाध्यव्याप्यतया हेतोः साध्याव्याप्यत्वं तथा साध्यव्याप्यहेत्वव्यापकतयोपाधेर्न साध्यव्यापकत्वमपि सिध्येत् व्याप्तिग्राहकस्योभयत्रापि साम्येन विनिगमकाविरहात्, तस्माद्यथा साध्यव्याप्येन हेतुना साध्यं साधनीयं तथा साध्यव्यापको-

---

न्नायकतया । अव्याप्यतया । अव्याप्यत्वादिना । अव्याप्यत्वम् ।

ण्याभावे सतीति विशेषणदानाभिप्रायकमथेत्यादिमूलमसङ्गतमतोऽन्यथा अवतारयति दूषकताबीजेति । तस्य पक्षेतरस्य उपाधित्वं स्यादिति शेषः । व्यभिचारादिरित्यादिना साध्यव्याप्यत्वस्योपसंग्रहः। सत्प्रतिपक्षस्येत्यादि।उन्नायकत्त्वमिति पूर्वेणान्वयः।न स इति।तथा चालक्ष्यस्य तस्य वारणार्थं विशेषणं युक्तमेवेति भावः।व्यभिचारोन्नायकतया दूषकत्त्वस्याभावं प्रतिज्ञाय यथा हीत्यादिनाग्रे व्याप्यत्वाभावोन्नायकत्वकथनं सन्दर्भविरुद्धमतो व्याचष्टे व्यभिचाराद्युन्नायकतयेति। तथा चादिपदेनाव्याप्यत्वस्यापि लाभान्नाग्रिमग्रन्थसङ्गतिरिति भावः। मूले साध्यव्यापकोपाध्यव्याप्यत्वेनेति।साध्यव्यापकतया निश्चितोपाधेरव्याप्यत्वेनेत्यर्थः । एवं साध्यव्याप्यहेत्वव्यापकत्वेनेत्यस्यापि साध्यव्याप्यतया निश्चितहेतोरव्यापकत्वेनेत्यर्थः । सिद्ध्येदिति । तथा च यथोपाधौ पूर्वोत्पन्नेन साध्यव्यापकत्वनिश्चयेन प्रतिबन्धान्न साध्याव्यापकत्वसिद्धिस्तथा हेतोरपि पूर्वोत्पन्नेन साध्यव्याप्यत्वनिश्चयेन प्रतिबन्धान्न व्यभिचारस्य धीरिति तदुन्नायकत्त्वमुपाधेर्दुर्घटमित्याशयः।ननु पूर्वमुपाधेरेव साध्यव्यापकत्त्वं निश्चितं न तु हेतोरपि साध्यव्याप्यत्वमतो व्यभिचारबुद्धौ बाधकाभाव इत्यत आह व्याप्तिग्राहकस्येति।गगनादौ व्यभिचारादुपाध्यव्याप्यत्वेन साध्यव्यभिचारोन्नायनमसम्भवीत्यतो व्याचष्टे दीधितिकारः अव्याप्यत्वादिनेति। तथा चादिपदेनोपाधिव्यभिचारेणैव साध्यव्यभिचारित्वमुन्नेयमिति

पाधिव्यावृत्त्या साध्याभावोऽपि साधनीयो व्याप्तिग्रहतौ-ल्यादिति दूषकतावीजम्, सोऽयं सत्प्रतिपक्ष एवेति। मैवम्। एवं हि सत्प्रतिपक्ष उपाध्युद्भावनं न स्यात् सत्प्रतिपक्षान्तरवत्। किञ्चैवं बाधोन्नीतोऽपि पक्षेतरो

———

अव्याप्यत्वादि। सत्प्रतिपक्षान्तरवदिति। व्याप्तिपक्षधर्मतारूपवल-सत्त्वेनैकेनापि वहूनां प्रतिरोधसम्भवात् वहुत्वस्याऽवलत्वात्। यच्च प्रमाणतत्त्ववोधादौ वहुत्वमपि वलमुक्तम् तन्न सत्प्रतिपक्षतायाम्, किन्त्वेकत्राङ्गभङ्गप्रसक्तौ। वहुषु तत्कल्पनागौरवमेकत्र च लाघवमिति तर्कोत्थापकतयेति, नोपाधेः सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया तत्र दूषणत्वसम्भव इति भावः। एवं सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया दूषकत्वे।

———

भावः। व्यभिचारोन्नयनपक्षस्यापि दूष्यत्वेनोपक्रान्तत्वात्तदनभिधान-न्यूनतामपाकर्त्तुं व्याचष्टे अव्याप्यत्वादीति। तथा चादिपदेन साध्यव्यभिचारस्य लाभान्न न्यूनतेति भावः। यद्यप्युपाध्यव्याप्यतये-त्यादावव्याप्यपदं सर्वत्र व्यभिचारार्थकमित्येव व्याख्यातुमुचितं साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वखण्डनतयैव मूलसङ्गतेस्तावतापि सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वमात्रेणी दूषकतां परिशेषयितुमेतावान् प्रयास इति ध्येयम्। ननु वहुतरस्य विरोधिपरामर्शस्य साध्यानुमितिविरोधितया वहुत्वरूपवलसम्पत्त्यर्थमेव प्रतिपक्षस्थलेऽपि प्रतिपक्षान्तरमुद्भावयितुमुचितमेवेत्यत आह व्याप्तीति। वहुत्वस्यावलत्वादिति। प्रतिपक्षवहुत्वस्यानुमितिविरोधितायामनुपयुक्तत्वादित्यर्थः। नन्वेवं प्रत्यक्षं सस्यंचो वहवश्च हेतव (?) इत्यादिप्राचीनग्रन्थविरोध इत्यत आह यच्चेति। वलमुपयोगि। एकत्राङ्गभङ्गप्रसक्ताविति। साध्यतदभावसाधकयोः परामर्शयोरेकत्र अङ्गस्यानुमित्युपयुक्तस्य परामर्शधर्मिकभ्रमत्वज्ञानस्याभावस्य भङ्गो विरहो भ्रमत्वज्ञानमिति यावत्, तस्य

नोपाधिः स्यात्, व्यतिरेकेऽसाधारण्यात् । ननु बाधे नोपाधिनियमः धूमेन ह्रदे वह्निसाधने तदभावात्; न तु हेतुमति पक्षे बाधे पक्षेतरोपाधिनियमः प्रत्यक्षे वह्नौ कृ-

---

बाधस्यानिश्चयेऽसाधारण्यान्निश्चये च वैयर्थ्याद् मा भूत् सोऽप्युपाधिरित्यभिप्रायेण शङ्कते नन्विति। हेतुमतीति। न चासङ्कीर्णबा-

---

प्रसक्तौ कर्त्तव्यतायां बहुषु परामर्शेषु तत्कल्पने भ्रमत्वरूपस्याङ्गभङ्गस्य कल्पनागौरवं तत्तद्बहुतरभ्रमेषु विशिष्य दोषाणां हेतुत्वापत्त्या गौरवमेकत्र च परामर्शे तत्कल्पने लाघवं दोषाणामल्पहेतुत्वकल्पनयेत्येवं तर्कोत्थापकतयैव बहुत्वं बलमुक्तमित्यर्थः।तथा च यत्रैतादृशतर्को नावतरति तत्रैव प्रतिपक्षे प्रतिपक्षान्तरवदुपाध्युद्भावनं न स्यादिति मूलकृतामाशयस्तेन प्रतिपक्षस्थले प्रतिपक्षान्तरस्यानुद्भाव्यत्वे तद्बहुत्वस्यालीकतया कुतस्तस्याङ्गभङ्गोपयुक्तलाघवाद्युत्थापकत्वमित्यपास्तम्। किञ्चैवमित्यत्रैवमित्यस्य सत्प्रतिपक्षे उपाधेरनुद्भाव्यत्वे इति नार्थस्तस्य बाधोन्नीतानुपाधित्वाप्रयोजकत्वादतोऽन्यथा व्याचष्टे एवमिति। ननु,बाधसत्त्वे पक्षे एव तदितरत्वाभावस्य साध्याभावसहचारग्रहसम्भवात् व्यतिरेकेऽसाधारण्यादित्यसङ्गतमत आह बाधकस्यानिश्चय इति। ननु बाधस्य निश्चयदशायामेव बाधस्थलीयः पक्षेतर उपाधिर्वाच्य इत्यत आह निश्चये चेति। बाधस्येत्यनुषज्यते। वैयर्थ्यादिति। बाधनिश्चयादेवानुमितिप्रतिबन्धसम्भवादिति भावः। ननु वन्हिरनुष्णः कृतकत्त्वादित्यादिबाधस्थले व्यतिरेकेऽसाधारण्यभिया वन्हीतरत्त्वादिरूपस्य पक्षेतरस्यानुपाधित्त्वेऽपि तेजोभिन्नत्वादेरुपाधित्वे बाधकाभावात् सामान्यत एव बाधे नोपाधिनियम इत्याशङ्कनमनुचितमत आह माभूत् सोपीति।बाधस्थलीयः पक्षेतरोऽपीत्यर्थः। तथा च नोपाधिनियम इत्यस्य न पक्षेतरोपाधिनियम इत्यर्थः। अन्यथा बाधोन्नायकतया वन्हिसामग्र्यादेस्तत्रोपाधित्वसम्भवादिति भावः। धूमेनेत्यादिकं व्यभिचारोन्नायकतावादिमतेन। मूले हेतुमतीत्यादि।

तकत्वेनाऽनुष्णत्वे साध्येऽतेजस्त्वादेरुपाधित्वसम्भवादिति चेत् । न । तेजोमात्रपक्षत्वेऽतेजस्त्वं विनान्यस्य

धस्थले व्यभिचारः, प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावस्यैव प्रकृते बाधत्वात् तदनभ्युपगमाद्वा । अतेजस्त्वं विनेति । तत्समशीलं विना शुद्धसाध्यव्यापकस्योपाधेरभावादित्यर्थः । तेन भास्वररूपशून्यत्वादे रूपवत्त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकगुरुत्वादेश्च सत्त्वेऽप्यदोषः । न चैतद्व्यतिरेको नासाधारणः पक्षे साध्यस्यासिद्धौ सपक्षाभावात् सिद्धौ तु तत्रैव सपक्षे वर्त्तमानत्वादिति वाच्यम् । पक्ष-

---

यो यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकबाधवत्पक्षवृत्तिः स स्वहेतुकतद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकोपाधित्ववत्पक्षेतरत्वक इत्यर्थः । तत्र बाधपदस्य साध्याभावमात्रपरत्वमभिप्रेत्य शङ्कते दीधितिकारो न चेति।असङ्कीर्णबाधे व्यभिचाराद्यसङ्कीर्णबाधे।तथा च वृक्षः कपिसंयोगी तत्त्वादित्यादावुत्पत्तिकालावच्छिन्नघटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ च हेतुमति पक्षे साध्याभावसत्त्वेऽपि पक्षेतरस्यानुपाधित्वादुक्तव्याप्तौ व्यभिचार इत्यर्थः । प्रकृते उक्तनियमेबाधत्वात् बाधपदार्थत्वात् । तथा च हेत्वभावादेव न व्यभिचारः । प्रकृते साध्यसामान्याभावमात्रस्य बाधसत्त्वेऽपि न क्षतिरित्याशयेनाह तदिति । असङ्कीर्णबाधानभ्युपगमाद्वेत्यर्थः।मूले वृक्षे न संयोगः उत्पत्तिकाले घटे गन्ध इत्यादिप्रतीतेर्मूलादौ संयोगाद्यवच्छेदकत्वाभावावगाहितयैवोपपत्तेरिति लीलावतीकारमते सामान्यत एवाभावाभावयोर्निरोधात् कपिसंयोगादिमति तदत्यन्ताभावस्यासत्त्वादिति भावः । समशीलमिति । असाधारणीभूतस्वव्यतिरेकत्वधर्मेणातेजस्त्वसदृशमित्यर्थः । शून्यत्वादेरित्यादिना तेजस्त्वाभावाद्युपग्रहः गुरुत्वादिरित्यादिना रसवत्त्वाद्युपग्रहः।अदोषो अतेजस्त्वंविनेत्यादिमूलस्य योग्यत्वविरहः।सपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारण्यमित्याशयेन शङ्कते न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । एतद्व्यतिरेकोऽतेजस्त्वादिव्यतिरेकः । सामान्यसाध्य-

उपाधेरभावात् । किञ्च पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वं पर्वतेतर-द्रव्यत्वं ह्रदपर्वतसंयोगानाधारत्वं ह्रदपर्वतान्यत्वादिक-

---

मात्रवृत्तिरसाधारण इत्यभिप्रायात् जलादावुष्णत्वभ्रमदशायां त-थात्वमित्यपरे । ग्रीष्मोष्मणि तेजस्त्वाग्रहदशायामप्रतीतसाध्यतद्-भावसहचाररूपत्वमसाधारण्यमित्यन्ये । असाधारणे हि साध्यसह-चारग्रहप्रतिबन्धेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः व्यतिरेकव्याप्त्यादरे तु साध्यतदभावयोर्द्वयोरपि तदविशेषात् सत्प्रतिपक्षो दूषकताबीज-म् । न चेहाद्यो व्यतिरेकित्वात्, न द्वितीयः सत्प्रतिपक्षे तदन-

---

स्योष्णत्वाभावस्यासिद्धावनिश्चये । सिद्धौ त्विति । पक्षे साध्य स्येत्यनुषज्यते । तत्रैव पक्षस्वरूप एवेत्यर्थः । पक्षमात्रवृत्तित्वं पक्षेतरा-वृत्तित्वं तच्च सपक्षाप्रसिद्धावपि न क्षतिकरम् । सपक्षत्वं न नि-श्चितसाध्यवत्त्वं गौरवात् किन्तु साध्यवत्तानिश्चयविशेष्यत्वमात्रं तच्च नात्रासिद्धमित्यपरेषां मत आह जलादाविति । तथात्वमसाधा-रणत्वम् । वन्ह्यादावुष्णत्वप्रत्यक्षदशायां तेजस्त्वस्यापि प्रत्यक्षस-म्भवात् ग्रीष्मोष्मपर्यन्तानुसरणम् । अप्रतीतेति । साध्यतदभावसहचरि-तत्वेनानिश्चितत्वरूपेत्यर्थः । जलादावुष्णत्वभ्रमस्य ग्रीष्मोष्मणि वा तेजस्त्वाग्रहस्य दशायामतेजस्त्वव्यतिरेकस्यासाधारणत्वेऽपि न क्षतिस्तदसत्त्वदशायामेवातेजस्त्वादेरुपाधित्वसम्भवेन हेतुमति प-क्षे बाधइत्यादि नियमस्याभङ्गादित्यस्वरसोऽपरेऽन्ये इति चोक्त्वा सूचितः । व्याप्तिग्रहेत्यस्यान्वयेत्यादिः । प्रतिबन्धो दूषकताबीजमित्य-ग्रेऽन्वयः । ननु पर्वतो वन्ह्यभाववान्पर्वतेतरत्वाभावात् इत्यत्रासाधार-णहेतौ अन्वयव्याप्तेरग्रहेऽपि व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे बाधकाभाव इत्यत आह व्यतिरेकेति । तदविशेषात् । असाधारणहेतौ व्यतिरेकव्याप्ति-ग्रहाविशेषात् । न चेहेति । पक्षेतरत्वव्यतिरेकेण साध्याभावसाधने अ-न्वयव्याप्त्यग्रहो न क्षतिकर इत्यर्थः । व्यतिरेकित्वात् व्यतिरेक-

मुपाधिः स्यादेव व्यतिरेकेऽसाधारण्याभावात् व्यतिरेकिं-णा सत्प्रतिपक्षसम्भवाच्च । न चासाधारण्यम् । तस्या-पि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषत्वात् । तस्मादुभयोरपि व्याप्तिग्राहकसाम्ये विरोधान्न व्याप्तिनिश्चयः, किन्तूभ-यत्र व्यभिचारसंशयः । तथा च व्यभिचारसंशयाधाय-कत्वेनोपाधेर्दूषकत्वं तच्च पक्षेतरेप्यस्ति, तदुक्तमुपाधेरेव व्यभिचारशङ्केति । भवतु वोक्तन्यायेन सकलानुमान-

---

वकाशात्, अतः पक्षेतरोऽपि सत्प्रतिपक्षोन्नायकतयोपाधिरेवेत्याह व्यतिरेकिणेत्यादिना । नन्वेवं प्रागुक्तरीत्या व्यभिचाराद्युन्नायक-त्वस्य सत्प्रतिपक्षेऽनुद्भावनीयत्वापत्त्या च सत्प्रतिपक्षोन्नायक-त्वस्य दूषकतायामबीजत्वे उपाधिर्दूषणमेव न स्यात् बीजाभावात् अत आह तस्मादिति । तदुक्तमुपाधेर्व्यभिचारशङ्केवेति । भवतु वा

व्याप्तिग्रहस्योपादेयत्वात् । न द्वितीय इति । इहेत्यनुषज्यते।वन्हिव्या-पकतया गृहीतस्य पक्षेतरत्त्वस्य व्यतिरेकात् यथा वन्ह्यभावः सा-ध्यते तथा वन्ह्यभावव्यापकतयागृहीतस्य व्यतिरेकाद्वन्ह्यभावस्या-प्यभावो वह्निः साध्यतामिति सत्प्रतिपक्षो दूषणमित्यर्थः । तद-नवकाशात् सत्प्रतिपक्षानवकाशात् । पर्वतो वन्हिमान् धूमादिति स्थापनयैव तस्य प्रास्तत्वादिति भावः।प्रागुक्तरीत्या यथा हीत्याद्युक्तक्र-मेण।व्यभिचाराद्युन्नायकत्वस्येति। दूषकतायामबीजत्वादित्यग्रेन्वयः। उपाधिः साध्यव्यापकत्वेन गृहीतः । दूषणमेव न स्यादिति । स्व-रूपासिद्ध्याद्युन्नायकत्वं साध्यव्यापकताग्रहस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः। उपाधिभिन्नादपि साधारणादिधर्माद्व्यभिचारसंशयस्योत्पा-दात् दूषकत्वाबीजान्तराप्रतिक्षेपकत्वाच्च एवकारव्यत्यासेन मूल-

भङ्गभिया पक्षेतरोऽनुपाधिः, तथापि लक्षणमतिव्यापक-म् । नापि साध्यसमव्याप्तत्वे सति साधनाव्यापकत्वमु-पाधित्वम् । दूषकताबीजस्य व्यभिचारोन्नयनस्य सत्प्र-तिपक्षस्य वा साम्येन विषमव्याप्तस्याप्युपाधित्वात्, दू-

———

पक्षेतरो नोपाधिः उपादीयताञ्च तद्व्यावृत्तये विपक्षाव्यावर्त्तके-त्वादिकं विशेषणं तथापि लक्षणमतिव्यापकमेव • अणवो जन्या-णवो वा सकर्तृकाः कार्यत्वादित्यादावनणुत्वादौ । ननु व्यभि-चारानुन्नायकतामात्रेणोपाधित्वे व्यापकव्यभिचारित्वादावतिप्रस-ङ्ग इत्यत आह तथेति । तथा । तेन रूपेण । स्वव्यभिचारेण स्व-व्यतिरेकेण वा दूषकतायां व्यभिचारस्य सत्प्रतिपक्षस्य वोन्ना-यकतायामतिप्रसञ्जनभञ्जिकायां साध्यव्याप्यत्वस्य व्यर्थत्वात् सा-धनाव्यापकधर्मस्योपाधित्वे साध्यान्वयव्यतिरेकोन्नायकान्वयव्य-

———

ग्रन्थमाह तदुक्तमित्यादि । ननु पक्षेतरत्वस्योपाधित्वानुपगमे प्रागु-क्तविपक्षाव्यावर्त्तकेत्यादिविशेषणेनैव तद्वारणसम्भवाद्भवतु वेत्यादि-मूलासङ्गतिरतः कतिपयपदानि यथास्थानं पूरयन्नेव तदर्थमाह भ-वतु वेत्यादि । अणुत्वावच्छेदेन पक्षतायां परमाणोः साध्याभाववत्-त्वानिश्चयेन विपक्षत्वासम्भवात्तद्व्यावर्त्तकत्वमणुविशेषणस्य न स्या-दतः पक्षान्तरमाह जन्याणवो वेति।ननु चकारादेव दूषणसमुच्चयस्य लाभात्तथापदं विफलमतः तस्य साफल्यं कर्त्तुमवतारयति नन्वि-ति।तेन रूपेणेत्यस्यैव विवरणम् स्वव्यतिरेकेणेत्यादि।अतिप्रसङ्गभञ्जि-कायामिति। व्यापकव्यभिचारित्वादेः स्वव्यभिचारित्वादिना साध्य-व्यभिचारानुन्नायकत्वाभावादिति भावः । ननु साध्यप्रयोजको ध-र्म इत्यस्योपाधिलक्षणपरत्वे साधनव्यापकेऽतिव्याप्तिरत आह

ष्कतायां साध्यव्याप्यत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च । अथ साध्यप्रयोजको धर्म उपाधिः । प्रयोजकत्वञ्च न न्यूनाधिकदेशवृत्तेः, तस्मिन् सत्यभवतस्तेन विनापि भवतस्तदप्रयोजकत्वात् । अन्यथा पक्षेतरस्याप्युपाधित्वप्रसङ्ग इति चेत् । न । दूषणौपयिकं हि प्रयोजकत्वमिह विवक्षितं तच्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमेवेति तदेव प्रयोजकं नत्वधिकं व्यर्थत्वात् । ननूपाधिः स उ-

———

तिरेकशालित्वरूपं साध्यप्रयोजकत्वं नियामकम्, अन्यथातिप्रसङ्गादित्याशङ्कते अथेति । अभवतोऽसतः । भवतः सतः । व्यर्थत्वादिति । न चैवं पक्षेतरत्वेऽतिप्रसङ्गः, तत्रापि पक्षेतरसाध्यवत्त्वादावतिप्रसङ्गात् । विषमव्याप्तस्यानुपाधित्वे योगाभावं नियामकमाशङ्कते नन्विति । उप समीपवर्त्तिनि आदधाति स्वीयं धर्म-

———

साधनेति । उपाधित्वे उपाधिपदशक्यत्वे।घटत्वादिसाध्येति। साध्यस्यान्वयव्यतिरेकयोरुन्नायकौयावन्वयव्यतिरेकौ तत्प्रतियोगित्वरूपमित्यर्थः । अन्यथा साध्यव्यापत्वादिमात्रस्य प्रयोजकत्वे।अतिप्रसङ्गात् । विषमव्यापकस्य पक्षेतरत्वादेरप्युपाधित्वापातात् । तथा च प्रागुक्तं साध्यसमव्याप्तहेत्वित्यादिलक्षणं सम्यगेवेत्याशयः । गुणवत्त्वाद्युपाधेः सत्त्वेप्यजायमानस्य द्रव्यत्वादिसाध्यस्य तत्प्रयोज्यत्वादभूधातोरुत्पत्तिपरत्वासम्भवादाह अभवतोऽसत इति । तेन विनोत्पाद्यमानस्यैव तदप्रयोज्यत्वे घटत्वादिकं विना सतोऽपि द्रव्यत्वादिसाध्यस्य घटत्वादिप्रयोज्यता स्यादत आह भवतः सत इति । एवं साध्यव्यापकतादिमात्रस्य प्रयोजकत्वं । पक्षेतरसाध्यवत्त्वेति । साध्यान्वयव्यतिरेकोन्नायकत्वे व्यतिरेकशालित्व-

च्यते यद्धर्मोऽन्यत्र प्रतिविम्बते, यथा जपाकुसुमं स्फटिकलौहित्य उपाधिः । तथा चोपाधिवृत्तिर्व्याप्यत्वं हेतुत्वाभिमते चकास्ति तेनासावुपाधिः । न च व्याप्यत्वमात्रेण दूषकत्वमिति साध्यव्यापकतापीष्यते । तथा च समव्याप्त एवोपाधिरिति चेत् । तत् किं विषमव्याप्तस्य दूषकताबीजाभावान्नोपाधिशब्दवाच्यत्वं तथात्वेऽप्युपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्वा । नाद्यः, तस्यापि

मित्युपाधिः । यद्धर्मबोधकशब्दसमभिव्याहारेण चोपाधिपदं प्रयुज्यते तद्धर्मसंक्रामकत्वं तद्बोधयति । यथा स्फटिकलौहित्ये

स्य तत्राप्यनपायादिति भावः।अनुपाधित्वे उपाधिपदाप्रतिपाद्यत्वे । योगाभावमिति।यौगिकार्थस्याभावमित्यर्थः । अन्यधर्मिकस्वधर्मप्रतिविम्बजनकत्वस्य यौगिकत्वं व्यक्तीकरोति उपेति। समीपवर्त्तिनि स्वभिन्ने आदधाति संक्रमयति आरोपप्रतीति यावत् । स्वीयमिति। आधानमात्रशक्तस्यापि धातोः स्वीयधर्माधानपरत्वमिति भावः । ननु विषमव्यापकस्यापि कथं चित् स्वनिष्ठधर्मान्तरसंक्रामकत्वेनैव योगार्थसम्भवात्कुतस्तद्वारणमत आह यद्धर्मेति। तद्धर्मसंक्रामकत्वं तद्धर्मभ्रमजनकत्वम्, तद्धर्मधीजनकत्वमात्रस्य तत्त्वे जपालौहित्ये जपोपाधिरित्यपि प्रयोगापत्तेरिति ध्येयम्।तत् उपाधित्वम्।यथेति। स्फटिके लौहित्ये जपाकुसुममुपाधिरित्यसमस्त एव पाठः ।तत्रहि सप्तम्यास्तादात्म्यमर्थस्तेन स्वान्यधर्मिकस्वधर्मसंक्रामकरूपान्योपाधिपदार्थस्यैकदेशे ऽन्यस्मिन् स्फटिकतादात्म्यस्य यद्धर्मे लौहित्यतादात्म्यस्य व्युत्पत्तिवैचित्र्येणान्वयात् स्फटिकात्मको यः स्वान्यस्तद्धर्मिकलौहित्यात्मकस्वधर्मजनकजपाकुसुममित्याकारको बोधः । स्फटिकलौहित्य इति समस्तपाठे तु स्फटिकपदं तद्वति तथा गृह्यमाण-

व्यभिचाराद्युन्नायकत्वात् । नापरः, न हि लोके सम-व्याप्त एवान्यत्र स्वधर्मप्रतिबिम्बजनक एवोपाधिपदप्रयोगः लाभांशुपाधिना कृतमित्यादौ लाभादावुपाधिपदप्रयोगात् । किञ्च न शास्त्रे लौकिकव्यवहारार्थमुपाधिव्युत्पादनं किन्त्वनुमानदूषणार्थं तच्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमात्रमिति शास्त्रे तत्रैवोपाधिपदप्रयोगः। अन्ये तु यदभावो व्यभिचारविरोधी स उपाधिः । न

जवाकुसुममुपाधिरित्यत्र लौहित्यसंक्रामकत्वम्, प्रयुज्यते च शास्त्रे व्याप्यत्वबोधकशब्दसमभिव्याहारेण तत्, यथात्र साधने असावुपाधिरित्यतो व्याप्तिसंक्रामकत्वलाभः । यदभाव इति । अस्ति तावदिह हेतावुपाधिर्नेह हेतावुपाधिरिति प्रतीतिर्व्यवहारश्च, ताव-

---

परं तथा च स्वान्यधर्मकस्य स्फटिकवृत्तितया गृह्यमाणलौहित्यात्मकधर्मस्य जनकजपाकुसुममित्येवं तत्रान्वयबोध इति ध्येयम् । लौहित्यसंक्रामकत्वमिति । तद्बोधयतीति पूर्वेणान्वयः ।तत् उपाधिपदम् । अत इति।साधनशब्दस्य व्याप्यधर्मितया इदमात्मकस्वाभिन्नधर्मिकव्याप्यत्वात्मकस्वधर्मसंक्रामकोऽयमित्यन्वयस्य उक्तवाक्यार्थत्वादिति भावः । ननु समव्याप्तस्य उपाधेरुपाधिताघटकसंयोगादिसम्बन्धेनाभावस्य साध्यव्यभिचारिविरोधित्वाभावाद्यथाश्रुतमूलमसङ्गतमत आह अस्ति तावदिति । इह हेतावुपाधिरिति प्रतीतेः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन हेतावुपाधिमत्त्वं विषय इति यदि ब्रूयात्तदा तादृशसम्बन्धेनाप्युपाध्यभावस्य व्यभिचाराविरोधित्वात् असङ्गतिस्तादृशाभाववति साध्यासमानाधिकरणे व्यभिचारादत आह नेहोपाधिरिति। हेतावित्यनुषज्यते ।तथा चोक्तप्रतीतेः सामाना-

लम्ब्य चेदं लक्षणवाक्यम्। तत्र यदि साधने उपाधिव्यभिचारा-व्यभिचारौ तदव्याप्यत्वव्याप्यत्वे वा यदि वा तेन सम्बन्धेन

धिकरण्यसम्बन्धेन उपाध्यभावविषयकत्वे सद्धेतावपि नोपाधि-रिति प्रतीतिर्न स्यात् साध्यसमव्याप्तपर्यवसन्नस्योपाधेस्तत्त्वेन स-म्बन्धेन तत्र सत्त्वादतो वस्त्वन्तरमेव तादृशप्रतीतिविषयो वाच्य इति तस्यैवाभावो यदभावपदेन बोधनीय इति भावः। साधनार्थस्य बोधने प्रतिभूतिमात्रं न नियामकं प्रतीतस्यापि घटादिभेदस्य घटश्चे-त्यादिवाक्येबोधनात् किन्तु तत्तदर्थे प्रामाणिकं प्रयुक्तत्वमेवे-त्यतः प्रयोगमप्याहव्यवहारश्चेति । तौ यथोक्तप्रतीति व्यवहारौ । आलम्ब्यादूषकत्वमन्तर्भाव्य । ननूक्तयोः प्रतीतिव्यवहारयोर्विषय एवेह बाधित इति आह तत्रेति। व्यभिचाराव्यभिचाराविति। तदा-लम्बनमिति परेणान्वयः । इहोपाधिर्नेहोपाधिरिति प्रतीत्योर्व्यवहार-योर्वा विषयाविति तदर्थः। उपाधिपदस्य निरूढलक्षणया उपाधिव्य-भिचारपरत्वमिति भावः । ननु व्यभिचाराव्यभिचारयो-रुक्तप्रतीतिविषयत्वे वह्नेः साध्यतायां गगनहेतौ एकसामग्र्युपा-धिरिति प्रतीतिर्न स्यात् प्रत्युत तत्र न कोऽप्युपाधिरित्यपि व्यवहा-रो न स्यात् तत्र साध्यसमव्याप्तपर्यवसन्नस्य ज्ञेयत्वाद्युपाधेर्व्यभि-चाराप्रसिद्धेः अतः कल्पान्तरमाह तदव्याप्यत्वव्याप्यत्वे वेति। स्व-व्यापकोपाधिकत्वकूटतदभावौ वेत्यर्थः । इहोपाधिरित्यादि प्रती-तावुपाधिव्यभिचाराव्याप्यत्वयोः प्रकारतया भानस्यानुभवबाधित-त्वादाह यदि वेति।तेनेत्यादि। स्वव्यभिचारव्यभिचारत्वेन स्वाव्या-प्यत्वेन वा सम्बन्धेन साधनवृत्तित्वतदभावावित्यर्थः। सर्वत्रैव वि-शेषणस्याभावो नञा बोध्य इति मतेनेदमन्यथा नेहोपाधिरित्यस्य ताद-शसम्बन्धावच्छिन्नोपाध्यभावः साधनवृत्तिरित्यप्यर्थो द्रष्टव्यः।इत्थं च वन्हिमान्धूमात् वाच्यं ज्ञेयत्वात् इत्यादौ सर्वत्र सद्धेतौ साध्यसम-व्याप्तरूपस्योपाधेर्व्यधिकरणेनैव व्यभिचारित्वादिसम्बन्धेनाभाव-मादाय निरुपाधित्वव्यवहार इति भावः।उभयथापीति।व्यभिचारादेः प्रकारतया संसर्गमर्यादया वा भानेऽपीत्यर्थः ।न क्षतिरिति।उपाधि-ताघटकसम्बन्धेन उपाध्यभावस्य साध्यव्यभिचारविरोधित्वेऽपि न

च विषमव्याप्तस्याभावो व्यभिचारं विरुणद्धि, तस्याभावेऽपि व्यभिचारात्, अस्ति ह्यनित्यत्वव्यापकं प्रमेयत्वं तद्व्याप्यञ्च गुणत्वम् । न चानित्यत्वगुणत्वयोर्व्याप्तिरस्ति, समव्याप्तिकस्य च व्यतिरेकस्तथा । न हि साध्यव्यापकव्याप्यीभूतस्य व्याप्यं यत्तत् साध्यं व्यभिचरति व्यभिचारे चान्ततः साध्यमेवोपाधिः । अभेदेऽपि

तद्वृत्त्यवृत्तौ एव तदालम्बनमुभयथापि नेह क्षतिः यदभावशब्देनापि तथैव वक्तुं शक्यत्वात् । तदभावस्य च व्यभिचारविरोधित्वं तत्सत्त्वेऽवश्यं व्यभिचारविरहस्तद्विरहिणि धर्मे चावश्यं व्यभिचारकत्वं तत्सत्त्वेऽवश्यं व्यभिचारविरहः व्यभिचारविरहिणि धर्मे चावश्यं तत्सत्त्वमिति वा, ईदृशश्च विरोधो न विषमव्यापकाभावस्य, तत्सत्त्वेऽपि व्यापक एव व्यभिचारसत्त्वात् । नापि

तत्रोपाधिलक्षणाव्याप्तिरित्यर्थः । तथैवेति । नेहोपाधिरित्यत्र उपाधिपदस्योपाधिव्यभिचारादिपरत्वे यदभावाः इत्यत्रापि यत्पदस्य लक्षणया यद्व्यभिचारादिबोधकत्वसम्भवादिहोपाधिरित्यादि प्रत्यक्षानुरोधेन व्यभिचारादिसम्बन्धस्यापि वृत्तिनियामकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको यस्याभाव इत्यन्वये बाधकाभावाच्चेति भावः।ननु साध्यव्यभिचारविरोधित्वं साध्यव्यभिचारप्रतिबन्धकत्वं तच्च न साध्यसमव्याप्तस्य उपाधेर्व्यभिचाराभावेऽस्तीत्यत आह तदभावस्य चेति । निरुक्तयदभावसत्त्वे धूमवान् वन्हेरित्यादौ विषमव्यापकस्यार्द्रेन्धनवत्त्वादेरभाव इति साध्य एव साध्यव्यभिचारविरहस्य सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिरतोवश्यमित्युक्तम् । तथा चार्द्रेन्धन एव व्यभिचारः । साध्यस्य विषयव्याप्ते महानसत्वादावतिव्याप्तेर्वा-

विषमव्याप्याभावस्य, साध्य एव तद्विरहेऽपि व्यभिचाराभावात् ।

रणार्थमाह तद्विरहिणीति।निरुक्तयदभावस्य विरहिणि निरुक्तयद्वृत्तीति फलितार्थः।विषमव्याप्तस्य महानसत्वादेः व्यभिचाराद्यभावविरहिण्यपि जलादावेव साध्यस्य व्यभिचारसत्त्वात् यथाश्रुतेन तद्वारणासम्भवादवश्यपदम् । समव्याप्तस्याप्युपाधेरव्याप्यत्वाभावविरहिण्यवृत्तिगगनादौ साध्यव्यभिचारासत्त्वादव्याप्यत्वगर्भलक्षणस्यासम्भवः स्यादतस्तद्वारणाय धर्मपदम् । [साध्यव्यभिचारान्वयव्यतिरेकनियताव्यतिरेकशालित्वलक्षणं साध्यव्यभिचारविरोधित्वमुक्त्वा साध्यव्यभिचाराभावनियतत्वलक्षणं तदाह तत्सत्त्व इत्यादिना।तत्रापि साध्यव्यभिचारविरहिणि गगनादावुपाध्यव्याप्यत्वाभावस्यासत्त्वादव्याप्यत्वगर्भलक्षणस्यासम्भवः स्यादतो धर्मपदम् ।] न च प्रमेयत्वादेः साध्यस्य व्यभिचाराप्रसिद्ध्या तद्गर्भस्योपाधेरप्यलीकतया तदभावरूपस्यानौपाधिकत्वस्य प्रमेयं वाच्यत्वादित्यादौ दुर्वाच्यत्वमिति वाच्यम्। व्यभिचारसम्बन्धावच्छिन्नयदभावः साध्यस्य व्यभिचारसम्बन्धाभावेन समनियतस्तत्रैव व्यभिचारगर्भनिरुक्तेस्तात्पर्य्यात् प्रमेयत्वादेरपि व्यधिकरणेनैव वस्त्वन्तरीयव्यभिचारसम्बन्धेनाभावस्य प्रसिद्धत्वात्। उपाध्यभावव्याप्तिवादिनां गुरूणां केवलान्वय्यनुमानस्यासत्त्वात् तत्रानौपाधिकत्वस्य दुर्वचत्वेऽपि न क्षतिरित्यपि केचित् । गुरुचरणास्तु निरुक्तदलद्वयोपलक्षितस्य साध्यसमव्याप्तस्यैव व्यभिचारादिसम्बन्धेनाभावोऽनौपाधिकत्वव्याप्तिर्लाघवात् न तु निरुक्तदलद्वयैघटितस्योपाधेरभावः स च केवलान्वयिन्यपि सम्भवत्येव, अत एव तत्रैव समव्याप्तिघटकस्य साध्यव्यापकत्वांशस्य वैयर्थ्यं मणिकृता दास्यते। ननु विरोधघटकदलद्वय इत्यग्रिमग्रन्थविरोधः, तस्यापि विरोधोपलक्षकदलद्वयार्थकत्वादिति प्राहुः । निरुक्तविरोधस्याद्यदलेन विषमव्यापकवारणमित्याह न विषमेति ।व्यापक एवेति।विषमव्यापक आर्द्रेन्धन एवेत्यर्थः । द्वितीयदलेन विषमव्याप्यस्य वारणमप्याह नापि विषमव्याप्याभावस्येति। ईदृशो विरोध इति पूर्वेणाऽन्वयः।तद्विरहे इति ।विषमव्याप्याभावस्य विरहे इत्यर्थः। पूर्वकल्पोक्तविधानु-

तादृशधर्मस्य चोक्तसम्बन्धेनोक्ततत्सम्बन्धस्य वा यत्र वृत्तिस्तत्राऽयमुपाधिः स एव च स्वोपाधिः। अत एव तदभावलक्षणमनौपाधिकत्वं व्याप्तिरिति गीयते । विरोधघटकदलद्वये च एकैकस्य व्याप्तिशरीरघटकता दूषकता वा न स्यादित्युभयोपादानमिति

———

सारेणेदं द्वितीयकल्पे तु व्यभिचाराभाववति साध्यादावेव तदभावस्यासत्त्वादिति द्रष्टव्यम् । ननु वन्हिमान् धूमादित्यादिसद्धेतौ निरुक्तरूपवतो वन्हिसामग्र्यादेरुपाधिताप्रसङ्गे कुतोऽनौपाधिकता तदिष्टापत्तौ च सद्धेतोर्निरुपाधित्वभङ्गप्रसङ्ग इत्यत आह तादृशधर्मस्येति। यदभावो व्यभिचारविरोधीतस्य चेत्यर्थः। उक्तसम्बन्धेन वृत्तिरित्यग्रेऽन्वयः। व्यभिचारादिसंम्बन्धस्य वृत्तिनियामकत्वे विप्रतिपन्नं प्रत्याह उक्तसम्बन्धस्य वेति। उक्तो व्यभिचारादिरूपो यस्तदीयसम्बन्धस्तस्य वेत्यर्थः। अत एवेति। उक्तरूपेणोपाधिनिर्वचनादेवेत्यर्थः। अन्यथा साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकस्योपाधित्वे सद्धेतुस्थले तादृशवस्तुनः सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातात् तदभावलक्षणमनौपाधिकत्वं दुर्वचमेव स्यादिति भावः । ननु विरोधघटकदलद्वयोरेकैकमेव लक्षणे प्रवेश्यतां दलान्तरव्यावृत्तस्य लक्ष्यत्वेऽपि क्षत्यभावादत आह विरोधेति। व्यभिचारविरहिधर्मेऽवश्यं यदभावसत्त्वं स एव उपाधिस्तदा धूमादिसाध्यस्य विषमव्यापकीभूतो द्रव्यत्वादिरुपाधिः स्यात्तथा च व्यभिचारादिसम्बन्धेन तदभावस्य वन्ह्याद्यसद्धेतुसाधारणत्वादुक्तोपाधेरनौपाधिकत्वव्याप्तौ प्रतियोगिविधया घटकत्वं न स्यादित्याह व्याप्तिशरीरघटकतेति । यदभावसत्त्वेऽवश्यं व्यभिचारविरहः स एव यद्युपाधिस्तदा वन्हिमान् धूमादित्यादौ साध्यस्य विषमव्याप्योऽपि महानसत्वादिरुपाधिः स्यात्तथा च साध्याव्यापकतया व्यभिचाराद्युन्नयनासामर्थ्यं तत्रानुमानप्रतिबन्धकत्वं न स्यादित्याह दूषकता वेति। ननु धूमवान् वन्हेरित्यादौ धूमगगनान्यतरत्वप्रकारेण गगनप्रत्युपाधिः स्याद्व्यभिचारादिसम्बन्धेन तादृश-

सर्वं सुस्थम् । यदि च समव्याप्ताकाशोभयमात्रवृत्तिधर्मेणाकाश-स्योपाधित्वं वारणीयं तदा यत्पदं वृत्तिमत्परं बोध्यम् । अत्र च व्यभिचारस्य घटकत्वेऽग्रे प्रमेयत्वपदं व्यतिरेकिधर्मोपलक्षकम् ।

रूपावच्छिन्नाभावस्यापि साध्यव्यभिचारविरोधित्वादत आह यदि चेति । तद्रूप्येणाकाशस्योपाधित्वेऽपि न क्षतिरित्याशयेन यदिकार उक्तः । यत्पदमिति । तथा च यद्रूपेण वृत्तिमतो यस्य निरुक्तसम्बन्धेनाभावः साध्यव्यभिचारस्य विरोधी स तद्रूप्येणोपाधिरिति भावः । यद्रूपावच्छिन्नाभावो व्यभिचारविरोधी वृत्तिमत्त्वे सति तद्रूपत्त्ववन्तु ज्यायः प्रतिव्यक्त्युपाधीनामनिवेशादिति ध्येयम् । वृत्तिमत्परमित्यस्योपाधिताघटकसम्बन्धेन सम्बन्धिपरमित्यर्थः । तेन गगनादेः कालिकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वेऽपि न क्षतिः, न वा शब्दादिसाध्यकद्रव्यत्वादिहेतौ तादात्म्येन गगनाद्युपाध्यावव्याप्तिः । ननु विषमव्यापकस्य प्रमेयत्वादेर्व्यभिचारस्यालीकतया तदभावोऽप्यलीक इति तत्तत्साध्यव्यभिचारविरोधित्वखण्डनस्य अस्ति हीत्यादिनाऽग्रे मूलकारोक्तस्यासङ्गतिरत आह अत्र चेति । घटकत्व इत्यस्य प्रकारविधयेत्यादिः, अतो व्यभिचारादिसम्बन्धेनोपाध्यभावस्य लक्षणघटकत्वे व्यधिकरणेनैव व्यभिचारित्वसम्बन्धेन प्रमेयत्वस्याप्यभावसम्भवान्नासङ्गतिः । व्यतिरेकिधर्मेति । मनोभिन्नत्वादिधर्मस्य प्रमाया एव प्रकृते प्रमेयत्वघटकत्त्वादिति भावः । इदं तु बोध्यम् । उक्तनिरुक्तौ साध्योपाध्योर्द्वयोरपि व्यभिचारित्वं न हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन निवेश्यं धूमवान् वन्हेरित्यादौ धूमवद्घटत्त्वान्यतरत्वस्य विषमव्यापकस्याप्युपाधितापत्तेर्निर्धूमसंयुक्तत्त्वाभावस्य तदभाववत्संयुक्तत्वाभावसमनियतत्वात् किन्तु स्वरूपसम्बन्धेनैव तद्ग्राह्यम् । तथा च घटत्त्ववृत्ति धर्मे एव व्यभिचारात्र तदुभयव्यभिचाराभावयोः समनियम इत्यदोषः । न चैवमनित्यत्त्वव्यापकं प्रमेयत्वं तद्व्याप्यं च गुणत्त्वमित्यग्रिममूलविरोधः, गुणत्वजातेः स्वरूपसम्बन्धेनावर्त्तमानत्वादिति वाच्यम् । तत्र गुणत्वपदस्य गुणीभूतत्त्व परतयेश्वरभिन्नत्वरूपस्य गुणीभूतत्त्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन वर्त्तमा-

व्याप्यव्यापकत्वात् साधनाव्यापकत्वादिति स्वीचक्रुः। तन्न। तत्रापि ह्यव्यभिचारे साध्यव्याप्यव्याप्यत्वं तन्त्र-मावश्यकत्वाल्लाघवाच्च न तु साध्यव्यापकव्याप्यत्वमपि,

---

अथैतादृशोपाध्यभावस्य व्याप्तिलक्षणत्वे यत्र व्यभिचारिणि नै-तत्सम्भवस्तत्रातिव्याप्तिः तस्यात्यन्तमसत्त्वेनाभावानिरूपणे तु त-त्रसत्सद्धेतावव्याप्तिरत आह व्यभिचारे चेति। यस्य यद्व्यभिचा-रस्य यदव्याप्यत्वस्य वा अभावः साध्यव्यापके व्यभिचारविरो-

---

नत्वात्। यत्तु उपाध्यभाववति येन येन सम्बन्धेनावृत्तित्वं साध्यभाववति अपि तेन तेनैव सम्बन्धेनावृत्तित्वस्य समनियमो व-क्तव्य इति नातिव्याप्तिरिति। तत्तुच्छम्। तथासति समनियमपर्य्य-न्तानुसरणवैयर्थ्यापत्तेः। महानसत्वाद्यभाववति पर्वतीयसंयोगेना-वर्त्तमानस्य धूमाद्यभाववति तादृशसंयोगेन वर्त्तमानत्वाप्रसिद्ध्यैव साध्यन्यूनवृत्तिमहानसत्वादावतिव्याप्तिविरहेण उपाधिव्यभिचारा-भावे साध्यव्यभिचाराभावव्यापकत्वान्तस्य निष्प्रयोजनत्वादिति ध्येयम्। यत्रेत्यादि। यत्र साध्ये निरुक्तस्योपाधेः सम्भवस्तत्र साध्य-व्यभिचारिणि हेतावतिव्याप्तिरिति व्युत्क्रमेणान्वयः। अयमेतद्वृ-त्तियावद्धर्मवान् प्रमेयत्वादित्यादौ साध्यभिन्नस्योपाधेः असत्त्वादिति भावः। ननूपाधेरसत्त्वे तदभावोऽप्यलीक एव अभावस्य सत्प्रतियो-गिकत्वनियमात्तत् कथमतिव्याप्तिरत आह तस्येति। उक्तस्थलीयो-पाधेरित्यर्थः। तत्रत्यसद्धेताविति। तादृशसाध्यकसद्धेतावित्यर्थः। अयमेतद्वृत्तियावद्धर्मवानेतत्त्वादित्यादिसद्धेतावुपाध्यप्रसिद्ध्या तद-भावलक्षणानौपाधिकत्वाव्याप्तिरिति भावः। प्रगल्भानां मतमाह यस्येत्यादिना। यस्येत्यस्यैव व्याख्यानं यद्व्यभिचारस्येति। केवला-न्वयिसाध्यकेऽप्यनौपाधिकत्वव्याप्तेः प्रतियोगिप्रसिद्ध्यर्थमाह य-दव्याप्यत्वस्य वेति। विषमव्याप्तस्य वारणार्थं साध्यव्या-

भत्रैव व्यभिचारस्य दर्शितत्वात् । न च साध्यव्याप्य-व्याप्यत्वमेवानौपाधिकत्वं साध्यव्याप्यमित्यत्रापि ह्यनौ-पाधिकत्वं तदेव वाच्यं तथा चानवस्थेति । अनौपाधि-कत्वे च व्याप्तिलक्षणे यावदितिपदं साध्यव्यापके विशे-

---

पक इति। साध्यव्यापकनिष्ठ इति तदर्थः। विषमव्यापकस्यार्द्रेन्धना-देर्वारणायं व्यभिचारविरोधीति। साध्यव्यभिचाराभावव्याप्य इ-त्यर्थः। सद्धेतौ साध्यसमव्याप्तस्य व्युदासार्थं साधनाव्यापक इति। अत्रोदक्षरत्वं सद्धेतावेतादृशोपाध्यप्रसिद्ध्या व्याप्तेस्तदभावात्मकत्वं च दुर्वचमित्यस्वरसो वदन्तीत्युक्त्या सूचितः।मिश्राणां मतमाह यद्व्य-भिचारित्वाभाव इति। सद्धेतौ साध्यसमव्याप्तस्य वारणाय साधन इति! सद्धेतौ साध्यव्यभिचाराभावस्य सत्त्वेन इष्टापत्त्या तदापाद-नस्यासम्भवात् सोपाधौ साध्यसमव्याप्तस्य महानसत्वादेर्वारणा-याह साध्यव्यापक इति। न च बाधभ्रमदशायां धूमादावपि वन्हि-सामग्र्यादेरव्यभिचारेण वन्ह्यादिव्यभिचाराभावस्यापत्तिस-म्भवादतिप्रसङ्गः। वस्तुगत्या साधननिष्ठस्य यद्व्यभिचारित्वस्य सामान्याभावः साध्यव्यभिचारित्वाभावव्याप्यः स साध्यव्यापक उपाधिरित्यत्र तात्पर्य्यादिति।अत्रापि पूर्वकल्पवदस्वरसः केचिदि-त्युक्त्या सूचितः। यदभाव इत्यादिमूलेन साध्याव्यभिचारित्वग्राहक-स्यानौपाधिकत्वस्य प्रतियोगी निरूप्यते अनुमानदूषणमुपाधिर्वा क-थ्यते तत्र नाद्य इत्याह मूले तवापीति। साध्यव्याप्यव्याप्यत्वं साध्य-व्याप्यस्याव्याप्यत्वसम्बन्धेनाभाववत्त्वं तन्त्रं गमकमावश्यकत्वात् साध्यसमव्याप्तव्याप्यत्वे साध्यव्याप्तत्वस्यापि प्रविष्टत्वात्। तथा चोक्तलक्षणे विषमव्याप्तस्य महानसत्वादेर्वारकविशेषणं व्यर्थमिति भावः। ननु साध्यव्याप्यव्याप्यतामात्रस्य तन्त्रत्वे साध्यव्यापकव्या-प्यतामात्रमपि कथं न तन्त्रमुच्यत इत्यत उक्तं न त्विति। दर्शितत्वात्। अस्ति ह्यनित्यमित्यादिग्रन्थेन दर्शितत्वादित्यर्थः। ननु नोपादेयमेव महानसत्वादेर्वारकविशेषणमित्यभिप्रेत्य शङ्कते न चेति। ननु यदि

षणं दत्तमेव, किञ्च यस्मिन् सत्यनुमितिर्न भवति त-देव तत्र दूषणं न तु यद्व्यतिरेके भवत्येवेत्येतद्गर्भम्, विरुद्धत्वादेरप्यदोषत्वापत्तेः । नापि पक्षधर्मावच्छिन्नसा-

———

धी स साधनाव्यापक उपाधिरित्यपि वदन्ति । यद्व्यभिचारित्वा-भावः साधने साध्यव्यभिचाराभावापादकः स साध्यव्यापक उपाधिरित्यपि केचित् । न तु यद्व्यतिरेक इति । यद्व्यतिरेकेऽनु-मितिप्रयोजकं रूपं व्याप्त्याद्यन्यतमं भवत्येव यथा असिद्धिव्यति-रेके सिद्धिरित्यर्थः । विरुद्धत्वादेरिति । विपक्षमात्रगामित्वसपक्ष-विपक्षगामित्वलक्षणविरोधव्यभिचारयोरन्यैकविरहेऽपि व्याप्तेर-नियमादित्यर्थः । यत्र पक्षे हेतुमति च साध्यं हेतुश्च पक्षावृत्तिस्त-

———

साध्यव्याप्यत्वमनवस्थादूषितं साध्यव्यापकव्याप्यत्वं च सोपाधि-साधारणं तत् किमनौपाधिकत्वं दुर्वचमत आह अनौपाधिकत्वे चे-ति।साध्यव्यापकत्वेति।साध्यस्य व्यापकत्वं यद्वृत्तीति व्युत्पत्त्या सा-ध्यव्यापक इत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः।दत्तमेवेति। साध्यव्यापकयाव-द्व्यापकं यस्य तत्त्वं वा तदिति व्याप्तिपूर्वपक्षग्रन्थ इति शेषः । द्वि-तीयेत्वाह किञ्चेति।सतीत्यस्य ज्ञात इत्यादिः । अनुमितिः पक्षे साध्य-स्य साध्यसमव्याप्तस्य चानुमितिः साध्यसमव्याप्तस्याव्याप्यत्वसम्ब-न्धेन व्यतिरेके सत्यनुमिति विरहाद्भवत्येवेत्यस्य कर्त्तृपदन्दीधिति-कारः पूरयति अनुमितिप्रयोजकेति । विरुद्धव्यतिरेकस्थलेऽप्य-नुमितिप्रयोजकस्य साध्यसामानाधिकरण्यस्यैव सद्भावादग्रिमग्र-न्थासङ्गतिरतस्तादृशरूपं विशिष्याह व्याप्त्याद्यन्यतममिति । आदि-पदेन पक्षधर्मत्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वादीनामुपसङ्ग्रहः । असि-द्धिरपक्षधर्मत्वं विपक्षमात्रगामित्वन्न । साध्यवदवृत्तित्वम्।विपक्षगा-मित्वं विरुद्धेतिप्रसक्तमतः सपक्षेति । प्राच्यैर्विरुद्धस्य व्यभिचारि-

न्नैकः पक्षाद्वृत्तिर्हेतुसमानाधिकरणः अपरश्च पक्षनिष्ठः साध्यवति हेत्वसमानाधिकरणः हेत्वसमानाधिकरण एव वा नपाधिस्तत्र सा-

---

त्वानुपगमादिति ध्येयम् । अनियमादिति।न्नर्न्हिमानित्यादौ व्यभिचारादिति भावः । प्रद्रामशत्वादेरिवोपाधित्वस्यापि पक्षसाध्यसाधनभेदेन विभिन्नत्वादेकविधपक्षसाधनादिस्थल एव साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोरुपाध्योरसाङ्कर्यमनुगतरूपेणाह यत्रेत्यादिना गगनं प्रत्यक्षं स्पर्शवत्त्वादित्यादौ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य रूपवत्त्वादेः पक्षधर्मबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाच्च तयोरसाङ्कर्यमत उक्तं पक्ष इति।घटः प्रत्यक्षो मनस्त्वादित्यादौ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकाप्रसिद्ध्या पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकीभूतरूपवत्त्वादौ तदसाङ्कर्य्यं दुर्वचमत उक्तं हेतुमतीति । घटः प्रत्यक्षो बहिर्द्रव्यत्वादित्यादौ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य रूपवत्त्वादेः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वान्न तयोरसाङ्कर्य्यं सम्भवत्यत उक्तं हेतुश्च पक्षावृत्तिरिति । एकः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः । उपाधिरित्यग्रेऽन्वयः । घटः प्रत्यक्षोनित्यद्रव्यत्वादित्यादौ पक्षधर्मद्रव्यत्वावच्छिन्नस्य साध्यव्यापकस्य गगनभिन्नत्वाद्युपाधेः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात्तयोरसाङ्कर्य्यमसम्भवीत्यत उक्तं पक्षावृत्तिरिति । साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं साधनसामानाधिकरण्यं विनाऽनुपपन्नमतस्तत्सत्त्वमाह हेतुसमानाधिकरण इति।अपरः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकः । पक्षधर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वं पक्षवृत्तित्वं विनानुपपन्नमतस्तत्सत्त्वमाह पक्षनिष्ठ इति।अत्रापि घटः प्रत्यक्षो नित्यद्रव्यत्वादित्यादौ गगनान्यत्वाद्युपाधेरुभयथा व्यापकत्वान्न तयोरसाङ्कर्य्यं सम्भवत्यत उक्तं साध्यवति हेत्वसमानाधिकरण इति । पक्षधर्मबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योद्भूतरूपवत्त्वाद्युपाधेः साधनसमानाधिकरणत्वेऽपि तत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकीभूतस्याऽमत्वोपाधेरसाङ्कर्यमावेदयितुं साध्यवतीत्युक्तम् । उक्तस्थले प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वमेव पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिमुपादाया साङ्कर्य्यसम्भवात् साध्यवतीत्यस्यानुपादानेऽपि न क्षतिरित्याशयेनाह हेत्वसमानाधिकरण एवेति।तत्रेति

ध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वम्, साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापनात् । शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राऽश्रावणत्वस्योपाधित्वापत्तेश्च । शब्दधर्मगुणत्वावच्छिन्नाभिधेयत्वं यत्र रूपादौ तत्राऽश्रावणत्वं व्यापकं पक्षे प्रमेयत्वस्य साधनस्याव्यापकं हि तत् ।

———

धनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोरसङ्करो बोध्यः । यथा घटः प्रत्यक्षो नित्यद्रव्यत्वाद्विभुत्वाद्वेत्यादौ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकमात्मत्वं पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वं प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं वा मिथोऽसङ्कीर्णमुपाधिः । अश्रावणत्वेति । घटो मेयो द्रव्यत्वादित्यादौ गन्धवत्त्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकपृथिवीत्वादावतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या । न वानेन रूपेण ज्ञातस्य दूषकत्वमित्याह आ-

———

तयोरित्यर्थः।त्रुटेर्नित्यत्वमते तत्रैव व्यभिचारात् नित्यद्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं नात्मत्वस्य सम्भवत्यतो हेत्वन्तरमाह विभुत्वाद्वेति। प्रथमहेतोरुद्भूतरूपवत्त्वं साध्यवत्येव हेत्वसमानाधिकरणमतस्तमुपाधिमाह प्रत्यक्षस्पर्शवत्त्वमिति।मिथोऽसङ्कीर्णमिति ।साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोर्मिथो भेदवदित्यर्थः।अत्राश्रावणत्वे ज्ञानातिव्याप्तेरेव मूलकृताभिधानात् स्वयं वस्त्वतिव्याप्तिस्थलमाह घट इति। यद्यपि श्रावणस्य श्रावणविशेषणवत्त्वस्यान्योन्याभाव एवाश्रावणत्वमित्यभिधाय मूलस्यैव वास्तवातिव्याप्तिपरत्वं सुवचम्, तथापि पक्षे साधनस्याव्यापकं तदित्यग्रिममूलविरोधात्तदनुक्तमिति ध्येयम्। आर्द्रेन्धनादेः पक्षवृत्तिपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नधूमादिसाध्यव्यापकत्वसम्भवादन्यथा व्याचष्टे न वेति । इत्थं च पक्षनियतेत्यादिमूलस्य पक्षादिपदव्यत्यासेन पक्षधर्मनियतत्वाभावादित्यर्थः । वस्तुतः पक्ष-

आर्द्रेन्धनवत्त्वादावुपाधौ पक्षनियततादृशधर्माभावाच्च । अथ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः । तेन ध्वंसस्य जन्यत्वेन ध्वंसप्रतियोगित्वे साध्ये साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वमुपाधिः श्यामत्वे शाकपाकजत्वमुपाधिरिति । तन्न । पक्षधर्मावच्छि-

---

द्रेन्धनेति । पक्षधर्मेति । विरुद्धस्थलीयोपाध्यव्याप्तिरपि द्रष्टव्या । साधनावच्छिन्नेति । स्वावच्छिन्नेत्यर्थात्साधनवतीति विशेषणाद्वा न व्यभिचारः । ननु शुद्धसाध्याव्यापकस्थल एवासिद्धिशङ्कानिरा-

---

धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं पक्षधर्मविशिष्टसाध्यत्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वं तच्च शुद्धसाध्यव्यापकस्यार्द्रेन्धनादेरसम्भावि व्यर्थविशेषणत्वेन पर्वतत्वादिविशिष्टधूमत्वेनार्द्रेन्धनादिव्याप्यत्वानवच्छेदादत आर्द्रेन्धनवत्त्वाद्युपाधिस्थले पक्षनियतः पक्षनिष्ठो यस्तादृशः साध्यगतव्याप्त्यवच्छेदको धर्मस्तदभावादित्यर्थकं यथाश्रुतमेव मूलं सम्यगिति प्रतीमः । परे तु ननु पक्षमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्याव्यापकत्वविवक्षयैव शब्दोऽभिधेय इत्यादावश्रावणत्वस्योपाधित्वं वारणीयं गुणत्वस्य शब्दमात्रावृत्तित्वेन तदवच्छिन्नव्यापकत्वस्य लक्षणाघटकत्वादित्याशङ्क्यार्द्रेन्धनेत्यादिमूलम्, तथा च ह्रदो धूमवान् वह्नेरित्यादावार्द्रेन्धनाद्युपाधावव्याप्तिस्तत्र पक्षनियतधर्मावच्छिन्नसाध्यस्याप्रसिद्धेरित्याहुः । विरुद्धेति । गोत्ववानश्वत्वादित्यादौ साधनावच्छिन्नसाध्याप्रसिद्ध्या तत्रत्यसास्नावत्त्वाद्युपाधावव्याप्तिरित्यर्थः । मित्रातनयत्वं श्यामत्वासाधकं मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकव्यभिचारित्वादित्यस्य काकत्वादौ व्यभिचारित्वादाह स्वाव-च्छिन्नेति । स्वस्याननुगतत्वादाह साधनवतीति । विशेषणेति । तथा च मित्रातनयत्ववति मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकव्यभि-

न्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापनात्, जलं प्रमेयं रसत्वत्त्वादित्यत्र रसत्वत्त्वांशच्छिन्नसाध्यव्यापकपृथिवीत्वस्योपाधित्वप्रसङ्गात्, सोपाधित्वादसाधकमित्यत्र साधनावच्छिन्नसा-

---

ध्यतावच्छेदकांशोऽपि निवेशनीयोऽखण्डाभावस्य घटकतया च न वैयर्थ्यम् । येन रूपेणोपाधिता विशेषणवति तद्रूपावच्छिन्नव्यभिचारस्यैव वा हेतुत्वं शुद्धसाध्यव्यापकस्थले तु साध्यव्यापकव्य-

---

चारित्व दित्यत्र हेतुः स च न काकत्वादावतो न व्यभिचारः । असिद्धिशङ्केति।व्यभिचारिहेतोः शुद्धसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वनियमेऽपि तादृशव्यापकव्यभिचारित्वस्य हेतावनिश्चयदशायां स्वरूपासिद्धिशङ्कावारणाय साधनपक्षधर्मादिरूपोऽवच्छेदकांशो निवेश्य इत्यर्थः । ननु तथाऽप्यसिद्ध्यादिवारकविशेषणस्य व्याप्तिग्रहानौपयिकत्वेन व्यर्थत्वमेवेत्यत आह अखण्डेति । श्यामत्वव्यापकत्वमपेक्ष्य मित्रातनयत्वाद्यवच्छिन्नश्यामत्वव्यापकत्वरूपस्याऽखण्डाभावस्यातिरिक्तत्वेन तद्घटकतया मित्रातनयत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्य न वैयर्थ्यमित्यर्थः । स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकान्तरघटितस्यैव हेतोर्व्यर्थविशेषणकत्वादिति भावः । ननु साधनाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वं न तादृशसाध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मसामान्यावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वं तादृशसाध्यव्यापकतावच्छेदकं यत्प्रमेयत्वादिकं सर्वत्रैव तदवच्छिन्नस्य सत्त्वेनाप्रसिद्ध्यादिप्रसङ्गात्, किन्तु येन रूपेण तादृशसाध्यव्यापकत्वं तद्रूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वमेव तथा, तथा च तत्र तादृशसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वांशप्रवेशो व्यर्थ इत्यत आह येन रूपेणेति । उपाधिताऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकता । विशेषणवतीति । यद्विशेषणावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वमुपाधिस्तद्विशेषणवतीत्यर्थः । काकत्वादौ व्यभिचारस्य वारणार्थमिदम्, तथा च मित्रातनयत्वं श्यामत्वा-

भिचारो व्यापकतावच्छेदकार्द्रेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नव्यभिचारो वा हेतुरुपन्यसनीयः । प्रायशस्तद्धर्मवति तद्धूमविशिष्टसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वस्य हेतुत्वेऽपि न वैयर्थ्यम्, अखण्डाभावस्यातिरिक्तत्वात् । वस्तुतस्तूपाधिना असाधकत्वासाधनेऽपि न क्षतिः, उद्भावितेयावद्दोषैरेव तत्साधनीयमिति नियमाभावात् तदुन्नीतव्यभिचारेण तत्साधनसम्भवात् । सन्दिग्धोपाधिसमशीलः सन्दिग्धो

साधकं मित्रातनयत्ववति शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वादित्यादिक्रमेणैवासाधकत्वमनुमेयमिति भावः । प्रागुक्तस्य शुद्धसाध्याव्यापकस्थले एवेत्येवकारस्य व्यवच्छेद्यं स्फुटीकरोति शुद्धसाध्येत्यादिना । तत्रासिद्धिशङ्कया विरहेण तद्द्वारकस्य साधनाद्यवच्छिन्नत्वांशस्य निष्फलत्वादिति भावः । अत्रापि शुद्धसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वं यदि तादृशसाध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मसामान्यावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वं तर्हि अप्रसिद्धिरतो येन रूपेण शुद्धसाध्यव्यापकत्वं तदवच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वमेव तथा वाच्यमित्याशयेन व्यापकतावच्छेदकत्वांशमुपलक्षणीकृत्याह साध्यव्यापकतावच्छेदकेत्यादि । धूमवान् वन्हेरित्यादौ शुद्धसाध्यव्यापकस्थले महानसायःपिण्डान्यतरत्ववति तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नधूमव्यापकव्यभिचारित्वादेर्हेतुतायामपि न वैयर्थ्यमित्याह प्रायश इति । तद्धूमवान् वन्हेरित्यादौ तद्धूमव्यापकताया एव धर्मान्तरावच्छिन्नतद्धूमव्यापकतास्वरूपत्वादखण्डाभावघटकतया तत्र वैयर्थ्यव्युदासस्यासम्भवात् प्रायश इत्युक्तम् । अखण्डेति महानसायःपिण्डान्यतरत्वावच्छिन्नधूमव्यापकतारूपस्याखण्डाभावस्य धूमसामान्यव्यापकतातोऽतिरिक्तत्वादित्यर्थः । हेत्वाभासेनैव परहेतोरसाधकत्वसाधनस्य जल्पाकसम्प्रदायसिद्धत्वादुपाधिना तत्साधनमेव नास्ति कुत्र वैयर्थ्यमित्यभिप्रायवानाह वस्तुत इति । असाधकत्वमनुमित्यौपयिकयत्किञ्चिद्रूपराहित्यं दोषो निग्रहस्थानं तेनोपाधेर्हेतुदोषत्वाभावेऽपि न क्षतिः तत् असाधकत्वम् केन तर्हि असाधकत्वं साधनीयमत आह तदुन्नीतेति । उपाध्युन्नीतेत्यर्थः । नन्वेवं सन्दिग्धव्यभिचार-

ध्यव्यापकव्यभिचारित्वे साधनावच्छिन्नेत्यस्य व्यर्थत्वप्रसङ्गाच्च । किञ्च पक्षद्वयेऽपि विशिष्टसाध्यव्यभिचारं विशिष्टसाध्यव्यतिरेकं वा प्रसाध्य पश्चात् केवलसाध्यव्यभिचारः केवलसाध्यव्यतिरेको वा साधनीयस्तथा चार्थान्तरम्, केवलसाध्ये हि विवादो न तु विशिष्टे। अथ प्रकृतसाध्यव्यभिचारसिद्ध्यर्थं विशिष्टसाध्यव्यभिचारः साध्य इति चेन्न । अप्राप्तकालत्वात् । प्रथमं साध्यव्यभिचार एवोद्भाव्यस्तत्रासिद्धावुपाधिरिति चेत् । तर्हि

———

व्यभिचार इत्यत आह किञ्चेति । केवलेति। तथा च केवलस्यैव साध्यस्य व्यभिचारो व्यतिरेको वा जिज्ञासितो विरोधित्वात् न तु विशिष्टस्य,अविरोधित्वादिति भावः।उद्भाव्यो विशेषणाव्यभि-

———

चारेऽसाधकत्वानुमानं न स्यात् साध्यव्यभिचारात्मकहेतोः पक्षधर्मत्वानिश्चयादत आह सन्दिग्धेति। भवतां सन्दिग्धोपाधिकत्वमिव ममापि सन्दिग्धव्यभिचारकत्वमेव तत्रासाधकत्वानुमापकं वाच्यं नाऽनुमेयं वा तत्रासाधकमिति भावः। मूले पक्षद्वयेपीति। व्यभिचारोन्नयनपक्षे सत्प्रतिपक्षोन्नयनपक्षे चेत्यर्थः । साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वगर्भलक्षणपक्षे पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वगर्भलक्षणपक्षे चेति वार्थः । अर्थान्तरत्वसम्पादनायोपात्तस्य केवलसाध्ये विवाद इत्यस्याऽऽशयं प्रकाशयति तथा चेति। विरोधित्वादिति। शुद्धसाध्यस्य व्याप्तिग्रहे विशिष्टबुद्धौ वा विरोधित्वादित्यर्थः। न तु विशिष्टस्येति। साध्यस्य व्यभिचारो व्यतिरेको वा जिज्ञासित इत्यनुषज्यते। अविरोधित्वादिति । प्रतिज्ञातस्य शुद्धसाध्यस्य सिद्ध्यर्थं हेतोरुपन्यासे सत्यत्र दोषं वदेति क्रमेण स्वोक्तहेतौ शुद्धसाध्यानु-

प्रकृतानुमाने नोपाधिर्दूषणं स्यात् । किञ्च साध्यव्य-भिचारहेतुत्वेन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचार एवोपन्यसनीयो नोपाधिः । स्यादेतत्, पर्यवसितसाध्य-

---

चारित्वे सति विशिष्टसाध्यव्यभिचारेण साधनीयः । तत्र विशि-ष्टसाध्यव्यभिचारेऽसिद्धावुद्भावितायां तदसिद्ध्यै उपाधिरुद्भाव्य इति । तर्हीति । प्रकृतानुमितिविरोधिशुद्धसाध्यव्यभिचारासाधक-त्वादिति भावः । अथ वक्ष्यमाणरीत्याऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकेना-प्युपाधिना आहत्यैव साध्यव्यभिचारः साधनीय इत्यत आह कि-ञ्चेति । पक्षधर्मावच्छिन्नेत्यादिकमुपाधिमात्रव्यभिचारोपलक्षकं न

मितिविरोधिदोषस्यैवाकाङ्क्षितत्वादिति भावः । तत्रासिद्धा-वित्यग्रिमग्रन्थस्य तच्छब्देन विशिष्टसाध्यव्यभिचारस्य परामर्शा-र्थमुद्भाव्यपदं व्याचष्टे विशेषणेत्यादि । विशिष्टसाध्यव्यभिचारमा-त्रस्य शुद्धसाध्यव्यभिचारव्याप्यत्वात् सत्यन्तम्, तच्चोपलक्षणम्, क्वचिद्विशेषणवतीत्यपि द्रष्टव्यं तेन न श्यामः प्रमेयत्वादित्यादौ प्र-मेयत्वस्य मित्रातनयत्वाव्यभिचारविरहेऽपि न क्षतिः। प्रमेयत्वं श्याम-त्वव्यभिचारि मित्रातनयत्ववति तद्विशिष्टश्यामत्वव्यभिचारित्वा-दित्येवमेव तत्र शुद्धसाध्यव्यभिचारस्योद्भाव्यत्वादिति ध्येयम् । काकत्वादौ व्यभिचारेण विशेषणाव्यभिचारित्वादिविशिष्टस्य विशिष्टसाध्यव्यभिचारस्य विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिना साध-यितुमशक्यत्वात्तत्रेत्यनेन केवलं विशिष्टसाध्यव्यभिचारमेव प-रामृशति तत्रेति । वास्तवासिद्धेरसत्त्वात् पूरयति उद्भा-वितायामिति । एतत्सिद्ध्यै विशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वसिद्ध्-यै । उपाध्युद्भावनस्यैवाप्राप्तकालत्वं प्रक्रान्तमतस्तस्यैवं तथात्वं निर-सितुं पूरयति उद्भाव्य इति । वक्ष्माणरीत्येति । हेतुः शुद्धसाध्य-

व्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः । पर्यवसितं साध्यं पक्षधर्मताबललभ्यं यथा शब्दोऽनित्यत्वातिरिक्त-शब्दधर्मातिरिक्तधर्मवान् मेयत्वादित्यत्र पर्यवसितं यत्सा-

---

प्राधान्येनोपाधिर्व्याप्त्यादिविरहेणाहेतुत्वात् । पर्य्यवसितेति । अत्र लक्ष्यतानियामकं दूषकतावीजं सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वम् । व्यभि-चारोन्नायकत्वस्य तत्त्वे साध्यवत्पक्षावृत्तौ व्यभिचारोन्नायकेऽ-व्याप्तेः वक्ष्यमाणकृतकत्वोपाधेरदूषकत्वापत्तेश्च । न हि तद्व्यभि-चारेण हेतौ शुद्धसाध्यव्यभिचारः शक्योन्नयनो वाधानवतारद-शायां तादृशव्यभिचाराप्रसिद्धेः । न च पर्य्यवसितसाध्यव्यभि-

---

व्यभिचारी विशेषणवति विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारि-त्वादित्येवं सिद्धान्तग्रन्थवक्ष्यमाणक्रमेणेत्यर्थः । आह प्रथमतः । तथा च शुद्धसाध्यानुमान एवोपाधिर्दूषणमिति भावः । उपाध्यन्तरस्यापि व्यभिचारस्यैव साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वान्न्यूनतां निरसितुमाह पक्षे-त्यादि । ननूपाधिव्यभिचारस्य उपन्यासे विशेषणविधयोपाधेरप्युप-न्यासान्नोपाधिरित्यसङ्गतमतो मध्ये पूरयन्नाह न प्राधान्येनोपाधिरि-ति । केवलोपाधेरनुपन्यस्यत्वे हेतुमाह व्याप्त्यादीति । आदिना पक्ष-धर्मत्वोपग्रहः । यद्यपि व्यभिचारसम्बन्धेनैवोपाधेः साध्यव्यभिचार-व्याप्यत्वं हेतुनिष्ठत्वं च सुघटं तथापि प्राचयैर्वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्याप्त्येरस्वीकारादिदमुक्तम् । साध्यवदिति । पर्वतो धूमवान् वन्हे-रित्यादौ महानसत्त्वाद्युपाधावित्यर्थः।तत्र पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यस्य पक्ष एव सत्त्वेन तदव्यापकत्वादिति भावः।ननु पक्षधर्मताबललभ्यत्वं यदि साध्यवत्त्वप्रमाविशेष्यत्त्वानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणावृ-त्तिधर्मावच्छिन्नत्वमुच्यते तदा नोक्तदोषस्तन्नायः पिण्डमहानसान्यत-रत्वादिनैव तादृशधर्मेणावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकताया महानस-

ध्यम् अनित्यत्वं तस्य व्यापकं कृतकत्वमुपाधिः । यदि च तथैव कृतकत्वमपि शब्दे साध्यते तदा अनित्यत्वमुपाधिः । तदुक्तं वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्यः पर्य्यवसितं नियमयन् दूषकताबीजसाम्रा-

---

चारः साध्यव्याप्यताबोधविरोधीति । न चैवमपि कथं तत्र सद्धेतावुपाधिसम्भवः, मीमांसकमतेन तदभिधानाद् शब्दयोर्भावप्रधानत्वाद्वा । पक्षतावच्छेदकादेरुपाधितावारणाय पक्षावृत्तित्वे सतीति विशेषणीयम् । यदि चेति । एतच्च स्वतन्त्रकृतकत्वसाधनदशायां

त्वादौ सत्त्वादत आह वक्ष्यमाणेति।बाधानवतारेति।तदवतारदशायां च तेनैवानुमितिप्रतिबन्धसम्भवादुपाधिवैफल्यमिति भावः । अप्रसिद्धेरिति। पक्षातिरिक्ते सर्वत्रैव प्रकृतसाध्यवत्त्वनिश्चयादिति भावः । ननु तत्र पर्यवसितसाध्यस्यानित्यत्वस्यैव व्यभिचारः कृतकत्वोपाधिनोन्नेय इति अत आह न चेति।तथा च तदुन्नयनेऽर्थान्तरापत्तिरिति भावः । अत्र पक्षीभूतशब्दे विशिष्य प्रकृतसाध्याभावानिर्णयेऽपि प्रमेयत्वमनित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तीत्येवं सामान्यतः प्रकृतसाध्यव्यभिचारनिर्णयस्याऽऽप्तवाक्यादिनोपपत्तितः सम्भवाद्व्यभिचारोन्नायकत्वस्य लक्ष्यताप्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिरित्यस्मद्गुरुचरणाः ।एवमपीति। सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्यैव लक्ष्यत्वेऽपीत्यर्थः । तत्र सद्धेतौ शब्दोऽनित्यत्वातिरिक्तेत्यादौ । मीमांसकेति । तन्मते शब्दस्य नित्यत्वेन पक्ष एव प्रमेयत्वस्य सत्त्वेन साध्यव्यभिचारित्वादिति भावः । ननु नैयायिकस्य रत्नकोषकृतः परमतेन स्वनिरुक्तेरुदाहरणं नोचितमत आह शब्दयोरिति । क्लिष्टत्वमविवक्षितम् । यदि चेत्यादि मूलस्थशब्दपदस्यापि शब्दत्वपरत्वादिति ध्येयम् । ननु महानसन्धूमवद्वह्नेरित्यादौ महानसत्वादा-

ऽथादिति । अनेन पक्षधर्मसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिः संगृह्यते तादृशसाध्यस्य पर्यवसितत्वादिति । तन्न । एवं हि द्व्यणुकस्य सावयवत्वे सिद्धे द्व्यणुकमनित्यद्रव्यासमवेतं जन्यमहत्त्वानधिकरणद्रव्यत्वादित्यत्र नित्यद्रव्यसमवेतत्वं पर्यवसितं साध्यं तस्य व्यापकं

बोध्यम् । अनित्यत्वसाधनोपयोगितया तु कृतकत्वसाधने द्वयोरपि सन्दिग्धत्वेनैकतरव्यतिरेकस्यान्यतरव्यतिरेकासाधकत्वात् । एवं हीत्यादि । असमवेतत्वेन द्रव्यासमवेतत्वेन वा अर्थान्तरवारणाय

घतिव्याप्तिस्तस्यापि पक्षधर्मतावललभ्यमहानसीयधूमस्य व्यापकत्वादत आह पक्षतावच्छेदकादीति। आदिना तत्रैव व्यञ्जनवत्त्वाद्युपग्रहः। पक्षावृत्तित्वं स्वानधिकरणपक्षकत्वं तेन घटत्वं रूपवत् सत्त्वादित्यादौ पक्षसमवेतत्वाप्रसिद्धावपि न समवायेन द्रव्यत्वाद्युपाधावव्याप्तिः । वस्तुतः साधनाव्यापकत्त्वमित्यत्र मूले साध्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या साधनपदं प्रकृतपक्षपरं तथा च तादात्म्येन तद्व्यापकत्वविरहादेव पक्षतावच्छेदकादौ नातिव्याप्तिः । अन्यथा यथाश्रुतस्य साधनाव्यापकत्त्वस्यापि लक्षणघटकत्वे जलं वह्निमद्धूमादित्यादौ वह्निसामग्र्याद्युपाधावव्याप्त्यापत्तेः इति ध्येयम् । स्वतन्त्रेति । पक्षस्य प्रमाणान्तरेणानित्यत्वाभावनिश्चयकालीनेत्यर्थः । अनित्यत्वेति । अनित्यत्वानुमितिविरोधिन्यां कृतकत्वस्याभावेनानित्यत्वस्यानुमितौ स्वरूपासिद्धिप्रदर्शकतया कृतकत्वसाधने हीत्यर्थः । द्वयोः । अनित्यत्वकृतकत्त्वयोः । असाधकत्त्वादिति । हेतोः पक्षधर्मत्वानिश्चयादिति भावः । अत्र विनाशित्वलक्षणानित्यत्वसाधनोपयोगितया कृतकत्वसाधने सदातनान्यत्वलक्षणमनित्यत्वमुपाधिः सम्भवत्येव पक्षे

सावयवत्व इति। साध्ये द्रव्यपदं नित्यद्रव्यवृत्तितायाः स्फुटत-रसिद्ध्यर्थम्। द्रव्यसमवेतेऽनित्यद्रव्यासमवेतत्वस्य नित्यद्रव्यस-मवेतत्वमादाय पर्य्यवसानात्। हेतौ च जन्यपदं परमाणुनित्यत्वा-सिद्धिदशायमाकाशादौ व्याप्तिग्रहाय। विशिष्टाभावस्यातिरिक्त-त्वान्न वैयर्थ्यम्। नित्यमहत्त्वव्यावृत्तानित्ययावन्महत्त्ववृत्तिजाति-परिचयाय तदिति तु न। तादृशजातौ मानाभावात् वैभवापेक्षि-

---

तद्व्यतिरेकस्य निश्चेतुं शक्यत्वादित्यस्मद्गुरुचरणाः। ननु समवेतत्वे सिद्धे द्रव्येत्युच्यतां तावतैवासमवेतत्वमादायार्थान्तरस्य वारणादत आह द्रव्येति। सावयवत्वञ्चेह न समवेतद्रव्यत्वं किन्तु द्रव्यसमवेतत्वं तथा सत्येव नित्यद्रव्यसमवेतत्वस्य पर्य्यवसितसाध्यत्वसम्भवादिति ध्येयम्। स्फुटतरेति। प्रकृतानुमानेनैव सिद्ध्यर्थमित्यर्थः। एकविशे-षस्य बाधानिश्चयदशायामिव तत्सामग्रीदशायामपि साध्यविधयेव पक्षतावच्छेदकविधयापि सामान्यप्रकारकानुमितिसामग्री जनयत्येव विशेषान्तरप्रकारिकामनुमितिं तथा चानित्यसमवेतत्वं न द्रव्यसमवे-तत्वस्य विशेषणं किन्त्वनित्यद्रव्यसमवेतत्वमेवेति तद्बाधसाम-ग्रीसम्पत्त्यर्थमेव साध्ये द्रव्यपदमन्यथा तदनुक्तौ द्रव्यसमवेतत्वे स-त्यनित्यसमवेतत्वहेतुनाऽनुमानान्तरेणैव नित्यद्रव्यसमवेतत्वसिद्धिः स्यादिति भावः। उक्तक्रमेण सामान्यधीसामग्र्या विशेषधीज-नकत्वे फलं प्रमाणयति द्रव्यसमवेत इत्यादिना। पर्य्यवसानादनुमाना-द्व्यणुकस्य सावयवत्वसिद्ध्यैव परमाणुः सिद्ध इति तन्नित्यत्वासि-द्ध्यनुसरणम्। ननु परमाणोर्नित्यत्वासिद्धिदशायामपि मनस्येव मह-त्त्वानधिकरणद्रव्यत्वस्य हेतोरनित्यद्रव्यासमवेतत्वव्याप्तिग्रहो भ-वितेत्यत आह विशिष्टेति। महत्त्वाधिकरणान्यत्वमपेक्ष्य जन्यमहत्त्वा-धिकरणान्यत्वस्यातिरिक्तत्वात् तद्गर्भहेतौ न जन्यपदस्य वैय-र्थ्यमित्यर्थः। मतान्तरं निरसितुमुपन्यस्यति नित्येत्यादिना। तत् जन्य-पदम्। ननु परममहत्त्वादपकृष्टे त्रुटिघटादीनां महत्त्वमिति व्यवहारब-लादेव तादृश्येकजातिः सेत्स्यतीत्यत आह वैभवेति। अननुगतेति। घटत्रुट्यादिप्रत्येकमहत्त्वनिष्ठतयाऽनुभवसिद्धैस्तत्तज्जातिभिरित्यर्थः।

कापकर्षव्यवहारस्याननुगतजातिभिरेव सम्भवात् तुल्यन्यायतया त्रसरेणुमहत्त्वापेक्षिकोत्कर्षेणैकजातसा सङ्करप्रसङ्गाच्च । निःस्पर्शेति । साध्योपाध्योर्व्याप्तिदार्ढ्यप्रदर्शनाय द्रव्यपदम् । गमकता तु तेन विनापि । पर्यवसितसाध्यसमव्याप्त एवोपाधिरिति मतेनेदमित्यपि कश्चित् । ननु भवतां शुद्धसाध्यव्यापकस्पर्शवदसमवेतत्वं

———

अर्थानुगतव्यवहारस्यानुगतधर्मनियम्यत्वान्नानाजातिभिस्तदसम्भव इत्यत आह तुल्येति। त्रुटिमहत्त्वादुत्कृष्टं गगनघटादेर्महत्त्वमित्यपि व्यवहारसत्त्वादिति भावः। सङ्करेति । परमहत्त्वापेक्षिकोत्कर्षस्य त्रुटिमहत्त्वापेक्षिकोत्कर्षस्य च गगनमहत्त्वे त्रुटिमहत्त्वे च परस्परपरीहारेण वर्त्तमानस्यैकत्र घटत्वादिमहत्त्वे सत्त्वादिति भावः । वैभवावृत्तिमहत्त्वनिष्ठजातिकूटपरिचयार्थं जन्यपदमित्युक्तौ तु न कश्चिद्दोष इति ध्येयम् । व्याप्तिदार्ढ्यायेति । व्याप्तिग्राहकतर्कप्रदर्शनायेत्यर्थः । परमाणोर्नित्यत्वासिद्धिदशायां निःस्पर्शद्रव्यसमवेतत्वमात्रस्य नित्यद्रव्यसमवेतत्वाभेदग्रहात्तस्यैव प्रकृतोपाधौ साध्यव्यापकताग्राहकत्वात् निःस्पर्शद्रव्यसमवेतत्वं यदि नित्यद्रव्यसमवेतत्वस्याव्यापकं न स्यात्तदा तदभिन्नं न स्यादित्येवं तर्कसम्भवात्।नहि निःस्पर्शसमवेतत्वमात्रं नित्यद्रव्यसमवेतत्त्वाभिन्नं गुणसमवेतत्वादौ व्यभिचारात् येन तन्मात्रस्य प्रकृतसाध्याभिन्नत्वग्रहस्तद्व्यापकताग्राहकस्तर्कः स्यादिति भावः । गमकता त्विति । स्वाभावेन साध्याभावोन्नयनौपयिकरूपवत्वात्तु द्रव्यपदं विनापीत्यर्थः।द्व्यणुकं नित्यद्रव्यासमवेतं निःस्पर्शसमवेतत्वाभावादित्येवं साध्याभावोन्नयनसम्भवादिति भावः। मिश्रस्य मतमाह पर्यवसितेत्यादि । इदमुपाधिस्थद्रव्यपदम्। अन्यथा निःस्पर्शसमवेतत्वस्य रूपत्वादौ नित्यद्रव्यसमवेतत्वव्यभिचारेण तत्समनियतत्वानुपपत्तेः इति भावः । दूषकतायामनुपयोगादुपाधेः साध्यव्यापकत्वं न लक्ष्यताप्रयोजकमित्यस्वरसः कश्चिदित्युक्त्वा सूचितः।भवतां शुद्धसाध्यव्यापकस्यैव उपाधित्वमङ्गीकुर्वताम्।शुद्धसाध्यस्य अनित्यद्रव्यासमवेतत्वस्य व्यापकमित्यर्थः। अनवस्थेति।द्व्यणुकावयवस्याप्यवयवकल्पने तदवयवस्याप्यवयवान्तरं स्यादित्यवय-

साधनाव्यापकञ्च । किञ्च पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यसिद्धौ निष्फलमुपाधिः तदसिद्धौ च कस्य व्यापकः, न हि सोपाधौ पक्षधर्मताबलात् साध्यं सिध्यति यस्य व्यापक उपाधिः स्यादिति ।

कथं नोपाधिः, अनवस्थाभिया कस्यचिन्निरवयवस्य स्पर्शवतः सिद्धौ तत्समवेतद्रव्ये साध्याव्यापकत्वादिति चेन्न, तुल्यं ममापीत्यत आह किञ्चेति । सोपाधौ । सोपाधितया निश्चिते । ननु लभ्यत्वं लाभयोग्यत्वं पक्षे यादृशं साध्यं सेद्धुमर्हति तद्व्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वं पक्षे साध्यसिद्धिविरोधिव्यापकताशालित्वमिति यावत्, स्वव्यतिरेकेण पक्षे साध्यसिद्धिविरोध्युन्नायक-

---

त्वपरम्परायामनवस्थापत्त्या निरवयवस्यापि कस्यचिदारम्भकत्वानुरोधेन स्पर्शवतः सिद्धौ तत्समवेत एव द्रव्यादौ शुद्धसाध्याव्यापकत्वात् स्पर्शवदसमवेतत्वं नोपाधिरिति प्रश्नवाक्येनान्वयः । तुल्यमिति । ममापि तादृश्येव निरवयवस्पर्शवति यत् समवेतं तत्रैव निःस्पर्शद्रव्यसमवेतत्वस्य नित्यद्रव्यसमवेतत्वाव्यापकत्वान्न पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वमित्यर्थः । सोपाधावप्युपाधेरज्ञानदशायां पक्षधर्मताबलात् साध्यं सिद्ध्यत्येवातो व्याचष्टे सोपाधाविति।सोपाधित्वसंशयस्य प्रतिपक्षाक्षमत्त्वान्निश्चयानुसरणम् । योग्यतां विवृणोति पक्षे यादृशमिति । अर्हत्त्वस्य दुर्वचत्त्वादाह पक्षे साध्यसिद्धीति । यादृशव्यापकत्वावच्छिन्नाभाववत्तया पक्षस्य निश्चयः पक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यवत्त्वबुद्धिप्रतिबन्धकः सा पक्षे साध्यसिद्धिविरोधिनी व्यापकता तद्वत्त्वमर्थः । ननु विशेषणवत्ति पक्षे विशिष्टसाध्यव्यापकत्वावच्छिन्नाभावस्य निश्चयो न शुद्धसाध्यवत्ताग्रहविरोधी विरोध्यविषयकत्वात् प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पने च मानाभा-

त्वमिति तु निर्गलितोऽर्थः। भवति च शब्दधर्मातिरिक्तधर्मरहिते शब्देऽनित्यत्वाभावसिद्धिर्यथोक्तसाध्यसिद्धिविरोधिनी तथा साधनादिमति साधनाद्यवच्छिन्नसाध्याभावसिद्धिरपि। वस्तुतस्तु पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वमेवोपाधित्वम्। सिध्यति च विशेषणवति विशिष्टसाध्यव्यापकव्यतिरेकेण शुद्धसाध्यव्यतिरेकः। तादृशश्च साधनव्यापकः संग्राह्यो व्यभिचारोन्नायक इव पक्षवृत्तिरितरेषाम्। अपरेषां सत्प्रतिपक्षोन्नयनक्षमस्य साधनव्यापकस्येवाऽस्माकमपि व्यभिचारोन्नायकस्य पक्षवृत्तेरसंग्रहो न दोषाय। परेषां साधनभेदादिवास्माकमपि पक्षभेदादुपाधिभेद इति चेत्, अत्र वक्ष्यते ग्रन्थकृतैव।

त्वादत आह स्वव्यतिरेकेणेति। यथोक्तेति। अनित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्मात्मकेत्यर्थः।विरोधिनीति।सामान्याभावस्य विशेषाभावकूटात्मकत्वादित्यभिमानः। सिद्धिरपीति।यथोक्तसाध्यसिद्धिविरोधिनीत्यनुषज्यते।विशेषणवति विशिष्टाभावस्य विशेष्याभावात्मकत्वादिति भावः। नन्विदमयुक्तं सामान्याभावविशिष्टाभावयोर्भिन्नत्वाद्यथोक्तसाध्याभावत्वावच्छिन्नवत्तानिश्चयत्वेनैव शुद्धसाध्यवत्ताबुद्धिप्रति विरोधित्वादरुचाव आह वस्तुतस्त्विति।ननु पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं न दूषणक्षमं तदवच्छिन्नाभावेन व्यभिचारितया शुद्धसाध्यव्यतिरेकस्य साधयितुमशक्यत्वादत आह सिध्यति चेति। ह्रदो वन्हिमान् धूमादित्यादिस्थले वह्निसामग्र्यादावतिव्याप्तिं लक्ष्यतया निरस्यति तादृशश्चेति। उक्तलक्षणाक्रान्तश्चेत्यर्थः। इतरेषां व्यभिचारोन्नायकत्वेन दूषकत्ववादिनाम्।पर्वतो धूमवान् वन्हेरित्यादावार्द्रेन्धनादावव्याप्तिमलक्ष्यतया निरस्यति अपरेषामिति। अस्माकं सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्ववादिनाम्।नन्वेवमेकस्मिन्नेव साधने पक्षभेदादुपाधिरनेकः स्यादत आह परेषामिति। उपाधिभेदः उपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तोपाधेर्भेदः। अत्र प्रकृतनिरुक्तौ ग्रन्थकृतैवेति। तस्मात्-

अत्रोच्यते । यद्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्य-
व्यभिचारित्वं स उपाधिः । लक्षणन्तु पर्य्यवसितसा-

लक्ष्यतावच्छेदकमाह यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादि।उन्नीयत इति शेषः। उन्नायकत्वं तद्योग्यता सा च व्याप्तिपक्षधर्म्मतेति।तथा च यद्व्यभिचारो यद्धर्म्मावच्छिन्नाभावाधिकरणीभूतयत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वे

रिति शेषः । क. चित् साधनाव्यापकोप्युपाधिर्यत्र पक्षावृत्तिर्हेतुरित्यग्रिममूलस्यात्रैव तात्पर्य्यादिति भावः ।

ननु यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादिमूलस्य लक्षणपरत्वे लक्षणन्त्वित्याद्यग्रिमग्रन्थविरोध इत्यत आह लक्ष्यतेति । साध्यव्यभिचारस्योपाधिव्यभिचारेण तज्ज्ञानेन वा जन्यत्वासम्भवात् तृतीयार्थासङ्गतेराह उन्नीयत इति ।तथा च साधने यद्व्यभिचारहेतुकानुमितिविषयः साध्यव्यभिचारः स तत्रोपाधिरित्यर्थः । इदं च जन्यत्वमात्रं ज्ञानजन्यत्वमात्रं वा प्रकृते तृतीयार्थ इति प्राचां मतानुसारेणेति । स्वमते तु पञ्चम्या इव ज्ञानज्ञाप्यत्वं प्रकृते तृतीयाया अर्थ इत्येव वक्तुमुचितमिति ध्येयम्।साध्याव्यापकस्यापि व्यभिचारेण व्याप्त्यादिभ्रमवशात् साध्यव्यभिचारस्योन्नयनात्तत्रातिव्याप्तेराह उन्नायकं चेति।योग्यतां निर्वक्ति सा चेति।तथा च यद्व्यभिचारः साध्यव्यभिचारव्याप्यः साधनवृत्तिश्च तत्त्वमर्थः । अथात्र किञ्चिद्विशिष्टस्य केवलस्य वा यद्व्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वमभिमतम् प्रथमे रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावादेरुपाधितापत्तिस्तद्व्यभिचारस्यापि जलसमवेतनित्यत्वादिविशिष्टस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वात्, द्वितीये तु शाकपाकजत्वाद्यव्याप्तिस्तद्व्यभिचारमात्रस्य साध्यव्यभिचाराव्याप्यत्वादत आह तथा चेति । तद्धर्मावच्छिन्नेति यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याप्युपलक्षकम् । यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वं यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वसामान्यम्।क चि-

साध्यव्यभिचारव्याप्यं साधनवृत्ति च तद्धर्म्मावच्छिन्नं तत्रोपाधिरित्यर्थः। तेनार्द्रेन्धनाभाववद्वृत्तित्वेन वन्हौ धूमव्यभिचारसाधनेऽप्यार्द्रेन्धनं द्रव्यत्वादिना न तत्रोपाधिः। तद्रूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य वन्ह्यव्याप्तित्वात्। शुद्धसाध्यव्यापके तदभाववन्मात्रवृत्तित्वं साध्यव्यभिचारव्याप्यम् अवच्छिन्नसाध्यव्यापके स्वावच्छेदकाधिकरणीभूततदभावाधिकरणवृत्तित्वमित्युभयत्रापि सङ्गतिः। द्रव्यत्वेन रूपवत्त्वेन साध्ये सत्ताद्रव्यत्वजलत्वमात्रविशेष्यिका या धीस्तद्विशेष्यत्वे जलसमवेतनित्यत्वे वा सति पृथिवीत्ववद्वृत्तित्वादिसादिना प्रकारेण व्यभिचारोन्नयनसमर्थोऽपि पृथिवीत्वाभावादिर्नोपाधिः। न हि पृथिवीत्वात्मकतदभावाधिकरणं तादृशं कि-

---

त्थैव पाठः।तद्धर्मावच्छिन्नमिति। तत्सम्बन्धेनेत्यपि बोध्यम्। तत्र साध्यसाधनयोः।यद्धर्मावच्छिन्नेत्यस्य फलमाह तेनेति।तत्र धूमसाध्यकवन्हौ तद्रूपेति।न च संयोगेन वन्हेः साधनत्वे द्रव्यत्वावच्छिन्नाभाववत्संयुक्तत्वस्याप्रसिद्धिरेव वक्तुमुचिता न तु वन्ह्यव्याप्तित्वमिति वाच्यम्।समवायेन वन्हेः साधनत्वाद्यभिप्रायेणैव तदभिधानात् वन्हिमदीयसंयोगेनार्द्रेन्धनस्योपाधित्वे संयोगेन वन्हेः साधनतायामपि क्षत्यभावाच्चासामान्यपदस्य व्यावृत्तिमाह द्रव्यत्वेनेति। सत्तेत्यादि। तत्र दृष्टान्तार्थं सत्तायाः पक्षधर्मत्वार्थं द्रव्यत्वस्य पृथिवीवृत्तित्वांशसार्थकत्वार्थं जलत्वस्य निवेशः। सत्त्वादित्रितयविशेष्यकधीविशेष्यत्वं पृथिवीत्वादेरपीत्यतो मात्रपदम्। सत्तादित्रितयभिन्नाविषयकत्वं बुद्धेरप्रसिद्धमतो विशेष्यकेति। सत्तादित्रितयविशेष्यकधीविषयत्वं प्रकारतया घटादेरपि इति तत्र व्यभिचारस्य वारणार्थं विशेष्यत्वइति।अत्र च सत्तादित्रितयभिन्नाविशेष्यकधीविशेष्यत्वे तात्पर्य्यं न तु मात्रार्थघटकस्य सत्तादित्रितयविशेष्यकत्वस्यापि निवेशो व्यर्थत्वादिति ध्येयम्। सत्तादित्रितयमात्रविशेष्यकधियः सन्दिग्धत्वादाह जलेति। असमवेतान्तेन घटत्वादेर्नित्यपदेन च जलघटसंयोगादेर्निरासः। पृथिवीत्वाभावादिरित्यादिना गन्धाभावा-

ञ्चिदस्ति यद्वृत्तित्वसामान्यं साध्यव्यभिचारव्याप्यम्, पृथिवी-त्वादावेव व्यभिचारात् । न च व्यभिचारोन्नायकतामात्रेण प्रकृतोपाधितानिर्वाहः अपि तु कथकानां तान्त्रिकाणाञ्च तथाविधव्यवहारविषयत्वेन, तदवच्छेदकञ्च यथोक्तं रूपं व्याप्यत्वासिद्ध्युन्नायकत्वादिकं सम्भवदपि न तथा, गौरवात् । अत एवेदं जलमाकाशादित्यत्र स्वाव्याप्यत्वेन जलत्वाव्याप्यत्वोन्नायकस्यापि द्रव्यत्वादेरसंग्रहो न दोषाय । अथैवं स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकत्वमेव तथास्तु लाघवात् तच्चोक्तोपाधावप्यस्तीति

———

द्युपग्रहः। [अनुपाधिबीजमाह न हीति।पृथिवीत्वात्मकेति । तद् पृथिवीत्वाभावादि।तथा च पृथिवीत्वाभिन्नो यः पृथिवीत्वाभावाभावस्तदधिकरणे तादृशयत्किञ्चिदस्तीत्यर्थः]। व्यापके साध्ये व्याप्त्यभावस्यैव विरहेऽनुपाधित्वस्य सिद्धान्तसिद्धत्वादिति ध्येयम् । ननु साध्यव्यभिचारोन्नायकत्त्वादुक्तस्थले पृथिवीत्वाभावादिर्भवत्येव उपाधिरत आह न चेति । प्रकृतेति । प्रकृतं जलकथोद्भाव्यं यदुपाधित्वं तस्य निर्वाह इत्यर्थः । तथाविधव्यवहारेति । शक्त्योपाधिव्यवहारेत्यर्थः । तदवच्छेदकं कथकादेरुपाधिव्यवहारविषयतावच्छेदकम्। यथोक्तम् । यद्धर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणीभूत इत्याद्युक्तम् । नन्विदं जलमाकाशादित्यादौ द्रव्यत्वादावपि कथकादेरुपाधिव्यवहाराद्यथोक्तरूपस्य च तत्रासत्त्वात् यदव्याप्यत्वेन साधनस्य साध्याव्याप्यत्वमुन्नेयं तत्त्वमेवोपाधिपदशक्यतावच्छेदकं युक्तमत आह व्याप्यत्वासिद्धीति । न तथा न शक्त्योपाधिव्यवहारविषयतावच्छेदकम्। गौरवादिति ।व्यभिचारमपेक्ष्य अव्यभिचरितसामानाधिकरण्याभावरूपायां व्याप्यत्वासिद्धेर्गुरुत्वादित्यर्थः। न दोषायेति। लक्षणयापि कथकादेस्तत्रोपाधिव्यवहारसम्भवादिति भावः । एवं गुरोः शक्यतानवच्छेदकत्वे । स्वव्यभिचारेणेति । साधन इत्यादिः।तथा च कश्चिदेव यद्व्यभिचारः साध्यव्यभिचारव्याप्यः सन् साधनवृत्तिस्तत्त्वमर्थः । लाघवादिति। यत्किञ्चित्पदसामान्यपदयोरप्रवेशो लाघवा-

चेत्, एवं तर्हि साध्याभावसाधनोभयाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वमेव तथास्त्वतिलाघवात् अस्तु च सहार्थतृतीयाश्रयणेनास्यापि स एव फलितोऽर्थः। तद्रूपमात्रज्ञाने तेषां नोपाधिव्यवहार इति चेत्, तुल्यं त्वदुक्तेऽपि। अत एव शुद्धसाध्याव्यापकस्थले साध्ये व्याप्यतावच्छेदकं नियमतस्तादृशं धर्म्ममनुसरन्ति ते, यद्वति साध्यव्यभिचारानियमो भवत्युपाधिव्यभिचारस्य। वस्तुतस्तु यदभावेन यद्वद्दन्यत्वेन वा साधनवति साध्याभाव उन्नीयते स उपा-

———

दित्यर्थः। उक्तोपाधौ पृथिवीत्वाभावाद्युपाधौ। द्रव्यत्त्वनिष्ठाया एव तद्व्यभिचारव्यक्तेः साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वादिति भावः। अतिलाघवादिति। साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वाद्यप्रवेशेनातिलाघवादित्यर्थः। तच्च न पृथिवीत्वाभावाद्युपाधेरिति भावः। ननु साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वाद्यघटितस्य लघोः सत्त्वे मूलकृता कथन्तन्नोक्तमत आह अस्तु चेति। सहार्थेति। तथा च साधनगतयद्व्यभिचारेण सहितोऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन समानाधिकरणः साध्यव्यभिचारस्तत्त्वमित्यर्थः। अस्यापि यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादिमूलस्यापि। स एव साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वाद्यघटित एव। तेन साध्याभावसाधनोभयाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वस्य सहार्थतृतीयालभ्यत्वासम्भवेपि नासङ्गतिरिति ध्येयम्। शङ्कते तद्रूपेति। सहार्थतृतीयादिलब्धरूपमात्रज्ञानेऽपीत्यर्थः। तेषां कथकादीनाम्। त्वदुक्तेपीति। यस्य कस्य चिद्व्यभिचारः साध्यव्यभिचारव्याप्यः सन् साधनवृत्तिस्तत्त्वज्ञानेपि कथकादीनामुपाधिव्यवहारविरहादित्यर्थः। रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावादेरनुपाधित्वे कथकानां स्वरसमप्याह अत एवेति। कथं चित् साध्यव्यभिचारोन्नायकमात्रस्यानुपाधित्वादेवेत्यर्थः। ते कथकादयः यद्वतीति। यद्वृत्त्युपाधिव्यभिचारसामान्यस्य साध्यव्यभिचारनियम इत्यर्थः। रूपनिष्ठं च यत् पृथिवीत्वाभावादिव्याप्यतावच्छेदकं जलवैशिष्ट्यादिकं तद्वति पृथवीत्वाभावादिव्यभिचार एव। प्रसिद्ध इति भावः। ननु घटैकत्वभिन्नं गुणत्वादित्यादौ घटैकत्वभेदस्योपाधितापत्तिः तद-

धिलंघत्वात्। अत एव जलत्वतेजस्त्वयोर्न तदुभयत्वेन क्वचिदप्यु-

भावाधिकरणसमवेतत्वसामान्यस्यैव साध्यव्याप्यत्वादेवं गुणवान् विशिष्टसत्त्वात् इत्यादिसद्धेतौ सत्त्वादिरप्युपाधिः स्यान्न गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्ताया अपि गुणत्वाभाववद्वृत्तित्वेन तद्व्यभिचारित्वादत आह वस्तुतस्त्विति। यदभावेनेति। अत्राप्युन्नयनं तद्योग्यता तेन यदभावः साध्याभावव्याप्यः सन् साधनवद्वृत्तिस्तत्त्वमित्येव फलितम् । न च वन्हिमान्धूमादित्यादौ महानसत्त्वाद्यतिव्याप्तिस्तदभावस्यापि जलत्वविशिष्टत्वादिना साध्याभावव्याप्यस्य साधनवत्पर्वतादिनिष्ठत्वात् यदभावत्वमात्रेण साध्याभावव्याप्यत्वोक्तौ च निर्वन्हित्ववान् द्रव्यत्वादित्यादौ निर्धूमत्वाद्युपाधावव्याप्तिर्धूमत्वापेक्षया गुरुत्वेन निर्धूमत्वाभावत्वस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वादेवं द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ संयोगाद्युपाधावव्याप्तिस्तदभावत्वेन द्रव्यत्वाद्यभावव्याप्यत्वविरहादिति वाच्यम् । प्रकृतसाधनवान् यद्धर्मावच्छिन्नाभावनिष्ठायाः साध्याभावव्याप्यतायाः अवच्छेदकधर्मावच्छिन्नवांस्तद्धर्मवांस्तत्रोपाधिरित्यत्र तात्पर्यात् । संयोगाद्यभावे च द्रव्यत्वाद्यभावव्याप्यतावच्छेदकं यद्गुणत्वादिवैशिष्ट्यं तदवच्छिन्नसत्तायाः साधनवति गुणादौ सत्त्वादेवं द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ संयोगाद्युपाधेः संग्रहात्।साध्याभावश्च प्रतियोगिव्यधिकरणो ग्राह्यः साध्येनाभाव इति व्युत्पत्त्या साध्यवत्त्वावच्छिन्नभेद एव वा निवेश्यःसाध्याभावो वा साध्यविरोध्यभावः, तेन संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ न विभागादावतिव्याप्तिः। ननु सत्तावान् मेयत्वादित्यादौ जलत्वतेजस्त्वयोरुभयत्वेनोपाधितापत्तिः तादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावनिष्ठायाः सत्ताभावव्याप्यतायाः यदवच्छेदकं जातिवृत्तित्वादिवैशिष्ट्यं साधनवतः सामान्यादेस्तदवच्छिन्नवत्त्वादत आह यद्धर्मान्यत्वेन वेति।अत्रापि साधनवान् यद्धर्मावच्छिन्नवदन्यत्वनिष्ठायाः साध्याभावव्याप्यतायाः अवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नवांस्तद्धर्मवत्त्वमर्थः तेन वन्हिमान्धूमादित्यादौ महानसत्ववदन्यत्वादेरपि जलत्वादिविशिष्टत्वेन साध्याभावव्याप्यत्वेऽपि न महानसत्वादावतिव्याप्तिः यद्धर्मवदन्यत्वेन साध्याभावव्याप्यत्वमित्युक्तौ निर्वन्हिद्रव्यत्वादित्यादौ धूमवदन्यत्वाद्युपाधावव्याप्ति-

पाधित्वम् । यद्व्यभिचारित्वेनेत्यस्यापि स एवार्थः । तथा हि, यं-द्व्यभिचारित्वेन हेतुमद्वृत्तित्वविधया साधनस्य पक्षतावच्छेदकीभूतस्य साध्याभावरूपसाध्यवत्पक्षवृत्तित्वं सिद्ध्यतीति । अत्र च साध्य-समानाधिकरणत्वेनावच्छिन्नो धर्मी साध्यासमानाधिकरणाद्विन्धना-

---

प्रसङ्गात् धूमत्वाद्यपेक्षया गुरुत्वेन धूमवह्निभेदत्वादेः व्याप्यतान-वच्छेदकत्वादिति ध्येयम् । लाघवादिति । साध्योपाध्योरभावयोर-धिकरणत्वाप्रवेशो लाघवादित्यर्थः । अत एवेति । यद्वदन्यत्वेन इत्या-देरुक्तत्वादेवेत्यर्थः।न च धूमवान् महानसत्वादित्यादौ जलत्वविशि-ष्टजातित्वादिप्रकारेण द्रव्यत्वादेरुपाधित्ववारणाय उपाधितावच्छे-दकधर्मस्य साध्याधिकरणवृत्तित्वाधिकरणताकत्वपर्य्यवसितेन सा-ध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वेनाग्रे विशेषणीयत्वात्, अत एव जलत्वतेज-स्त्वोभयत्वप्रकारेण तदुभयोर्न उपाधित्वमिति वाच्यम्।वक्ष्यमाणस्य साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वस्य साध्याधिकरणयत्किञ्चिन्निष्ठ-भेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्व एव तात्पर्यात्तस्य च धूमादेः साध्यतास्थले जलत्वविशिष्टजातित्वादावसत्त्वाज्जलत्वतेजस्त्वोभय-त्वादावनपायाच्चेति भावः।किं चित्तु वक्ष्यमाणस्य साध्यसमानाधिकरण-वृत्तित्वस्य साध्यवन्निष्ठत्वावच्छिन्नवत्ताकत्वपर्य्यवसानेपि न क्षतिः। साध्यसाधनभेदेनेवोपाधिताघटकसम्बन्धभेदेनाप्युपाधिलक्षणस्य वि-भिन्नत्वाज्जात्यादिसाध्यकप्रमेयत्वादिहेतुकस्थले समवायसम्बन्धे-न उपाधिलक्षणस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नवदन्यत्वेन साधनव-ति साध्याभाव उन्नीयते इत्येतावन्मात्रस्यैव सम्यक्त्वेन तत्रोक्तवि-शेषणस्याप्रवेशेन लाघवात् समवेतमात्रस्यैव तत्रोपाधित्वेन तद्विशे-षणधारणीयस्यासत्त्वात्।अत एव क्व चिदपीत्यभिधाय यत्र न तादृश-विशेषणं तादृशस्थलविशेषो ग्रन्थकृतैवानिराकृत्यैव वाविष्कृत इति प्राहुः।तथाहीत्यादि । साधनवान् साध्याभाववान् उपाध्यभावादित्यत्र हेतुभूतो यउपाध्यभावस्तद्वत्पक्षवृत्तित्वविधयोपाधिव्यभिचारित्वेन सार्धं पक्षतावच्छेदकीभूतस्य साधनस्य साध्याभावरूपं यत्साध्यं तद्वत्पक्षवृत्तित्वं साध्यव्यभिचाररूपं सिद्ध्यतीत्यर्थः । लिङ्गोपहित-

दिव्यक्तेरार्द्रेन्धनत्वादिनोपाधित्वे पुनरवच्छेदकधर्म्म एव साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वेन विशेषणीयः । तेन, जलह्रदत्वाभावाधिकरणायोगोलकवृत्तित्वस्य धूमव्यभिचारव्याप्यस्य वह्निवृत्तित्वेऽपि जलह्रदत्वादौ नातिप्रसङ्गः; न वा द्रव्यत्वेन तेजस्त्वसाधने शीतस्पर्शजलत्वाद्यात्मकस्वाभावेन तद्वद्वृत्तित्वेन वा द्रव्ये द्रव्यत्वे वा साध्याभावस्य व्यभिचारस्य वा साधके स्पर्शाभावजात्यभावादौ। द्रव्यत्वादिना तु कम्बुग्रीवादिमत्त्वादौ साध्ये स्वव्यभिचारेण

———

भानमतेनेदम् । अत्र चेतिपतेषु लक्षणेष्वित्यर्थः । अवच्छिन्नो धर्मीति । यद्धर्मवत्त्वमुपाधिलक्षणं तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणत्वेन विशेषणीय इत्यर्थः। साध्यासमानाधिकरणस्येति। धूमवान् वन्हेरित्यादौ धूमाद्यसमानाधिकरणस्येत्यर्थः । अवच्छेदकधर्म एवेति । यद्धर्मवत्त्वमुपाधित्वं तद्धर्म एवेत्यर्थः । साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वं साध्याधिकरणयत्किञ्चिन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वं तेन जलत्वविशिष्टसत्तात्वस्य धूमादिसमानाधिकरणवृत्तित्वेऽपि धूमादेः साध्यतास्थले न ताद्रूप्येण सत्तादेरुपाधित्वम् । वन्हिव्यभिचारित्वेऽपीति प्रथमव्याख्यानुसारेण । द्वितीयव्याख्यायां मेघायोगोलकवृत्तित्वविशिष्टत्वेन धूमाभावव्याप्यस्य जलह्रदत्वाद्यभावस्य वन्हिमदयोगोलकवृत्तित्वेऽपीति द्रष्टव्यम् । शुद्धेन विशिष्टेन वा यदभावत्वं तदभावमात्रवृत्तित्वेन साध्यव्यभिचारव्याप्यधर्मेण वा साध्याभावव्याप्यत्वं स उपाधिरित्यभिधानेऽप्यतिव्याप्तिमाह न वेति । स्वाभावेनेति । द्रव्ये साध्याभावस्य साधक इति योजना। तद्वद्वृत्तित्वेन वेति । शीतस्पर्शाद्यात्मकस्वाभाववद्वृत्तित्वेन वेत्यर्थः ! द्रव्यत्वे साध्यव्यभिचारस्य साधक इति योजना । स्पर्शाभावस्य वन्ह्यादितेजसि उत्पत्तिकालावच्छेदेन साध्यसमानाधिकरणतया उपाधित्वादाह जात्यभावादाविति। नातिप्रसङ्ग इति पूर्वेणान्वयः । कम्बुग्रीवादिमान् द्रव्यत्वादित्यादौ घटत्वादिकमेवोपाधिर्न तु तद्गर्भं घटत्वादिव्यभिचारित्वं तद्व्यभिचारेण साध्यव्यभिचाराद्यनुमाने व्यर्थविशेषणत्वादिति

व्यपकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम्। यद्धर्मावच्छेदेन साध्यं प्रसिद्धं तदवच्छिन्नं पर्य्यवसितं साध्यम्। स च धर्मः क्वचित् साधनमेव क्वचिद्द्रव्यत्वादि क्वचिन्महानसत्वादि। तथा हि, समव्याप्तस्य विषमव्याप्तस्य

———

साभावेन वा हेतौ तद्वति वा व्यभिचारस्य साध्याभावस्य वा साधकं घटत्वादिव्यभिचारित्वमुपाधिरेव। घटत्वादेस्तदभावस्य वा गमकत्वेऽपि धूमप्रागभाववदवैयर्थ्यम्। न चाभावस्यानुपाधितापत्तिः प्रतियोगिनस्तद्वद्वृत्तित्वस्यैव वा हेतुत्वादिति वाच्यम्। तस्याप्रवेशेऽपि वस्तुतो यस्तदभावस्तस्य तद्वद्वृत्तित्वस्य च हेतुत्वानपायात्। तदभावाभाववद्वृत्तित्वेनोपस्थितावपि तद्वद्वृत्तित्वेनानुपस्थितेर्व्यभिचारसाधने न वैयर्थ्यमित्यपि वदन्ति। लक्षणमाह पर्य्यवसितेत्यादि। पर्य्यवसितपदार्थमाह यद्धर्मेति। यद्ध-

———

केश्चिदुक्तं तन्निरस्यति। द्रव्यत्वेनेति। घटत्वादेरिति। साध्यव्यभिचारित्वे साध्ये घटत्वादेः साध्याभावे च साध्ये घटत्वाद्यभावस्य गमकत्वसम्भवेऽपीत्यर्थः। न चेति। वाच्यमित्यग्रेऽन्वयः। प्रतियोगिन इति। साध्याभावे साध्य इत्यादिः। साध्यव्यभिचारस्य साध्यतीयान्त्वाह तद्वद्वृत्तित्वस्यैव वेति। प्रतियोगिमद्वृत्तित्वस्यैव वेत्यर्थः। अयोगोलकत्वाभावाभावत्वं नादृशाभाववद्वृत्तित्वापेक्षया लाघवेनायोगोलकत्ववत्वायोगोलकवृत्तित्वत्वादिनैव धूमाभाववद्धूमव्यभिचारादिव्याप्यतावच्छेदादिति भावः। तस्य अयोगोलकत्वाभावाद्युपाधेः। तदभावस्तदीयोऽभावोऽयोगोलकत्वादिरूपः। उक्ताशङ्कायां केषांचित् समाधानमुपन्यस्यति तदभाव इति। अयोगोलकत्वाद्यभावाभाववद्वृत्तित्वत्वेनोपस्थितावपीत्यर्थः। तदभावाभावत्वेनोपस्थितौ तत्वे-

र्म्मवत्त्वमित्यर्थः । नन्वेवं सद्धेतौ सपक्षैकदेशवृत्तिधर्मेऽतिप्रसङ्गः । अथ यद्धर्म्मावच्छेदेन साधनवति साध्यं प्रसिद्धं, तद्धर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वमिति, यावत् विरुद्धमात्रे चोपाधिविरहेऽपि न क्षतिः । लक्ष्यतावच्छेदके च साध्य-

---

नोपस्थितिरावश्यकीति स्वाभावेन साध्याभावसाधने वैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वादाह व्यभिचारसाधन इति । महाकालान्यो घटादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन हेतौ तत्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वमात्रस्यैव साध्यव्यभिचारव्याप्यतया तत्रोपाधेस्तदभावस्य वा प्रवेशाविरहादुक्तं समाधानं न सम्यगित्यस्वरसो वदन्तीत्युक्त्या सूचितः । मूलस्थलक्षणपदस्य दूषणौपयिकधर्मपरतया मिश्रैर्व्याख्यानमफलमित्यावेदयितुमाह लक्षणमाहेति । यद्धर्मावच्छेदेन साध्यं प्रसिद्धं तदवच्छिन्नस्य पर्य्यवसितसाध्यपदार्थत्वे मित्रातनयत्वाद्यवच्छिन्नमात्रं प्रति शाकपाकजत्वादेरव्यापकत्वादव्याप्तिरत आह पर्य्यवसितपदार्थमिति । तथा च मित्रातनयत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यव्यापकत्वेऽपि तदवच्छिन्नश्यामत्वादिकं प्रति व्यापकत्वान्न तत्राव्याप्तिरिति भावः । स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ साध्यस्य साधनाद्यवच्छेद्यत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः प्रमाणाभावात् नाप्यन्यूनवृत्तित्वादि बाध इतो व्याचष्टे यद्धर्मवतीति । एवं यद्धर्मविशिष्टतामात्रस्य प्रवेशे । स रक्षेति । वन्हिमान् धूमादित्यादौ व्यञ्जनवत्त्वाद्युपाधावतिव्याप्तिरित्यर्थः, तस्यापि महानसत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिति भावः । प्रगल्भमतमाशङ्कते अथेति । यद्धर्मावच्छेदेनेति । अत्रावच्छेदकत्वमन्यूनवृत्तित्वं तथा च साधनविशिष्टसाध्यव्यापको यो धर्मस्तदवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमर्थः । मित्रातनयत्वादेः शुद्धसाध्यव्यापकत्वात् साधनस्य प्रवेशः । सद्धेतुस्थले तु महानसत्वादिकं न धूमादिविशिष्टवन्ह्यादिव्यापकमतो न तत्र व्यञ्जनवत्त्वादावतिप्रसङ्ग इति भावः । साधनविशिष्टसाध्यव्यापकीभूतधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वापेक्षया लाघवादाह साध्यसाधनसम्बन्धेति । सम्बन्धः सामानाधिकरण्यं तस्य च व्याप्यत्वं निरूपकतासंसर्गेण

समानाधिकरणत्वेन साधनं तादृशवृत्तित्वेन वा साधनतावच्छेदकं विशेषणीयम् साधनव्यापकीभूतधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वा विवक्षितम् । विरुद्धेऽपि साधनव्यापकेनान्ततोऽन्यतरत्वादिनावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वमस्त्येवोपाधीनाम् । प्रमेयत्वादिना च वाय्वादौ प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वादिकं नोपाधिः, लक्ष्यतावच्छेदकवाक्यस्य प्रयोजकत्ववाचितृतीयाबलाद्यद्व्यभिचारस्थले साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वनियम इत्यर्थे पर्य्यवसानात् । मैवम् । जनकत्वेन वन्हौ कार्य्यानुकूलेसाद्यात्मकशक्तिसाधने व-

——————

बोध्यम् । साध्यसाधनयोः सम्बन्धाप्रसिद्ध्या विरुद्धस्थलीयोपाधावव्याप्तिमलक्ष्यतया निराकुरुते विरुद्धेति । न क्षतिः नाव्याप्तिः । गोत्ववानश्वत्वादित्यादौ सास्नावत्त्वादौ प्रागुक्तलक्ष्यतावच्छेदकधर्मस्यातिव्याप्तिरत आह लक्ष्यतेति । साध्यसमानाधिकरणत्वेनेति । नन्वेवं घटत्ववान् रूपादित्यादौ पृथिवीत्वाद्युपाधौ निरुक्तलक्षतावच्छेदकस्याव्याप्तिर्घटत्वाधिकरणवृत्तिरूपादौ पृथिवीत्वाद्युपाधिव्यभिचारविरहादत आह तादृशेति । साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वेनेत्यर्थः । न चैवमपि घटत्ववान् जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वादावतिप्रसङ्गः स्वावच्छिन्नवद्वृत्तिसाध्यवत्ताकत्वेन साधनतावच्छेदकस्य विशेषणीयत्वादिति भावः । विरुद्धस्थलीयोपाधेर्लक्ष्यत्वमादृत्याप्याह साधनव्यापकीभूतेति । यद्धर्मावच्छेदेन साध्यं प्रसिद्धमित्यत्र व्युत्पत्त्या मूले केवलसाध्यपदेन साधनस्य लाभादिति भावः । गोत्ववानश्वत्वादित्यादौ तत्सास्नाव्यक्तेरुपाधित्वमुपपादयितुमाह अन्तत इति । अन्यतरत्वादिनेति । अश्वतद्गवान्यतरत्वादिनेत्यर्थः । नन्वेवं वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ उद्भूतरूपादावव्याप्तिः आत्मादौ तस्य निरुक्तसाध्यव्यापकत्वादत आह प्रमेयत्वादिनेति । ननूक्ते हेतावुद्भूतरूपस्यालक्ष्यत्वे तत्र प्रागुक्तलक्ष्यतावच्छेदकस्यातिव्याप्तिरत आह लक्ष्यतेति । यद्व्यभिचारस्थल इति । साधननिष्ठो यद्व्यभिचारो अव-

ह्विरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वस्योपाधेर्ग्रन्थकृतैवोद्भावयिष्यमाणत्वात् तस्य च गुरुत्वात्मकसाध्यस्य साधनस्य चाधिकरणे घटादाववृत्तेरुक्तरूपाभावात्, एवंविधबहुलग्रन्थविरोधात् दूषकतावीजस्य तत्रापि सम्भवाच्च । अत्राहुः । यद्धर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्म्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वम् अवच्छेदकत्वञ्च सामानाधिकरण्येन ।

च्छेदकत्वेन निरूपकत्वेन वा सम्बन्धेन साध्यव्यभिचारव्याप्य इत्यर्थः । तथा चात्मादौ प्रमेयत्वस्य रूपव्यभिचारसत्त्वेऽपि प्रत्यक्षत्वे व्यभिचारासत्त्वात् न तत्रातिप्रसङ्ग इति भावः । जनकत्वेनेति । वह्निः कार्यानुकूलाद्विष्ठातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वादित्यत्रेत्यर्थः । तस्य बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वोपाधेः । गुरुत्वाद्यात्मकेति । गुरुत्वादेः पतनादिकार्यानुकूलातीन्द्रियधर्मत्वेन साध्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः । उक्तरूपेति । साधनव्यापकीभूतधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावादित्यर्थः । गुरुभिन्नत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेनैवास्माकं तस्य लक्ष्यत्वात् स्थितिस्थापके प्रमाणाभावात् भावेधा पृथिवीमात्रवृत्तित्वोपगमादिति भावः । ननु तत्र जनकत्वपदस्य दाहजनकत्वरूपविशेषजनतापरत्वात् घटादौ तादृशसाधनसत्त्वाभावान्नोक्तदोष इत्यत आह एवंविधेति । जलपरमाणुर्जन्यरूपवान् रूपवत्त्वादित्यत्र परमाणुत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं पृथिवीत्वमुपाधिः इति रूपग्रन्थे गुणप्रकाशकृतोक्तं तस्य साधनव्यापकधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेन तद्ग्रन्थविरोधादित्यर्थः । ननु वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपमिवोक्तस्थलेऽपि सास्नोपाधिरत आह दूषकतेति । तत्रापीति । उद्भूतरूपवत्त्वादावपीत्यर्थः । तथा च तदनुपाधित्वस्वीकारो निर्युक्तिक इति भावः । यद्धर्मेति । जनकत्वेन कार्यानुकूलाद्विष्ठातीन्द्रियधर्मावच्छिन्नभाने चात्मवन्ह्यन्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यैव बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वस्य तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वान्न तत्राव्याप्तिरिति भावः । ननु रूपवान् पृथिवीत्वादित्यत्र तद्घटोत्पत्तिकालावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य तद्घटान्यत्वस्य तादृशकालावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वात्तत्रातिव्याप्तिः । न

न च तद्घटोत्पत्तिकालीनत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टरूपवत्तिं तद्घटेऽवर्त्तमानमपि तद्घटान्यत्वं तद्व्यापकं येन पृथिवीत्वेन रूपे साध्ये तद्घटोत्पत्तिकालावच्छिन्नरूपव्यापकतयोपाधिः स्यात् स्वानाधिकरणीभूतसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वा । यद्यपि शुद्धसाध्यव्यापकस्थलेऽवच्छिन्नसाध्यत्वेन न व्याप्यता, तथापि तद्धर्माधिकरणीभूतसाध्याधिकरणनिष्ठान्योऽन्याभावप्र-

———

च घटोत्पत्तिकालावच्छिन्नपृथिवीत्वाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिप्रसङ्गः, पृथिवीत्वपदस्य तत्प्रकारकस्मृतिविशेषविशेष्यत्वपरत्वादत आह अवच्छेदकत्वं चेति । तथा च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन यद्विशिष्टसाध्यव्यापकं तादृशसम्बन्धेन तद्विशिष्टसाधनाव्यापकत्वं फलितार्थः । स चोक्तस्थले तद्घटान्यत्व नास्तीत्याह न चेति । तद्व्यापकं तद्घटोत्पत्तिकालीनत्वसमानाधिकरणरूपस्य व्यापकमित्यर्थः । यत्वतत्त्वयोरननुगतत्वादेकस्यैवोपाधेर्धर्मभेदेन लक्षणनानात्वापत्तेरत आह स्वेति । स्वावच्छिन्नानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वमर्थः । तेन द्रव्यं जातिमत्त्वादित्यादौ गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । वह्निमान्धूमादित्यादौ व्यञ्जनवत्त्वादेरपि साधनाधिकरणवृत्तिमहानसत्त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादतिव्याप्तिरत उद्भूतान्तं साधनाधिकरणस्य विशेषणम् । स्वानधिकरणवृत्तिजलमहानसान्यतरत्वादिधर्मेणावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं व्यञ्जनवत्त्वादावस्त्येवेति सामानाधिकरण्यस्य निवेशः । तद्धर्मेति । यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं निर्वाच्यं तद्धर्माधिकरणीभूतेत्यर्थः । अनवच्छेदकत्वादित्यादिना यद्रूपावच्छिन्नवत्त्वावच्छिन्नभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं निरुक्तसाध्यवन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्भिन्नं तद्रूपवत्त्वस्योपग्रहः । तेन नानाव्यक्तिगुणाद्युपाधेश्चालनीन्यायेन साध्यवन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि न तस्यासंग्रहः । न वा महाकालः प्रमेयत्वादित्यादौ महाकालनिरूपितविशेषणतया घटाद्युपाधौ तादृशसम्बन्धावच्छि-

तियोगितानवच्छेदकत्वादिरूपतद्व्यापकत्वमक्षतमेव । गुणत्वादिना प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वं द्व्यणुकजन्यत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकं भवत्येवोपाधिः। एवञ्च यत्रैव स्वानधिकरणे साधनस्य साध्यव्यभिचारो यत्र च स्वाधिकरणे साध्यं तदुभयमात्रवृत्तिर्यो

न्यायाः साध्यवन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्याव्याप्यव्याप्तिः। ननु प्रगल्भमते प्रत्यक्षो गुणत्वादित्यादावुद्भूतरूपवत्त्वस्य साधनव्यापकीभूतधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वविरहान्नोपाधित्वं तदुक्तनिरुक्तिद्वयस्य तदूद्व्यणुकजन्यत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकतामादाय तत्रातिव्याप्तिरत आह गुणत्वादिनेति। द्व्यणुकजन्यत्वादीत्यादिना त्रुटयणुत्वान्यतरत्वाद्युपग्रहः। भवत्येवेति। प्रमेयत्वेनेव गुणत्वेनापि प्रत्यक्षत्वे साध्ये तस्य व्यभिचारादुन्नायकत्वसम्भवादिति भावः। सर्वत्रैवावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्थलेऽनुगतोक्त्या व्यभिचारानुमापकं हेतुमाह एवं चेति। यत्र स्वाधिकरणे साधनं तन्मात्रवृत्तिधर्मवत्युपाधिव्यभिचारस्याप्रसिद्धेरत उक्तं यत्र स्वानधिकरणे साधनस्य साध्यव्यभिचार इति। स्वपदमुपाधिपरम्। वायुः प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यादौ यत्र स्वाधिकरणे साध्यं यत्र च साधनस्य साध्यव्यभिचारस्तदुभयमात्रवृत्तिधर्मः पार्थिवाणुघटान्यतरत्वादिरपीति तद्वृत्तिरूपवत्त्वोपाधिव्यभिचाराप्रसिद्धेः स्वानधिकरण इत्युक्तम्। यत्र स्वानधिकरणे सत्त्वादेः प्रकृतसाध्यव्यभिचारो यत्र च स्वाधिकरणे साध्यं तदुभयमात्रवृत्तिधर्मो गुणघटान्यतरत्वादिरपीति तद्वति रूपवत्त्वोपाधिव्यभिचारस्य साधनीभूतद्रव्यत्वे स्वरूपासिद्धत्वात् साधनीभूतस्येत्युक्तम्। यत्र स्वानधिकरणे साधनं यत्र च स्वाधिकरणे साध्यं तदुभयमात्रवृत्तिर्जीवघटान्यतरत्वोपाधिरपीति तद्वृत्तिरूपवत्त्वोपाधिव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वाभावात् साध्यव्यभिचार इत्युक्तम्। यत्र स्वानधिकरणे साधनस्य साध्यव्यभिचारस्तन्मात्रवृत्तिर्वायुत्वादिरपीति तद्वति रूपवत्त्वोपाधिव्यभिचारस्य न साध्यव्यभिचारानुमापकत्वं वायुत्ववति वृत्तिमत्त्वादित्यस्यैव सम्यक्त्वे रूपव्यभिचारित्वघटकस्य रूपाभाववद्-

धर्म्मैस्तद्वति तद्व्यभिचारेण साधने साध्यव्यभिचारः साधनवति वा तद्धर्म्मवत्त्वे सति तदभाववत्त्वेन साध्याभावः साधनीयः। साध्यासमानाधिकरणस्य साध्यव्यापकाभावस्य वाधिकरणं य-

---

शस्य व्यर्थत्वादत उक्तं यत्र च स्वाधिकरणे साध्यमिति।यत्र च स्वानाधिकरणे साधनस्य साध्यव्यभिचारो यत्र च साध्यं तदुभयमात्रवृत्तिर्गगनजीवान्यतरत्वादिरपीति तद्वति रूपवत्त्वोपाधिव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचाराव्याप्यत्वात् स्वाधिकरण इत्युक्तम्। यत्र स्वानधिकरणे साधनस्य साध्यव्यभिचारो यच्च स्वाधिकरणं तदुभयमात्रवृत्तिर्गगनप्राणान्यतरत्वादिरपीति तद्वति रूपव्यभिचारो न प्रत्यक्षत्वव्यभिचारस्यानुमापकस्ताद्दशान्यतरत्वचाते वृत्तिमत्त्वस्यैव सम्यक्त्वे रूपाभाववद्देशस्य वैयर्थ्यादत उक्तं साध्यमिति।तदुभयवृत्तित्वं प्रमेयत्वादेरपीति तद्वति रूपव्यभिचारित्वं न प्रत्यक्षत्वव्यभिचारव्याप्यमतो मात्रपदम्। तथा च ताद्दशो धर्मः प्रकृते वायुघटान्यतरत्वादिरेव द्रष्टव्य इति भावः। व्यभिचारेणेति। अवच्छिन्नसाध्यव्यापकीभूतोपाधिव्यभिचारेणेत्यर्थः। तदभाववत्त्वेन निरुक्तसाध्यभाववत्त्वेन।ननु स्वत्वस्याननुगतत्त्वात् स्वानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं नैकविधसाध्यसाधनसकलोपाधिसाधारणमतो लक्षणान्तरमाह साध्यासमानाधिकरणस्येति।अधिकरणं यत् साधनवदित्यग्रेऽन्वयः। तदुपादानं च वन्हिमान्धूमादित्यादिसद्धेतौ घटत्वादिना घटत्वादेरुपाधित्ववारणार्थमीन च साध्यासमानाधिकरणत्ववत्त्वमपेक्ष्य लघुना साध्यवदन्यत्वेनैव साधनवद्विशिष्यतां तावतैव सद्धेतावुपाधिसम्भवादिति वाच्यम्। उपाधिशरीरग्रह एव व्यभिचारभाने पश्चादुपाधिना व्यभिचारानुमित्यनापत्तेः अन्योन्याभावस्य अव्याप्यवृत्तित्वमते कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादिसद्धेतौ घटादेरुपाधित्वस्य दुर्वारत्वापत्तेश्चेति भावः। उपाधित्वज्ञानोत्तरमेव साधनवद्धर्मिकसाध्याभाववत्त्वपर्यवसितसाध्यव्यभिचारज्ञानस्य सम्पत्त्यर्थं गुर्वपि विशेषणान्तरं निवेशयन्नाह साध्यव्यापकाभावस्य वेति। प्रकृतसाध्य-

दसाधनवन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिधर्म्मवत्त्वमुपाधित्वम् । एवञ्च साध्यसमानाधिकरणत्वेनैव, साध्यवदवृत्तिवारणसम्भवे पर्य्यवसितसाध्यव्यापकत्वाभिधानन्तु व्यापकाभावेन व्याप्याभावस्यावश्यम्भावप्रदर्शनार्थम् । तत्साध्यकेत-

---

व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैवेत्यर्थः । धूमवान् वन्हेरित्यादौ निरुक्तसाधनवन्निष्ठस्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वन्हिसंयोगत्वादेरपीति ताद्रूप्येण वन्हिसंयोगादेस्तत्रोपाधित्वापत्तिरत उक्तं प्रतियोगिव्यधिकरणेति । द्रव्यं जातिमत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तात्वेन सत्त्वस्योपाधित्वसम्पत्तये प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति । न च निरुक्तसाधनवन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं यदि स्वावच्छिन्नानधिकरणीभूतनिरुक्तसाधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तदा तस्य स्वत्वगर्भत्वान्न सकलोपाधिसाधारण्यमिति वाच्यम् । निरुक्तसाधनवद्यत्किञ्चिद्वृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन विवक्षणादिति भावः । सोपाधिस्थल एव साध्यविरुद्धस्य जलत्वादेर्जलत्ववत्त्वादिनोपाधित्ववारणाय साध्यसमानाधिकरणवृत्तीति । साध्यवन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकार्थकम् तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ जलत्वविशिष्टसत्तात्वादिना सत्तादेरुपाधित्वव्युदासः । साध्यवन्निष्ठस्वावच्छिन्नाधिकरणताकन्तु न तदर्थः, स्वत्वाननुगमतादवस्थ्यापातादिति ध्येयम् । ननु मूलोक्तसाधनाव्यापकत्वदलस्यैव निरुक्तार्थकत्वे तत्रत्यपर्य्यवसितसाध्यव्यापकत्वदलं व्यर्थमत आह पर्य्यवसितेत्यादि । व्यापकाभाव इत्यस्य साधनवतीत्यादिः तेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वमभिप्रेत्य निरुक्तसाधनाव्यापकत्वदलस्य वैयर्थ्यं कैश्चिदुक्तं प्रत्युक्तम् । पूर्वलक्षणत्यागबीजं स्वयमेवाह तत्साध्यकेति । तादृशसाध्यसाधनकैकसम्बन्धावच्छिन्नसकलोपाध्यनुगतमित्यर्थः ।

तुसाधनकसकलोपाधिसाधारणञ्चेदं साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वावच्छेदकरूपानतिरिक्तवृत्तिसाध्यसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकतावच्छेदकरूपवत्त्वमुपाधित्वम् । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधौ चान्ततः साध्योपाधिशून्या साधनवती या व्यक्तिस्तदवृत्तित्वमेव तादृशं रूपमित्यपि वदन्ति । रूपादिसाध्यक-

---

उक्तनिरुक्तौ साध्यव्यापकत्वाद्यप्रवेशेन मूलोदक्षरस्वादाह साध्यव्यापकेत्यादि । सद्धेतुस्थले महानसत्वादेरुपाधित्ववारणार्थमनतिरिक्तवृत्यन्तं रूपविशेषणम् । तत्रापि साध्यव्यापकत्वाव्यापकत्वे तदवच्छेदकत्वञ्च दैशिकविशेषणतया ग्राह्यं नातः सम्बन्धभेदेन तान्यादाय दोषः । नन्वेवं द्रव्यञ्जातेरित्यादौ साधनव्यापकसत्तादावतिव्याप्तिर्गुणाद्यवृत्तित्वरूपतादृशधर्मस्य विशेषणतासम्बन्धेनाभाववति सत्त्वादीनामवृत्तेरिति वाच्यम् । तदनतिरिक्तवृत्तिपदेन तदवच्छिन्नाभाववदवृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्योक्तत्वात् । न च जातिमान् भावत्त्वादित्यादौ सत्ताद्युपाधावव्याप्तिः सामान्यादिवृत्तित्वावच्छिन्नाभाववति समवायेनाधिकरणत्वाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । तदभाववदवृत्त्यधिकरणतासामान्यानिरूपकतावच्छेदकताया उपाधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकत्वीयस्वरूपसम्बन्धेनाभावस्य विवक्षितत्त्वादिति ध्येयम् । अयोगोलकावृत्तित्वादेर्निरुक्तानतिरिक्तवृत्तिजलत्वविशिष्टार्द्रेन्धनत्वादिनाऽऽर्द्रेन्धनादेरुपाधित्ववारणायाह साध्यसमानाधिकरणेत्यादि । साध्याधिकरणयत्किञ्चिन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यवन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वं वा तदर्थः । लक्ष्येषु लक्षणं योजयितुमाह अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधौ चेति । चकारात् शुद्धसाध्यव्यापकस्योपग्रहः । सर्वत्र साध्यविशिष्टत्वस्य एव तादृशरूपस्य सुलभत्त्वात् उक्तमन्तत इति । तदवृत्तित्वमित्यस्य विशेषणतयेत्यादिः । तादृशं रूपमिति । विशेषणतया साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकतावच्छेदकं रूपमित्यर्थः । ननु रूपवान्द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावादेर्लक्ष्यत्वे स-

द्रव्यत्वादिहेतौ पृथिवीत्वाभावादेरुपाधितापक्षे तु स्वविशिष्टसाध्यानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम् । अत्र च पूर्वदलप्रविष्टा या साधनव्युक्तिस्तद्व्यापकत्वं बोध्यं तेन रूपादिना गुरुत्वादौ साध्ये पृथिवीत्वाभावादौ नातिप्रसङ्गः । विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्टात् । साध्यासमानाधिकरणधर्म्मस्य साध्यव्यापकाभावस्य वा समाना-

---

र्णाण्येवोक्तलक्षणानि तत्राव्याप्तानीत्यत आह रूपादीति । शाकपाकजत्वाद्युपग्रहार्थमवच्छिन्नान्तं साध्यविशेषणम् । तत्राप्युपाधिशरीरस्य व्यभिचाराघटितत्वरक्षार्थं स्वविशिष्टपदम् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धगर्भस्य स्ववैशिष्टयस्य तत्सम्बन्धेनाधिकरणस्य च प्राप्त्यर्थं साध्यपदम् । स्वविशिष्टसाध्यानधिकरणवृत्तिना महानसजलान्यतरत्वेनावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यञ्जनवत्त्वादाव व्याप्तेर्वारणाय साधनाधिकरणपदम् । असद्धेतौ प्रमेयत्वादेर्वारणायाह साधनाव्यापकत्वमिति । रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ च पृथिवीत्वाद्यभावस्य स्वविशिष्टसाध्यानधिकरणीभूतवायुवृत्तिपृथिव्यन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् न तस्यासंग्रह इति भावः । पूर्वदलेति । स्वविशिष्टेत्यादिदलप्रविष्टेत्यर्थः । आदिपदाद्गन्धवद्रसवत्त्वादित्यादौ सौरभान्यत्वाद्युपग्रहः । नन्विदं गुरु रूपादित्यादौ पृथिवीत्वाद्यभाव उपाधिरेव किन्न स्यादत आह विवेचयिष्यते इति । इदं उक्तस्थले पृथिवीत्वाभावस्यानुपाधित्वम् । तद्व्यभिचारिणि पार्थिवरूपे गुरुत्वव्यभिचाराभावेन दूषकताबीजविरहान्नायमुपाधिरिति यद्वेत्यादिमूलस्य सार्वभौमीयव्याख्यायां वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । उक्तनिरुक्तेः स्वत्वगर्भत्वेनाननुगतत्वाभावात् पृथिवीत्वाभावादिसंग्राहकमनुगतलक्षणान्तरमाह साध्यासमानाधिकरणधर्मस्येति । साधनाधिकरणं यत्साधनमित्यग्रेऽन्वयः । साधनवति साध्याभावानुमापकधर्ममन्तर्भाव्य उपाधित्वं निरुच्य साधने साध्यव्यभिचारानुमापकधर्मान्तर्भावेण तदाह साध्यव्यापकाभावस्य वेति । धूमवान् वन्हेरित्यादौ वन्हिसंयोगा-

धिकरणं यत्साधनं तदुत्रनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणासन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिधर्मवत्त्वं वा । एवञ्चावगते साधनवति साधने वा साध्यासमानाधिकरणधर्म्मादिना तत्सामानाधिकरण्येन वा साध्याभावो व्यभिचारो वा शक्यते ज्ञातुमिति तु ध्येयम् । उपाधिशरीरभानस्य साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारादिविषयत्वसहिष्णुतायान्तु साध्यव्यभिचारित्वेन साध्याव्याप्यत्वेन वा साधनं विशेषणीय-

---

दोवारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणपदमत्रापि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नपरम् । द्रव्यज्ञातेरित्यादौ विशिष्टसत्त्वस्य उपाधित्वसम्पत्तये, निरुक्तसाधनवति निरवच्छिन्नवृत्तिकाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं निरुक्तसाधनवद्यत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकं वा प्रतियोगितावच्छेदकान्तस्यार्थः, तेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्य स्वत्वगर्भत्वेनाननुगतत्वेपि न क्षतिः । साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वं साध्यवन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वं तेन गन्धवत् द्रव्यत्वादित्यादौ जलत्वविशिष्टत्वादिना सत्तादेर्नोपाधित्वमिति ध्येयम् । साधनवति साध्यासमानाधिकरणधर्मादिना साध्याभावः शक्यते ज्ञातुमित्यन्वयः । धर्मादिनेत्यादिना साध्यव्यापकाभावस्योपग्रहः । साधने साध्यव्यभिचारस्यानुमापकमाह तदिति । साध्यसमानाधिकरणस्य साध्यव्यापकाभावस्य वा समानाधिकरणत्वेनेत्यर्थः । शक्यते ज्ञातुमिति । उपाधित्वज्ञानस्यैव साध्यव्यभिचाराद्यनुमापकहेतुज्ञानत्वादिति भावः । व्यभिचारादीत्यादिना साध्याव्याप्यत्वस्योपग्रहः । सहिष्णुतायामिति । उपाधित्वग्रहोत्तरमेव साध्यव्यभिचारादेर्भानमित्येवं नियमे विद्वेषसहिष्णुता । साध्यव्यभिचारित्वेन साध्यवदन्यवृत्तित्वावच्छिन्नवत्ताकधर्मवत्त्वेन यथाश्रुते द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादिसद्धेतौ गुणवत्त्वाद्यतिव्याप्तिः साध्याव्याप्यत्वेन स्वाव्यापकसाध्यकत्वेन वा शाब्दाव्यवस्थायामुभयथैव व्याप्तिधियः प्रतिबन्धकत्वासम्भवादिति । विशेषणीय-

म् । मिश्रास्तु यद्व्यभिचारित्वेनेत्याद्येव लक्षणम्, पर्य्यवसिते-त्यादिकन्तु व्यभिचारोन्नायकताप्रयोजकरूपप्रदर्शनम्, तत्र पूर्वं प्रतीकं व्याप्तेः, द्वितीयञ्च पक्षधर्म्मतायाः प्रदर्शनार्थम् । एवञ्चाय-मेतत्साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारोन्नायकव्यभिचारप्रतियोगीत्यर्थके अयंमत्र हेतावुपाधिरित्युक्ते कथमस्य व्यभिचारोन्नायकत्वमि-त्याकाङ्क्षायां व्यभिचारोन्नयनमपि साधु सङ्गच्छत इत्याहुः । न-वीनास्तु संयोगवदन्यत्वेन द्रव्यत्वाभावस्येव संयोगाभावस्याभावेन संयोगेन द्रव्यत्वाभावाभावस्य द्रव्यत्वस्य साधनसम्भवादेकदेशस्य दुष्करत्वात्तस्याप्युपाधित्वम्, लक्षणन्तु साधनवति साध्याभावोन्ना-यकव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकरूपवत्त्वं प्रतियोगित्वञ्च तदभा-

———

मिति । तथा च साध्यव्यभिचारि यत् साधनं तद्वन्निष्ठाभावप्रति-योगितावच्छेदकेत्यादिरीत्या एवोपाधित्वं निर्वाच्यमिति भावः । लक्ष-णमुपाधिपदशक्यम् । व्यभिचारोन्नायकेति । व्यभिचारोन्नयनौपयिके-त्यर्थः । मूलस्थलक्षणपदस्य दूषणौपयिकपरत्वादिति भावः । तत्रेति । पूर्वं साध्यव्यापकत्त्वरूपम् । प्रतीकं भागम् । व्याप्तेः प्रदर्शनार्थमाहु-रित्यन्वयः । तेन प्रतीकशब्दस्य नियतपुंस्त्वेऽपि न क्षतिः । द्वितीयं साधनाव्यापकत्त्वम् । पक्षधर्मताया इति । उपाधेः साधनाव्यापकत्त्वे साधनस्य तद्व्यभिचारित्त्वध्रौव्यादिति भावः । एतदिति । एतत्साधनधर्मिकसाध्यव्यभिचारोन्नयनस्वरूपयोग्यस्वव्यभिचारक इत्यर्थः । अस्य एतद्व्यभिचारस्य । आहुरित्यत्र लक्षणपदस्योदक्ष-रत्वमस्वरसः । संयोगवदन्यत्वेन इत्यस्य सत्त्ववतीत्यादिः । तथा च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र संयोगस्येव द्रव्यत्त्वाभाववान् सत्त्वादित्य-त्रापि संयोगाभावस्य साधनवति स्वाभावेन साध्याभावोन्नायक-त्वादुपाधित्वमतस्तत्र प्रागुक्तं सर्वमेव लक्षणमव्याप्तमिति भावः । ननु साध्याभावस्य उन्नायकत्त्वं तदुन्नयनौपयिकव्याप्त्यादिमत्त्वं तथा च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ संयोगादावव्याप्तिस्तदभावस्य द्र-व्यादौ व्यभिचारेण द्रव्यत्वाभावाव्याप्यत्वात् । न च गुणत्वादि-

वा साध्यव्यापकस्य व्यभिचारेण साधनस्य साध्यव्यं-भिचारः स्फुट एव, व्यापकव्यभिचारिणस्तद्व्याप्य-व्यभिचारनियमात् । साधनावच्छिन्नपक्षधर्मावच्छिन्न-साध्यव्यापकयोर्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभि-चारित्वमेव । यथा ध्वंसस्याऽनित्यत्वे साध्ये भावत्व-स्य, वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च। वि-शेषणाव्यभिचारिणि साधने विशिष्टव्यभिचारस्य विशे-ष्यव्यभिचारित्वनियमात् । अत एव नार्थान्तरम्, वि-शेषणाव्यभिचारित्वेन ज्ञाते साधने विशिष्टव्यभिचारः

वत्त्वं व्युत्पादितञ्च प्रतियोगितावच्छेदकस्यैवान्योन्याभावाभावत्वं शेषं पूर्ववदिति । विशेषणाव्यभिचारित्वेनेत्यादि । सामान्यतो द-

---

विशिष्टस्यैव संयोगाभावस्य द्रव्यत्वाभावव्याप्यत्वान्नाव्याप्तिः । साध्यवदवृत्तिधर्मवैशिष्ट्यानवच्छिन्नो यदभावः साध्याभाव-व्याप्यस्तत्त्वस्यैव वाच्यत्वादन्यथा धूमवान् वन्हेरित्यादौ वन्हिसं-योगादावतिव्याप्त्यापत्तेः । तदभावस्यापि अयःपिण्डत्वादिविशिष्टस्य धूमाभावादिव्याप्यत्वादत आह प्रतियोगित्वं चेति । तथा च द्रव्य-त्वाभावस्य निरुक्तव्याप्यं यत् संयोगयदन्यत्वं तदभावत्वावच्छेदकं संयोगत्वमादाय द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र संयोगस्योपग्रहइति भावः । न-न्विदं जलं स्पर्शादित्यत्र घटत्वाद्यात्मकस्वाभावेन साधनवति साध्या-भावोन्नायकजातिसामान्याभावादावुक्तलक्षणातिव्याप्तिरत आह शे-षमिति । तथा च साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वादिना निरुक्तिप्रति-योगितावच्छेदकस्य विशेषणीयत्वान्नोक्तदोष इति भावः ।

ष्टमेवैकविशेषबाधे भावयति विशेषान्तरप्रकारिकामनुमितिम्, न त्वा-

---

अत्र वदन्ति । निरुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वं यदि तादृशव्यतिरेकाभाववत्त्वं तद्वा द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र संयोगवतस्तादात्म्यसम्बन्धेनोपाधित्वं न स्याद् द्रव्यत्वाभावोन्नायकस्य संयोगवदन्यत्वस्याभाववतायाः संयोगवत्यसत्त्वात्, किञ्च साध्याभावव्याप्यस्य व्यतिरेकस्याभावत्वावच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः प्रमाणाभावान्नाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वं द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाद्यभावव्याप्यस्य विशिष्टसत्त्वाभावस्याभावत्त्वानतिरिक्तवृत्तिसत्तात्त्वादिना सत्तादेरुपाधितापत्तेः। न च साध्याभावव्याप्यव्यतिरेकस्याभावत्वं यद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकतावच्छेदकं तद्धर्मवत्त्वस्य विवक्षणान्नोक्तदोषः।तथा सति साध्याभावव्याप्यस्य व्यतिरेकस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकं यत्प्रतियोगित्वं तदवच्छेदकं यद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकतावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वादभावविरहत्वलक्षणप्रतियोगित्वानुसरणवैयर्थ्यापत्तेः, धूमवान् वन्हेरित्यादौ धूमाभावव्याप्यस्यायःपिण्डीयवन्हिसंयोगस्याभावत्वे संयोगत्वसत्तात्वाद्यवच्छिन्नत्वव्यापकतावच्छेदकतासत्त्वात् संयोगत्त्वादिना संयोगादेरुपाधितापाताच्च । तस्माद्यद्धर्मावच्छिन्नाभावस्य यद्धर्मावच्छिन्नवदन्यत्वस्य च साध्यवदवृत्तिधर्मवैशिष्ट्यानवच्छिन्नं साध्याभावव्याप्यत्वं तयोरन्यतरधर्मवत्त्वे ग्रन्थतात्पर्य्यमित्यस्मद्गुरुचरणाः। वस्तुतस्तु साधनवन्निष्ठो यः साध्याभावव्याप्यव्यतिरेकस्तस्य स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव उपाधित्वं तच्च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणवृत्तित्वादिविशिष्टस्य संयोगाभावस्य प्रतियोगित्वमादायैव संयोगाद्युपाधौ गतम्। न चैवं धूमवान् वन्हेरित्यादावय्ययोगोलकत्वादिविशिष्टस्य संयोगाद्यभावस्य प्रतियोगित्वमादाय संयोगस्य उपाधितापत्तिरिति वाच्यम् । द्रव्यत्त्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ संयोगाभावस्येव तत्रापि साधनव्यापकस्य संयोगस्योपाधितायामिष्टत्वात् तस्यापि साधनवति साध्यव्यतिरेकोन्नायकत्वेनैकशेषस्य दुष्करत्वात्, साधनव्यापकेषु तान्त्रिकाणामुपाधिव्यवहाराभावेन तस्याऽलक्ष्यत्वे द्रव्यत्वशून्यं सत्त्वादित्यादौ संयोगाभावस्याप्यलक्ष्यतापत्तेरिति युक्तमुत्पश्यामः।ननु साधनविशिष्ट-

सिद्ध्यन् विशेष्यसाध्यव्यभिचारमादायैव सिध्यति पक्षधर्मताबलात्, अन्यथा प्रतीतेरपर्य्यवसानात्। न च पक्षधर्मताबलात् प्रकृतसिद्धावर्थान्तरम्। यद्वा प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे

———

तिरिच्यते विशिष्टाभावो विशेषणविशेष्याभावाभ्यामिति मतेनेदम्। स्वमतेनाह यद्वेति। प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वमित्यादि प्रत्यक्षसंख्यापरिमाणवत्त्वाद्युपाध्यभिप्रायेण यथाश्रुतमेव साधु। आ-

———

साध्यव्यभिचारित्वेन व्यापकताग्रहे तादृप्येणैव अनुमितिः स्यात् सा च न शुद्धसाध्यव्याप्तिधीविरोधिनीत्यत आह सामान्यतो दृष्टमिति। नानावृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यकानुमानमित्यर्थः। अनुमितिमित्यादि मतेनेदमित्यन्तमेको ग्रन्थः। तथा च साधनं शुद्धसाध्याभाववद्वृत्तित्वातिरिक्तविशिष्टसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्याभाववदित्येकविशेषबाधनिश्चयात् शुद्धसाध्यव्यभिचारात्मकविशिष्टसाध्यव्यभिचारवदित्यनुमितिर्भवितेति शुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्धिरिति भावः। ननु साधनस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वं न व्यभिचारः द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावतिप्रसङ्गात् किन्तु साधनवतः साध्याभाववत्त्वं तथा च हेतुमान् साधनावच्छिन्नसाध्याभाववान् तादृशसाध्यव्यापकाभाववत्त्वादित्यत्रैवोक्तानुमानस्य पर्य्यवसानात्तेन साधनवति विशिष्टसाध्यस्याभावसिद्धावपि शुद्धसाध्यस्याभावासिद्धेरर्थान्तरं तदवस्थमत आह न चेति। तथा च शुद्धसाध्याभावभिन्नस्य विशिष्टसाध्याभावस्य बाधबलादेव तत्रापि विशिष्टसाध्याभावः सिद्ध्यन् शुद्धसाध्याभावमादाय पर्य्यवस्यतीति नार्थान्तरमिति भावः। मतेन विशिष्टाभावस्य स्वयं वक्ष्यमाणातिरिक्तत्वमतेन। तत्र विशिष्टाभावस्य विशेषणाद्यभाववत्त्वविरहेणैकविशेषबाधासम्भवादिति भावः।

संति द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वान्महत्त्ववत् तथा

———

त्मकैत्वादेरपि प्रत्यक्षत्वाङ्गीकारात् । उद्भूतरूपाद्युपरत्वे च साध्ये हेतौ च प्रत्यक्षपदं बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षपरं द्रव्यपदे वा बहिर्द्रव्यपरे महत्त्वपदञ्च जन्यमहत्त्वपरमिति । व्यापकव्यभिचारित्वञ्च व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वम् । न च द्रव्यपदवैयर्थ्यम् । विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वात् १ द्रव्यत्वाव्यभिचा-

———

उद्भूतरूपस्य द्रव्यप्रत्यक्षत्वाव्यापकत्वात् तदुपाध्यभिप्रायकत्वासम्भवादाह प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षसंख्यावत्त्वप्रत्यक्षपरिमाणवत्त्वाद्युपाध्यभिप्रायेणेत्यर्थः । आदिना प्रत्यक्षैकत्वाद्युपग्रहः । यथाश्रुतं प्रत्यक्षादिपदस्य मुख्यार्थकत्वेन । ननु प्रत्यक्षसंख्यादिमत्त्वमपि न द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकमात्मनि व्यभिचारादत आह आत्मैकत्वादेरिति।आदिनाऽऽत्ममहत्त्वस्योपग्रहः। योग्यमात्रवृत्तिगुणस्यैव योग्यताया टीकाकृता स्वीकारात्तदतीन्द्रियत्वोपगमस्यानौचित्यादिति भावः साध्य इति । अन्यथा सुखादौ प्रत्यक्षत्वव्यभिचारस्यासत्त्वेन तत्रैवोक्तसाध्यव्यभिचारापत्तेरिति भावः।हेताविति।अन्यथोद्भूतरूपस्य द्रव्यप्रत्यक्षत्वाव्यापकत्वेन हेतुविशेषणासिद्धेरिति भावः । ननु प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वेन वायौ प्रत्यक्षतामात्रस्यानुमाने बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वव्यभिचारानुमितेरविरोधित्वादुक्तक्रमेण व्याख्या न युक्तेत्यत आह द्रव्यपदे वेति । तथा च सुखादेर्बहिर्द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वविरहान्न तत्र व्यभिचारो न वा द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकतया उद्भूतरूपवत्त्वादावसत्त्वेपि हेत्वप्रसिद्धिरिति भावः। आत्मादिमहत्त्वस्य बहिर्द्रव्यत्वव्यभिचारितया दृष्टान्तत्वायोगादाह महत्त्वपदमिति । प्रत्यहत्त्वप्रकारेणैव जन्यमहत्त्वतात्पर्यकमित्यर्थः । द्रव्यप्रत्यक्षत्वादिव्यापकप्रतियोगिकव्यभिचारस्य प्रत्यक्षत्वाव्यभिचारिणि घटत्वादौ व्यभिचारित्वादाह व्यापकेति। द्रव्यप्रत्यक्षस्येत्यादिः।द्रव्यपदेति । द्र-

मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वे सति श्याममित्रातनयत्वव्यापकव्यभिचारित्वात् घटत्ववत् । अव्यभिचारश्च तत्समानाधिकर-

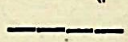

रित्वे सति उद्भूतरूपादिव्यभिचार एव हेतुः व्यापकत्वोपन्यासस्तु तर्कप्रदर्शनायेति तत्त्वम् । द्रव्यत्वाव्यभिचारो द्रव्यत्वाभाववदवृत्तित्वम् । मित्रातनयत्वमिति । अनुमानमिदमुपाधेः प्रमा-

---

व्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वत्वमपेक्ष्य लघोः प्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारत्वस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वादिति भावः । तत्त्यागे च सत्यन्तस्यापि वैयर्थ्यं बोध्यम् । विशेष्यदलविरहादेव सुखादौ व्यभिचारायोगात् । विशिष्टेति । द्रव्यप्रत्यक्षत्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य प्रत्यक्षत्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावतो भिन्नत्वादित्यर्थः । तथा च निरुक्तस्य स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकान्तराघटितत्वान्न वैयर्थ्यमिति भावः । ननु द्रव्यप्रत्यक्षत्वादिव्यापकतावच्छेदकधर्मसामान्यावच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वमप्रसिद्धं सर्वत्रैव तादृशप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नस्य सत्त्वात् प्रसिद्धं वा प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वे स्वरूपासिद्धमत आह द्रव्यत्वेति । वहिर्द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सतीत्यर्थः । हेतुः, प्रत्यक्षत्वव्यभिचारस्य साध्यतायाम् । नन्वेवं व्यापकत्वस्योपन्यासो मूलकारस्य विफल इत्यत आह व्यापकत्वेति । तर्केति । व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारित्वनियमादप्रयोजकत्वशङ्काव्युदासायेत्यर्थः । द्रव्यत्वस्य व्यभिचारो यदि वक्ष्यमाणरीत्या तदव्यापकत्वं तदा तदभावस्य प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वस्वरूपासिद्धिरतो व्याचष्टे द्रव्यत्वाव्यभिचार इति । ननु साधनाव्यापकतया सन्दिह्यमानस्यैव शाकपाकजत्वस्य सन्दिग्धोपाधितयाग्रे मणिकृतैव वक्ष्यमाणत्वात् कथं व्यभिचारानुमापकत्वं हेतौ तद्व्यभिचारस्य सन्दिग्धत्वादत आह अनुमानमिति । प्रमाणान्तरेण आप्तवाक्यादिना व्यतिरेकेण

णान्तरेण साधनाव्यापकतानिर्णयदशायाम् । ननु तदव्यभिचारित्वं तदसन्ताभाववदवृत्तित्वं तथा च साध्यनविकलोऽयं साध्यवान् दृष्टान्त इयत आह अव्यभिचारश्चेति नन्वेतं विशेष्यवैयर्थ्यम्। धूमप्रागभावतद्धर्म्मिभेदादवैयर्थ्यमिति चेत्, तथापि मित्रातनयत्वव्यापकत्वविशेषितं वृत्तिमत्त्वमेव गमकमिति चेन्न । यत्किञ्चित्तदधिकरणनिष्ठासन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य फलतः सामानाधिकरण्यपर्य्यवसितस्योक्तत्वात् । तथा चायमर्थः । मित्रातनयत्वाधिकरणयद्व्यक्तिनिष्ठासन्ताभावाप्रतियोगित्वं तत्र शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वात् मित्रातनये शाकपाकजव्यभिचारित्वादिति यावत्। तेन श्यामत्वादौ न व्यभिचारः । अव्यभिचारश्चेति । तथा च

दृष्टान्तत्वं निराकर्त्तुमाह साध्यवानिति । शेषस्य विशेष्यदलस्य वैयर्थ्यम् । मित्रातनयत्वव्यापकत्वेनैव श्यामत्वव्यभिचारस्य साधनासम्भवादिति भावः । शङ्कते धूमेति । वृत्तिमत्त्वमेवेति । तथा च मित्रातनयत्वविशिष्टश्यामत्वव्यापकाभाववदंशवैयर्थ्यमिति भावः । यत्किञ्चिदिति । मित्रातनयत्वाधिकरणयत्किञ्चिन्निष्ठेत्यर्थः । लाघवादाह फलत इति । यत्किञ्चिन्मित्रातनयत्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य मित्रातनयत्वसामानाधिकरण्यनियतत्वादिति भावः । नन्वेवं श्याममित्रातनयकाकयोः संयोगद्वित्वादौ व्यभिचार इत्यत आह तथा चेति । यद्व्यक्तिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वं यद्व्यक्तिवृत्तित्वस्याप्युपलक्षकम्, नातः प्रक्रान्तविरोधः । शाकपाकजत्वेति । अत्रापि व्यापकत्वांशस्य तर्कप्रदर्शनायैवोक्तत्वादिति भावः । तत्रेत्यस्य विशिष्योपादाने मित्रातनयत्वाधिकरणेत्यादेर्वैयर्थ्यादाह मित्रातनय इति । निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः । शाकपाकजत्वाभाववन्मित्रातनयवृत्तित्वे वा तात्पर्यम् । श्यामत्वादावित्यतद्गुणबहुव्रीहिणा प्रागुक्तसंयोगादिपरम् । मित्रातनयत्वस्य तद्व्यापकव्यभिचारित्वाभावेन तदन्यश्यामत्वस्य च मित्रातनयत्वासमानाधिकर-

णःत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तच्चाभेदेऽपि । यद्वा यः साधनव्यभिचारी साध्यव्यभिचारोन्नायकः स उपाधिः ।

बहुव्रीहिः । यद्यद्धर्माव्यभिचारित्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नयत्साध्यव्यापकव्यभिचारि यत्तत्साध्यव्यभिचारीति सामान्यव्याप्तेरघटत्वं दृष्टान्त इत्यप्याहुः । मेयत्वादावपि विशेषणवति विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेण शुद्धसाध्यव्यभिचारः साधनीयः । एवं विशिष्टसाध्यव्यापकस्यापि साक्षात् शुद्धसाध्यव्यभिचारोन्नायकतयोपाधित्वं समर्थ्य साक्षात्परम्परासाधारणतदुन्नायकतामात्रेण तथात्वं व्यवस्थापयति यद्वेत्यादिना । अत्र पूर्ववद्विरुद्धवारणाय साध्यसमानाधिकरणेति बोध्यम् । व्यभिचारोन्नायकत्वञ्च यत्र

णत्वेन श्यामरूपे हेतुसत्त्वादेव व्यभिचारायोगादिति ध्येयम् । प्राचां मतं दर्शयितुं पुनर्धत्ते अव्यभिचारश्चेति । तत्समानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगित्वमिति तत्पुरुषे विशेष्यांशवैयर्थ्यादाह तथा चेति । तन्मित्रातनयत्वं समानाधिकरणाभावाप्रतियोगि यस्येति विग्रहेण स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिमित्रातनयत्वकत्वमित्यर्थः । तथा च मित्रातनयनिष्ठश्यामत्वादौ व्यभिचारवारणार्थमेव विशेष्यदलमिति भावः । नन्वेवमघटत्वे दृष्टान्तासिद्धिः तस्य स्वव्यापकमित्रातनयत्वकत्वाभावादत आह यदिति । तथा च स्वव्यापकघटभिन्नत्वकत्वे सति घटभिन्नत्वावच्छिन्नत्वश्यामत्वव्यापकस्य घटावृत्तिश्यामत्वसामग्रीमत्त्वस्य व्यभिचारित्वं श्यामत्वव्यभिचारित्वं चाघटत्वे वर्त्तत इति न तस्य दृष्टान्तत्वव्याकोप इति भावः । यत्त्वतत्त्वादेः पक्षदृष्टान्तसाधारणस्यासत्त्वान्नेदं युक्तमित्यस्वरसस्वरसादाहुरित्युक्तम् । स्वव्याख्यातस्य साध्यव्यभिचारानु-

कुत्र चित् । एवञ्च पृथिवीत्वादिना गुरुत्वादौ साध्ये द्रव्यत्वादौ व्यभिचारोन्नायकस्य रूपवत्त्वादेर्वारणाय साधनव्यभिचारीति बहुव्रीहिः । न चैवमपि गुरुत्वादिसाध्यके रसवत्त्वादिहेतौ द्रव्यत्वं गुरुत्वादिव्यभिचारि जलभिन्ने पृथिवीत्वादिव्यभिचारित्वादिति व्यभिचारोन्नायके पृथिवीत्वादावतिप्रसङ्गः । साधननिष्ठं यद्व्यभिचारित्वं साध्यव्यभिचारोन्नायकं तत्त्वस्योक्तत्वात् उक्ति-

---

मापकस्य सर्वत्र हेतौ सत्त्वमाविष्करोति प्रमेयत्वादावपीति । अन्यथा स श्यामः प्रमेयत्वादित्यादौ मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वे सति तदवच्छिन्नश्यामत्वव्यापकशाकपाकजत्वव्यभिचारित्वस्यैव मूलोक्तस्य प्रमेयत्वादिहेतावसत्त्वेन तत्र तेन श्यामत्वादिव्यभिचारानुमानानुपपत्तेरिति भावः । तच्च साक्षात् परस्परया चेत्यग्रिममूलानुसारेण यद्वेत्यादिकमवतारयति एवमिति । तथात्वमुपाधित्वम् । पूर्ववदिति । इदन्तेजो द्रव्यत्वादित्यादौ जात्यभावादेर्वारणायेत्यर्थः । साधने साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वस्योक्तौ साधनव्यभिचारित्वस्य व्यर्थतापत्तेराह यत्र कुत्र चिदिति । तथा च साध्यव्यभिचारस्योन्नायत्वं तत्स्वरूपयोग्यत्वं तच्च साध्यव्यभिचारव्याप्यस्वाभावाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तित्वसामान्यकत्त्वमिति भावः । रूपवत्त्वादेरिति । तदभावाधिकरणीभूतवायुवृत्तित्वसामान्यस्य गुरुत्वव्यभिचारव्याप्यत्वात् इति भावः । प्रमेयत्वादिसाधनस्य व्यभिचाराप्रसिद्धेः प्रकृते पृथिवीत्वव्यभिचारस्य रूपवत्त्वे सत्त्वाच्चाह बहुव्रीहिरिति । साधनं व्यभिचारि यस्य स्वव्यभिचारिसाधनक इत्यर्थः । स्नेहादौ व्यभिचारवारणार्थं जलभिन्न इति । साधननिष्ठमिति । तथा च रसवत्त्वनिष्ठपृथिवीत्वव्यभिचारित्वं न गुरुत्वव्यभिचारव्याप्यं माधुर्यादौ व्यभिचारात्तत्तत्र पृथिवीत्वादौ न प्रसङ्गः । नन्वेवं यद्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमनुमीयत इति प्रागुक्तेनाभेद इत्यत आह उक्तीति । पूर्वं यद्व्यभिचारः साध्यव्यभिचारव्यापकत्वे सति साधनवृत्तित्त्वमित्युक्तमिदानीं साधनवृत्तित्वे सति साध्यव्यभिचारित्वव्याप्यो

वैलिक्ष्याच्च पूर्वस्माद्भेद । केचित्तु व्यभिचारोन्नायकत्वमिह तद्व्याप्यकोटिप्रविष्टतामात्रेण । इयञ्च जलत्वेन करकात्वे साध्ये जलत्वं करकात्वव्यभिचारि स्नेहव्यापकत्वात् घटेन वा घटत्वे साध्ये घटो घटत्वव्यभिचारी जन्यद्रव्यत्वादिति व्यभिचारोन्नयनसमर्थस्य स्नेहस्य द्रव्यत्वस्य च वारणाय साधनव्यभिचारीति । अयं घटः सत्त्वादित्यादौ सत्त्वं घटत्वव्यभिचारि शब्दादिवृत्तित्वादिति व्यभिचारोन्नायकस्य शब्दादेर्वारणार्थं साध्यसमानाधिकरणेऽसपि वक्तव्यम् । एवञ्च रूपेण गुरुत्वादौ साध्ये रूपं गुरुत्वादिव्यभिचारि जलभिन्ने पृथिवीत्वाभाववद्वृत्तित्वादिति व्यभिचारोन्नायकस्य गुरुत्वव्यभिचारितैजसरूपनिष्ठ-

———

यद्व्यभिचारस्तत्त्वमित्युक्तिवैचित्र्याद्विशेष्यविशेषणभावभेदात् पूर्वतो भेद इत्यर्थः । केचित्तु साध्यसमानाधिकरणत्वं स्वातन्त्र्येण विशेषणं दत्तमिह तु स्वसमानाधिकरणवृत्तिसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्य व्यभिचारोन्नायकत्वं निवेशितमित्येवोक्तिवैचित्र्यमत एव प्रागेव विरुद्धवारणाय साध्यसमानाधिकरणेति बोध्यमित्युक्तम्, साध्यांशे स्वसमानाधिकरणेति बोध्यमिति तस्यार्थ इत्याहुः । सार्वभौममतमुपन्यस्यति केचित्त्विति । तद्व्याप्यकोटीति । साव्यभिचारव्यापकतावच्छेदकघटकत्वेनेत्यर्थः । न च वन्हिव्यभिचारव्याप्यस्य महानसावृत्तितेजस्त्वस्य घटकतया प्रसिद्धानुमाने महानसत्त्वादेरुपाधितापत्तिः, अग्रे निरस्यत्वादिति भावः । स्नेहव्यापकत्वादित्यस्य व्यभिचारोन्नायकस्य स्नेहस्य वारणाय इत्यग्रेऽन्वयः । साधनस्य व्यभिचारीत्येवं तत्पुरुषेणापि स्नेहस्य वारणसम्भवाद्बहुव्रीह्यनुसरणस्य फलमाह घटेन वेति । जन्यद्रव्यत्वादिति । जन्यपदं गगनादौ द्रव्यत्वपदं च घटीयरूपादौ व्यभिचारस्य वारणाय । शब्दादिना ज्ञानेच्छाद्युपग्रहः । गुरुत्वसाध्यकरूपादिहेतौ पृथिवीत्वाभावादेरलक्ष्यत्वप्रयोजकं रूपमाविस्करोति व्यभिचारोन्नायकेत्यादिना । यत्राधिकरण

तत्त्वञ्च साक्षात् परम्परया वेति नार्थान्तरम् । किञ्च अर्थान्तरस्य पुरुषदोषत्वादाभासान्तरस्य तत्राभावादुपा-

---

व्यभिचाराप्रतियोगिनः पृथिवीत्वाभावस्य वारणाय यत्राधिकरणे साधनाव्यापकत्वं तन्न व्यभिचारोन्नायकत्वं वक्तव्यम् । यथाकथञ्चित्तत्त्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकमात्रस्य तु लक्ष्यत्वे यत्साधनव्यक्त्यव्यापकत्वं तद्व्यक्तौ व्यभिचारोन्नायकं वाच्यमित्याहुः । नन्वस्तु पारिभाषिकमुपाधित्वं तथापि साक्षाद्व्यभिचारानुन्नायकतया दोषत्वाभावेन तदुद्भावने अर्थान्तरं स्यादेवेत्यत आह किञ्चेति । आभासान्तरस्य तदानीं जायमानस्य । तथा च

इति । साधनाधिकरणीभूतयद्व्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं तद्व्यक्त्यवच्छेद्यस्य साध्यव्यभिचारस्य व्याप्यतावच्छेदकीभूतधर्मनिष्ठत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । ननु रूपवान्द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाद्यभावाव्याप्तं पृथिव्यवच्छेद्यस्य रूपादिव्यभिचारस्याप्रसिद्धेरत आह यथाकथं चिदिति । साध्यव्यभिचारिसाधननिष्ठव्यभिचारप्रतियोगिमात्रस्येत्यर्थः । तद्व्यक्तौ व्यभिचारोन्नायकमिति । तन्निष्ठायाः साध्यव्यभिचारव्याप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवत्ताया निरूपकतावच्छेदकप्रविष्टमित्यर्थः । आहुरिति । प्रथमे यत्राधिकरणे साधनाव्यापकत्वं तद्व्यक्त्यवच्छिन्नस्य साध्यव्यभिचारस्य द्वितीये च यत् साधनव्यक्त्यव्यापकत्वं तन्निष्ठस्य व्यापकव्यभिचारस्य यथाकथं ञ्चित्सम्बन्धित्वमात्रेणैव सामञ्जस्ये व्यापकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वप्रवेशानौचित्यमत्राऽस्वरसबीजम् । पारिभाषिकमेवेत्येवकारेण स्वनिष्ठव्याप्तिसंक्रामकत्वस्य व्युदासः । तस्य शुद्धसाध्यव्यापकस्य । उद्भावन इत्यर्थः । सोपाधावाभासान्तरस्य व्यभिचारादेरावश्यकत्वात् पूरयति तदानीं जाय-

पाधिरेव भावत्वादिकं दोषः। न चैवं शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रवणत्वं जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र

तस्यावश्याभ्युपेयदोषभावत्वे तदुद्भावने नार्थान्तरमिति भावः। अत्र वदन्ति। साध्योपन्यासानन्तरं तत्साधकस्यैव साधनोपन्यासानन्तरं तद्दोषस्य व्यभिचारादेराकाङ्क्षितत्वात् तमनुद्भाव्य साक्षात्तत्साधकस्य शुद्धसाध्यव्यापकस्योपाधेरुद्भावन एवाप्राप्तकालत्वम्, कैव कथा परम्परया तत्साधकस्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य। अन्यथा तत्साधनपरम्पराया अपि प्रथममुपन्यासे तथात्वं न स्याद। न च निग्रहस्थानत्वेन विशेषः, प्रतिज्ञाहान्यादितो हेत्वाभासाच्च बहिर्भूतस्य तथात्वायोगात। न च विभाजकसूत्रस्थले हे-

---

भानस्येति। तदानीं न्यायप्रयोगदशायाम्।तं साध्यव्यभिचारादिकम्। अप्राप्तकालत्वं तदानीमनाकाङ्क्षितस्याभिधानत्वम्। साध्यव्यभिचारोद्भावनोत्तरमाकाङ्क्षितत्वेनार्थान्तरत्वायोगादिति भावः। कैव कथा सुतराम्। अवच्छिन्नसाध्यव्यापकस्येति।उद्भावन इत्यनुषज्यते। अन्यथा तदानीमनाकाङ्क्षितस्यापि उद्भावने। तत्साधकपरम्परायामिति। अन्यत्वादौ साध्यव्यभिचारस्य उन्नायकत्वं यद्भावत्वाद्युपाधिव्यभिचारित्वं तदुन्नायकस्य ध्वंसवृत्तित्वादेरपि प्रथमतः कथायामुपन्यासे तथात्वमप्राप्तकालत्वं न स्यादित्यर्थः। अथाप्राप्तकालतामासादयन्नपि प्रथममुपाधिमुपन्यस्यति निग्रहस्थानत्वान्न तदुन्नायकत्वपरम्परेत्यत आह न चेति। प्रतिज्ञाहान्यादिः पुरुषस्य हेत्वाभासस्तु प्रमाणस्यैव निग्राहक इति तयोर्भेदेनोपन्यासः। तथात्वायोगादिति।प्रतिज्ञाहान्यादिद्वाविंशतेरेव मुनिना निग्रहस्थानतया कृत्वान्निति भावः। विभाजकेति। प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरं न्यूनमधिकमर्थान्तरं

पृथिवीत्वमुपाधिः स्यात्, केवलान्वयित्वसाधकप्रमाणेन तत्र साध्यसिद्धेरुपाधेर्विशिष्टाव्यापकत्वात् । न च पक्षे-

---

त्वाभासाश्चेति चकारेणानुक्तसमुच्चयपरेण साक्षात्परम्परया वानुमितिदोषोन्नायकस्य संग्रहः । तथा सति व्यभिचारस्येवाश्रयासिद्ध्यादेरप्युन्नायकस्य तदुभयोन्नायकपरम्परायाश्च तथात्वापातात् । न चाप्राप्तकालतामासादयन्नपि प्रथममुपाध्युपन्यासः कथकसम्प्रदायानुरोधादेव कर्त्तव्यः, तादृशसम्प्रदायमननुरुन्धानस्य तदुद्भावकं परं भवतः शपथनिवारणीयतापत्तेः । तस्मात्प्रथमं शुद्धसाध्यव्यभिचार एवोद्भाव्यस्तत्र कथन्तायां तद्धेतुत्वेन शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारः विशेषणाव्यभिचारित्वे सति विशिष्टसाध्यव्यापकस्योपाधेर्विशिष्टसाध्यस्य वा व्यभिचारः तत्र च

निरर्थकमपार्थकमविज्ञातार्थमप्राप्तकालं पुनरुक्तमनुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्ता हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानीति विभाजकसूत्रस्थलत्यर्थः । अनुमितिदोषेति सामान्यतोऽभिधानं प्रतिपक्षोन्नायकस्याप्युपग्रहार्थम् । असिद्ध्यादेरित्यस्य स्वरूपेत्यादिः । व्याप्यत्वासिद्ध्युन्नायकोद्भावनस्य मणिकृताप्यग्रे स्वीकर्त्तव्यत्वात् । तदुभयं व्यभिचार स्वरूपासिद्ध्युभयम् । तथात्वापातात् प्रथममुद्भाव्यत्वापातात् । अत्र दृष्टान्तस्य साधनैक्यस्य वुरुपाधित्वेनैव चकारसमुच्चय इत्युक्तौ नोक्तदोष इति चिन्त्यम् । तदुद्भावकं प्रथममुपाध्युद्भावकम् । कथन्तया हेत्वाकाङ्क्षायाम् । व्यापकोपाधिव्यभिचार उद्भाव्य इति पूर्वेणान्वयः । शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिमनुसृत्याह विशेषणेति । उपाधेरिति । व्यभिचार उद्भाव्य इत्यग्रिमपूर्वाभ्यामन्वयः । विशिष्टसाध्यस्य वेति । विशेषणाव्यभिचारित्वे सतीत्यनुषज्यते । विशेष्ये विशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वे । ला-

तरे स्वव्याघातकत्वेनानुपाधावतिव्याप्तिः, तत्रानुकूलतर्काभावेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् । सहचारदर्शनादेस्तेन विना संशायकत्वादित्युक्तम् बाधोन्नीते चानु-

———

विशेष्ये विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचार इति । वक्ष्यते च व्यभिचारादेरिव तद्व्याप्यवत्त्वादेरपि ज्ञानं व्याप्त्यादिग्रहप्रतिबन्धकम्। तथा च साध्यव्यभिचारव्याप्योपाधिव्यभिचारज्ञानयमिति वोद्भावनीयमिति । साध्यव्यापकत्वानिश्चयात्। उपाधित्वौपयिकतदनिश्चयात् । अनुकूलतर्कादिना तादृशव्यापकत्वनिश्चये तु बाधोन्नीतवद्भवत्येव निश्चितोपाधिः । न च स्वव्याघातकत्वोन्नायकमुपाधिः, तद्धि न सर्वानुमानसाधारण्यम्, अनुकूलतर्कादिनिश्चितव्याप्तिके हेतौ तदभावात्। नापि तद्व्यभिचारेण व्यभिचारानुमानेऽपि पक्षेतरान्तरस्योपाधित्वसम्भवः, अनुकूलतर्कादिना त-

———

धवादाह वक्ष्यते चेति।वस्तुतोऽयं हेतुरमुकेन | सोपाधिरित्येवोद्भाव्यं व्यभिचारसम्बन्धेनोपाधिमत्त्वावच्छेदेन साध्यव्यभिचारित्वस्य पूर्वगृहीतत्वेन सोपाधित्वेन निश्चयस्यापि व्यावर्त्तकधर्मदर्शनविधया व्याप्तिधीविरोधित्वसम्भवादित्यस्मद्गुरुचरणाः । शाकपाकजत्वादेरिव पक्षेतरत्वस्यापि यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसम्भवादाह उपाधित्वौपयिकेति । स्वानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वानिश्चयादित्यर्थः । अयं पक्षेतरः उपाधित्वेन निश्चितः।कथितनिरुक्तेस्तत्रासत्त्वेनोपाधित्वायोगात्। अत्र स्वपदमनुमानपदस्य व्यभिचारानुमानस्य उपाधित्वस्य वा बोधकम्। तत्र नाद्य इत्याह तद्धीति।स्वव्याघातार्थकत्वं हीत्यर्थः।तदभावादिति।पक्षेतरस्य सर्वत्रानुमाने उपाधित्वनिश्चयायोगादित्यर्थः । द्वितीये नापीति। तस्य पक्षेतरत्वस्य। व्यभिचारेणेत्यर्थः। सम्भव इत्यस्य

कूलतर्कोऽस्त्येवेति । एवं पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादेरपि नोपाधित्वं पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वात् । अत

स्य साध्यव्यापकत्वनिश्चये व्यापकव्यभिचारिणि व्याप्यव्यभिचारावश्यम्भावेन तदयोगात्। अत एव पक्षेतरस्योपाधित्वे सर्वत्रैव तादृशोपाधिसम्भवेनानुमानमात्रविलोपे व्यभिचारानुमापकत्वगर्भस्योपाधित्वस्याव्याघात इति परास्तम् । कथकसम्प्रदायानुरोधात् बाधानुन्नीतः पक्षेतरो नोपाधित्वेन कथायामुद्भाव्य इति तु वदन्ति । पक्षमात्रेति । यद्यपि पर्वतावयवरूपादेरपि व्यावर्त्तकं तत्, तथापि तस्य व्यावृत्तिर्नोपाधितायामुपयुज्यते अपि तु पक्षस्यैवेति तन्मात्रव्यावर्त्तकत्वमुक्तम् । इदञ्चानुपाधितायां न बीजं परिभाषामात्रत्वात् किन्त्वनुकूलतर्काभावेन तादृशसाध्यव्याप-

---

तद्धीति पूर्वेणान्वयः।तस्य पक्षे तरत्वस्य । तदयोगादिति।व्यभिचारानुमाने पक्षेतरान्तस्योपाधित्त्वनिश्चयायोगादित्यर्थः । अन्त्ये अत एवेति।तर्कादिनाहेतोः साध्यव्यापकताग्रहदशायामुपाधित्त्वानिश्चयादेवेत्यर्थः । परास्तमित्यग्रेन्वयः। नन्वेवं साध्यव्यापकस्य वस्त्वन्तरस्येव पक्षेतरस्यापि साध्यव्यापकत्त्वनिश्चयदशायां कथायामुद्भावनापत्तिरत आह कथकेति । वदन्ति सिद्धान्तिनः । दृष्टान्तादेः साधनवैकल्यादिवत्तदुद्भावनस्यापि निग्रहस्थानान्तरत्वादित्यभिप्रायः । तस्य पर्वतावयरूपस्य उपाधितायां उपाधिताघटकसाधनाव्यापकतायाम् । नोपयुज्यत इति । तादृशरूपाद्यन्यत्वस्य धूमादिसाधनाव्यापकत्वात् । तथा चोपाधितौपयिकपक्षमात्रवृत्तिगर्भत्वादिति मूलार्थः । इदं पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वम् । न बीजमिति । तज्ज्ञानस्योपाधित्वग्रहविरोधित्वादिति भावः । तादृशेति । उपाधित्वौपयिकेत्यर्थः । वस्तुतो मात्रपदव्यत्या-

एव धूमे आर्द्रेन्धनप्रभववन्हिमत्त्वं द्रव्यबहिरिन्द्रियप्रत्य-
क्षत्वे उद्भूतरूपवत्त्वं मित्रातनयश्यामत्वे शाकपाकज-

———

कत्वानिश्चय इति द्रष्टव्यम्। अत एव व्यापकताग्राहकप्रमाणसम्भ-
वादेव। आर्द्रेन्धनेति। अथात्र स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामार्द्रेन्ध-
नत्वादिनैव कारणत्वं न पुनरार्द्रेन्धनप्रभववन्हित्वेनेति चेत्, कि
श्चातः, न हि कारणतावच्छेदकमेव व्यापकतावच्छेदकं तादृशा-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकस्यैव तत्त्वात्। तदवच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभावस्य चातिरिक्ततया तद्वद्वृत्तित्वेन साध्यव्यभिचारसा-
धने वैयर्थ्याभावात्। सत्यपि चार्द्रेन्धने तत्संयुक्ते च वन्हौ दाहप्र-
तिवन्धकसत्त्वे धूमानुत्पादात् क्लृप्ततत्कारणाभावस्य वन्हेर्विशेषरू-
पेण कारणत्वकल्पनयैवोपपत्तावक्लृप्ततत्कारणभावानां दाहप्रति-

———

सेन पक्षव्यावर्त्तकविशेषणमात्रवत्त्वादित्येवं मूलस्यैव साध्यव्याप-
कत्वानिश्चये तात्पर्य्यमित्येवं युक्तमुत्पश्यामः। अत्र धूमे। आर्द्रेन्ध-
नत्वादिनेति। अत्रार्द्रेन्धनत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन कार-
णताद्वयस्यावश्यकत्वे अवच्छेदकलाघवाज्जलत्वेन्धनत्वाभ्यामेव
रूपाभ्यां हेतुताद्वयं युक्तमित्याशयेनादिपदमुपात्तम्। तादृशेति। तन्नि-
ष्ठेत्यर्थः। क्व चित्तु तथैव पाठः। नन्वार्द्रेन्धनप्रभववन्हिव्यभिचारि-
त्वेन साध्यव्यभिचारस्यानुमाने प्रभवान्तविशेषणस्य व्यर्थत्वान्ना-
र्द्रेन्धनप्रभववन्हित्वेनोपाधित्वमत आह तदवच्छिन्नेति। [आर्द्रेधन-
प्रभववन्हित्वावच्छिन्नाभावस्य वन्हित्वावच्छिन्नाभावातिरिक्ततये-
त्यर्थः। तादृशवन्हित्वेन धूमहेतुत्ववादिनां मत आह सत्यपीत्यादिना
धूमानुत्पादादिति। धूमानुत्पादेति धूमोत्पादप्रसङ्गादित्यर्थः।] आ-
र्द्रेन्धनप्रभववन्हित्वेनैव कारणत्वमित्यग्रेऽन्वयः। ननु दाहप्रतिब-
न्धकाभावानामपि धूमहेतुत्वान्नोक्तदोष इत्यत आह क्लृप्तेति।

त्वे जन्यानित्यत्वे भावत्वमुपाधिः, तदुत्कर्षेणं साध्योत्क-

बन्धकाभावानां तत्कारणत्वकल्पनानौचित्यात् । एकस्यामार्द्रेन्ध-नव्यक्तौ प्रतिबद्धायां तत्रैव व्यक्त्यन्तराद्धूमोत्पादात्तत्तदिन्धनज-न्यधूमं प्रति तत्तदभावानां कारणत्वस्य वाच्यत्वेऽतिगौरवाच्च । महति चार्द्रेन्धने तत्प्रभवे चाणीयसि वन्हौ महति वन्ह्यन्तरे वि-द्यमानेऽप्यार्द्रेन्धनप्रभवमहावन्हेरनुत्पाददशायां प्रकृष्टधूमानुत्पादा-दार्द्रेन्धनप्रभववन्हित्वेन कारणत्वमित्यपि वदन्ति । तदुत्कर्षेणेति ।

न वा दाहप्रतिबन्धकाभावस्य धूमहेतुत्वं सम्भवतीत्यत आह एकस्यामिति । एकवन्हिव्यक्त्यन्तर्भावेणार्द्रेन्धनव्यक्तौ मन्त्रादि-ना प्रतिबन्धकतायां सत्यान्तत्रैवार्द्रेन्धनव्यक्तौ वन्हिव्यक्त्यन्तरा-द्धूमोत्पादादित्यर्थः । प्रभवं मा दहत्वित्यभिप्रायेण तार्णवन्हिर्मा दह-त्वित्याशयेनापि मन्त्राभिलापस्य दाहविरोधित्वसम्भवादिति भावः । ननु धूमसामान्यं प्रति न दाहप्रतिबन्धकानां मन्त्रादीनामन्यत्वा-द्यवच्छिन्नाभावत्वेन हेतुत्वं येनैकवन्ह्यन्तर्भावेण तदार्द्रेन्धनव्यक्तौ मन्त्रसत्त्वे वन्ह्यन्तरादपि तत्र धूमो न स्यात् तत्तदिन्धनजन्य-धूमं प्रति तत्तदिन्धनदाहप्रागभावत्वेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतो वन्ह्यन्तरात्तदिन्धनस्य दाहोत्तरं तत्र धूमोत्पत्तौ बाधकाभाव इत्यत आह तत्तदिन्धनेति । तत्तदभावानां तत्तदिन्धनदाहप्रागभावत्वावच्छिन्नाभावानाम् । ननु धूमसामान्यं प्रत्येव दाहोत्पत्त्यार्द्रेन्धन-त्वेन हेतुत्वं वाच्यं न्यायनये अवयविन्यपि पाकेन रूपान्तरपर्य्य-वसितदाहस्योत्पादादतो नोक्तं गौरवमित्यत आह महति चेति । प्रकृष्टधूमं प्रत्यार्द्रेन्धनस्य वन्हेर्वा महत्त्वं न प्रयोजकं किन्त्वार्द्रेन्ध-नप्रभववन्हेरेवातो यद्विशेषयोरिति न्यायादूधूमसामान्यं प्रत्यप्यार्द्रे-न्धनजवन्हित्वेनैव हेतुत्वमित्यर्थः । प्रकृष्टधूमत्वं न जातिप्रभेदो मानाभावात् परन्तु महत्त्ववद्धूमत्वमेव नीलघटत्वादिवदर्थसमा-जग्रस्तत्वान्न जन्यतावच्छेदकमित्याद्यस्वरसो वदन्तीत्युक्त्वा सूचि-

र्षात् अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकतो वैद्यकात् कारण-
तावग्रमेन घटोन्मज्जनप्रसङ्गेन साध्यव्यापकतानिश्च-

आर्द्रेन्धनप्रभववन्हिसामान्यं विना धूमसामान्यस्य प्रकृष्टतादृशवन्हिं
विना प्रकृष्टधूमस्यानुत्पादनियमादार्द्रेन्धनप्रभववन्हेरेव धूमोपधाय-
कत्वं तत्रार्द्रेन्धनप्रभववन्हित्वं कारणतावच्छेदकमर्थवशसम्पन्नं ना-
न्तरीयकमेव वास्तु फलतो न कश्चिद्विशेष इति भावः । अनन्य-
थेति । तादृशान्वयव्यतिरेकाभ्यामुद्भूतरूपस्य तद्वतो द्रव्यस्यैव वा

तः । कारणतावच्छेदकमिति प्राचांमते । स्वमते त्वाह अर्थवशसंम्पन्न-
मिति । वन्हित्वार्द्रेन्धनत्वयोर्धूमकारणतावच्छेदकयोर्दैवात्सम्पन्नं
कारणतानवच्छेदकमित्यर्थः । फलतः फले धूमव्यापकत्वग्रहे । न
कश्चिदिति । उभयथापि व्यापकतावच्छेदकत्वानपायादिति भावः ।
उद्भूतरूपस्येति नव्यमते । प्राचांमते त्वाह ततो द्रव्यस्य वेति । न-
नूक्तमतयोः किं तत्त्वमत आह तत्त्वमिति । सामान्यतः प्रत्यक्षविषय-
त्वंन तत्तद्विशेषविषयकप्रत्यक्षे वा तत्तद्व्यक्तित्वेन विषयस्य हेतुत्वं
नतु बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षं प्रत्युद्भूतरूपत्वेन प्रमाणाभावात्, परन्त्वा-
त्मादेश्चाक्षुषादिवारणाय प्रथमकल्पे समवायेनैव उद्भूतरूपत्वेन
तत्रहेतुत्वं रूपत्वापेक्षया तस्य लघुत्वात् द्वितीयकल्पे न तदपि, चा-
क्षुषत्वादिकमन्तर्भाव्य विषयस्य हेतुत्वविरहादेवानाति प्रसङ्गा-
दिति भावः । अनुद्भूतरूपे मानाभावात् उद्भूतेति रूपविशेषणं
व्यर्थमत आह तत्त्वं पुनरित्यादि इत्यपि कश्चित् । मूले घटोन्मज्जने-
ति । घटादिध्वंसो यदि विनाश्यभावः स्यात् स्वोत्तरोत्पत्तिकक्षणवृत्ति-
प्रतियोगिकः स्यात् घटप्रागभाववदिति एवं घटाद्युन्मज्जनप्रसङ्गेन ध्वं-
सस्य विनाशित्वनिरासे सति भावत्वोपाधिर्जन्यत्वावच्छिन्नविनाशि-
त्वव्यापकतानिश्चयादित्यर्थः । तत्रोक्ततर्कस्याप्रयोजकत्वमाशङ्क्याह
दीधितिकारो ध्वंसेत्यादि । तथा च ध्वंसानधिकरणत्वे सति घटप्रागभा-

स्यात्, तत् किं कार्य्यकारणयोरेव व्याप्तिः तथा च बहुधा व्याकुलीस्यादिति चेन्न । तदुपजीव्याऽन्येषामप्यनुकूलतर्केण ... सिग्रहात् । यत्र साध्योपाध्योर्हेतुसाध्ययोर्वा

———

कारणत्वम् उभयथापि व्यापकत्वमुद्भूतरूपत्वेन तत्त्वं पुनरुपवर्णितमेव । घटेऽन्मज्जनेति । ध्वंसप्रागभावानधिकरणकालस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वनियमाद् । न च प्रागभावस्य ध्वंसप्रतियोगिध्वंस इव तद्ध्वंसोऽपि प्रतियोगिनो ध्वंस इति वाच्यम् । अप्रामाणिकध्वंसतत्कारणधाराकल्पनातो ध्वंसानन्तत्वकल्पनाया एवोचितत्वादिति भावः । कार्य्यकारणयोरेव । कार्य्यकारणभावग्राह-

———

वानधिकरणकालत्वमेव घटध्वंसोत्तरक्षणस्य घटवत्तायां त्वन्मते प्रयोजकमिति भावः । अत्र स्वरूपासिद्धिमाशङ्कते न च प्रागभावस्य ध्वंसप्रतियोगिध्वंस इति । तद्ध्वंसोऽपि ध्वंसस्य ध्वंसोपि प्रतियोगिनां ध्वंस इत्यर्थः । तथा च घटध्वंसोत्तरक्षणस्य घटप्रतियोगिकध्वंसानधिकरणत्वमेवासिद्धमिति भावः । अप्रामाणिकेति । ध्वंसो नष्ट इत्याद्यप्रत्ययादप्रामाणिकानां ध्वंसप्रतियोगिकध्वंसानां कल्पनमेवं तेषां क्षणिकत्ववारणाय तत्कारणधारायाः कल्पनमपेक्ष्य लाघवात् ध्वंसस्याविनाशित्वकल्पनाया एवौचित्यादित्यर्थः । यद्यपि ध्वंससामान्यं प्रत्येव जन्यत्वेन प्रतियोगिनां हेतुत्वमेव ध्वंसस्य विनाशित्वे मानं फलमुखगौरवस्यादोषत्वाच्च क्षणिकत्ववारणाय तत्कारणधाराकल्पनं न क्षतिकरं स्वप्रतियोग्यधिकरणतादात्म्यसम्बन्धेन ध्वंसस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नध्वंसवत्त्वेन प्रतियोगिन एव वा ध्वंससामान्यं प्रति हेतुत्वोपगमे तु क्षणिकत्वं ध्वंसानां तथापि द्रव्यनाशं प्रति हेतुतया क्लृप्तानामसमवायिनाशानां ध्वंसस्थले विरहात् विशेषसामग्रीसहिताया एव च सामान्यसामग्र्याः कार्यजनकत्वान्न ध्वंसस्य विना-

व्याप्तिग्राहकसाम्यान्नैकत्र व्याप्तिनिश्चयस्तत्र सन्दिग्धोपाधित्वं व्यभिचारसंशयोपधायकत्वात् । यदा च तादृश्येकत्रानुकूलतर्कावतारस्तदा हेतुत्वमुपाधित्वं वा निश्चितम् । पक्षेतरस्य स्वव्याघातकत्वेन हेतुर्व्यभिचारसंशायकत्वमतो न सन्दिग्धोपाधिरपि सः । यत्तु पक्षेतरस्य यथा साध्यव्यापकत्वं तथा साध्याभावव्यापकत्वमपि ग्राहकसाम्यात् । तथा चोभयव्यापकनिवृत्त्या सा-

---

कप्रमाणक्रोडीकृतयोरेव । पक्षेतरस्येत्यादि । ननु सन्दिग्धोपाध्यन्तरवत्पक्षेतरोऽपि व्यभिचाशङ्कामादधानः केन वारणीयः, स्वव्याघातकत्वञ्च निराकृतमेव । अथात्र कश्चिदुपाधिर्भविष्यतीति शङ्का शङ्कापिशाचीत्वात् यथा न व्यभिचारशङ्काधायिका तथा पक्षेतरस्योपाधित्वशङ्कापि । तदाहितापि व्यभिचारशङ्का पक्षव्यभिचारशङ्केव न प्रतिबन्धिका । अन्यथा निरुपाधिकसहचारभ-

---

श इति तत्त्वम् । शाकपाकजत्वाद्युपाधेः श्यामत्वादावकारणत्वात् किञ्चेत्याशङ्कानुपपत्तेराह कार्येति । तादृशप्रमाणक्रोडीकृतत्वमिह कार्य्यकारणतत्त्वतदवच्छेदकानामन्यतमत्वमिति वदन्ति । निराकृतमेवेति । अनुकूलतर्केण हेतोः साध्यव्याप्यताग्रहस्थल एवानुमानानुच्छेदादिति । कश्चिदुपाधिरुपाधिपदार्थः । शङ्कापिशाचीत्वं व्यभिचारशङ्कास्वरूपयोग्यत्वम् । शङ्कापीति । न व्यभिचारशङ्काधायिकेति पूर्वेणान्वयः । व्यभिचारे व्याप्यवत्तासंशयत्वेनैव तत्संशयस्वरूपयोग्यत्वादाह तदाहितेति । न प्रतिबन्धिकेति । पक्षीयान्यत्वस्येव पक्षेतरोपाधित्वसंशयजन्यत्वस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकनिवेश्यत्वा-

ध्यतदभावाभ्यां पक्षे निवर्त्तितव्यम्, न चैवं । तथा च पक्षेतरः साध्यव्यापकतासंशयेन सन्दिग्धः कथं परं दूषयेदिति । तन्न । तथापि हि साध्यव्यापकता पक्षमालम्ब्य हेतुव्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणं स्यादेव । ननु यत्रोपाधिस्तत्रानुकूलतर्को यदि नास्ति तदा तदभावेनैव व्याप्तेरग्रहः । अथास्ति, तदा साध्यव्याप्यव्यापकत्वेनोपाधिः साध्याव्यापकत्वनिश्चयान्नोपाधिरित्यु-

———

ङ्गप्रसङ्गमात्रबलप्रवृत्तानामनुमानानां विलयप्रसङ्गादिति चेन्न । सन्दिग्धोपाध्यन्तरसाधारणव्यभिचारशङ्काधानप्रयोजकरूपवत्ता पक्षेतरेण तदाधाने प्रयोजनक्षतेः प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् व्यभिचारज्ञानत्वेन च प्रतिबन्धकतायां कारणविशेषजन्यत्वाजन्यत्वादिकं न निविशते गौरवात् मानाभावाच्च । कथमन्यथा करवह्निसंयोग-

———

द्विति भावः । अन्यथेति । पक्षेतरोपाधित्वशङ्कायाः साध्यव्यभिचारसंशयबोधकत्वे तत्संशयाहितव्यभिचारशङ्कायाः साध्यव्याप्तिविरोधित्वेनेत्यर्थः । प्रथमे दूषणमाह सन्दिग्धेत्यादिना । तदाधाने व्यभिचारसंशयस्याधाने कर्त्तव्ये । प्रयोजनक्षतेः उक्तानुमानभङ्गापत्तेः विरोधित्वासम्भवादित्यर्थः । तदुक्तं वृद्धैर्न हि प्रयोजनक्षतिभिया सामग्री कार्यं नाजयतीति । द्वितीये दूषणमाह व्यभिचारज्ञानत्वेन चेति । कारणविशेषेति । जन्यत्वान्तं दृष्टान्तार्थम् । तथा च पक्षेतरान्योपाधित्वसंशयजन्यत्वमिव पक्षेतरोपाधित्वसंशयाजन्यत्वं न विरोधितावच्छेदकमित्यर्थः । आदिना पक्षीयान्यत्वस्योपग्रहः । सति प्रमाणे गौरवस्याप्यनाश्रयत्वादाह मानेति । पक्षीयव्यभिचारशङ्कायाः प्रतिबन्धकत्वाभावे बाधकमाह कथमन्यथेति । कर-

भग्नथापि नोपाधिर्दूषणम् । न च व्याप्यभावव्याप्य-

सर्वः संयोगो वा प्रत्यक्षसंयोगधर्म्मातिरिक्तधर्म्मसमवायी समवायित्वादित्यादितो न शक्त्यादिसिद्धिः। निरुपाधित्वेऽपि अप्रयोजकत्वादिति चेन्न । निरुपाधित्वस्यैव प्रयोजकत्वात् तथात्वेऽपि चाप्रयोजकत्वे निरुपाधित्वाभिमतानामितरेषामपि तथात्वात् । अत्र च कुत्र पक्षातिरिक्ते व्यभिचारशङ्का कश्चायं व्यामोहो यद्व्याप्तिग्राहकदृढतरप्रमाणविरोहिणां निरुपाधित्वमिति । यतस्तत्र तत्रान्ततः पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकानां सपक्षैकदेशवृ-

---

वन्ह्योः संयोगस्य पक्षत्वे संयोगान्तर एव साध्यव्यभिचारस्य निश्चयः संशयो वा भविष्यतीत्यतः पक्षान्तरमाह सर्वः संयोगो वेति । हेतोर्व्यभिचारित्वसम्पत्त्यर्थमातिरिक्तान्तं तत्रापि संयोगधर्मातिरिक्तधर्मत्वस्य संयोगेषु बाधाद्प्यप्रयोजकत्वसम्भवात्तदुपादानार्थं प्रत्यक्षत्वेन संयोगधर्मो विशेषितः । शक्त्यादीत्यादिना रूपादिगतानुदूभूतत्त्वाद्युपग्रहः । शङ्कते निरुपाधित्वेऽपीति। अप्रयोजकत्वान्न शक्त्यादिसिद्धिरिति प्रश्नवाक्येनान्वयः । निरुपाधित्वस्यैवेति । पक्षवृत्तिरित्यादिः । तथात्वेऽपि पक्षधर्मस्य निरुपाधित्वेऽपि । इतरेषां ज्ञेयं प्रमेयं वाच्यत्वादित्यादीनाम् । तथात्त्वात् तथात्त्वापातात् । क्वचित्तथैव पाठः । ननूक्तस्थले पक्षातिरिक्त एव व्यभिचारसंशयादप्रयोजकत्वमत आह अत्र चेति । संयोगपक्षकोक्तहेतौ चेत्यर्थः । पक्षेतरस्य सन्दिग्धोपाधित्वे निरुपाधिसहचारबलमात्रप्रवृत्तत्वमनुमानस्य भज्येतेति यदुक्तं तदसहिष्णुराह कश्चायमिति । व्याप्तिग्राहकप्रमाणस्य दृढतरत्वं व्यभिचारशङ्काविरोधिसहकृतत्त्वम् । अन्ततः पक्षेतरस्य उपाधित्वानुपगमेऽपि । पक्षसपक्षेति । पर्वतमहानसान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकानां व्यञ्जनवत्त्वादीनामुपाधित्वं सन्दिग्धोपाधित्वं सम्भवतीत्यर्थः । नन्वेवं क्षितिः

मुभयमत उपाधिरपि तदभावोन्नयनेन दोष इति वाच्यम् । उपाधेरात्मलाभार्थमनुकूलतर्काभावोपजीवकत्वेन तस्यैव दोषत्वादिति चेन्न । सोपाधावेकत्र साध्यतदभावसम्बन्धस्य विरुद्धत्वादवच्छेदभेदेन तदुभयसम्बन्धो वाच्यः तथा च साधने साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपम-

---

त्तिधर्म्माणामुपाधित्वं सम्भाव्यते । इत्थञ्च यथा नातिप्रसङ्गस्तथा तत्र तत्र वक्ष्याम इति सङ्क्षेपः । कथकसम्प्रदायानुरोधात् कथायां सन्दिग्धोपाधित्वेन पक्षेतरो नोद्भाव्य इत्येवम्परो ग्रन्थ इत्याहुः । सोपाधावेकत्रेत्यादि । उपलक्षणमेतत् । व्यभिचारिण्युपाधेरवश्यम्भावमात्रे तात्पर्य्यम् । उपजीव्योपजीवकभावो हि न कार्य्य-

---

सकर्तृका कार्य्यत्वादित्यादितो नेश्वरादिसिद्धिः स्यात्तत्रापि क्षितीतरस्य घटत्वादेरपि सन्दिग्धोपाधित्वसम्भवादत आह इत्थञ्चेति । अतिप्रसङ्गो निरुपाधित्वहेतोः सन्दिग्धोपाधित्वप्रसङ्गः । तत्र तत्रेति। अनुकूलतर्केण हेतोः साध्यव्याप्यत्वग्रहे तदव्यापकत्वेन घटत्वादेः साध्याव्यापकत्वनिश्चयादेव न तत्र सन्दिग्धोपाधित्वमिति भावः । आहुर्न्यायविदः । साध्यतदभावयोरेकत्र विरोधे मानाभावात् साध्यसम्बन्धितावच्छेदकवत्त्वस्यानुमानादूषकत्वेन तादृशोपाधेः प्रकृतानुपयोगादाह उपलक्षणमिति। उपलक्ष्यमाह व्यभिचारिणीति। ननूपाधेरवश्यंभावेऽप्युपजीव्यत्वादनुकूलतर्काभाव एव दोषस्तदुक्तमुपाधेरेवात्मलाभार्थमित्यादीत्यत आह उपजीव्येति । असम्भवादिति । आर्द्रेन्धनाद्युपाधिं प्रत्यनुकूलतर्काभावस्याजनकत्वात् इति भावः । अकिञ्चित्कर उपाधेर्दूषकत्वाखण्डकः । व्यापकत्वे व्याप्यस्यादूषकत्वेऽनुकूलतर्कविरहोऽप्यदूषणं स्यात्तद्व्यापकान्त-

नुकूलतर्कभावोपजीवनमन्तरेणोपाधिरावश्यकस्तथानुकूलतर्काभावोऽप्यावश्यक इति उभयोरपि विनिगमकाभावाद्दूषकत्वम्। अन्ये तु यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनस्य

———

कारणभावोऽसम्भवात् व्याप्यव्यापकभावस्त्वकिञ्चित्कर एव, विशेषतस्तु ज्ञायमानदूषकतायाम्। एकमविज्ञायाप्यन्यतरज्ञानाच्च न ज्ञाप्यज्ञापकभावः। न चानुकूलतर्कविरहादेव व्याप्तेरग्रहे कृतमुपाधिज्ञानेन, विनाप्यनुकूलतर्कं व्यभिचाराग्रहे व्याप्तिग्रहसम्भवादिति भावः। यद्व्यावृत्त्येति। अत्र पक्ष इति पूरणात् पक्षनिष्ठसाध्यव्यावृत्त्युन्नायकव्यावृत्तिप्रतियोगित्वमर्थः। सत्प्रतिपक्षोन्नाय-

———

स्यापि सत्त्वादिति भावः। विशेषतः सुतराम्। बाधादेर्व्यापकत्वेऽपि तस्यैव जायमानस्य बुद्ध्यादिविरोधित्वादिति भावः। एकमिति। उपाधिमज्ञात्वा तर्काभावस्यैव तमज्ञात्वाप्युपाधिज्ञानादित्यर्थः। शङ्कते न चेति। दूषयति विनापीति। व्याप्तिग्रहसम्भवादिति। तथा च तदानीमेवोपाधिज्ञानस्य दूषकत्वं वाच्यमिति भावः। यथाश्रुतस्य पर्वतो वन्हिमान्धूमादित्यादौ साधने साध्यव्यावर्त्तके वन्हिसामग्र्यादावतिव्याप्त्यापत्तेराह अत्रेति। अत्र लक्षणवाक्ये अर्थ इत्यनेनान्वयः। पक्षनिष्ठेति। अत्राप्युन्नायकत्वं तद्योग्यता तथा च स्वाभावनिष्ठसाध्याभावव्याप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवत्पक्षकत्वमर्थः। पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वस्थले निरुक्तधर्मावच्छिन्नवत्पक्षसामान्यकत्वं वाच्यमतो द्रव्यत्वादिना सामानाधिकरण्येन वन्ह्यादेः साध्यतायां तत्सामग्र्यादौ नातिप्रसङ्गः। व्यभिचारोन्नायकस्य लक्ष्यत्वे पर्वतो धूमवान् वन्हेरित्यादौ आर्द्रेन्धनाद्यव्याप्तिर्जलं वन्हिमद्धूमादित्यादौ वन्हिसामग्र्यादावतिव्याप्तिश्च स्यादत आह सदिति। सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वं तदुन्नयनौपयिकरूपवत्त्वं तच्च

साध्यं निवर्त्तते स धर्मस्तत्र हेतावुपाधिः । स च धर्मो यस्याभावात् पक्षे साध्यसाधनसम्बन्धाभावः । यथा आर्द्रेन्धनवत्त्वम् । व्यावर्त्तते हि तद्व्यावृत्त्या धूमवत्त्वम-

---

कत्वश्चात् दूषकताबीजं तत्र चाप्रयोजकत्वात् साधनाव्यापकत्वं नोक्तं साधनस्य सोपाधित्वव्युत्पादनायैव केवलं यस्य साधनस्येति । यद्वा साधनस्येत्यनन्तरमधिकरण इति पूरणात् साधनवन्निष्ठसाध्यव्यावृत्त्युन्नायकव्यावृत्तिप्रतियोगित्वमर्थः । तथा च यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादिरुपवर्णितार्थनिष्कर्ष एवायम् । शुद्धस्य साधनावच्छिन्नस्य च साध्यस्य व्यापकानामुपाधीनां पक्षे क्व चित् साधनवति वा साध्याभावस्यैकमुन्नयनप्रकारमाह स चेत्यादि । साधन-

---

पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वं दूषकताबीजं नातो लक्ष्यतावच्छेदकलक्षणयोरभेदः । तत्र सत्प्रतिपक्षोन्नयने । अप्रयोजकत्वादित्युपलक्षणम्, ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निसामग्र्यादावव्याप्तिकरत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । नन्वेवं मूले यस्य साधनस्येत्यभिधानं विफलमत आह साधनस्येति । सोपाधित्वं येन केनापि सम्बन्धेन निरुक्तोपाधिमत्त्वं केवलं लक्षणाघटकमान च साध्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या साधनपदस्य पक्षपरत्वमेव कुतो नोक्तमिति वाच्यम् । तत्र हेतावित्यग्रिममूलविरोधापत्तेः इति भावः । साधनस्य लक्षणाघटकत्वे तत्सन्देहेन तदुपादानस्य सन्दर्भविरोधापत्तेराह यद्वेति । साधनवन्निष्ठेति । नन्वेतस्य लक्षणत्वे वस्तुतस्त्वित्यादिना पूर्वोक्तस्य यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादिलक्ष्यतावच्छेदकवाक्यार्थस्याभेदापत्तिरत आह तथा चेति । उपदर्शितो योऽर्थनिष्कर्षस्तन्मात्रमिदं न तु लक्षणमपि येन लक्ष्यतावच्छेदकाभेदः स्यादिति भावः । साध्यसाधनसम्बन्धाभावस्य लक्षणाघटकत्वात् स

योगोलके । अत एव तत्र साध्यसाधनसम्बन्धाभावः पक्षे । एवं भावत्वव्यावृत्त्या ध्वंसे जन्यत्वानित्यत्वयोः सम्बन्धो निवर्त्तमानः पक्षधर्मताबलादनित्यत्वाभावमादाय सिध्यति । तथा वायावुद्भूतरूपवत्त्वं निवर्त्तमानं

वत्त्वेन ज्ञायमाने पक्षे साध्यसाधनसम्बन्धाभावः सिद्ध्यन्न पक्षधर्मताबलात्साध्याभावमादायैव पर्य्यवस्यति । ननु शुद्धसाध्याभावोन्नायकस्यार्द्रेन्धनवत्त्वादेः कथं साध्यसाधनसम्बन्धाभावोन्नायकत्वमत आह आर्द्रेन्धनेति । अत एवेति । साध्याभावसत्त्वे साध्यसाधनसम्बन्धाभावस्यावश्यकत्वात्तदुन्नायकत्वमक्षतमिति भावः । द्रव्यत्वे इति द्रव्यत्वस्य हेतुत्वाभिप्रायेण । अयञ्च प्रायशः स-

---

त्त्वादेस्तदर्थयोजकत्वासम्भवादाह शुद्धस्येत्यादि । यथार्द्रेन्धनवत्त्वमित्यादिमूलानुरोधात् शुद्धसाध्यं निवेशितम् । प्रथमव्याख्यामनुसृत्याह पक्ष इति । द्वितीयामनुसृत्याह क्वचित् साधनवति चेति । साधनवत्त्वसामानाधिकरण्येन साध्याभावोन्नयनस्य सूचनाय क्वचिदुक्तिस्ताधतैव व्यभिचारधियः सम्पत्तेः । एकमनुगतम् ।साध्यविशिष्टसाधनवत्त्वाभावे साध्ये साध्याभावस्य सिद्धिमुपपादयति साधनवत्त्वेनेति । ज्ञायमाने पक्षे निश्चीयमाने । पक्षधर्मतेति । साध्याभावस्य तदुभयसम्बन्धाभावस्य बाधबलादित्यर्थः । साध्याभावमादायेति । तत्प्रकारितानियतानुमितिविधेयभावादित्यर्थः ।आर्द्रेन्धनेतीति । इत्थं च मूलेऽयथेत्यादिः पक्ष इत्यन्त एको ग्रन्थः । अत एवेत्यस्य धूमव्यावृत्तिसत्त्वादेवेत्यर्थमनुसृत्याह साध्याभावेति । साध्यसामान्याभावसत्त्व इत्यर्थः । वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र द्रव्यत्वविशिष्टप्रत्यक्षत्वाभावस्य साध्यसाधनाभावभिन्नत्वा दाह द्रव्यत्वेति । बहिर्द्र-

बहिर्द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वं निवर्त्तयत् प्रत्यक्षत्वाभाव-मादाय सिद्ध्यति । तथा चोभयत्रापि पक्षे साध्याभावसि-

---

द्धिमतीत्यभिहितो वस्तुतः प्रकारभेदेऽपि न क्षतिः । तथा च शु-द्धसाध्यव्यापकोपाधिस्थले शुद्धसाध्याभावः अवच्छिन्नतद्व्याप-कस्थले त्ववच्छेदकवदवच्छिन्नसाध्याभावोऽवच्छेदकवत्त्वविशेषि-तेन चोपाधिविरहेण शुद्धसाध्याभावः साधनीयः । अत एव गग-नादौ स्पर्शवत्त्वेन प्रमेयत्वेन च प्रत्यक्षत्वे साध्ये बहिर्द्रव्यत्वाव-च्छिन्नसाध्यव्यापकस्योद्भूतरूपस्य तादृशसाध्याभावोन्नयनहेतु-त्वमिति । पक्षे यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनस्य सम्बन्धि यत्साधन-विशिष्टं साध्यं निवर्त्तते इत्यर्थस्तु यथाश्रुतग्रन्थस्वरससिद्धः । तत्र दूषकताबीजं यदि सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वं तदा साधनानुप्रवेशो व्यर्थः, जलं द्रव्यं गन्धवत्त्वादित्यादौ पृथिवीत्वादावतिव्याप्तिश्च ।

व्यत्वार्थकेत्यादिः । ननु घटो गोत्ववान् अश्वत्वात् इत्यादौ साध्यसा-धनसम्बन्धाप्रसिद्ध्या तद्व्यतिरेकोन्नायकत्वं सास्नाशरीरवत्त्वाद्युपा-धेरसम्भवीत्यत आह अयं चेति । प्रकार इति शेषः । प्रकारभेदमेव दर्शयति तथा चेत्यादिना । अवच्छिन्नसाध्याभावः साधनीय इत्यग्रेऽ-न्वयः । विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वे पक्षधर्मताबलस्यासम्भवादाह अवच्छेदकवत्त्वेति । अत एवं उक्तप्रकारस्यानावश्यकत्वादेव । अन्य-था गगनं प्रत्यक्षं स्पर्शवत्त्वात् इत्यत्रोद्भूतरूपाभावेन पक्षे साध्यसा-धनसम्बन्धाभावः सिद्ध्यन्नपि न साध्याभावपर्य्यवसायी साधनाभा-वस्यापि पक्षे सत्त्वात् गगनं प्रत्यक्षं प्रमेयत्वादित्यत्र च तादृशरूपाभावे-न साध्यसाधनसम्बन्धाभावः सिद्ध्यत्येव न सुखादौ व्यभिचारित्वा-दित्यादिखण्डनार्थः । दूषकताबीजं लक्ष्यताप्रयोजकम् । व्यर्थत्वमुक्त्वा विरुद्धार्थकत्वमप्याह जलमिति । जलस्य द्रव्यत्वेऽपि गन्धविशिष्टद्र-

द्धशा साध्यसाधनसम्बन्धाभावोऽस्तीति । अत एव बाधानुन्नीतपक्षेतरस्यानुपाधित्वं स्वव्याघातकत्वेन तद्व्यतिरेकस्य साध्याव्यावर्त्तकत्वादिति । यत्तूपाधिमात्रस्य

अथासिद्ध्युन्नायकत्वं तदा साध्यानुप्रवेशो निरर्थकः, जलं गन्धवद् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वादावतिप्रसङ्गश्च । अथ यथासम्भवमसिद्धेः सत्प्रतिपक्षस्य चोन्नायकत्वं तदा वायुः स्नेहवान् गन्धवत्त्वादित्यादौ जलत्वादावव्याप्तिः । साधनविशिष्टसाध्याप्रसिद्धेः । साध्यसाधनवत्त्वप्रकारकबोधविरोधिबुद्धिकाभावोन्नायकत्वमर्थः । विरुणद्धि चैकैकाभावबुद्धिरुभयवत्ताबोधम् । विरुद्धस्थले तु भ्रमादिरूपतथाविधबोधप्रसिद्धया समन्वय इत्यपि

ध्यत्त्वाभावसत्त्वादिति भावः । असिद्ध्युन्नायकत्वं स्वरूपासिद्ध्युन्नायकत्वम् । दूषकताबीजमित्यनुषज्यते । व्यर्थ इति । यथासन्निवेशो वैयर्थ्याभावादाह जलमिति । जलस्य हेतुमत्त्वेऽपि साध्याविशिष्टतद्सत्त्वादिति भावः । यथासम्भवमिति । साध्यत्वसाधनतान्यतरावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावोन्नायकत्वमित्यर्थः । पूर्ववदन्वयः । जलत्वादीत्यादिना पृथिवीत्वाद्युपग्रहः । साध्यसाधनसम्बन्धाभावपदस्य प्रकारान्तरेणार्थमुपवर्णयतां मतमाह साध्यसाधनवत्त्वेति । साध्यसाधनत्वबोधस्य विरोधिनी बुद्धिर्यस्य तादृशाभावस्योन्नायकत्वं किञ्चिद्धर्मिकसाध्यसाधनवत्ताबुद्धिसामान्यं प्रति प्रकारता दूषकताबीजमित्यन्वयः । प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताभावस्योन्नायकत्वमिति यावत् । एतेन साध्यसाधनवत्त्वबुद्धौ प्रकारीभूतस्य वंस्वन्तरस्याभावोन्नायके नातिप्रसङ्गः । भ्रमादीत्यादिना स्वस्वाश्रयधर्मिकप्रमायाः परिग्रहः । अत्र घटो गुणः प्रमेयत्वादित्यत्र जात्यभावादावतिव्याप्तिः घटत्वाद्यात्मकस्य तदभावस्य पक्षे साध्याभावोन्नायकत्वात्, साध्यसमानाधिकरणत्वविशेषणे च घटो गुणः स्नेहवत्त्वादित्यत्रासिद्ध्यु-

वदन्ति । यत्तु साध्याद्वृत्तित्वे सति साधनाद्वृत्तिर्यस्तच्छून्यत्वेन साध्यसाधनेऽनुगमय्य तदभावोन्नायकत्वं वाच्यमिति । तन्न । यत्र भिन्नभिन्नसम्बन्धेन साध्यसाधनभावस्तत्र सद्धेतुके हेतुतासम्पादकेन सम्बन्धेन साध्यस्य साध्यतासम्पादकेन च हेतोरन्यत्रापि च यथाकथञ्चित्सम्बन्धेनोभयस्याभावोन्नायकेऽतिव्याप्तेः । किञ्च तादृशधर्मशून्यत्वेन रूपान्तरेण वा तदभावस्योन्नायकत्वम्-

---

न्नायके जलत्वादावव्याप्तिस्तस्य साध्यविरुद्धत्वात् । न च स्वाश्रयनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकीभूताभावो विशेषणीय इति नोक्ताव्याप्तिः स्वपदस्य लक्ष्यपरत्वादिति वाच्यम् । कालिकादिसम्बन्धावच्छिन्नाया गुणत्वाद्यधिकरणताया जातित्वेऽपि सत्त्वात्, साध्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वनिवेशे च जलं रूपवत् द्रव्यभिन्नत्वादित्यादावसिद्धयुन्नायके निर्गुणत्वादावव्याप्तेः समवायेन द्रव्यभेदत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः, एवं घटत्वाभाववान् घटत्वादित्यादौ साध्यसाधनवत्त्वबोधस्याहार्यतया तद्विरोधित्वाप्रसिद्ध्या तत्रन्योपाध्यावव्याप्तिरित्याद्यस्वरसो वदन्तीत्युक्त्वा सूचितः।यत्त्विति।अत्र वृत्तिः शून्यत्वं च स्वरूपसम्बन्धेन ग्राह्यम्।शून्यत्वेनेत्युपलक्षणं साध्यसाधनवत्ताविरहाकारधीप्रकारत्वेनाप्यनुगमो बोध्यः।निरुक्तधर्मशून्यस्य साध्यताघटकेन हेतुताघटकेन येन केन चिद्वा सम्बन्धेनावच्छिन्नस्याभावस्योन्नायकत्वं निवेशितं सर्वमप्ययुक्तमिति क्रमेणाह यत्रेति । तत्र पर्वतो वन्हिमान्तदीयरूपादित्यादौ । अन्यत्रैकसम्बन्धेन साध्यहेतुस्थले । अपिना विभिन्नसम्बन्धेन हेतुसाध्यस्थलस्य समुच्चयः । ननु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावान्यत्वे सति साधनताघटकसम्बन्धानवच्छिन्नसाधनभावान्यत्वेन निरुक्तधर्मशून्याभावस्य विशेषणान्नोक्तदोष इत्यत आह किं चेति । निरुक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य सम्बन्धस्य वितर्केण दोषमुक्त्वा धर्मस्य वितर्केण तमाह किञ्चेतीत्यपि

भिमतम्, नाद्यः; साध्यसाधनान्यतरवति तदसम्भवात् । नान्त्यः, धूमेन पर्वते वन्हौ साध्ये महानसीयवन्हित्वाद्यवच्छिन्नाभावोन्नायकमहानसत्त्वादावतिव्याप्तेः । यच्च पक्षावृत्तित्वे सति ये साधनवद्वृत्तयस्तच्छून्यत्वेन पक्षसाधनवन्तावितिप्रमाविशेष्यत्वेन वा द्वावनुगतीकृत्य तत्र साध्यव्यावर्त्तकत्वमर्थमाहुः । तत्र यदि सत्प्रतिपक्षव्यभिचारयोरन्यतरमात्रोन्नायकत्वं दूषकताबीजं तदा द्वयोरनुगमनमफलम् । अथ यथासम्भवमुभयोन्नायकत्वं तदा अवृत्तिहेतुके सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽव्याप्तिः । यदपि च पक्षतावच्छेदके साधने च न वर्त्तते यत्तच्छून्यस्य पक्षतावच्छेदकसाधने इति प्र-

---

कश्चित् । वन्हित्वादीत्यादिना हेतुतावच्छेदकीभूतधूमत्त्वस्योपग्रहः । साध्यतावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नसाध्याभावान्यत्वे सति साधनतावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नसाधनाभावान्यत्वेनापि निरुक्ताभावस्य विशेषणे तु नायमपि दोष इति ध्येयम् । यच्चेति । अत्रापि वृत्तिः शून्यत्त्वं च विशेषणतया बोध्यम् । लाघवादाह पक्षेति । साधनवत्त्वभ्रमविशेष्ये ह्रदादौ साध्यव्यावर्त्तकस्य वन्हिसामग्र्यादेः प्रसिद्धानुमानवारणाय प्रमानुसरणम् । न चैवं काञ्चनह्रदो वन्हिमान् काञ्चनधूमाद्रित्यादौ वह्निसामग्र्यादावव्याप्तिः प्रकृतपक्षादेः प्रमात्त्वाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । ह्रदादेरेव पक्षादिपदेन कर्त्तव्यत्वात् शब्दानुगमस्याकिञ्चित्करत्त्वादिति भावः । द्वयोः पक्षसाधनवतोः । अफलमिति । प्रत्येकान्तर्भावेणैव निरुक्तेः सम्यक्त्वात् । इदं च प्रथमकल्पे, द्वितीयकल्पे तु प्रमायास्तद्व्यक्तित्वेन निवेशान्नैष दोषः । उभयोन्नायकत्त्वं साधनवत्पक्षोभयधर्मिकसाध्यवत्ताबुद्धिसामान्यविरोध्युन्नायकत्वम् । अव्याप्तिरिति । ह्रदो वन्हिमान् गगनादित्यादौ साधनवतोऽप्रसिद्धेरिति भावः । उक्ताव्याप्तिं निरस्यन्नां मतमाह यदपीति । विशिष्टसत्तावान् गुणो विशिष्टसत्त्वादित्यादिसद्धेतुस्थले पक्षतावच्छेदकावृत्तिधर्मशून्यस्य सत्त्वस्याधिकरणे गुणादौ साध्यव्यावर्त्तके द्रव्यत्वादावतिव्याप्ते-

तीतिविशेष्यस्य तदाश्रये साध्यव्यावर्त्तकत्वमर्थमाहुः । तत्रापि किं येन सम्बन्धेन हेतुता तेन, अथ येन पक्षतावच्छेदकं पक्षे वर्त्तते तेन, उत येन केन चित्ताद्दृधर्माश्रये साध्यव्यावर्त्तकत्वमभिमतम् । नाद्यः, जलं वन्हिमद्धूमादित्यादौ जलपक्षकवन्हिसाध्यके संयोगसम्बन्धेन साधने धूमादौ वन्हिसामग्र्यादावव्याप्तेः । पक्षतावच्छेदकस्य संयोगेनावृत्तेः संयोगेन धूमवतश्च वन्हिमत्त्वनियमात् । न द्वितीयः, घटो जातिमान् मेयत्वादित्यादौ समवायित्वादावव्याप्तेः, वन्हिमत्पर्वतपक्षके पर्वतो वन्हिमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे वन्हिव्यावर्त्तके वन्हिसामग्र्यादावतिव्याप्तेश्च । अत एव

राह पक्षतावच्छेदकसाधनेति । प्रतीतिरत्र प्रमा ग्राह्या तेन पर्वतत्वधूमादितिभ्रमविशेष्यस्य बाष्पाश्रये वन्ह्यादव्यावर्त्तके तत्सामग्र्यादौ नातिप्रसङ्गः । तेनेति । पक्षतावच्छेदकताघटकेनेति फलितार्थस्तेन कर्म जन्यं पतनत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन पक्षनिष्ठस्य कर्मत्वादेस्तत्सम्बन्धेनाश्रये महाकालादौ साध्यव्यावर्त्तकस्यानित्यत्वादेर्नोपाधित्वप्रसङ्गः । नाद्यः कल्पः। एवमग्रेऽपि । ननु तत्र निरुक्तधर्मस्याश्रये धूमवत्येव वन्हिव्यावर्त्तकत्वान्नाव्याप्तिरत आह संयोगेन धूमवतश्चेति । अव्याप्तेरिति । समवायेन निरुक्तधर्मवतः पक्षस्य जातिमत्त्वनियमाद्विति भावः । ननु पक्षतावच्छेदकहेतुताघटकसम्बन्धयोरन्यतरेण निरुक्तधर्माश्रयत्वस्य वक्तव्यत्वान्नाव्याप्तिरत आह वन्हिमदिति । निर्वन्हिपर्वतस्य पक्षत्वे वन्हिसामग्र्यादेलक्ष्यतया वन्हिमत्पर्वतानुसरणम् । अत एव उक्तातिव्याप्तेरेव । इतरो यथाकथंचित्सम्बन्धेन तादृशधर्माश्रयत्वगर्भः । इष्टादीति । साधनवत्त्वपक्षतावच्छेदकवत्त्वयोरन्यतरस्य स्वरूपसम्बन्धेनाश्रये साध्यव्यावर्त्तकत्वात् प्रतिपक्षोन्नायके गगनादिहेतुकोपाधौ अव्याप्तेरिति भावः । ननु यद्व्यभिचारेणेत्यादिना त्वदुक्तस्य व्यभिचारोन्नायकत्वगर्भलक्षणस्य ज्ञानं नानुमानविरोधीत्यनुयोगस्य तुल्यत्वमत

लक्षणं व्यतिरेकिधर्मत्वम् । पक्षेतरोऽपि क्व चि-दुपाधिः । तत्तदुपाधेस्तु तत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापकत्वम् । न च धूमवह्निसम्बन्धो-पाधिः पक्षेतरत्वे स्यादिति वाच्यम् । आपाद्याप्रसि-द्धेरिति । तन्न । अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छे-दकमुपाधित्वमिह निरूप्यं तच्च न व्यतिरेकित्वमतिप्रस-ङ्गात् विशेषलक्षणे वह्निधूमसम्बन्धे पक्षेतरत्वस्योपाधि-

———

नेतरोऽपीत्यादि स्वयमूहनीयमिति कृतं पल्लवितेन । आपाद्या-प्रसिद्धेः । आपाद्यस्य वन्हिव्यापकत्वे सति धूमाव्यापकत्वस्या-प्रसिद्धेः । अनुमितीति । अस्मदुक्तं व्यभिचारोन्नायकत्वं तदुन्नय-नस्वरूपयोग्यत्वं तद्व्याप्तिपक्षधर्मतारूपं पर्य्यवसितसाध्यव्यापक-त्वादिकञ्चानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकमेवेति भावः । ननु सामान्यलक्षणमितरव्यावृत्त्यौपयिकं विशेषलक्षणन्तु दूषक-तायामुपयुज्यत इत्यत आह विशेषेति । यथाश्रुतेऽवच्छिन्नसाध्य-व्यापकोऽपि साध्यव्याप्त्या यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव व-क्तव्यं तथा च वन्हिना धूमस्य धूमेन वन्हेर्वा साधने पक्षेतरस्य तद्रूपज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धापत्तिरित्यर्थः । व्यवहारौपयिकत्वे च

———

आह अस्मादिति । अनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तत्प्रतिकूलत्वं तच्च सा-क्षात्परम्परया वेत्यन्यदेतत्तद्दूषकतायां व्यभिचारोन्नायकत्वरूपायाम् । पर्वतेतरत्वादेः शुद्धसाध्यव्यापकत्वायोगादाह यथाश्रुत इति । ननु पर्वतो धूमवान् वन्हेरित्यत्र पक्षेतरत्वमुपाधिर्भवत्येव परन्तु कथायां न

तत्रोपाधिव्यवहारापत्तिः पर्य्यवसितेसाध्यभिधाने चास्मन्नयप्रवेश इति भावः । व्यवहारौपयिकं स्वव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वम् । लक्षणन्तु तत्तत्साध्यसमानाधिकरणत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापकत्वं साध्यसाधनभेदाद्भिन्नमेव । वस्तुतो व्यभिचारिणः साधनस्यैवानुप्रवेशश्च नातिप्रसङ्गः । न च रूपेण गुरुत्वे साध्ये पृथिवीत्वाभावादरुपाधितापत्तिः गुरुत्वव्यभिचारिरूपव्यक्तेस्तद्व्याप्यत्वात् तद्व्याप्यरूपव्यक्तेश्च गुरुत्वाव्यभिचारादिति ।-दूषणौपयिकन्तु यथायथमननुगतमेवेति मतमिदं परे.

———

प्रयुज्यते इत्यत आह धूमेनेत्यादिना किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वज्ञानादित्यर्थः । प्रतिबन्धापत्तिरिति तथा चोपाधित्वप्रसङ्गश्चेतिमूलस्यानुमितिविरोधित्वप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु विशेषणलक्षणमपि तत्तद्धेतुसाध्यकोपाधिव्यवहारौपयिकमेव वाच्यं न तु दूषणौपयिकमत आह व्यवहारेति । तत्र धूमादिना वन्ह्यादेः साधने उपाधित्वव्यवहारापत्तिः । पक्षेतरत्वस्येत्यनुषज्यते । ननु यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यस्य व्यापकत्वं तदवच्छिन्नस्यैव साधनस्याव्यापकत्वं दूषणस्य व्यवहारस्य चौपयिकमुपाधित्वं वाच्यमत आह पर्य्यवसितेति पर्य्यवसितेत्यादेरर्थाभिधाने चेत्यर्थः । यच्चित्यादिकं परिष्कुर्वतां मतमाह व्यवहारौपयिकमिति । व्यतिरेकिधर्मत्वमात्रग्राहकथकानामुपाधिव्यवहाराभावादाह स्वेत्यादि व्यभिचारपदं व्यतिरेकपरं । तथा च साधनवति साध्यव्यतिरेकोन्नायकव्यतिरेकप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकिविशेष एव व्यतिरेकिपदस्य तात्पर्य्यमिति भावः । लक्षणमितरभेदकम् साध्यव्यापकत्वं शाकपाकजत्वादावसम्भवीति तल्लक्षणं परिष्कृत्याह तत्त साध्यासामानाधिकरणत्व इति । द्रव्यं रूपादित्यादौ घटत्वादेर्वारणायाह वस्तुत इति । वस्तुगत्या साध्यव्यभिचारि यत् साधनं तस्य तद्व्यक्तित्वेन निवेशादित्यर्थः । तद्व्याप्यत्वात् पृथवीत्वाभावव्याप्यत्वात् । तथा च तद्व्यक्त्यव्यापकत्वं न पृथिवीभावस्येत्यर्थः । अननुगतमेवेति । क चित् शुद्ध-

परिष्कुर्वन्ति । तन्न साधीयः । तथा हि, साध्यसाधनव्यक्तिस्वरूपगर्भं नोपाधित्वमपि तु साध्यतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकधर्मगर्भं तत्तद्गुणत्वेन सकलगुणव्यक्तिषु सोपाधेरपि द्रव्यत्वस्य गुणत्वेन सकलगुणेष्वेव निरुपाधित्वात् ; गुणत्वेन गुणे साध्ये मत्तात्वेन रूपेण सोपाधेरपि सत्ताया गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वेन निरुपाधित्वात् । तथा च तद्रूपावच्छिन्ने साध्ये तद्रूपावच्छिन्ने साधने च क उपाधिरित्यत्र तद्रूपावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणत्वे सति तद्रूपावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमनुगतं लक्षणं वाच्यं न तु तद्रूपावच्छिन्नतत्तत्साधनव्यक्त्यव्यापकत्वमनुगमात् । तथा च गुरुत्वत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणस्य रूपत्वावच्छिन्नाव्यापकस्य पृथिवीत्वाभावादेरुपाधित्वं दुर्वारं व्यभिचारित्वेन साधनविशेषणन्तूप-

---

साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं क चिद्धावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सत्यवच्छेदकीभूततद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थः । साध्यसाधनेति । यद्यपि साध्यव्यक्तिस्वरूपगर्भत्वस्यानुक्तत्वात् खण्डनमभुक्तवान्तप्रायम् । तथापि दृष्टान्तविधया तदुक्तम् । गुणव्यक्तिषु साध्यासु सत्ताया हेतोः क उपाधिरित्यस्य किमुपाधीतरभेदकमित्यर्थः । ननु साध्यसमानाधिकरणत्वे सति तद्व्यभिचारिसाधनाव्यापकत्वं वाच्यमतो नाननुगम इत्यत आह व्यभिचारित्वेनेति । तथा च तदुक्तावस्मन्मतप्रवेश इति भावः । अत्रेतरभेदानुमापकानामननुगमस्यादोषत्वान्नेदं युक्तं न चाननुगमेऽपि गुरुत्वसाध्यकरूपहेतुकोपाधिरितरभ्यो भिद्यते गुरुत्वसमानाधिकरणत्वे सति तैजसरूपाव्यापकत्वात् इत्येवं क्रमेणानुगतस्यैव तत्तद्रूपाव्यापकत्वस्य इतरभेदानुमापकत्वसम्भवादित्यस्मद्गुरुचरणाः । साधनव्यापकस्य व्यभिचारोन्नायकत्वासम्भवादाह उपाधिलक्षण इति । दूषकतायां प्रतिपक्षोत्थापकत्वरूपायां विफलत्वमुक्त्वा क्षतिकरत्वमप्याह अव्याप्तीति । ह्रदो वन्हिमान् धूमादित्यादौ वन्हिसामग्र्याद्रावव्याप्तिकर-

त्वप्रसङ्गाच्च। किं चित्तु साधनव्यापकोऽप्युपाधिः क्व चिद्यत्र पक्षावृत्तिर्हेतुः। यथा करका पृथिवी कठिनसंयोगात् इत्यत्रानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वम्। न च तत्र स्वरूपासिद्धिरेव दोषः, सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसङ्करादित्याहुः।

दर्शितमेवेति सङ्क्षेपः। उपाधिलक्षणे साधनाव्यापकत्वं न विशेषणं दूषकतायामनुपयोगात् अव्याप्तिपरत्वाच्चेति। सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेनोपाधेर्दूषकतावादिनामभिप्रायं प्रकाशयति के चित्त्विति। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नं साध्यश्च नोपाधिः परं प्रत्युद्भाव्यः साध्याविशिष्टत्वात् पक्षे साधनस्य निश्चयेऽनुमानस्य वैयर्थ्यात् अनिश्चये च तस्यायोगात्। सन्दिग्धोपाधित्वेनापि न

त्वाच्चेत्यर्थः। नव्यास्तु के चिदित्यादिमूलं स्वरूपासिद्ध्युन्नायकतावादिनामेव मतप्रकाशकं न चाऽपिकारविरोधस्तेन शुद्धसाधनाव्यापकस्य समुन्नायनात्तन्मते पक्षावृत्तित्वे सति पक्षधर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वस्यैव उपाधित्वादिति प्राहुः। साध्यस्य रूपान्तरेण उपाधितयोद्भावनादाह साध्यतावच्छेदकेति। तादृशरूपावच्छिन्नसाध्येप्युपाधिलक्षणसत्त्वादाह परं प्रत्युद्भाव्य इति। [रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावादेरिव सर्वत्रासद्धेतौ साध्यस्यापि तान्त्रिकाणामुपाधित्वेनाव्यवहार्य्यत्वात्तदपि नोपाधिपदार्थः। तथा च सर्वत्र लक्षणे धर्मिणि साध्यान्यत्वस्योपाधितावच्छेदके वा साध्यतावच्छेदकान्यत्वस्य विशेषणीयत्वादिति तु परमार्थः।] साध्याविशिष्टत्वस्य दूषकताबीजमाह पक्ष इति। व्यभिचारानुमानस्येत्यादिः। साधनस्य व्यभिचारात्मकस्य अनुमानवैयर्थ्यादिति। तत्कर्त्तव्यस्य व्यभिचारनिश्चयस्य प्रागेव सत्त्वादिति भावः। अनिश्चये चेति। साध्यस्येत्यनुषज्यते। तस्य अनुमानस्य। अयोगादिति। पक्षधर्मतानिश्च-

साध्यञ्च नोपाधिः, व्यभिचारसाधने साध्याविशिष्टत्वात् अनुमितिमात्रोच्छेदप्रसङ्गाच्च ।

स चायं द्विविधः। निश्चितः सन्दिग्धश्च। साध्यव्यापकत्वेन साधनाव्यापकत्वेन च निश्चितो व्यभिचारनिश्चयाधायकत्वेन निश्चितोपाधिः। यथा वह्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वम्। यत्र साधनाव्यापकत्वसन्देहः साध्यव्यापकत्वसंशयो वा तदुभयसन्देहो वा तत्र हेतुव्यभिचारसंशायकत्वेन सन्दिग्धोपाधिः। यथा मित्रातनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये शाकाद्याहारपरिणतिजत्वम् ।

तदुद्भावनमित्याह अनुमितीति । हेतौ साध्यव्यभिचारः सन्दिग्धश्चेत् कृतं सन्दिग्धोपाधिना असन्दिग्धश्चेत्कथं तस्य सन्दिग्धोपाधित्वमिति तु तत्त्वम् ।

हेतुव्यभिचारेति । व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वादिति भावः । न च तत्र मानाभावः, कोटिस्मरणादित एव तदुपपत्तेः, क्वचित्तदनुविधानस्यापि व्याप्यतदभावयोर्व्यापकतदभावसाहचर्यस्य गृहीतत्वेन तत्स्मरण एवोपक्षीणत्वात् तदग्रहे तु तत्संशयाद्व्यापकसंशयस्याप्यभावादिति वाच्यम् ।

यस्य तद्धेतुत्वादिति भावः। तर्कादिना हेतोः साध्यव्याप्यतानिश्चयस्थले अनुमित्युच्छेदायोगादाह हेतुरिति । तस्य साध्यव्यभिचारसंशयाजनत्वादिति भावः ॥

इत्युपाधिलक्षणनिरूपणम् ।

न च तेनैव हेतुना शाकपाकजत्वमपि साध्यम्। तत्र श्यामत्वस्योपाधित्वादुभयस्यापि साधने अर्थान्तरं श्याम-त्वमात्रे विवादो न तूभयत्र। न चैवं धूमाद्वह्न्यनु-मानेऽपि वह्निसामग्र्युपाधिः स्यात्, तत्र वह्निनेव तत्सा-

———

महानसे हुताशनो न जलह्रदे इति स्मरतां पर्वतादिकमपि पश्यतां धूमादिसंशयभावाभावाभ्यां हुताशनसंशयभावाभावदर्शनात्तस्यापि तद्धेतुत्वात्। अत एवोत्कटकोटिकाद्व्याप्यस्य संशयाद्व्यापकस्याप्यु त्कटकोटिकः संशयः, कारणोत्कर्षेणैव कार्य्योत्कर्षात्। समाने-

———

अथोपाधिविभागः।

न चेति। वाच्यमित्यग्रेऽन्वयः। तत्र व्याप्यवत्तासन्दे-हस्य व्यापकसन्देहहेतुत्वे। तत्स्मरण इति। व्यापकतदभाव-योः स्मरण एव हेतुत्वादित्यर्थः। तदग्रहे। उक्तसाहचर्यस्याग्रहे। महानस इत्यादिना कोटिद्वयस्मरणं पर्वतादिकमित्यादिना च धर्मि-ज्ञानतत्सन्निकर्षयोः सत्त्वमावेदितम्। तस्य व्याप्यवत्तासंशयस्य। तद्धेतुत्वात् व्यापकवत्तासन्देहहेतुत्वात्। निरुक्तान्वयव्यतिरेकयो-र्निवादग्रस्तत्वादाह अत एवेति। कारणेति। तथा च यद्विशेष-योरिति न्यायोऽप्यत्र प्रमाणमिति भावः। इदमप्यापाततः, त-त्कोटिसहचरितधर्मवत्तया गृहीतधर्मिकत्वपर्यवसितस्य तत्को-ट्युत्कटत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् अत एव वदन्तीत्यपि वक्ष्यते। नन्वेवं समानेत्यादिविरोधस्तेन भाष्यकृन्मते पञ्चधा टी-काकृन्मते च त्रिधा संशयस्य विभजनादत आह समानेत्यादि। समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशे-षापेक्षो विमर्शः संशय इति प्रथमाध्याये सूत्रं तत्र विरुद्धकोट्यो-

मग्र्यापि समं धूमस्यानौपाधिकत्वनिश्चयात् । अत्र तु मित्रातनयत्वव्याप्यश्यामसामग्र्या स्थातव्यमित्यत्र कार्यकारणभावादीनां व्याप्तिग्राहकाणामभावात् । अत एव साध्यसामग्र्या सह हेतोरपि यत्र व्याप्तिग्राहकमस्ति तत्र सामग्री नोपाधिः यत्र तु तन्नास्ति तत्र साप्युपाधि-

———

त्यादि सूत्रन्तूपलक्षणपरं तत्रस्थश्चकारो वा अनुक्तसमुच्चयार्थ इति वदन्ति । कोटिद्वयसहचरितधर्म्मवत्तया धर्मिज्ञानं हेतुः, धर्म्मस्य चैकत्वं ज्ञानस्य च निश्चयत्वं नोपयुज्यते, गौरवात् । अवगाहते च लिङ्गसन्देहो लैङ्गिकतदभावसहचरितौ लिङ्गतदभावौ धर्मिणि । तथा च साधारणधर्म एव तस्यान्तर्भाव इति तु नव्याः । लिङ्गतदभावयोः प्रत्येकमेकैककोटिसाधारण्येऽपि मिलितयोरसा-

———

रेव विमर्शः संशय इति लक्षणं स च समानधर्मस्य उपपत्तितोऽनेकधर्मस्योपपत्तितो विप्रतिपत्तेः प्रमात्वसन्देहपर्य्यवसन्नोपलब्ध्यव्यवस्थातो भ्रमत्वसंशयपर्य्यवसितानुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च यो विशेषः कोट्युपस्थितिः तदपेक्षतया पञ्चविध इति भाष्यकृतः।पूर्वत्रिकमन्तर्भाव्य संशयस्त्रिविध एव विशेषणस्योपलब्धिर्वाधानुपलब्धिर्विशेषदर्शनरूपव्यवस्थाविरहश्च विशिष्टधीसामान्यहेतुतया संशयस्थलेऽप्यपेक्षणीय इत्येतावन्मात्रबोधनाय उपलब्ध्यादित्रिकस्योपादानमिति तु-टीकाकृदादिस्वरससिद्धः संशयसूत्रस्यार्थः । तत्रस्थः समानेत्यादिसूत्रस्थः।सप्तम्याः प्रायेणकृतीत्यलुकि रूपमिदम्।कोटिद्वयेति । तत्तत्सहचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वतदभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वाभ्यामेव तत्संशयत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वमित्यर्थः।गौरवादिति।तत्तदभावसहचरितैकधर्मवत्तानिश्चयत्वेनापि हेतुतायां तत्तदभावसह-

धारणत्वं सत्प्रतिपक्षस्थले विरुद्धयोरिव हेत्वोरिति टीकाकारानुयायिनः। इत्थञ्च साधनाव्यापकत्वसन्देहे साध्यव्यापकव्यभिचारसन्देहात् साध्यव्यभिचारसन्देहो हेतौ स्फुट एव, साध्यव्यापकत्वसन्देहे तु साधनाव्यापकव्याप्यत्वसन्देहात्साध्ये साधनाव्यापकत्वसन्देहो बोध्यः। उपाधेः साध्यव्यापकत्वसन्देहेनाहितात्साधने साध्यव्यापकव्यभिचारसन्देहात्साध्यव्यभिचारसन्देहः। इत्थमेव च दलद्वये संशयस्थले व्यभिचारसंशयस्यो-

---

चरितत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावभेदेन हेतुलाद्वयस्यावश्यकत्वादिति भावः। लैङ्गिकमिति साध्यम्। लिङ्गतदभावाविति। साध्यसहचरितं लिङ्गं तदभावसहचरितञ्च लिङ्गाभावमित्यर्थः। साधारणेति। साधारणधर्मवत्ताज्ञान एवेत्यर्थः। सर्वत्र व्याप्यवत्तासंशयस्य व्यापकसहचरितत्वेन लिङ्गाभावावगाहित्वेऽपि व्यापकाभावसहचरितत्वेन तदभावावगाहित्वे प्रमाणाभावात्तदानीं च व्यापकसंशयस्यानुभविकत्वान्नेदं युक्तमित्यस्वरसो नव्या इत्युक्त्या व्यञ्जितः। असाधारण्यं प्रत्येककोटिमद्व्यावृत्तत्वम्। टीकाकारेतीति। साध्यतदभावव्याप्यवत्तानिश्चययोः साध्यसंशये साधनत्वोपगमादिति भावः। व्याप्यवत्तासंशयेन व्याप्यतदभावयोर्मिलितत्वेनाग्रहणान्नेदं युक्तमिति ध्येयम्। इत्थं चेति। व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वे चेत्यर्थः। स्फुट एवेति। साध्यव्यापकव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वादिति भावः। साध्य इति। साधनाव्यापकव्याप्यत्वस्य साधनाव्यापकत्वव्याप्यत्वादिति भावः। मिश्रमतमाह उपाधेरिति। भूतले घटस्य निश्चयेऽपि घटो नीलो नवेति संशयोत्तरं भूतलं नीलघटवन्न वेत्याकारकसंशयवत् साधनस्योपाधिव्यभिचारित्वनिश्चयेऽप्युपाधिः साध्यव्यापको न वेति संशयोत्तरं हेतुः साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारी न वेत्याकारसंशयस्य औचित्याद्वर्जितत्वादिति भावः। इत्थमेवेति। उपाधेःसाधनाव्यापकत्वसन्देहेनाहितात् साधनाव्यापकव्याप्यत्वसन्देहादेव तत्र साध्ये साधनाव्यापकत्वसन्देहस्य उपेयत्वादिति भावः। संशयमात्रस्याभावकोटौ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमाबुकरीत्या संशय

रित्यभिसन्धाय सामग्री च क्व चिन्नोपाधिर्न तु सर्वत्र इत्युक्तम् । यथा तुल्ययोगक्षेमयोरुपाधेर्व्यापकतासन्देहे ईश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वाणुत्वादिः यथा च शाकपाकजत्वस्य साध्यव्यापकतासन्देहे मित्रातनयत्वे । यत्तु उपाधिसन्देहो नोपाधिर्न वा हेत्वाभासान्तरमिति तदुद्भावने निरनुयोज्यानुयोगइति । तन्न । सन्दिग्धानैका-

---

न्तिकत्वसन्देहः प्रतिबन्धको न तु तज्ज्ञानमिति तदर्थं तदुद्भावनमफलमिति वाच्यम् । अनैकान्तिकत्वसंशयात मम व्याप्तिग्रहो

क्तिसम्भव इत्यपि वदन्ति । उभयेति । एकांशेऽपरस्य एकविशिष्टापरसाध्यतायान्तु एकैकस्योपाधित्वमिति तु तत्त्वम् । ईश्वरेति । वस्तुतः सद्धेतावपि तत्त्वाग्रहदशायामुपाधिसन्देहेन व्यभिचारसन्देह इति भावः । सन्दिग्धेति । न चानैका-

एवासिद्ध इत्याशयेनाह वदन्तीति। अर्थान्तरस्य पुरुषदोषत्वादनुमानदोषमाह एकांश इति। स श्यामत्ववान् शाकपाकजत्ववांश्च मित्रातनयत्वादित्यनुमाने श्यामत्वांशे शाकपाकजत्वस्य तदंशे च श्यामत्वस्योपाधित्वमित्यर्थः । ननु सः श्यामत्वविशिष्टशाकपाकजत्ववान् मित्रातनयत्वादित्यनुमानस्यैकमात्रसाध्यकत्वान्न तत्रैकांशेऽपरस्योपाधित्वसंम्भव इत्यत आह एकविशिष्टेति।एकैकस्येति । श्यामत्वस्य शाकपाकजत्वस्य वेत्यर्थः।ननु क्षितिः सकर्तृका कार्य्यत्वादिति ईश्वरानुमानस्य सद्धेतुत्वात् कथं सन्दिग्धोपाधित्वमत आह वस्तुतः सद्धेतावपीति । वस्तुगत्या सद्धेतावपीत्यर्थः । तत्त्वस्य सद्धेतुत्वस्य । अग्रहदशायाम् । तदर्थमिति।अनैकान्तिकत्वसन्देहस्य ज्ञानार्थमित्यर्थः । तस्य अनैकान्तिकत्वसन्देहस्य। उद्भावनमफलमदोषः । मा-

न्तिकत्वद्व्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणत्वादुपाधेरिव व्यभिचारनिश्चयाधायकतया।

मा भूदित्यभिप्रायेण प्राचां हेतुदोषत्वेनासाधकतासाधकतया जिज्ञासादिद्वारा परम्परया सन्देहोपयोगित्वेन च तदुद्भावनस्य साम्प्रदायिकत्वात् ॥

भूदिति नास्तीत्यर्थकम्। अभिप्रायेणेति। तदुद्भावनस्य सांप्रदायिकत्वादित्यग्रेऽन्वयः। ननु व्याप्यग्रहज्ञानस्याप्यफलत्वान्नेदं युक्तमत आह प्राचामिति। असाधकतासाधकतया हेतुदोषत्वेनेत्यन्वयः। अथानुमित्यौपयिकधर्मशून्यत्वमसाधकत्वं तत्साधकत्वं च न साध्यव्यभिचारस्तया सन्दिह्यमानत्वं सन्देहेतावपि तत्सत्त्वात् अत आह जिज्ञासादिद्वारेवेति। अयं हेतुः सन्दिग्धव्यभिचार इत्युद्भावनोत्तरं कुत इति जिज्ञासायां व्यभिचारस्य साधारणधर्मादिकं प्रदर्श्य व्याभिचारसंशयस्य कल्पनादिति भावः। वस्तुतो दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यमिव हेत्वाभासभिन्नमपि सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं निग्रहस्थानत्वादेवोद्भाव्यते निग्रहसूत्रस्थचकारेण तस्यापि समुच्चितत्वादिति युक्तमुत्पश्यामः। अयं हेतुर्व्यभिचारी न वा सोपाधिर्न वेत्येवमेव सन्दिग्धानैकान्तिकत्वादेरुद्भावनं कार्य्यमयं हेतुर्व्यभिचारीत्यादिकमिव निश्चितव्यभिचारादेः इति तु परमार्थः ॥

इत्युपाधिविभागः।

इदानीमुपाधेर्दूषकताबीजं निरूप्यते ।

नाप्यस्य व्यतिरेकद्वारा सत्प्रतिपक्षत्वेन दूषकत्वम्, तदा हि सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरवदुपाधेरुद्भावनं न स्यात् । न च प्रतिपक्षबाहुल्येनाधिकबलार्थमुद्भावनम्, शतमप्यन्धानां न पश्यतीति न्यायात् एकेनापि बहूनां प्रतिबन्धाच्च । व्याप्तिपक्षधर्मतेति बलं तच्च तुल्यमत्र न तु भूयस्त्वमपि, एकस्मादनुमितिदर्शनात् सन्दिग्धोपाधेरदूषकतापाताच्च । तद्व्यतिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वात् । अपि चैवं बाधोन्नीतपक्षेतरस्योपाधित्वं न

उपाधित्वस्य संशये निश्चये च जायमानं यज्ज्ञानमनुमितिं विरुणद्धि तदेवास्य दूषकतावीजमित्यभिप्रायेणाह सन्दिग्धेति । तद्व्यतिरेकस्य क्व चिद्व्याप्यत्वेन क्व चिच्च पक्षधर्मत्वेन सन्दिग्धत्वात् बाधोन्नीतेति । ननु बाधेऽवतीर्णे तत एव हेतोरसाधकत्वात् कृतमुपाधिना, न वासाधारण्यं पक्षस्यैव सपक्षत्वात्, अनवतीर्णे तु

अथोपाधिदूषकताबीजचिन्तनम् ।

ननु सत्प्रतिपक्षोन्नायकतयोपाधेर्दूषकत्ववादिनां मते सन्दिग्धोपाधेरदूषकतायामिष्टापत्तिरत आह उपाधित्वस्येति । अनुमिति पक्षे साध्यस्य हेतौ च साध्यव्याप्यत्वस्यावगाहिनीम् । लिङ्गोपधानमतेन चेदम् । अस्य उपाधेः । न्यूनतापरिहाराय मध्ये पूरयति क्व चिद्व्याप्यत्वेनेति । यत्रोपाधेः साध्यव्यापकत्वसन्देहस्तत्र तदभावस्यापि साध्याभावव्याप्यत्वेन सन्दिग्धत्वादिति

स्यात्, व्यतिरेकेऽसाधारण्यात्। पक्षधर्मश्चोपाधिर्न स्यात्। यथा घटोऽनित्यो द्रव्यत्वादित्यत्र कार्य्यत्वं, अन्धकारो द्रव्यं स्वातन्त्र्येण प्रतीयमानत्वादित्यत्राश्रावणत्वं तद्व्यतिरेकस्य पक्षावृत्तित्वात्। न च नायमुपाधिः, तल्लक्षणसत्त्वात्। अन्यथा दूषकत्वसम्भवाच्च। किञ्च

नोपाधित्वं पक्षेतरान्तरवत् साध्यव्यापकताया एवाग्रहात्, अनुकूलतर्क्कादिना कथञ्चित्तद्ग्रहे च नासाधारण्यं व्यतिरेकितयान्वयव्याप्त्यग्रहस्य सत्प्रतिपक्षरूपतया च सत्प्रतिपक्षान्तरस्याकिञ्चित्करत्वादित्यरुचेराह पक्षधर्मश्चेति। पक्षे तद्ग्रहदशायां तदभावग्रहासम्भवादिति भावः। व्याप्तिविरहरूपतां निरस्य व्याप्तिज्ञा-

---

भावः। तत एव बाधावतारादेव। कृतमिति। तथा च तदानीमुपाधेर्दूषकत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः। वस्तुगतिमनुरुध्याह न वेति। असाधारण्यं पक्षमात्रवृत्तित्वम्। अनवतीर्णे तु बाध इत्यनुषज्यते। पक्षेतरान्तं पर्वतेतरत्वादि। ग्रह इति। साध्यव्यापकताया इत्यनुषज्यते। नासाधारण्यं क्षतिकरमिति शेषः। ननु पक्षेतरत्वाद्यभावस्य पक्षमात्रवृत्तित्वेन तत्र साध्याभावान्वयव्याप्यग्रहादुपाधित्वक्षतिरेवेत्यत आह व्यतिरेकितयेति। साध्यव्यापकीभूतस्वव्यतिरेकत्वतया दूषकतायामिति शेषः। अनुकूलेति। उपाध्यभावे साध्याभावान्वयव्याप्यग्रहस्याकिञ्चित्करत्वादित्यन्वयः। नन्वेवं साध्यस्येव तदभावस्यापि व्यापकत्वं पक्षेतरस्य ग्राह्यं सहचारादेस्तुल्यत्वात् तथा च साध्यस्येव तदभावस्यापि प्रतिपक्षोन्नायकत्वं तस्य दुर्वारमत आह सत्प्रतिपक्षरूपतया चेति। पक्षवृत्तेरपि तदवृत्तित्वभ्रमदशायां प्रतिपक्षोन्नायकत्वसम्भवादाह पक्ष इति। तद्ग्रहदशायां व्याप्यत्वासिद्धत्वं यदि व्याप्तिविरहत्वं तदा पूर्वमतामेद इत्याशङ्कां निरस्यन्नवतारयति व्याप्तिविरहेति। अनौ-

साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वे तद्व्यतिरेकेण कथं सत्प्रतिपक्षः, न ह्यव्यापकव्यतिरेकादव्याप्यव्यतिरेकः। नापि व्याप्तिविरहरूपतया, असिद्धत्वेनानौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वनिरासात्।नाप्यनौपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वस्य तत्त्वेन व्याप्तिज्ञानकारणविघटकतया व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावः। न ह्यन्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यव्याप्तिज्ञानं प्रति प्र-

———

नाभावद्वारकतां निरस्यति नापीति—। अनौपाधिकत्वज्ञानस्य औपाधिकत्वज्ञानाभावस्य । कारणविघटकतया कारणाभावरूपतादृशज्ञानविषयतया । अनौपाधिकत्वज्ञानस्य कारणत्वं नान्वयव्यतिरेकसिद्धम् परन्तु सोपाधित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया विना कारणीभूतज्ञानविघटनमसम्भवित्वेन कल्पनीयं सैव त्वसिद्धेति दू-

———

पाधिकत्वज्ञानस्येति मूलं यद्यनौपाधिकत्वज्ञानगोचरपरं तदानीमग्रिममूलस्य तदनास्कन्दकत्वेनासङ्गतिरतो व्याचष्टे अनौपाधिकत्वज्ञानस्येति । अत्र च सर्वत्र यथा मूलं सोपाधिकत्वपदमुपाधिपरं विनयादिभ्यष्ठगिति स्वार्थे तद्विधानात् तथा सत्येव न ह्यन्यस्येत्यादिमूलस्य विभिन्नधर्मितापरत्वे प्राप्ते व्याप्तिज्ञाने कारणस्य औपाधिकत्वज्ञानाभावस्य विघटकत्वं प्रतिबन्धकधीविषयत्वमप्रसिद्धं तादृशज्ञानाभावस्य नित्यत्वेनाप्रतिबद्ध्यत्वादतो व्याचष्टे कारणाभावेति।उपाधिज्ञानाभावात्मकं यद्व्याप्तिग्रहकारणं तदभावरूपौपाधिकत्वज्ञानविषयतयेत्यर्थः । अनौपाधिकत्वज्ञानस्येति मूलस्यानौपाधिकत्वज्ञानार्थकत्ववादिनां मत आह अनौपाधिकत्वेत्यादिना।सोपाधित्वज्ञानस्येति । उपाधित्वज्ञानस्येति तवुक्तः पाठः । तथासत्येव भिन्नधर्मिकतयमित्यग्रिमग्रन्थसङ्गतेरिति ध्ये-

तिबन्धकमित्युक्तम् । न च साध्यव्यापकाव्याप्यत्वज्ञाने विद्यमाने साधनस्य साध्यव्यापकज्ञानं नोत्पत्तुमर्हतीति वाच्यम् । न हि साध्यव्यापकव्याप्यत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञानकारणं येन तत्प्रतिबन्धकं स्यात् । किन्तु साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वज्ञानद्वारा । नापि व्यभिचारज्ञापकत्वेन, यथा हि साध्यव्यापकव्यभिचारितया साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमनुमेयं तथा साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमुपाधेरप्यनुमेयं व्याप्तिग्राहकसाम्यात् । नापि

———

पणतात्पर्य्याद्यथाश्रुतमेव साधीय इत्यपि वदन्ति । व्याप्यत्वासिद्धेर्व्याप्यत्वाज्ञानेऽन्तर्भावस्तद्द्वारा दूषकत्वं भिन्नधर्मिकत्वं परिहरन्नाह न चेति । न हीति । विरोधिविषयकत्वाभावेन साक्षात्प्रतिबन्धकत्वासम्भवादिति भावः । साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्य-

———

यम् । सैव सोपाधित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतैव । तात्पर्यविदिति । न हीत्यादिग्रन्थस्येत्यादिः । यथाश्रुतमेव कारणविघटकपदं साधीयः व्याप्तिविरहरूपायामसिद्धावन्तर्भावस्यासम्भवाद्व्याचष्टे व्याप्यत्वासिद्धेरिति । व्याप्यत्वाज्ञानेऽन्तर्भावो यदि निविष्टस्तदोपाधेस्तदसम्भावि प्रकृतानानुयोगश्चेति अतः फलितार्थमाह तद्द्वारेति । भिन्नधर्मिकत्वमिति । अन्यस्येत्यादिमूलेन तस्याप्राप्तत्वादिति भावः । ननु साध्यव्याप्यत्वबुद्धेः कारणविघटकमपि साध्यव्यापकव्याप्यत्वज्ञानं साक्षादेव तत्प्रतिबन्धकं भवत्वत आह विरोधीति । साध्यव्याप्यस्य व्यभिचारित्वं साध्येऽपि

साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया, साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधेरेव साध्याव्यापकत्वसाधनात् । तस्मादुपाधिर्हेत्वाभासान्तरमिति ।

उच्यते । आर्द्रेन्धनवत्त्वादेस्तर्कादिना साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे निश्चिते दूषकताबीजचिन्तनम् । यदि हि साध्यसाधनसहचारदर्शनेनोपाधौ साध्यव्यापकत्वनिश्चय एव नास्ति, तदोपाधित्वनिश्चयाभावात् दूषकतैव नास्तीति क्व बहिर्भावान्तर्भावचिन्ता । किञ्च सत्प्रतिपक्षतया व्याप्यत्वासिद्धतया स्वातन्त्र्येण वा यदि दोषत्वं सर्वथा साध्यव्यापकतानिश्चयो वाच्यः । तेन विना ते-

---

व्यभिचारित्वमित्युभयत्रैव बहुव्रीहिः । तस्मादित्यादेरदूषणं वेति शेषः ॥

दूषकताबीजचिन्तनमिति निश्चयदशायामधिकृत्य । यन्निश्चयद्वारोपाधित्वनिश्चयस्य दूषकत्वं तत्संशयद्वारा तत्संशयस्यापि

न च तत्र साध्यव्यभिचारित्वं न वोपाधेः साध्यव्यभिचारित्वज्ञानं साध्यव्यापकत्वधीपरिपन्थीत्यत आह साध्यव्याप्येति । तथा च स्वव्यभिचारिसाध्यव्यापकत्वेन स्वव्यभिचारिसाध्यकत्वमनुमेयमित्येव मूलार्थः । तत्राव्यापकस्यापि व्यभिचारपदार्थत्वात्तत्पुरुषेऽपि न क्षतिरिति वदन्ति । उपाधेर्हेत्वभावत्त्वाविरहाद्धेत्वाभासविशेषद्वयं सम्भवीत्यत आह तस्मादित्यादेरिति ।
साध्याव्यापकत्वसंशयदशायामप्युपाधेः साध्यव्यभिचारसंशायकत्वं दूषकताबीजमतो व्यापकत्वेन निश्चित इति मूलस्यासङ्गतेराह नि-

ष्ठामभावात् । तस्मादुपाधिनिश्चयाद्व्यभिचारनिश्चयः तत्संशयात्तत्संशय इति व्यभिचारज्ञानद्वारा साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया वोपाधेर्दूषकत्वम् ।

तथात्वमिति भावः । व्यभिचारज्ञानद्वारेति । मानसे व्यभिचारनिश्चये उपाधिज्ञानं विशेषदर्शनरूपत्वेनोपयुज्यते, व्यभिचारानुमानं पुनरग्रे वक्ष्यति । व्याप्तीति । साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपविरहः साधनतावच्छेदके साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकरूपत्वपर्यवसन्नः साध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्टसाध्यवद्वृत्तित्वविरहो वोन्नेयः, न तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वम् ।

श्चयमितितत्संशयस्य उपाधित्वसंशयस्य।व्यभिचारज्ञानद्वारेत्यस्य व्यभिचारानुमितिद्वारेत्यर्थे यद्वेत्याद्यग्रिममूलेन पौनरुक्त्यापत्तेराह मानस इति । विशेषदर्शनतया अव्यभिचारधीनिवर्त्तकतया । स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेर्विरहो यदि साध्यते तदा स्वपदस्य प्रकृतहेतुपरत्वे साध्याप्रसिद्धिः हेत्वन्तरपरत्वे च प्रकृतहेतौ तादृशभावग्रहस्य व्याप्तिग्रहाविरोधित्वादसङ्गतिरत आह साध्यसम्बन्धितेति । सत्तादौ द्रव्यत्वादिसम्बन्धितावच्छेदकस्य विशिष्टसत्तात्वादेः सत्त्वादाह साधनतावच्छेदक इति । साध्यसम्बन्धिताया अवच्छेदकत्वं यदि स्वरूपसम्बन्धविशेषस्तदेदम्, यदि च साध्यसम्बन्धित्वाभावव्यापकस्वावच्छिन्नसम्बन्धित्वाभावकधर्मत्वं तदा स्वपदस्य प्रकृतसाधनतावच्छेदकपरत्वे पूर्ववत्तद्विरहसाधने अप्रसिद्धिरत आह साध्यवदन्येति । अत्रापि साधनतावच्छेदके साध्यवदन्यवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वस्य विरहे तात्पर्य्यम्, यथाश्रुतं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादिसद्धेतुसाधारणत्वादेतद्रूपं रूपत्वादित्यादौ हेतुताघटकसमवायेन साध्यवदन्यावृत्तित्वे सति साध्यवद्वृत्तित्वरूपाया व्याप्तेरसिद्धत्वेन तदभावस्य साधयितुमशक्य-

यद्वा साध्यव्यापकाभाववदवृत्तितया साध्यव्यभिचारि-

———

त्वस्यानुगतस्याभावेन तत्तत्साधनत्वपर्य्यवसाने साध्यप्र-सिद्धिमात्रेणैव कृतार्थत्वात् । साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारि-त्वेन हेतौ साध्यव्यभिचारित्वं साधनाव्यापकोपाधिव्याप्यत्वेन साध्ये साधनाव्यापकत्वमनुमेयमिति तु नव्याः । व्यतिरेकि-णि साधने व्याप्तिविरहस्य व्यभिचारस्य चोन्नयने उपाधिः सा-धनाभाववदवृत्तित्वम् । व्यभिचारास्फुटतादशायामुपाध्यनुसरणा-द्यत्राधिकरणे हेतोः साध्यव्यभिचारित्वं तदीयधर्मे नास्य साध्या-

———

त्वादिति ध्येयम् । साध्यकत्वमिति । उन्नेयमिति लिङ्गव्यत्ययेन पूर्व-मनुपज्यते । तत्तदिति।यत्र साधने निरुक्तसाध्याव्याप्यत्वं साधनीयं तत्साधनपर्य्यवसान इत्यर्थः । साधनान्तरमन्तर्भाव्य तज्ज्ञानस्य प्रकृतसाधनव्याप्तिग्रहाविरोधित्वादिति भावः । हेतौ साध्यव्यभि-चारित्वमिति । उपाध्यभाववदवृत्तितावच्छेदकत्वेन हेतुतावच्छेदके साध्याभाववदवृत्तितावच्छेदकत्वं हेतुमति वा उपाध्यभावेन सा-ध्याभाववत्त्वमनुमेयमिति तत्फलितार्थः । उपाधिव्याप्यत्वेनेति । अत्रापि साध्यतावच्छेदके साधनाव्यापकतावच्छेदकत्वं साधना-व्यापकोपाधिव्याप्यतावच्छेदकत्वेनानुमेयमित्यत्र तात्पर्यम् । धूमवान् वाच्यत्वादित्यादौ उपाधिना व्यभिचाराद्युन्नयने साधनाभावस्या-प्रसिद्ध्या तद्वदवृत्तित्वस्योपाधित्वासम्भवात् पूर्वं पूरयति व्यतिरे-किणि साधन इति । साध्यव्यभिचारमात्रस्य साध्यत्वेऽवृत्तिगगना-दावित्यग्रिममूलासङ्गतेराह व्याप्तिविरहस्येति । उपाध्यव्याप्य-त्वेन साध्याव्याप्यत्वमात्रस्य साधने संयोगादौ हेतौ साधनव्यापक-त्वादित्यग्रिममूलासङ्गतिः उपाध्यव्याप्यगगनादौ संयोगाभाववदवृ-त्तित्वविरहादत आह व्यभिचारस्य चेति।न चार्द्रेन्धनादिव्यभिचारि-त्वेन वह्न्यादौ धूमादिव्यभिचारित्वानुमाने साधनीभूतवह्न्याद्यभाव-वदवृत्तित्वं कथमुपाधिःअयःपिण्डादौ व्यभिचारेण साध्यव्यापक-

त्वमुन्नेयम् । न च साधनाभाववद्वृत्तित्वमुपाधिरिति वाच्यम् । उपाधिमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् सत्प्रतिपक्षे पूर्व्व-साधनव्यतिरेकवत् अवृत्तिगगनादौ साध्याव्यापकत्वात् संयोगादौ हेतौ साधनाव्यापकत्वाच्च ।

व्यापकत्वग्रहः । उपाधिमात्रेति । तेनापि व्यभिचारानुमाने तत्रापि तथाविधोपाधिसम्भवादिति भावः । वस्तुतस्तु व्यापकव्यभिचा-रिणो व्याप्याव्यभिचारित्वे व्याप्यव्यापकभावव्याघातापत्त्या हेतोः साध्यव्याप्यत्वेन साधनाभाववदवृत्तित्वस्य साध्यव्यापक-त्वान्नोपाधित्वमिति तत्त्वम् । अवृत्तीति व्याप्यत्वाभावसाधना-भिप्रायेण । साधनाव्याप्यत्वस्योपाधित्वे च नैष दोषः । साधनेति यथाश्रुताभिप्रायेण । प्रतियोगिव्यधिकरणसाधनाभाववदवृत्तित्व-स्य साधनवदन्यवृत्तित्वस्य चोक्तौ तथात्वासम्भवात् । एवञ्च सत्प्र-तिपक्षे निश्चितोपाधिवत्सन्दिग्धोपाधिरुद्भाव्यः । न च तत्कर्त्तव्य-

---

त्वाग्रहादत आह व्यभिचारास्फुटतेति । अस्य साधनाभाववदवृ-त्तित्वस्य । तेनापीति । साधनाभाववदवृत्तित्वेनापि स्वव्यभिचारादि-ना साध्यव्यभिचारादेर्व्यभिचाराद्युन्नयनं साधनव्यभिचारव्यभि-चारादेरुपाधित्वसम्भवादित्यर्थः । ननु यत्र निरुपाधिना व्यभिचा-राद्युन्नयनस्थले नोपाध्यन्तरकरणं तत्रैव नोपाधिमात्रस्योच्छेद इत्यत आह वस्तुतस्त्विति । हेतोः साध्यव्याप्यत्वेनेति । उपाधिव्यभिचा-रित्वादिरूपस्य हेतोः साध्याव्यभिचारित्वादिरूपसाध्यव्याप्यत्व-निश्चयेनेत्यर्थः । व्यभिचारस्य साध्यत्वेऽवृत्तौ तदसत्त्वान्न तदुच्-छेदेन साध्यव्यापकत्वमत आह व्याप्यत्वाभावेति । एष गगनादौ साध्यव्यापकत्वरूपः लाघवादाह साधनवदन्येति तथात्वेति । साधन-व्यापकत्वसम्भवादित्यर्थः । प्रसङ्गादाह एवं चेदि । व्यभिचारधीद्वा-

स्य व्यभिचारसन्देहस्य प्रतिहेतुसमाजादेव सिद्धेः किं तेनेति वाच्यम् । परस्परप्रतिबन्धेनैवानुमित्यनुत्पादे तत्र व्यभिचारसन्देहस्यावश्यमुत्पत्तौ मानाभावात् । उपाधिसन्देहाद्द्विशिष्यैकत्र व्यभिचारसन्देहेन तुल्यबलत्वाभावात् । न न्यूनऽतुल्यबलेनं सत्प्रतिपक्षो व्यभिचारादिशङ्काधानं वा, स्वरसतः सन्दिग्धव्यभिचारादिनापि तथात्वप्रसङ्गादिति।अत्र च क्व चिदुपाधेस्तुल्यबलत्वे सत्प्रतिपक्षो-

---

रा दूषकत्वे चेत्यर्थः । प्रतिहेतुसमाजादिति। विरोधिपरामर्शयोर्मिथो हेतुद्वयं व्यभिचारसंशये हेतुत्वादन्यथा तत्र साध्यद्वयोरनुमित्यापत्तेरिति भावः । प्रतिपक्षस्थले साध्यद्वयोरनुमित्यनुत्पादस्यान्यथैवोपपत्त्या तत्र हेत्वोः व्यभिचारसंशये मानाभाव इत्याशयेनाह परस्परेति । तत्र प्रतिपक्षस्थले उपनीतव्याप्तिनिश्चयेन प्रतिबन्धाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । नन्वेवमुद्भावितोपाधिसन्देहसमुत्थोऽपि व्यभिचारसन्देहो विफलस्तत्कार्य्यस्यानुमित्युत्पादस्य विरोधिपरामर्शाभ्यामेव सम्पादनादत आह उपाधिसन्देहादिति । एकत्रेति । तथा च तुल्यबलत्वाभावसम्पत्त्यर्थमेव तत्र सन्दिग्धोपाधिरुद्भाव्य इति भावः । ननु तुल्यबलत्वाभावस्यापि निष्फलत्वात् सम्पत्तिरनुचितेत्याह न चेति । सत्प्रतिपक्ष इति। भ्रमत्वज्ञानाद्यनास्कन्दिताभ्यामिव सोपाधित्वग्रहाभावविशिष्टाभ्यामेव विरोधिपरामर्शाभ्यां मिथोऽनुमितिप्रतिबन्धेन सत्प्रतिपक्षो यथातथाविधाभ्यामेव विरोधिपरामर्शाभ्यां हेत्वोर्व्यभिचारशङ्काधानमित्यर्थः। बलरूपस्य साहश्यस्य वाचित्वादिति भावः। स्वरसतो लौकिकप्रत्यक्षादिना तथात्वेति । प्रतिपक्षादिप्रसङ्गादित्यर्थः । व्यभिचारिव्याप्यद्वयोः ग्राहकत्वेनैव उपाधेर्दूषकताया मणिकृदुक्तत्वान्मूलस्य न्यूनत्वमपाकर्तुमाह अत्र चेति। तुल्यबलत्व इति । साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शवत्प्रबलतत्समानकालीनसाध्याभावव्याप्यवत्ताभाववत्तापरामर्शविषयता इत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षेति । साध्यवत्तानुमितिविरोधीत्यर्थः । अधिकबलत्व इति । भ्रमत्वज्ञानास्कन्दितसाध्यपरामर्शकालीननिश्चितप्रामाण्यकादिसाध्याभावव्याप्यवत्ताभाववत्तापरामर्श-

अथोपाध्याभासः। असाधारणविपर्ययो यथान्वयव्यति-रेकिणि साध्ये बाधोन्नीतान्यपक्षेतरत्वम्। अप्रसिद्धसा-ध्यविपर्ययो यथा केवलान्वयिनि साध्ये पक्षेतरत्वादिः।

न्नायकतया तर्कादिसाचिव्यादधिकबलत्वे च बाधोन्नायकतया-पि दूषकत्वं व्याप्त्यादिप्रतिसन्धाने तदुन्नयनस्य ततोऽनुमिति-प्रतिरोधस्य च दुर्व्वारत्वात्, परन्तु सार्वत्रिकत्वं न तस्येति ध्येयम्।

असाधारणविपर्यय इति। इदं सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वमभिप्रेत्य। यद्यपि व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षत्वे सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तर-

---

विषयत्व इत्यर्थः। व्याप्त्यादीति। उपाध्यभावे साध्याभावव्या-प्त्यादिप्रतिसन्धान इत्यर्थः। आदिना पक्षधर्मत्वोपग्रहः। तदुन्नय-नस्य बाधोन्नयनस्य। तत इति। उपाध्यभावे साध्याभावव्याप्त्यादि-प्रतिसन्धानत इत्यर्थः। अनुमितीति। साध्यस्येत्यादिः। न सार्वत्रिक-त्वमिति। उपाधेः पक्षवृत्तित्वनिश्चयस्थले साध्याव्यापकत्वसन्देहस्थ-ले च तदसम्भवादिति भावः।

इति दूषकताबीजचिन्तनम्।

अथोपाध्याभासनिरूपणम्।

इदम्। स्वव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारोन्नायकताया-मुपाधिव्यतिरेकस्य पक्षमात्रवृत्तित्वम्। अत्र धूमवान् वह्नेरित्यादौ साधनवान् साध्याभाववान् तप्तायःपिण्डान्यत्वाभावादित्येवं क्रमे-ण व्यभिचारोन्नायकस्यायःपिण्डान्यत्वाभावादेरसाधारणविपर्य्य-यत्वसम्भवान्नेदं युक्तमिति चिन्त्यम्। व्यतिरेकिणा साध्यव्यापकीभू-

बाधितसाध्यविपर्ययो यथा वन्हिरुष्णस्तेजस्त्वादित्यत्राकृतकत्वम्। पक्षाव्यापकविपर्ययो यथा क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्राणुव्यतिरिक्तत्वम् । अत्राणुव्यतिरेकस्य क्षित्यादेरेकदेशवृत्त्या भागासिद्धेः । पूर्व्वसाधनव्यतिरेको यथा शर्करारसोऽनित्योऽनित्यवृत्तिगुणत्वात्, रसो नित्यो रसनेन्द्रियजन्यनिर्विकल्पकविषयत्वात् रसत्ववदित्यादौ ।

———

स्यादोषत्वाभासाधारण्यं दोषाय, तथापि सत्प्रतिपक्षोन्नयनौपयिकसाध्यव्यापकत्वग्राहकप्रमाणाभावे तात्पर्य्यम् । तदयं निष्कर्षः । यत्र यद्दोषोन्नायकतया दूषणत्वमुपाधेस्तत्र तदुन्नयनौपयिकरूपवैकल्यमेवाभासत्वे प्रयोजकम् । एवञ्च यत्र स्थापनायां पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरुद्देश्या तत्र पक्षाव्यापकविपर्य्ययस्याभासत्वं तद्विरहेण पक्षैकदेशे सत्प्रतिपक्षेऽप्येकदेशान्तरे

———

तोपाध्यभाववत्त्वेनाप्रतिपक्षान्तरस्येति।साध्याभावव्यापकतया गृहीतोपाध्यभाववत्त्वस्येत्यर्थः।अदोषत्वात् तत्त्वेनानुद्भाव्यत्वात्।नन्वेतस्य व्यभिचारोन्नायकतापक्षेऽप्युपाध्याभासतायामविशिष्टत्वात्तदनुक्त्या मूलस्य न्यूनत्वमत आह तदयमिति । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनेति । पक्षतावच्छेदकरूपेणैकधर्मिणीत्यर्थः । पक्षैकदेश इति । पक्षतावच्छेदकाश्रयैकधर्मिणीत्यर्थः । तदेकदेशान्तरे पक्षतावच्छेदकाश्रयीभूतधर्म्यन्तरे । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेति । पक्षतावच्छेदकस्याश्रये यावतीत्यर्थः । तथात्वं साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वम् । तादृशस्य पक्षाव्यावर्त्तकविपर्य्ययकस्य। विरोधित्वादिति। सर्वामिदं समानधर्मिकस्यैव तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य तद्वत्ताबुद्धिं प्रति विरो-

पूर्वसाधनतायाः प्रयोगानुरोधित्वेनाव्यवस्थितत्वात् कदाचिन्नित्यत्वसाधनव्यतिरेकस्योपाधित्वं कदा चिदनित्यत्वसाधनव्यतिरेकित्वस्येति वस्तुव्यवस्था न स्यात्, उपाधेर्नित्यदोषत्वाच्च। न हि यद्येन सोपाधिसम्बद्धं तत्तेनानुपाधित्वसम्बद्धं सम्भवति। न तु सत्प्रतिपक्षोच्छेदः पूर्वसाधनव्यतिरेकस्यानुपाधित्वे बीजम्। स्थापनाया यत्राभासत्वं तत्र पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधित्वात्। न च पूर्वहेतोस्तत एवासाधकत्वात् सत्प्रतिपक्षवैयर्थ्यं तत्रे-

---

साध्यासिद्धेरमत्यूहत्वात्। यत्र तु पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तथा तत्र तादृशस्योपाधित्वमेव, एकदेशे प्रतिपक्षस्यापि तादृशसिद्धिविरोधित्वात्। साध्यविपर्ययस्यासत्त्वमनुपाधित्वे प्रयोजकं न त्वज्ञातमज्ञातस्यापि, तस्य व्यापकव्यतिरेकेण सिद्धिसम्भवात्। अथ सिद्धसाध्यविपर्ययत्वेन चाभासत्वं व्यभिचारोन्नायकतया दूषकत्वपक्षे विनापि साध्यप्रसिद्धिं प्रत्येकपदार्थप्रसिद्ध्यैव घटो नाभिधेय इत्यादिप्रतिज्ञापत्तेः। व्युत्पादयिष्यते च तत्र प्रतिज्ञाविरहः, व्यापकाभावेनाप्रसिद्ध्यैव व्याप्याभावस्य सिद्ध्यभ्युपगमात्। पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वन्तु नोपाधित्वेन नाप्यनुपाधित्वेन नियतम्,

---

धिरवमिति प्राचां मते, नव्यमते तु पक्षैकदेशे सत्प्रतिपक्षेऽपीत्यस्य पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यव्यापकोपाध्यभाववत्त्वमित्यर्थः। तदेकदेशान्तर इत्यस्यापि पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनेत्यर्थः इति ध्येयम्। अप्रसिद्धसाध्यविपर्यय इत्यत्र सा-

ति वाच्यम् । अगृह्यमाणविशेषदशायां सत्प्रतिपक्षसम्भवात् । पूर्वसाधनव्याप्यव्यतिरेको यथा अकर्तृकत्वानुमाने नित्यत्वादिः । पक्षविपक्षान्यतरान्यो यथा प्रसिद्धानुमाने पर्वतजलह्रदान्यतरान्यत्वम् । पक्षेतरसाध्याभावो यथात्रैव पर्वतेतराग्निमत्त्वम् । न चात्र व्यर्थविशेषणत्वं दू-

———

वह्निना धूमस्य स्थापनायां प्रतिहेतावार्द्रेन्धनाभावे वन्ह्यभावस्योपाधिताया धूमाभावस्य चार्द्रेन्धनाभावेन स्थापनायां प्रतिहेतौ वन्ह्यावार्द्रेन्धनस्यानुपाधितायाश्च प्रसङ्गात् । परन्तु पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य प्रतिहेतावुपाधित्वेनोद्भावने सत्प्रतिपक्षमात्रमुच्छिद्येत सर्वत्रैव तत्सम्भवात् । आभासत्वेऽपि स्थापनाया विशेषाग्रहदशायामेव सत्प्रतिपक्षोपन्यासात् । वस्तुतः साध्याव्यापकस्यापि पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य तदानीं तत्त्वेनाग्रहादुपन्याससम्भवात् । अ-

———

ध्यविपर्ययस्याऽप्रसिद्धत्वसमत्वमेव न त्वज्ञातत्वमित्याह साध्येति । तस्य साध्यविपर्ययस्य । व्यापकेति । साध्यव्यापकव्यतिरेकेणेत्यर्थः । साध्यव्यावृत्त्युन्नायकव्यावृत्तिप्रतियोगित्वरूपस्य उपाधित्वस्य आभासत्वादेव तस्योपाध्याभासत्वादिति भावः।नोपाधित्वेनेति दृष्टान्तार्थम्; तदनुपाधित्वस्यैव मूलोक्तत्वेन दूष्यत्वादिति ध्येयम् । प्रथमे हेतुमाह वन्हित्वेनेति । उपाधिताया इति । प्रसङ्गादित्यग्रेऽन्वयः । द्वितीये हेतुमाह धूमाभावस्य चेति । उच्छिद्येत अदूषकं स्यात् । तत्सम्भवादिति । ननु धूमवान् वन्हेरित्यस्य प्रतिहेतौ निर्धूमः आर्द्रेन्धनाभावादित्यत्रैव पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य नोपाधित्वेनोद्भाव्यत्वं तप्तायःपिण्डादौ व्यभिचारेणाभावस्य निर्धूमत्वाव्यापकत्वादत आह आभासत्वेपीति । विशेषाग्रहेति । व्यभिचाराग्रहदशा-

षणम् । तत्त्वेऽप्युपाधेराभासत्वात् । तत्तुल्यश्च यथात्रैव पर्वतेतरेन्धनवत्त्वम् । एवं वन्हिसामग्र्यादिकमूह्यम् ॥

तो बलवत्तरानुकूलतर्कं विना पूर्वसाधनव्यतिरेको नोपाधित्वेनोद्भाव्य इति कथकसमयवशादेवाऽसावुपाधित्वेन नोपन्यस्यत इति । यथा कर्त्तृत्वेति । कादाचित्कत्वेन सकर्त्तृकत्वस्थापनायामजन्यत्वे प्रतिहेतावित्यर्थः ॥

यामित्यर्थः । वस्तुतः वस्तुगत्या । तत्त्वेन साध्यव्यापकत्वेन । बलवत्तरेत्यादिकं कथकसमयस्याकारः । समयो निबन्धः । असौ पूर्वसाधनव्यतिरेकः । पूर्वसाधनव्यतिरेकस्योपाधितायां मूलकृता स्थापनाद्यनुक्तेराह कादाचित्कत्वेनेति । इदं सकर्तृकं कादाचित्कत्वादित्यस्य प्रतिहेताविदं सकर्तृकं जन्यत्वादित्येव पूर्वसाधनकादाचित्कत्वस्य व्याप्यं यदनित्यत्वं तद्व्यतिरेकरूपं नित्यत्वादिकं नोपाधिरित्यर्थः ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्काररचितायां दीधितिटीकायामुपाध्याभासनिरूपणं समाप्तम् ।
उपाधिवादः समाप्तः ॥

चिन्तामणेः अतएवचतुष्टयम् ।

अथ वा यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नं यस्य स्वरूपं तत्तस्य व्याप्यम् । वह्निसामानाधिकरण्यं हि धूमे धूमत्वेनावच्छिद्यते सोपाधौ तूपाधिना ॥

दीधित्या अतएवचतुष्टयम् ।

उपाधिनेति । विशेषणतामपन्नेनोपाध्यनुप्रवेशेनेति यावत् । वह्नावार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन रासभार्द्रेन्धनादौ च तथाविधवह्निविशिष्टत्वेन धूमसम्बन्धेऽवच्छिद्यमाने तथाविधवह्नेरप्यनुप्रवेशात् ।

जागदीश्या अतएवचतुष्टयग्रन्थः ।

सर्वत्र साक्षादुपाधेरवच्छेदकत्वासम्भवादाह विशेषणेति । यद्यपि सर्वस्यैवोपाधेः सामानाधिकरण्य सम्बन्धेन साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं सम्भवत्येव तथापि प्राचां मते सामानाधिकरण्यादेः सम्बन्धत्वे विवादादिदमुक्तम् । ननु विशेषणीभूतस्याप्युपाधेर्नावच्छेदकत्वं किन्तु तत्कोटिनिविष्टतामात्रमत आह उपाध्यन्विति । उपाधेरनुप्रवेशो यत्रेति व्युत्पत्त्या उपाधिघटितेनेत्यर्थः । उपाधिविशिष्टेनेति पाठेऽप्ययमेवार्थो ग्राह्यः । अनुप्रवेशं व्युत्पादयति वह्नावित्यादिना । आर्द्रेन्धन प्रभवेति । आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वे अवच्छेदके आर्द्रेन्धनप्रभवत्त्वप्रकारेण तादृशवह्न्यात्मकोपाधेर्घटकत्वादिति भावः । यद्रूपेणोपाधित्वं तद्रूपावच्छिन्नस्याप्यवच्छेदकत्वप्रवेशं दर्शयति रासभेत्यादिना । यद्वा साक्षाद्विशेषणीभूतमुपाधिं व्युत्पाद्य परम्परयाविशेषणीभूतन्तमाह रासभे-

रासभत्वादिकन्तु निविशते न वेत्यन्यदेतत् । अत्र चेदं स्नेहवत् निःस्नेहं वा स्पर्शादिरत्र विनाप्युपाधिप्रवेशं शीतत्वेन शीतान्यत्वेन वा साध्यासमानाधिकरणतया साधनव्यापकतया वा स्वयमनुपाधिना केवलेन विशेषणीभूय वा शीतान्यस्पर्शत्वेन चोपाधिना स्वत एव स्पर्शे साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यत इत्युपाधिनैवेति नियमे न तात्पर्य्यम्, परन्तु शुद्धस्य साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकतामात्रे ।

त्यादि । तथाविधेति । आर्द्रेन्धनप्रभववह्निविशिष्टत्वेनेत्यर्थः । तथाचार्द्रेन्धनप्रभवविशिष्टत्वं साध्यसम्बन्धितावच्छेदकमिति भावः । ननु धूमवान् रासभादित्यादावार्द्रेन्धनजन्यवह्निविशिष्टरासभत्वमप्यवच्छेदकं सम्भवति तत्कुतः परित्यक्तमत आह रासभत्वादिकमिति । नीलधूमत्वादेरवच्छेदकत्ववादिनां नव्यानां मतमाह निविशत इति । स्वसमानाधिकरणावच्छेदकान्तराघटितस्यैव व्याप्यत्वावच्छेदकत्वमिति प्राचां मतेनाह न वेति । अन्यदेतदिति । उभयथाप्युपाध्यनुप्रवेशध्रौव्यादिति भावः । उपाधेरिव साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकत्वेपि सोपाधावित्यादिमूलसामञ्जस्यान्न तेन व्यभिचारिवारणं लभ्यत इत्युपाधिनैवेति नियमे मूलस्थतुकारस्य तात्पर्य्यं केचिदाहुः । तन्निरस्यति अत्रेति । इदं स्नेहवत् स्पर्शादिरत्र विनाप्युपाधिप्रवेशं शीतत्वेन साध्यासमानाधिकरणतया स्वयमनुपाधिना केवलेन साध्यसम्बन्धोवच्छिद्यत इत्यन्वयः । ननूपाधिनैव विशेषणीभूयावच्छिद्यत इति नियमः तेनोपाधिभिन्नेन विशेषणीभूतेन नावच्छिद्यत इति केवलशीतत्वेन साध्यसम्बन्धितावच्छेदेपि न क्षतिः । न चैवं साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकत्वेप्युक्तनियमसम्भवात्प्रकृतानुपयोगः साधनतावच्छेदकभिन्नो यो विशेषणतानापन्नस्तदन्यस्यैव विशेषणीभूतपदेनोक्तत्वादत आह निःस्नेहमिति । निःस्नेहं स्पर्शादित्यत्र शीतान्यत्वेन साधनव्यापकतया स्वयमनुपाधिनाविशेषणीभूय साध्यस-

अत एव साधनतावच्छेदकभिन्नेन येन साधनता-

———

यत एव सोपाधौ साधनतावच्छेदकातिरिक्तं नियतमवच्छे-
दकम् अत एव तद्विशेषस्तत्रोपाधिरिति वदन्तीत्याह अत एवेत्यादि ।

———

म्बन्धोऽवच्छिद्यत इत्यन्वयः । शीतान्यस्पर्शत्वेन तदवच्छेदे शीतान्य-
त्वस्यापि विशेषणविधयावच्छेदकत्वादिति भावः । यत्तु शीतो वा-
युरिति प्रतीत्या वायुस्पर्शस्यापि यदि शीतत्वं तदा तदवच्छेदेन स्नेह-
सामानाधिकरण्याभावान्न तदादाय व्यभिचारसम्भव इत्यत आह
निःस्नेहमितीति । तत्तुच्छम् । एवं सत्युष्णञ्जलमिति प्रत्ययाज्जलस्पर्श-
स्यापि शीतान्यस्पर्शत्वसम्भवात्तदवच्छेदेन निःस्नेहत्वस्य सामा-
नाधिकरण्यासम्भवात्तदादायापि व्यभिचारस्योपन्यासायोगात्,
केवलेनेत्यादिपदसन्दर्भविरोधाच्च । ननूपाधिना विशेषणीभूयैवाव-
च्छिद्यत इति नियमः तेन विशेषणतानापन्नेनोपाधिना साध्यस-
म्बन्धो नावच्छिद्यत इत्यर्थलाभात् उपाधिभिन्नेन विशेषणतयाव-
च्छेदेपि न क्षतिः, न च साधनतावच्छेदकत्वेप्युक्तनियमसम्भवात्
प्रकृतानुपयोगः, साधनतावच्छेदकभिन्नत्वे सत्युपाधिभिन्नो यस्तदन्य-
स्यैवोपाधिपदेन विवक्षितत्वादत आह शीतान्यस्पर्शत्वेनेति ।
यद्यपि क्षित्यादौ व्यभिचारात्तस्योपाधेः शुद्धसाध्यव्यापकत्वं तथा-
प्युष्णस्पर्शजलान्यतरत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं द्रष्टव्यम् । न
तात्पर्य्यमिति । नन्वेवं साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वाप्राप्तेरुपा-
धिनेतिमूलोक्तिर्विफलेत्यत आह परन्त्विति । शुद्धस्येति । तेन
धूमवान् वन्हेरित्यादावार्द्रेन्धनजन्यवन्हित्वेन धूमसम्बन्धेऽवच्छिद्य-
माने वह्नित्वस्य प्रवेशोपि न क्षतिः । नियतम् । अवश्यम् । अवच्छेदकम् ।
साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकम् । अत एवेति । अन्यथा यत्र
साधनतावच्छेदकातिरिक्तः साध्यसम्बन्धितावच्छेदकोऽप्रसिद्धः तत्र
सोपाधावुक्तलक्ष्यतावच्छेदकस्याव्याप्त्यापत्तेरिति भावः । स्नेह-
वत् स्पर्शादित्यादौ साध्यसम्बन्धितावच्छेदकस्यापि शीतत्त्वादे-
रुपाधित्वाभावादाह तद्विशेष इति । साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धिताव-
च्छेदकविशेष इत्यर्थः । तत्र । सोपाधौ । वदन्ति । प्राभाकराः । ननु

भिमते साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यते स एव तत्र साधने विशेषणमुपाधिरिति वदन्ति ।

अत्रावच्छेदकत्वं सामानाधिकरण्येन, तत्त्वञ्चान्यूनवृत्तित्वं व्यापकत्वमिति यावत्, तच्चाधिकरणान्तर्भावेन। तेन साध्यविशिष्टसाध-

---

शब्दवान् द्रव्यत्वादित्यादौ साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य देशविधयावच्छेदकत्वं गगनादेरप्यस्तीति तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह अत्रेति। सामानाधिकरण्येन। समानाधिकरणविधया नत्वधिकरणविधया। तथा च समानाधिकरणीभूय यः साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकः स उपाधिः शब्दवान् द्रव्यत्वादित्यादौ च गगनादिर्न तथेति तद्व्युदास इति भावः। ननु साध्यसम्बन्धितायाः समानाधिकरणविधयावच्छेदकत्वमात्रं न स्वरूपसम्बन्धविशेषो मानाभावात् नाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वं द्रव्यं जातेरित्यादौ घटत्वाद्यतिव्याप्त्यापत्तेरत आह तत्त्वं चेति। समानाधिकरणीभूयावच्छेदकत्वं चेत्यर्थः। यद्वा ननु द्रव्यं जातेरित्यादौ साध्यसमानाधिकरणीभूतस्यैव घटादेः साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितायां देशविधया अवच्छेदकत्वादुक्तविवक्षया अपि तद्वारणासम्भव इत्यत आह तत्त्वं चेति। ननु तद्व्यापकत्वे सति तत्समानाधिकरणत्वलक्षणस्य न्यूनवृत्तित्वस्य विरहश्चेदन्यूनवृत्तित्वं तदा धूमवान् वह्नेरित्यादौ जलत्वादावतिव्याप्तिः तस्य समानाधिकरणविधया साध्यसामानाधिकरण्याव्यापकत्वेपि तत्समानाधिकरणत्वाभावादेव तन्न्यूनवृत्तिभिन्नत्वादत आह व्यापकत्वमिति। ननु साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्यापकत्वमुपाधितायां घटकसम्बन्धेनैव वाच्यमन्यथा जलं रसवत्त्वादित्यादौ स्वरूपसम्बन्धेन पृथिवीभिन्नत्वाद्युपाधेः सम्बन्धान्तरेण साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धित्वाव्यापकत्वादव्याप्त्यापत्तेः एवञ्च तत्रैव समवायेन स्नेहाद्युपाधावव्याप्तिः तस्य समवायेन रसावृत्तित्वात् एवं मधुरत्वजातावतिव्याप्तिश्च जलवृत्तिरसमात्रस्यैव मधुरत्वनियमादत आह तच्चेति। तत्। व्यापकत्वम्। अधिकरणेति। साधननिष्ठसाध्यसा-

नतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनवत्त्वव्यापकाधिकरणताकत्वं पर्यवस्यति। निरुक्तविशिष्टसाधनव्यापकत्वमिति तु निष्कर्षः । इत्थञ्च

मानाधिकरण्यावच्छेदकीभूताधिकरणान्तर्भावेणेत्यर्थः । तथा च प्रकृतसाधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकीभूतं यदधिकरणं तन्निष्ठस्योपाधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याऽप्रतियोगित्वमेव प्रकृते व्यापकत्वं वाच्यमिति भावः । ननु स्वमते सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वादवच्छेदकतासम्बन्धेन तद्वत्त्वाप्रसिद्ध्या निरुक्तव्यापकत्वासम्भवः सत्तायां द्रव्ये गुणसामानाधिकरण्यमित्यादिप्रतीत्या सत्तायां गुणाधिकरणीभूतद्रव्यादिवृत्तित्वस्यैव विषयीकरणात् । न च प्रकृतसाधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यनिरूपकाधिकरणान्तर्भावेणैव व्यापकत्वं प्रवेश्यमतो नोक्तदोषः, तावतापि द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ स्पर्शवत्त्वादावव्याप्तिप्रसङ्गात् जन्यत्वविशिष्टसत्तानिष्ठं यद्द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यं तन्निरूपकत्वस्य गगनादेरपि सत्त्वादित्यस्वरसाल्लाघवाच्चाह तेनेति।साध्यपदं प्रकृतसाध्यपरम्।साध्यविशिष्टेति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टेत्यर्थः।तेन विशिष्टसत्तावाञ्जातेरित्यादौ द्रव्यत्वस्य केवलसत्त्वविशिष्टजातिमत्त्वाव्यापकत्वेपि न तत्राव्याप्तिः । गोत्ववानश्वत्त्वादित्यादौ च न सास्नावत्त्वमुपाधिः परमते विरोधभञ्जकस्यैव लक्ष्यत्वादतः तत्र साध्यविशिष्टसाधनाप्रसिद्धावपि न क्षतिः । येन सम्बन्धेन साधनतावच्छेदकता तत्सम्बन्धेन वावच्छिन्नत्वस्य लाभार्थं साधनपदम्, तेन प्रत्यक्षः स्पर्शादित्यादौ साध्यविशिष्टस्य विषयितासम्बन्धेन स्पर्शत्वावच्छिन्नस्य ज्ञानादेरव्यापकत्वेपि रूपवत्त्वाद्युपाधौ नाव्याप्तिः।न चाधिकरणतापदवैयर्थ्यम् । सम्बन्धितार्थकस्य तस्य वृत्त्यनियामकसम्बन्धेनोपाधावव्याप्तिवारकत्वात् अन्यथा तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या तेन व्यापकत्वायोगादिति भावः । सम्बन्धमात्रस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमतेनाह निरुक्तेति । प्रकृतसाध्यविशिष्टप्रकृतसाधनव्यापकत्वमित्यर्थः । अत्र कालो विभुत्वादित्यादौ महाकालनिरूपितविशेषणतया घटादेरुपाधित्वसम्पत्तये निरुक्त-

सत्ताद्येकव्यक्तिकहेतुनिष्ठद्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यव्यापकसामानाधिकरण्यप्रतियोगिनि घटत्वादौ नातिप्रसङ्गः, न वा द्रव्यं त्वन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताद्यव्यापके स्पर्शवत्त्वादावप्रसङ्गः। निःस्नेहं स्पर्शात् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ शीतस्पर्शान्यत्वरूपान्यत्वादेर्वारणाय तत्रेत्यादि। तत्र। साध्यविशिष्टे साधने।

साधनव्यापकाधिकरणताकत्वमेवोचितमन्यथा तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्याद्यप्रसिद्ध्या तत्राव्याप्त्यापत्तेरिति चिन्तनीयम्। ननु साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन व्यापकत्वविवक्षयैव जलं रसवत्त्वादित्यादौ स्नेहवत्त्वाद्यव्याप्तेर्मधुरत्वाद्यतिव्याप्तेश्च वारणसम्भवादधिकरणान्तर्भावेण व्यापकत्वानुसरणं विफलमत आह इत्थं चेति। चोऽवधारणे।इत्थमेवेत्यर्थः तथाच द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ घटत्वादिवारणायैव तावत्पर्य्यन्तानुसरणमिति भावः। द्रव्यं जातेरित्यादौ नानाव्यक्तिसाधनस्थले पटत्वादेरपि साधनत्वात्तन्निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यं प्रत्येव सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन घटत्वस्य व्यापकत्वायोगादेकव्यक्तीत्युक्तम्। साधनतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यस्य फलमाह न वेति। द्रव्यत्वादिविशिष्टसत्ताया आत्माद्यवच्छेदेन सत्त्वात्स्पर्शवत्त्वादेरव्यापकत्वादिति भावः। निःस्नेहं स्पर्शादित्यत्र शीतस्पर्शान्यत्वादेः साधनाव्यापकत्वविवक्षयापि वारणसम्भवादाह द्रव्यं सत्त्वादिति। शीतस्पर्शान्यत्वादेरनुपाधित्वे विरोधाभञ्जकत्वमात्रं न तन्त्रं साधनव्यापकतया व्यभिचारानुन्नायकत्वस्यापि तत्र तथात्वसम्भवादतः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वेन व्यभिचारोन्नयनक्षमस्यापि विरोधभञ्जकत्वमात्रेण यस्यानुपाधित्वं तत्रातिप्रसङ्गमाह द्रव्यं सत्त्वादित्यादावितीत्यपि केचित्। ननु शीतस्पर्शान्यत्वमपि साधनवृत्तितया तत्र विशेषणं भवत्येवेत्यतो व्याचष्टे विशेषणमिति। व्यावर्त्तकत्वं भेदानुमापकत्वं तच्च शुद्धसत्तायां साध्याभावविशिष्टसत्ताभेदविरहेण द्रव्यं सत्त्वादित्या-

विशेषणम् । साध्याभावविशिष्टात्साधनात्सामानाधिकरण्येन व्यावर्त्तकं साध्याभावविशिष्टनिरुक्तसाधनवदवृत्तीति यावत् । एवञ्च द्र-

---

व्ये गुणवत्त्वाद्युपाधावव्याप्तमतो व्याचष्टे साध्यविशिष्टसाधन इति । विरुद्धधर्मद्वयवैशिष्ट्यावच्छिन्नयोः सत्त्वयोर्मिथो भेदस्य प्राच्यैः स्वीकारादिति भावः । भेदमात्रस्यानुमापकत्वलक्षणं व्यावर्त्तकत्वं निःस्नेहं स्पर्शादित्यत्र शीतत्वभेदानुमापकतया शीतस्पर्शान्यत्वादेरप्यक्षतमत उक्तं साध्याभावविशिष्टात्साधनादिति । तत्सामान्यादित्यर्थः । तथा च शीतस्पर्शेपि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन शीतस्पर्शान्यत्वादेः सत्त्वात् तत्र च निःस्नेहत्वाभावविशिष्टसाधनभेदविरहादिति, भावः । तत्र साधनसामान्यव्यावर्त्तकत्वमसम्भवि यत्किञ्चित्साधनव्यावर्त्तकत्वं तु निःस्नेहं स्पर्शादित्यादौ हिमान्यत्वेऽतिप्रसक्तं तस्यापि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन हिमस्पर्शस्यैव भेदानुमापकत्वादतो विशिष्टान्तम् । साध्याभावविशिष्टसामान्याद्व्यावर्त्तकत्वोक्ताविदं गुरु रूपादित्यत्र तेजोन्यत्वादावव्याप्तिः तेजोन्यत्वसामान्याधिकरणस्य वायुत्वादेर्गुरुत्वाभावविशिष्टभिन्नत्वविरहेण तस्य निरुक्तव्यावर्त्तकत्वाभावादतः साधनादित्युक्तम् । उपाधिताघटकसम्बन्धेन व्यावर्त्तकत्वोक्तौ जन्यं द्रव्यादित्यत्र समवेतत्वोपाधावव्याप्तिः द्व्यणुके व्यभिचारेण स्वरूपसम्बन्धेन समवेतत्वस्य जन्यत्वाभावविशिष्टद्रव्यभेदानुमापकत्वाभावात्, एवं निस्नेहं स्पर्शादित्यत्र शीतस्पर्शान्यत्वेतिप्रसङ्गश्च स्यान्न शीतस्पर्शान्यत्वावच्छेदेनैव निःस्नेहत्वाभावविशिष्टस्पर्शभेदस्य सत्त्वादत उक्तं सामानाधिकरण्येनेति । ननु साध्याभावविशिष्टसाधनभेदस्यानुमापकत्वं न तत्फलोपधायकत्वं तदनुपधायकोपाधावव्याप्तेः निःस्नेहं स्पर्शादित्यादौ व्याप्तिभ्रमेण तदनुमापके शीतान्यत्वादावतिप्रसङ्गाच्च किन्तु साध्याभावविशिष्टसाधनभेदस्य व्याप्यत्वपर्यवसितं तत्स्वरूपयोग्यत्वमेव तद्वाच्यं तथा च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणकर्मान्यत्वोपाधावव्याप्तिः तत्समानाधिकरणस्यापि सत्त्वस्य द्रव्यत्वाभावविशिष्टसत्त्वाभिन्नतयोक्तव्याप्तिविरहात् एवं साध्यविशिष्टसाधनार्थकस्य तत्रेत्यस्य वैयर्थ्यम-

व्यं सत्त्वादिसत्र सत्ताया अभेदेऽपि गुणकर्म्मान्यत्वे नाव्याप्तिः, नापि द्रव्यं कर्म्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र गुणान्यत्वादौ। इत्थञ्च साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वद्योतनाय परं तद्भिन्नत्वमुक्तं न तु विवक्षितमेव तत्। वैयर्थ्यात् इदं दधि जन्यं वा दध्न इत्यादौ दधित्वाद्यव्याप्तेश्च । यद्वा प्रकृतसाधनतावच्छेदकानवच्छेद्यप्रकृतसाधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं पूर्वदलार्थः। अनवच्छे-

---

पीत्यत आह साध्याभावविशिष्टेत्यादि । अत्र यद्यपि साध्याभावविशिष्टसाधनवति वृत्तिरुपाधितावच्छेदकसम्बन्धेनैव ग्राह्या अन्यथा साध्यशून्यमहाकालवृत्तितया क्षितिर्द्रव्यत्वादित्यादौ गन्धवत्त्वाद्युपाधावव्याप्तेः तथा च सत्तावान्मेयत्वादित्यादौ सत्ताशून्यप्रमेये जात्यादौ समवायेन वृत्त्यप्रसिद्ध्या जातिमत्त्वाद्युपाधावव्याप्तिः, एवं जातेरित्यादौ विशिष्टसत्त्वेपि सत्तानतिरेकिणस्तस्य गुणादावपि वृत्तेः । तथापि साध्याभावविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणावृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यकधर्मवत्त्वं विवक्षितम्।अत्र च पूर्वदलनिविष्टं साध्यविशिष्टसाधनव्यापकत्वमपि तादृशधर्मेणैव ग्राह्यं तेन द्रव्यत्वादिना साध्यविशिष्टसाधनव्यापकस्यापि घटादेर्गुणवत् सत्त्वादित्यादौ घटत्वादिना नोपाधित्वमिति ध्येयम् ।साधनतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यस्य फलमाह न वेति। अन्यथा द्रव्यत्वाभावविशिष्टसत्त्ववत्कर्मवृत्तित्वेन तत्राव्याप्तिः स्यात् इति भावः । ननूक्तक्रमेणैव सामञ्जस्ये साधनतावच्छेदकभिन्नेनेत्यस्य वैफल्यमत आह इत्थं चेति । निष्फलत्वमुक्त्वा विरुद्धफलकत्वमप्याह इदमित्यादिना। ननु दधित्वस्य साध्यत्वे साध्यं च नोपाधिरिति प्राचीनप्रवादात्तस्यानुपाधित्वेपि न क्षतिरतः साध्यान्तरमाह जन्यं वेति ।दधित्वादीति । दधित्वाद्यभावविशिष्टदधिमत्परमाणुवृत्तित्वाभावेन तस्यापि लक्ष्यत्वादिति भावः। साधनतावच्छेदकभिन्नेनेत्यस्य भिन्नान्तं सार्थकीकृत्य कल्पान्तरमाह यद्वेति । साधनतावच्छेदकानवच्छेद्येति। तथा च असति बाधके सर्ववाक्यानामवधारणपरत्वमिति न्यायेन 'भिन्नेनेति' सावधारणमिति भावः । द्रव्यं

दकत्वञ्च तस्य साध्याभावविशिष्टसाधनवृत्तितया, तद्विशिष्टसाधनस्य साध्याभाववदवृत्तित्वेन साध्याभाववत्तद्विशिष्टसाधनवृत्त्येनेति यावत् । एतेन धूमवान् मेयवत्, इत्यादौ मेयानवच्छेद्यसाध्यसम्बन्धाप्रसिद्धिः गुणवत्वे गुणकर्मान्यत्वे सति जातिमत्त्वा-

———

गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ गुणवत्त्वादावतिव्याप्तिवारणाय प्रथमं प्रकृत पदम् । द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ स्पर्शवत्त्वादावव्याप्तिवारणाय द्वितीयं प्रकृतपदम् । ननु साध्यसम्बन्धितायाः साधनतावच्छेदकधर्मानवच्छेद्यत्वं स्वानवच्छेदकीभूतसाधनतावच्छेदकधर्मकत्वं तत्रानवच्छेदकत्वं यद्यतिरिक्तवृत्तित्वं तदा द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणवत्त्वाद्युपाधावव्याप्तिरत आह अनवच्छेदकत्वं चेति । तस्य । साधनतावच्छेदकस्य । वृत्तितयेति । अभेदे तृतीया एवमग्रेपि । ननु द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्र सद्धेतौ गुणवत्वेऽतिव्याप्तिः द्रव्यत्वाभावविशिष्टायामपि सत्तायां विशिष्टसत्तात्वस्य वृत्तेरत आह तद्विशिष्टसाधनस्येति । प्रकृतसाधनतावच्छेदकविशिष्टसाधनस्येत्यर्थः । षष्ठ्यर्थो निष्ठत्वं तथा च साध्याभाववदवृत्तितावच्छेदकीभूतसाधनतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं फलितमतो विशिष्टसत्तात्वस्य द्रव्यत्वाभाववदवृत्तित्वानवच्छेदकत्वादेव नोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः । स्वमते विशिष्टनिरूपिताधेयत्वस्यातिरिक्तस्याभावात्तद्दोषताभावः । स्वमते विशिष्टनिरूपिताधेयत्वस्यातिरिक्तस्याभावात्तद्दोषतादवस्थ्यमत आह साध्याभाववत इति । तथा च साध्याभाववन्निष्ठस्वावच्छिन्नाधिकरणताकहेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं फलितार्थः । ननु स्वरूपसम्बन्धरूपस्यैव साधनतावच्छेदकावच्छेद्यत्वस्याभावः कथं न निविष्टः तावतापि द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणवत्त्वाद्युपाधेः संग्रहसम्भवादत आह एतेनेति । निरस्तमित्यन्वयः । अप्रसिद्धिरिति । सम्बन्धितामात्रस्यैव यत् किञ्चित्प्रमेयावच्छेद्यत्वात् । तथा च तत्रार्द्रेन्धनप्रभववह्न्याद्युपाधावव्याप्तिरिति भावः । न च स्वानवच्छेदकीभूतसाधनतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाधननिष्ठायाः साध्यसम्बन्धिताया

दिसादौ जातित्वघटकनित्यत्वादेर्वैयर्थ्येन विशिष्टस्यानवच्छेदकतया गुणकर्मान्यत्वादेरुपाधितापत्तिश्चेति निरस्तम्। अवच्छेदकत्वञ्च सामानाधिकरण्येन। तथा च साध्यविशिष्टस्य साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनस्य व्यापकत्वमर्थः पर्य्यवस्यति। उपदर्शितशीतस्पर्शान्यत्वादिवारणाय तत्रेत्यादि। तत्र। साधनतावच्छेदकविशिष्टे साधने। विशेषणं सा-

———

अवच्छेदकत्वं विवक्षितं तथा च वह्नित्वादिप्रमेयस्यैव धूमसम्बन्धितानवच्छेदकत्वप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिरिति वाच्यम्। इदं द्रव्यं रूपमहत्त्वोभयवतः इत्यादौ तादात्म्येन हेतुतायां द्रव्यत्वादावतिव्याप्त्यापत्तेः। ननु येन रूपेण यत् साधनतावच्छेदकं तद्रूपविशिष्टानवच्छेद्यत्वमेव क्वचिद्वाच्यं अतः प्रमेयत्वविशिष्टानवच्छेद्यत्वं प्रसिद्धमेवेत्यत आह गुणवदित्यादि। नित्यत्वादेरित्यादिनाऽनेकव्यक्तेः परिग्रहः। गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसमवेतत्वस्यैव लाघवेन साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वादिति भावः। अत्रापि प्रकृतसाधननिष्ठसाध्यसम्बन्धिताया अवच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषो मानाभावात् किं त्वन्यूनवृत्तित्वं तच्च साधनावृत्तीनामुपाधीनां साक्षादसम्भवीति पूर्ववदेव ग्राह्यमित्याशयेनाह अवच्छेदकत्वं च सामानाधिकरण्येनेति। ननु द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ घटत्वादेरुपाधितावारणार्थमवश्यमधिकरणान्तर्भावेनैव व्यापकत्वं निवेश्यं तच्च सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तितायामप्रसिद्धमत आह तथेति दर्शितेति। निःस्नेहं स्पर्शादित्यादिस्थलीयेत्यर्थः। साध्याशून्याद्यवृत्त्यौपाधिकं साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावानुमापकम्। प्रकृतसाधने यत्समानाधिकरणत्वहेतुना साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावोनुमातुं शक्यत इति यावत्। तथा च शीतस्पर्शान्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदेन स्नेहवद्वृत्तित्वाभावविरहान्न तत्रातिप्रसङ्ग इति भावः। ननु साध्याभावसामानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वं प्रतीतेरन्यथोपपादितत्वात् तथा च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणत्वाद्युपाधावव्याप्तिरत आह

ष्टयंशून्याद्व्यावृत्त्यौपयिकम्। यत्सामानाधिकरण्यविशिष्टप्रकृतसाधनत्त्वं साध्याभाववति न वर्त्तत इति यावत्। साध्याभावविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणसामान्यात् साध्यविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणसामान्यस्य व्यावर्त्तकमिति समुदायार्थनिष्कर्ष इत्याहुः। केचित्तु विशेषणं सामानाधिकरण्यं तथा च सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या येनावच्छिद्यते अवच्छेदकीभूतसामानाधिकरण्यप्रतियोगीति यावत्। अवच्छेदकत्वञ्चेदमन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं गुरोरप्युपाधिसामानाधिकरण्यस्याक्षतमेव। यद्यपि प्रत्यक्ष उद्भू-

---

यत्सामानाधिकरण्येत्यादि। दलद्वयनिष्कृष्टार्थमाह साध्याभावविशिष्टेत्यादि। व्यावर्त्तकम्=व्यावृत्त्यनुकूलव्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टम्। तथा च साध्याभावविशिष्टप्रकृतसाधनवत्सामान्यभेदव्याप्यत्वे सति साध्यविशिष्टप्रकृतसाधनवत्सामान्यवृत्तित्वं पर्य्यवसितार्थः। द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ साध्याभावविशिष्टसाधनवतो रूपाद्भेदकस्य रूपान्यत्वादेः साध्यविशिष्टसाधनवत्सकलावृत्तिघटत्वादेश्च वारणाय सामान्यद्वयम्। यद्यपि साध्यविशिष्टसाधनवत्सामान्यवृत्तित्वं तादृशसाधनव्यापकत्वपर्य्यवसितमन्यस्य दुर्वचत्वात्, एवं साध्याभावविशिष्टसाधनवत्त्वावच्छिन्नभेदव्याप्यत्वमपि साध्याभावविशिष्टसाधनवदवृत्तित्वमेव, तद्वदव्याप्यवृत्तित्वलक्षणव्याप्तेस्तत्रैव विश्रामात् तथा च पूर्वकल्पादभेदः, तथापि विशेषणविशेष्यभावभेदान्न पौनरुक्त्यमित्येके। साध्याभावविशिष्टसाधनवत्त्वावच्छिन्नभेदनिष्ठस्वव्यापकताकत्वमेवात्र तादृशभेदव्याप्यत्वमतः पूर्वकल्पाद्भेद इत्यन्ये। सार्वभौममत आह केचित्त्विति। सामानाधिकरण्यस्य सम्बन्धत्वे वृत्त्यनियामकतयावच्छेदकताप्रविष्टव्यापकतावच्छेदकत्वे वा प्रमाणाभावादाह अवच्छेदकीभूतेति।नन्वत्रावच्छेदकत्वं यदि स्वरूपसम्बन्धस्तदा आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वमेव तथा लाघवात् न तु तत्सामानाधिकरण्यमित्यव्याप्तिरत आह अवच्छेदकत्वं चात्रेति। रूपमात्रस्य हेतुत्वे प्रत्यक्ष-

तरूपत्वत्वादित्यत्र महान् अनित्यद्रव्यत्वादित्यत्र महत्त्वस्यानित्य-द्रव्यसमवेतत्वस्य च वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तस्योपाधेः सामानाधि-करण्यं साध्यसामानाधिकरण्यान्यूनातिरिक्तवृत्ति । तथापि हेतु-निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य हेतुनिष्ठं यत् सामानाधिकरण्यम-न्यूनानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वं विवक्षितम् । सत्त्वनिष्ठद्रव्यत्वसामानां-धिकरण्यस्य च तन्निष्ठकर्मान्यत्वसामानाधिकरण्यमतिरिक्तवृत्ति

———

त्वाभावविशिष्टरूपवति पिशाचादौ महत्त्वस्य वर्त्तमानत्वाद्वक्ष्यमा-णलक्षणाक्रान्तता न स्यादत उद्भूतपदम् । ननु प्रत्यक्षं उद्भूतरूपा-दित्यत्रापि महत्त्वं नोपाधिः सामग्रीविरहेणाऽप्रत्यक्षे घटादावुद्भूत-रूपवति वर्त्तमानतया वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तत्वादतस्तद्संग्रहो न-दोषायेत्यत आह महानित्यादि । अत्रापि द्रव्यत्वमात्रस्य हेतुत्वे गग-नादौ साध्यविशिष्टसाधनाव्यापकत्वादनित्यसमवेतत्वस्य वक्ष्य-माणलक्षणाक्रान्तता न स्यादित्यनित्यपदम् । वक्ष्यमाणेति । साध्य-विशिष्टसाधनव्यापकत्वे सति साध्याभावविशिष्टसाधनवद्वृत्ति-त्वरूपेत्यर्थः । न्यूनातिरिक्तेति । प्रथमे प्रत्यक्षत्वसमानाधिकरणे रूप-त्वादौ महत्त्वस्य महत्त्वसमानाधिकरणे च पिशाचत्वादौ प्रत्य-क्षत्वस्य सामानाधिकरण्यविरहात्, द्वितीयेपि महत्त्वसमानाधिक-रणे शब्दादावनित्यसमवेतत्वस्याऽनित्यसमवेतत्वसामानाधिकरणे च रूपत्वादौ महत्त्वस्य सामानाधिकरण्याभावादिति भावः । हेतुनिष्ठे-ति । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठेत्यर्थः । तेन महानित्यद्रव्य-त्वादित्यादौ द्रव्यत्वनिष्ठमहत्त्वसामानाधिकरण्यस्य गगनाद्यवच्छे-देन सत्त्वेप्यनित्यसमवेतत्वे नाव्याप्तिः । वस्तुतः सार्वभौममते विशि-ष्टस्यानतिरिक्तत्वात् यथाश्रुतमेव साधु, एव मग्रेपि । तेन द्रव्यं कर्मा-न्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सत्त्वनिष्ठगुणान्यत्वसामानाधिकरण्यस्य कर्माद्यवच्छेदेन सत्त्वेपि गुणान्यत्वादौ नाव्याप्तिरिति ध्येयम् । अत्र अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं न स्वरूपसम्बन्धेन ग्राह्यं द्रव्यं सत्त्वा-दित्यत्र घटत्वादावतिप्रसङ्गात् किन्त्ववच्छेदकतासम्बन्धेनेत्याशा-

गुणे तदभावावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकत्वात् । पृथिवीत्वादिसामानाधिकरण्यन्तु न्यूनवृत्ति, जलादौ तदवच्छेदकावच्छिन्नवृत्त्यभावप्रतियोगित्वात् । साध्यव्यापकानां सद्धेतावुपाधित्ववारणाय साधनतावच्छेदकाभिन्नेनेति तदनवच्छेद्यार्थकामित्याहुः ।

ननु सर्वत्र सोपाधौ सर्वेणोपाधिना साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यत

येन तयोर्व्यावृत्तिमाह सत्त्वनिष्ठेत्यादिना । अतिरिक्तवृत्तीति । तथा च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र कर्मान्यत्वादेर्वारणार्थमनतिरिक्तपदमिति भावः । पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमित्यस्य सत्तानिष्ठेत्यादिः । न्यूनवृत्तीति । सत्त्वनिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्येत्यनुषज्यते । तथा च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्रैव पृथिवीत्वादेर्वारणार्थमन्यूनवृत्तिपदमिति भावः । तदवच्छेदकेति । सत्त्वनिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकेत्यर्थः । सद्धेतौ वह्निमान् धूमादित्यादौ । द्रव्यत्वादेरपि साधनतावच्छेदकीभूतधूमत्वादिभिन्नत्वात् यथाश्रुतेन , वारणायोगादाह तदनवच्छेद्येति । प्रकृतसाधनतावच्छेदकानवच्छेद्येत्यर्थः । अत्रापि साधनतावच्छेदकस्य साध्यानधिकरणावृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणताकत्वे तात्पर्य्यन्तेन धूमवान् प्रमेयघट इत्यादौ प्रमेयानवच्छेद्यत्वाप्रसिद्धावपि न क्षतिः । अत्र सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वादवच्छेदकतासम्बन्धेन तद्वत्त्वाप्रसिद्ध्या लक्षणासम्भव इत्यस्वरसः केचिदित्युक्त्या सूचितः ।

साध्येति । साध्यस्य सम्बन्धो यत्रेति व्युत्पत्त्या साध्यविशिष्टसाधनाश्रयः अवच्छिद्यते । व्यवच्छिद्यते साध्याभावविशिष्टसाधनाश्रयाद्व्यावर्त्यतइत्यर्थः । यथाश्रुते साध्यविशिष्टसाधनव्यापकत्वरूपस्य प्रागुक्तसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वस्योद्भूतरूपादावपि सत्त्वेनाग्रिमग्रन्थासङ्गतिप्रसङ्गात् । अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वघटितसार्वभौमलक्षणानुसारेणेयमाशङ्केत्यप्याहुः । वस्तुतो गुरूणां मते वायोरपि प्रत्यक्षत्वादुद्भूतरूपस्य तत्रैव साध्यविशिष्टसाधनाव्यापकत्वात्तन्मतानुसारेणैवेयमनवच्छेदकत्वशङ्केति युक्तमुत्पश्यामः । तथात्वासम्भवादिति । प्रत्यक्षत्वाभावविशिष्टमूर्त्तत्ववत्परमाणुवृत्तित्वे-

अत एव च साधनाव्यापकत्वे सति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं लक्षणं ध्रुवम् । व्यभिचारिणि साधने एकत्रसाध्यतदभावयोर्विरोधेनावच्छेदकभेदं विना तदुभयसम्बन्धाभावादवश्यं साध्यसम्बन्धितावच्छेदकमस्ति । तदेव च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं साधनाव्यापकं तत्रोपाधिः ।

इति न नियमः अयं प्रत्यक्षो मूर्त्तत्वादित्यादावुद्भूतरूपवत्त्वादेः तदसम्भवादित्यत आह अत एव च तत्रेति । यत एवोद्भूतरूपवत्त्वादेर्न तथात्वसम्भवः अत एव तत्र तादृशानियमवादिमते इदं लक्षणमिति । साधनाव्यापकत्वमिह साध्याभावविशिष्टसाधनव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तादृशसाधनासामानाधिकरण्यमिह पर्य्यवसितम्, तेनोपदर्शितोद्भूतरूपवत्त्वव्युदासः । अथ प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यादौ घटत्वादावतिव्याप्तिः । साध्यव्यापकत्वेन विशेषणे च स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ शाकपाकजत्वादावव्याप्तिरत उक्तं साधनावच्छिन्नेत्यादि । साध्याभावसम्बन्धिनि विरु-

---

न साध्याभावविशिष्टसाधनवद्व्यावर्त्तकत्वासम्भवादित्यर्थः । तत्र । उपाधौ । तादृशेति । साध्याभावसम्बन्धिनि विरुद्धस्य साध्यसम्बन्धस्यावच्छेदकीभूयोपपादक एवोपाधिरिति मत इत्यर्थः । इदं लक्षणमिति । अन्यथा तस्य लक्ष्यत्वे तल्लक्षणस्याव्याप्त्यापत्तेरिति भावः । उद्भूतरूपस्यापि यथाश्रुतलक्षणसत्त्वेन वारणायोगात् द्रव्यं सत्त्वादौ रूपान्यत्वादावतिप्रसङ्गाच्चाह साधनाव्यापकत्वमिति । द्वित्वाद्यवच्छिन्नतादृशाभावमादायातिव्याप्तितादवस्थ्यादाह । तादृशेति । साध्याभावविशिष्टसाधनेत्यर्थः । अत्रापि सा-

अत एव व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति सङ्गच्छ-ते । अन्यथा व्यभिचारादेव तत्रागमकत्वेन व्यभि-चारित्वेन न तदनुमानमप्रयोजकत्वात् ।

द्धस्य साध्यसम्बन्धस्यावच्छेदभेदं विनानुपपद्यमानस्यावच्छेदकी-भूयोपपादनमुपाधिफलं तदसमर्थानाञ्चोपदर्शितोद्भूतरूपवत्त्वा-दीनां नोपाधिभावः सम्भवतीत्याह व्यभिचारिणीति । व्यभिचा-रः सपक्षविपक्षवृत्तित्वम् ।

अथ विपक्षगामित्वरूपव्यभिचारोन्नयनमेवोपाधिफलं तच्चो-द्भूतरूपादीनामप्यस्तीत्यत आह अत एवेति । यत एव साध्य-सम्बन्धितावच्छेदकं रूपं व्याप्तिः, सोपाधौ तु स्वाभाविकं हेतुता-वच्छेदकं न साध्यसम्बन्धितावच्छेदकम् ।

ध्याभावविशिष्टसाधनवदवृत्तिस्वावच्छिन्नाधिकरणताकधर्मवत्त्वे ता-त्पर्यं तेन जातिमान् मेयत्वादित्यत्र सत्तायां द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र च विशिष्टसत्तायां प्रागुक्तरीत्या नाव्याप्तिः । केचित्तु न चेयं गौरश्वत्वात् इत्यादौ साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धित्वाप्रसिध्या साध्या-वत्त्वाद्युपाधावव्याप्तिरत उक्तं मूलेऽत एवेति । विरुद्धस्थले सा-ध्यावत्त्वादेरलक्ष्यत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा साधनावच्छिन्नसाध्याप्रसि-द्ध्या तेषां लक्षणमपि तत्राव्यापकं स्यादिति भाव इत्याहुः । ननू-द्भूतरूपवत्त्वादेरप्युपाधिफलोपधायकत्वेनोपाधित्वाल्लक्षणमपि तेषां दुष्टमेव भविष्यतीत्यतस्तेषामुपाधिफलोपधायकत्वमेव निरस्यन्नाह साध्याभावसम्बन्धिनीत्यादिना । तदसमर्थानाम् । अवच्छेदकीभूय साध्यसम्बन्धोपपादनासमर्थानाम् । ननु व्यभिचारिण्यवश्यं सा-ध्यसम्बन्धितावच्छेदकमस्तीत्यसङ्गतं विरुद्धस्थले तदभावादतो व्याचष्टे व्यभिचार इति ।

अत एवेतीति । तथा च सपक्षविपक्षवृत्तित्वलक्षणव्यभि-

अत एव च तस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूप-लक्षणा व्याप्तिः साधनताभिमते चकास्तीति स्फटिके जवाकुसुमवदुपाधिरसावुच्यते । लक्षणन्तु साध्यसाधन-सम्बन्धव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम् । विषम-व्याप्तस्तु नोपाधिपदवाच्यः, प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् । दूषकता च तस्य व्यभिचारोन्नायकतया । न च व्यभि-चारोन्नायकत्वमेवोपाधित्वम् । अप्रयोजकसाध्यव्याप-कव्यभिचारिणोप्युपाधित्वापत्तेरिति ॥

यत एव स्वसमीपवर्त्तिनि स्वसमानाधिकरणे व्यभिचारिणि हेतौ स्वनिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपलक्षणव्याप्तिसंक्राम-कतया साध्यव्याप्यस्यैवोपाधित्वमाचार्यैरनुमन्यत इत्याह अत-एवेति । साध्यन्यूनवृत्तावुपाधिव्यवहारं दूपणौपयिकरूपस्याव-

---

चारस्यैकत्र विरोधात्तदुपपादनार्थमेव व्यभिचारे चावश्यमुपाधि-रिति ग्रन्थेनोपाध्युपन्यास इति भावः । स्वाभाविकम् । शुद्धम् । तेन धूमवान् वह्नेरित्यादावार्द्रेन्धनजन्यत्वविशिष्टस्य वह्नित्वस्यावच्छेद-कत्वेपि न क्षतिः ।

उपाधिपदान्तर्गतस्योपशब्दस्यार्थमाह स्वसमीपेति । जात्युपा-धेः सामीप्यासम्भवादाह स्वसमानाधिकरण इति । नन्वेवमाचार्य्यम तेपि साधनासमानाधिकरणस्योपाधित्वं न स्यादतः फलितार्थमाह व्यभिचारिणीति । विपक्षगामिनीत्यर्थः । संक्रामकतया । भ्रमानु-कूलतया । क्वचित्प्रसिद्धस्यैवान्यत्रारोपादिति भावः । यद्यपि स्वनिष्ठव्याप्त्यन्तरसंक्रामकतयाप्याचार्य्यमते साध्यसमव्याप्तस्यो-पाधित्वसम्भवादत एवेत्यत्रैतस्य नोपोद्बलकत्वम् । न च

वश्यं वाच्यतयोपाधिपदस्य योगरूढित्वव्यवस्थापनेन निराकुरुते लक्षणन्त्विति । लक्षणं दूषणौपयिकं रूपम् । साध्येति । अत्र साध्यव्यापकमात्रं विवक्षितं तावतैव साधनवृत्तितद्व्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकानुमानसम्भवात्, साधनवति व्यापकनिवृत्त्या साध्यसाधनसम्बन्धनिवृत्तिसिद्धावर्थात्साध्यनिवृत्तिः सिद्धतीति प्रकारान्तरप्रदर्शनाय परं तथाविधोक्तिः । रूढ्या न्यूनवृत्तावुपाधित्वव्यवहारं निरस्य योगेनाधिकवृत्तौ तन्निरूस्यति विषमेति । प्रवृत्तिनिमित्तं यौगिकम् । व्यभिचारोन्नायकत्वमेवेत्येवकारेण

व्याप्त्यन्तरस्य विशेषतस्तत्तत्साधनतावच्छेदकघटितत्वात्तत्संक्रामकतयोपाधित्वे सद्धेतावप्युपाधिलाभः स्यादतः स्वरूपसम्बन्धरूपसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वस्य सद्धेतुतावच्छेदके भ्रमासम्भवात्तादृशव्याप्तिसंक्रामकत्वमेवोपाधित्वमिति वाच्यम् । उपाधिपदान्तर्गतोपशब्दलब्धव्यभिचारिणीत्यत एव सद्धेतोर्वारणसम्भवात् । तथापि व्याप्त्यन्तरस्य साधनतावच्छेदकभेदेन नानात्वात्साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य च केवलान्वयिन्यभावात् सर्वानुगतं लघु च साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वमेव व्याप्तिरतस्तत्संक्रामकतयैवोपाधित्वं युक्तमिति भावः । दूषणौपयिकरूपस्य वाच्यतयेति । उपाधिपदवाच्यतयेत्यर्थः । साध्याधिकदेशवृत्तावुपाधिव्यवहारस्याचार्य्यमते विरहादुक्तलक्षणस्य व्यवहारौपयिकत्वासम्भवात् पूरयति दूषणौपयिकमिति । 'यथाश्रुतस्य गोत्ववानश्वत्वादित्यादौ सास्नावत्त्वाद्यव्याप्तेराह अत्रेति । साध्यव्यापकतामात्रस्य दूषणौपयिकत्वं दर्शयति तावतैवेति । तद्व्यतिरेकेण । उपाधिव्यतिरेकेण । सम्भवादिति । तथैव व्यभिचारधीसम्पत्तेरिति भावः । नन्वेवं स्वायत्ते शब्दे किमित्यन्यथाभिलाप इत्यत आह साधनवतीति । तथाविधेति । साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकेत्युक्तिरित्यर्थः । तं उपाधिव्यवहारम् । साध्यव्यापकतारूपरूढ्यर्थसत्वादाह । यौगिकमिति । योगानादरमिति रूढ्यर्थ-

योगार्थानादरं सूचयति । उपाधित्वम् । उपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । उपाधिता । उपाधिपदवाच्यता । योगादरे तु लाघवात्साध्यापकतामात्रे रूढिरिति भावः ॥ इति व्याप्तिवादः समाप्तः ॥

प्राधानादरे योगार्थविरहादेवाप्रयोजकत्वादावतिप्रसङ्गविरहादग्रिमग्रन्थविरोधापत्तेरिति भावः । उपाधित्वमित्यस्य यदि साध्यव्यभिचारोन्नायकव्यभिचारप्रतियोगित्वमर्थस्तदान्वयायोगादाह उपाधिपदप्रवृत्तीति । एवमग्रेऽपि । ननु व्यभिचारोन्नायकस्याप्यप्रयोजकत्वादेः साध्यव्याप्यत्वरूपयोगार्थविरहान्नोपाधिपदवाच्यत्वमत आह योगादरे त्विति । लाघवादिति । व्यभिचारोन्नयनानुकूलव्याप्तिपक्षधर्मतारूपस्य तदुन्नायकत्वस्य गुरुत्वादिति भावः । साध्यव्यापकतामात्र इति । साधनाव्यापकत्वस्य व्यभिचारिहेतौ स्वनिष्ठव्याप्तिसंक्रामकत्वरूपयोगार्थबलादेव प्राप्तेरिति भावः ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतामनुमानचिन्तामणिदीधितिटीकायामतएवचतुष्टयी समाप्ता ॥

इति व्याप्तिवादः समाप्तः ॥

चिन्तामणेः व्याप्तिग्रहोपायः ।

सेयं व्याप्तिर्न भूयोदर्शनगम्या, दर्शनानां प्रत्येकमहेतुत्वात्, आशुविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकाभावात् ।

दीधित्याः व्याप्तिग्रहोपायः ।

व्याप्तिस्वरूपं निरूप्य परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतेन तद्ग्रहोपायमभिधातुं प्रथमं प्राभाकरमतमुपदर्शयति सेयमित्यादिना । दर्शनानां प्रत्येकं वा हेतुत्वं मिलितानां वा, मिलनमपि स्वरूपतो व्यापारतो वा, आद्ये दर्शनानामिति, द्वितीये आशिवति । क्रमिका-

---

जागदीश्याः व्याप्तिग्रहोपायः

तस्मात्परिशेषेण सकृद्दर्शनगम्या सेत्युपसंहारस्य न्यायमते विरोधान्नैयायिकानां सेयमित्याद्याशङ्काया असम्भवादाह परमतेत्यादि । नानादर्शनजन्यग्रहविषयत्वरूपस्य यथाश्रुतभूयोदर्शनगम्यत्वस्य सकृद्दर्शनगम्यत्ववादिना गुरुणापि व्याप्तौ स्वीकारात्तदभावसाधने बाध इत्यतः साध्यं विकल्प्य हेतुं योजयति दर्शनानामित्यादिना । प्रत्येकं तत्तद्दर्शनत्वेन हेतुत्वमिति । साध्यघटकमिति शेषः । मिलितानां वेति । भूयस्त्वविशिष्टानां वेत्यर्थः । मिलनमपि । भूयस्त्ववैशिष्ट्यमपि । स्वरूपत इति । पर्याप्त्याख्यस्वरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः । व्यापारतः । व्यापारद्वारा स्वपर्याप्त्यधिकरणसंस्का-

न च तावद्दर्शनजन्यसंस्कारा इन्द्रियसहकृता व्याप्तिधी-
हेतवः, प्रत्यभिज्ञायामिन्द्रियस्य तथात्वकल्पनादिति-

णामपि स्थिराणामस्थिराणामपि सहोत्पन्नानां मिलनमस्तीत्युभयमुपात्तम् । तृतीयमाशङ्क्य निराकुरुते न चेति । व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यात्मिकायां व्याप्तौ साध्यसामानाधिकरण्यांशस्य प्रथममेव गृहीतत्वादगृहीतव्यापकत्वांशग्रहे सहचारदर्शनजन्यसंस्काराणां हेतुत्वं वाच्यं तच्च न सम्भवति भिन्नविषयक-

---

रूपव्यापारसम्बन्धेनेति यावत् । आद्य इति । तथा च तत्तत्सहचारदर्शनत्वं न व्याप्तिग्रहजनकतावच्छेदकं तन्नियतपूर्ववर्त्तितानवच्छेदकत्वात् इति प्रयोगार्थः । प्रत्येकमहेतुत्वादिति मूलस्य प्रत्येकरूपेणानियतपूर्ववर्त्तित्वाभावार्थकत्वादिति भावः । द्वितीयत इति । तथा च भूयोदर्शनत्वं न व्याप्तिग्रहजनकतावच्छेदकमेकक्षणावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकत्वादिति प्रयोगार्थः । आश्वित्यादिमूलेनाऽऽशुविनाशिक्रमिकानेकत्वावच्छेदेनैकक्षणावच्छिन्नाधिकरणत्वनिरूपकत्वरूपस्य मेलकस्याभावबोधनादिति भावः । स्थिराणामनेकक्षणस्थायिनां संस्कारादीनामस्थिराणां तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनां यत्नादीनामुभयमिति । आशुविनाशिक्रमिकोभयमित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । आशुविनाशिनोः क्रमिकज्ञानयोर्निरुक्तमिलनसत्त्वाद्बहुवचनेनानेकत्वमुपात्तमित्यपि द्रष्टव्यम् । तृतीयमिति । व्यापारद्वारामिलनमित्यर्थः । न चेतीति । व्यापारत्वसम्पत्त्यर्थमेव तत्र संस्कारस्य व्याप्तिधीहेतुत्वकथनादित्याशयः । यद्यपि न चेत्यादिग्रन्थस्य स्वातन्त्र्येण संस्कारस्य व्याप्तिधीहेतुत्वपरतयैवोपपत्तौ व्यापारद्वारा मिलनं वितर्क्य तदवतारो व्यर्थः । तथापि तद्ग्रन्थस्य भूयोदर्शनहेतुतानुपयुक्तत्वे प्रागेव निरस्तस्य भूयोदर्शनहेतुत्वस्य पुनः किं चेत्यादिना वितर्क्य खण्डने पुनरुक्तिभावबाधापत्तेरुक्तरूपेणावतारणमिति भावः । ननु व्यापकसा-

वाच्यस्तु समानविषये स्मरणे प्रत्यभिज्ञाने च संस्कारो हे-
तुरतः कथं संस्कारेण व्याप्तिज्ञानं जन्येत। अन्यथाति-
प्रसङ्गः । किञ्च सम्बन्धभूयोदर्शनं भूयःसु स्थानेषु

त्वादित्याह समानेति । भ्रमस्त्वगृहीतभेदं ज्ञानद्वयं न तु वैशिष्ट्यावग-

---

मानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेरपि सहचारविशेषत्वात् व्याप्तिप्रत्यक्ष-
समानविषयकत्वं सहचारगोचरसंस्कारस्याक्षतमेवेत्यत आह
व्यापकेत्यादि । ननूपस्थितस्यापि सौरभादेः क्वचिदेव धर्मिणि उप-
नयानुरोधात्तद्धर्मिकतदलौकिकप्रत्यक्षं प्रति तद्धर्मिकत्तद्वत्तासं-
स्कारत्वेनैव हेतुत्वं वाच्यम्, तथा च पूर्वागृहीतशुक्त्यादौ रजतत्वसं-
स्काराभावात्तत्रेदं रजतमिति भ्रमो न स्यादत आह भ्रमस्त्विति। य-
द्यप्यपूर्वचन्दनधर्मिकायां सुरभि चन्दनमित्यादिप्रमायामपि व्य-
भिचारः सम्भवति । तथापि यो यत्र विशिष्य पूर्वमवगतः स एव
तत्र संस्कारवशाद्यथार्थप्रत्यक्षे भासतेऽन्यत्र पुनरनुमानमिति प्रा-
चां मते तादृशप्रमात्मकप्रत्यक्षविरहाद्भ्रमपर्यन्तानुसरणमायत्तु तदं-
लौकिकप्रत्यक्षसामान्यं प्रति तद्गोचरसंस्कारस्य हेतुत्वे पूर्वानुपस्थित-
संयोगस्य दण्डीति भ्रमे संसर्गविधया भानं न स्यात्तद्गोचरसंस्कार-
विरहादित्याशङ्कया भ्रमस्त्वितिग्रन्थमवतारयन्ति । तन्मन्दम् । न-
थासति अपूर्वसंयोगसम्बन्धेन दण्डीत्यादिविशिष्टप्रमायां व्यभि-
चारस्य दुरुद्धरत्वापत्तेरिति ध्येयम् । [ननु स्मृता-
विव प्रत्यक्षेपि समानविषय एव संस्कारस्य न हेतुत्वं
रजतमिति संस्कारादेव इदं रजतमिति भ्रमःस्यात् । न च रज-
तत्वविषयतयैव संस्कारस्य हेतुत्वं विशिष्टज्ञानं स्वार्थसमर्जिदिति
वाच्यम् । कुत्र चिदेव कस्य चिद्वैशिष्ट्यभानानियमाच तद्वंचक्तित्वेन
हेतुत्वे विनिगमकाभावात् संस्कारस्यापि तथा हेतुत्वादत आह भ्रम-
स्त्विति । प्रमात्वं यत्र गृहीतं तत्र तस्यैव संस्कारहेतुतावादिनां
प्राचां नय इति हृदयम्।] ननु ज्ञानद्वयमेव भ्रम इत्यनुपपन्नं भेदाग्रह-
कालीनस्य शुक्तिरजतगोचरसमूहालम्बनस्य धर्मधर्मिभावानवगा-

दर्शनं भूयसां वा दर्शनं भूयांसि वा दर्शनानि न तथा, एकत्र रूपरसयोर्द्रव्यत्वघटत्वयोश्च व्याप्तिग्रहात् एकत्रैव धारावाहिके तद्धीप्रसङ्गात् भूयस्त्वस्य त्रिचतुरादित्वेना-ननुगमाच्च । अपि च पार्थिवत्वलौहलेख्यत्वादौ शतशो दर्शनेऽपि व्याप्त्यग्रहात् तर्कसहकृतं तथेति चेत्तर्हि स-हचारदर्शनव्यभिचारादर्शनसहकृतः स एव व्याप्तिग्राह-कोऽस्तु आवश्यकत्वात् किं भूयोदर्शनेन । न च तेन विना तर्क एव नावतरति, प्रथमदर्शने व्युत्पन्नस्य तर्क-सम्भवात् । न चैवमेवास्तु, तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनान-

---

गाहीति भावः।न तथा।नं व्याप्तिग्राहकम्।व्यभिचारदर्शनं व्यापार-तया सहकारीति व्यभिचारादर्शनसहचारदर्शनसहकृतस्तर्क एव व्याप्तिग्राहकः भूयो दर्शनन्तु क्व चित्तर्कप्रवृत्तावुपयुज्यत इति नि-र्गलितम् । नैयायिकमतमाशङ्क्य निराचष्टे न चैवमिति । जातमा-

---

हिनोपि तन्मते भ्रमत्वं न स्यादत आह न त्विति।तथा च वैशिष्ट्याव-गाहित्वस्यैव व्यवच्छेदे नियमो न तु ज्ञानद्वयत्वेपीति । न व्याप्ति ग्राहकमिति । किञ्चेत्यस्य दूषणान्तरं चेत्यर्थमनुसृत्येदम् । सम्ब-न्धभूयोदर्शनं च किमित्येवं प्रश्नपरत्वे तु न तथेत्यस्य न सम्ब-न्धभूयोदर्शनमित्यर्थो द्रष्टव्यः । ननु व्यभिचारादर्शनस्यावश्यकत्वे तेनैवान्यथासिद्धस्तर्कः कथं हेतुः स्यादत आह व्यभिचारेति । त-था च व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिः व्यभिचारादर्शनस्य तर्कव्यापारत्वं तु क्षैमिकं तर्कजन्यत्वमादायैवेति भावः। ननु न चैव-मित्यादिना नैय्यायिकानां भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्रहानुपयोगित्वस्वी-कारे स्वपसिद्धान्त इत्यतो भावार्थमाह व्यभिचारेत्यादिना। ननु जातमात्रप्रवृत्तिनिवृत्त्युपयुक्तव्याप्तिग्रहस्य तर्कानपेक्षत्वेपि धूमा-

वस्थानात्। जातमात्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिहेत्वनुमितिजनक-व्याप्तिज्ञानं तर्कं विनैवाऽतो नानवस्थेति चेत्तर्हि व्यभि-चारात् सोऽपि न व्याप्तिग्रहे हेतुः। न चैतद्बुद्ध्यवान्तर-जातिरस्ति, सामान्यप्रत्यासत्त्या सर्व्वोपसंहारादविनाभा-

---

वस्येति। तथा च तन्मूलको व्याप्त्यन्तरग्राहकतर्कावतार इति भावः। तर्हीति। न च व्याप्तिप्रत्यक्षं प्रति तर्को हेतुस्तत्तु स्मरणमिति न व्यभिचारावकाशः, विनानुभवं स्मरणस्यायोगात्। न च जन्मान्त-रीणः सः, जन्मान्तरेऽपि पर्य्यनुयोगतादवस्थ्यात्। अनादित्वेन च परिहारः परतो विचारयिष्यते। न चेति। मानाभावात् तर्कस्य च

दिव्याप्तिग्राहकतर्कमूलस्य वह्निव्यभिचारित्वादौ वह्न्यजन्यत्वादि-व्याप्तिग्रहस्य तर्कान्तरसापेक्षत्वात्तत्रानवस्थैवेत्यत आह तथा चेति। तन्मूलक इति। जातमात्रव्याप्तिग्रहाधीन एवेत्यर्थः। फलबलेन तस्यैव तर्कमूलयावद्व्याप्तिविषयकत्वकल्पनादिति भावः। तत्त्विति। जातमात्रव्याप्तिज्ञानादिकं त्वित्यर्थः। विनानुभवमिति। अनुभ-वत्वेन स्मृत्यहेतुत्वेऽपि स्मृतेः समानविषयकानुभवपूर्वक-त्वनियमादिति भावः। सः तर्कमूलव्याप्त्यनुभवः। पर्यनुयो-गेति। जन्मान्तरीयव्याप्त्यनुभव एव तर्कान्तरापेक्षायामनव-स्थाप्रयास्तत्रापि सत्त्वादिति भावः। यद्यपि व्याप्तिघटकप्रत्येकपदा-र्थोपस्थित्यादिसाचिव्येन शाब्द एव जन्मान्तरे तर्कमूलव्याप्त्यनु-भवः सम्भवति तस्य च प्रत्यक्षभिन्नत्वान्न तर्कान्तरसापेक्षत्वमि-त्यनवस्थाशङ्कापि न, तथापि व्याप्तेस्तादृशशाब्दबोधं प्रति यो-ग्यताज्ञानविधया व्याप्तिज्ञानान्तरापेक्षायां तदुपयुक्ततर्कमादाय प-र्यनुयोगो द्रष्टव्यः। ननु तर्कस्य व्याप्तिप्रत्यक्षहेतुत्वानुरोधेन सिद्धं तर्कमूलव्याप्त्यनुभवप्रबन्धसम्प्रदायोऽनवस्था न दूषणमनादित्वादित्यत आह अनादित्वेन चेति। परत इति। यत्र स्वतःसिद्धो व्यभिचाराग्रहस्त-

वग्रहः सामान्यरूपता च सकृद्दर्शनगम्येति भूयोदर्शनापेक्षेति चेन्न। सामान्यस्य हि प्रत्यासत्तित्वं लाघवात् न तु सामान्यतया ज्ञातस्य, तदनभ्युपगमाच्च । न च काकतालीयत्वादिशङ्काव्युदासार्थं द्वितीयादिदर्शनापेक्षेति वाच्यम् । द्वितीयादिदर्शनेऽपि शङ्कातादवस्थ्यात् । नन्वनौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञाने हेतुः तद्देशकालतत्रावस्थितघटादीनामुपाधित्वशङ्कानिरासः कस्य चित् साधनव्यापकत्वज्ञानेन कस्य चित् साध्याव्यापकत्वज्ञानेन स्यात्, तच्च भूयोदर्शनं विना नावतरतीति चेन्न। अयोग्योपाधिव्यतिरेकस्यानुमानाधीनज्ञानत्वेनाऽनवस्थापातात्। अथ साध्यसाधनसहचरितधर्मान्तराणामुपाधित्वसंशये न व्याप्तिग्रहः अतस्तेषामनुपाधित्वज्ञानं भूयोदर्शनाधीनसा-

---

हेतुत्वासिद्धेः। यदि चागृहीतस्याऽगृहीतपुरोवर्त्तिसंसर्गस्य वा प्रत्यासत्तित्वेऽतिप्रसङ्गस्तदा पुरोवर्त्तिनि तद्ग्रहो मृग्यतां न तु सामान्यत्वेनेत्याह नत्विति। साध्याव्यापकत्वं साध्यसमानाधिकरणाभाव-

---

न तर्कं विनैव व्याप्तिग्रह इत्यग्रिमग्रन्थेनेत्यर्थः । तथा च व्यभिचारित्तर्कस्य हेतुत्वासिद्धौ तदनुरुद्धमनादित्वं सुदूरपराहतमिति भावः। हेत्वनुपन्यासन्यूनतां परिजिहीर्षुः पूरयति मानाभावादिति। ननु जन्यतायाः किंचिदवच्छिन्नत्वनियमात्तर्कजन्यत्वमेव व्याप्तिबुद्धौ वैजात्यसाधकं भविष्यतीत्यत आह तर्कस्य चेति । मूले न तु ज्ञातस्येत्यपहाय न तु सामान्यतया ज्ञातस्येति यदुक्तं तस्य भावार्थमाह यदि चेत्यादिना । तद्ग्रहो मृग्यतामिति । सा-

ध्याव्यापकत्वेज्ञानेसतीत्येतदर्थं भूयोदर्शनापेक्षा, अत एव यावता दर्शनेन तन्निश्चयस्तावद्भूयोदर्शनं हेतुरिति न वारसंख्यानियमो न वाऽननुगमः। यद्यपि चान्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनव्यापकत्वसंशयो नान्यव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकस्तथापि तदाहितव्यभिचारसंशयः प्रतिबन्धक इति तद्विधूननमावश्यकमिति चेन्न अयोग्योपाधिसंशयाधीनव्यभिचारसंशयस्य तथाप्यनुच्छेदात् स च न भूयोदर्शनान्नाप्यनुमानादित्युक्तम्। अपि च भूयोदर्शना-

———

प्रतियोगित्वं तद्ग्रहश्च साध्याधिकरणैकव्यक्तिवृत्तितया गृह्यमाणस्य तादृशव्यक्त्यन्तरग्रहं विना न सम्भवतिइति भूयो दर्शनापेक्षा।

———

मान्यस्य हीत्यत्र जातस्येत्यनुषङ्गेन तल्लाभादिति भावः। न तु सामान्यत्वेनेति। तद्ग्रहो मृग्यतामिति पूर्वेणान्वयः। मूलेऽनौपाधिकत्वज्ञानम्।अनौपाधिकत्वस्य निश्चयः न पुनरौपाधिकत्वज्ञानस्याभावः, तथा सति स्वरूपसत एव तस्य हेतुत्वादयोग्योपाधिव्यतिरेकज्ञानस्यानवस्थयाऽग्रे निरासस्य उन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः। न चैवमुपाधित्वशङ्कानिरासश्चेत्यग्रिममूलविरोधः, तस्यानौपाधिकत्वनिश्चयकारणसम्पत्तिपरत्वेनैवोपपत्तेः। अथेत्यादावनुपाधित्वज्ञानाभावः न पुनरनुपाधित्वस्य ज्ञानम्।अतो न पूर्वशङ्कायाः पौनरुक्त्यम्। अत एवेति।भूयोदर्शनस्य साध्याव्यापकत्वग्राहकत्वादेवेत्यर्थः। तन्निश्चयः। साध्याव्यापकत्वनिश्चयः। तथा च साध्यसहचरितधर्मिकसाध्याव्यापकत्वनिश्चायकत्वमेव भूयस्त्वं भूयोदर्शनहेतुतायां निविष्टमिति भावः। तद्विधूननम्। उपाधित्वशङ्काविधूननम्।ननु भूयोदर्शनस्य साध्याव्यापकत्वादिनिश्चायकत्वाभावादुक्तरूपं भूयस्त्वमसिद्धमत आह दीधितौ साध्याव्यापकत्वमित्यादि।तादृशेति।साध्यवद्व्यक्त्यन्तरेत्यर्थः।

हितसंस्कारो न बहिरिन्द्रियसहकारी तद्व्यापारं विना-पि च सहचारादिज्ञानवतो व्याप्तिग्रहात्, नापि मनसः, इन्द्रियादिवद्भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्य तज्जन्यस्मरणस्य वा प्रमाणान्तरत्वापत्तेः तस्मात् परिशेषेण सकृद्दर्शन-

———

नद्राहितः संस्कारो बहिरिन्द्रियमात्रस्य सहकारी मनसोऽपि वा, आद्ये तद्व्यापारं विनेति। द्वितीये नापीति। परिशेषात्साध्यसाधन-सम्बन्धग्राहकातिरिक्तानपेक्षग्रहकत्वात्। उपाध्यभावग्राहकस्यापेक्ष-

———

भूयोदर्शनेति। भूयःसु स्थानेषु दर्शनापेक्षेत्यर्थः। ननु बहिरिन्द्रि-यव्यापारदशायामेव संस्कारस्य तत्सहकारित्वसम्भवात्तद्व्या-पारं विनेत्यादि मूले असङ्गतमत आह बहिरिन्द्रियमात्रस्येति। ननु संस्कारस्य मनःसहकारित्वखण्डनेपि इन्द्रियान्तरसहकारिण व्याप्तिग्राहकत्वप्रतिक्षेपाप्राप्तिरत आह मनसोपि वेति। तथा च नापि मनस इति मूलस्थापिशब्दव्यत्यासेन न मन-सोऽपीत्यर्थः। इन्द्रियमात्रसहकारित्वमेव प्रतिक्षिप्तमिति भावः। मूले तस्मादित्यादि। यद्यपि व्याप्तिः सकृद्दर्शनगम्येति प्रतिज्ञा-यां व्याप्तित्वस्यैकस्याभावात् व्यापकसामानाधिकरण्यस्य व्या-प्तित्वेन पक्षत्वे बाधः परैरपि तस्याः सकृद्दर्शनगम्यत्वानुपगमात् निरुपाधिसम्बन्धस्य व्याप्तित्वेन पक्षत्वे तु न न्यायमतव्युदासः तस्याः सकृद्दर्शनगम्यत्वसिद्धावपि तन्मते अनुमित्युपयुक्ताया-व्यापकसामानाधिकरण्यव्याप्तेस्तदगम्यत्वसम्भवात्, तथापि ज्ञान-विषयतयानुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वेनैवोभयव्या प्तिसाधारणधर्मेण पक्षत्वम्। सकृद्दर्शनगम्यत्वं तु साध्य-साधनसम्बन्धत्वव्यापकविषयिताकत्वं विषयितासम्बन्धेन ताद-शग्रहकत्वव्यापकत्वं वा। तेन व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्ते-र्व्यभिचारज्ञानाभावादिसाचिव्येनैकदर्शनग्राह्यत्वेपि न सिद्ध-

गम्या सा। तथा ह्युपाध्यभावो व्याप्तिः। अभावश्च केवलाधिकरणं तत्कालसम्बन्धो वा स्वप्रकाशरूपं तज्ज्ञानं वा, तच्च प्रथमदर्शनेनावगतमेव चक्षुरादिना, न चाधिकस्तदभावोऽस्ति। ननु प्रतियोगिज्ञानमधिकरणादिज्ञानजनकं येनोपाधिज्ञानं विना तन्न स्यात्। एवमुपाध्यभावे ज्ञाते किञ्चिन्न ज्ञातुमवशिष्यते। उपाध्यभावव्यवहारस्तु तद्धियमपेक्षते दीर्घत्वादिव्यवहार इवावधिज्ञानम्। न चैवं रासभसम्बन्धतुल्यवह्निधूमसम्बन्धज्ञानादेवानु-

---

साधनमिति ध्येयम्। भूयोदर्शनग्राह्यत्वे सति ग्राह्यस्वरूपस्य परिशेषस्य व्याप्तौ स्वरूपासिद्धत्वादप्रसिद्धत्वाद्वा हेतुत्वासम्भवाद्व्याचष्टे दीधितिकारः साध्यसाधनेति। साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकसापेक्षग्रहकत्वस्य घटादौ निरुक्तसकृद्दर्शनगम्यत्वव्यभिचारादभावद्वयगर्भता। यद्यपि तादृशसम्बन्धग्राहकातिरिक्तानपेक्षयत्किञ्चिद्ग्राहके घटादौ निरुक्तसकृद्दर्शनगम्यत्वाभावात् व्यभिचारः, तादृशातिरिक्तानपेक्षग्रहसामान्यकत्वोक्तावपि साध्यसाधनसम्बन्धविशिष्टद्रव्यत्वादौ तथात्वम्। अत एव तादृशग्राहकातिरिक्तसापेक्षग्रहकान्यत्वोक्तावपि न निस्तारः, तथापि साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकत्वव्यापकत्वग्राहकताकत्वस्य विवक्षितत्वाददोषः। न चोपाध्यभावात्मकव्याप्तेः साधनस्वरूपतया साधनग्राहकताव्यापकस्वग्राहकताकत्वमेव सम्यक् साध्यसम्बन्धप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम्। अनुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वप्रकारेण साध्यसम्बन्धिविशिष्टसाधनस्यैव पक्षत्वात्तद्ग्राहकत्वस्य केवलधूमादिग्राहकसन्निकर्षादौ साधनग्राहकत्वाव्यापकत्वेन निरुक्तहेतोः स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः। ननु व्याप्तिग्राहकनिरूपणप्रस्तावे तथा हीत्यादिना व्याप्तिलक्षणाभिधानमर्थान्तरग्रस्तमत आह, उपाध्यभावग्राहकस्ये-

मितिः स्यादिति वाच्यम् । उपाधिस्मरणे सत्युपाधितद्व्याप्येतरसकलतदुपलम्भकसमवधाने चोपाध्यनुपलम्भसहितस्य केवलाधिकरणज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात् व्य-

---

णीयत्वादसिद्धिं निरस्यति तथा हीति। उपाधिस्मरण इत्यादि। ननु एवमसन्निकृष्टादिहेतुकानुमितिर्न स्यात् उपाधियोग्यानुपलम्भविरहादत आह तद्व्यवहारेति।तथा च तद्व्यवहारस्य हेतुत्वेनानुमिति

त्यादि । साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकातिरिक्तस्येति शेषः । मूले रासभसम्बन्धतुल्येति। सोपाधित्वज्ञानकालीनत्वेन तुल्यत्वं सम्बन्धज्ञानस्य द्रष्टव्यम् । दीधितावसन्निकृष्टादीत्यादिपदेनाऽतीन्द्रियपरिग्रहः । योग्यानुपलम्भविरहादिति । हेतोरुपाधित्वघटकतया तदसन्निकर्षदशायामुपाधित्वविशिष्टस्य यावदुपलम्भकसमवधानासम्भवादित्याशयः । न चोपाध्युपलम्भकयावत्समवधानाविनाकृत एवोपाध्यनुपलम्भोऽनुमितिहेतुः, सत्त्यामपि साध्यसमानाधिकरणहेतुमत्त्वबुद्धावनुपाधित्वग्राहकसामग्रीविरहदशायामनुमित्यनुत्पादस्य सर्वसिद्धत्वादिति भावः । उपाध्यनुपलम्भस्य निरुपाधित्वव्यवहारहेतुत्वेप्युक्तशङ्कातादवस्थ्यादाह तथा चेति । इत्थं च व्यवहारहेतुरेव हेतुर्यस्या इति मध्यमपदलोपिबहुव्रीहिणाऽनुमितेर्व्यवहारहेतुहेतुकत्वादित्यर्थः । तच्चेत्यादिकं न्यायमते न, गुरूणामसंसर्गाग्रहस्यैव व्यवहारहेतुत्वादिति मन्तव्यम् । ननूक्तास्वरसात् पूर्वकल्पपरित्यागे व्यवहारहेतुत्वाच्चेति चकारेण तस्य समुच्चयोऽनुपपन्न इत्यत आह उपाधिस्मरण इत्यादीति । तत्कारणेति । उपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानकारणेत्यर्थः । तथा च तयोः-प्रयोजकत्वमात्रं चकारः समुच्चिनोतीति नानुपपत्तिः । अनुमिति हेतुत्वादिति मूलेपि हेतुशब्दस्य प्रयोजकपरत्वादिति भावः । केचित्तु ननूपाधिस्मरणसहकृतस्यै तदनुपलम्भस्यानुमितिहेतुत्वोपेक्षायामुपाधिस्मरणे सत्युपाध्यनुपलम्भादनुमितिरित्येवं गुरूणां

वहारहेतुत्वाच्च। नन्वेवं प्रथमदर्शनेन व्याप्तिनिश्चया-द्विशेषदर्शने सति रासभादिसंशयवत् तत्संशयो न स्यादिति चेत्। व्याप्तिज्ञानानन्तरं किं विद्यमान एवो-पाधिर्मयोपाधित्वेन न ज्ञात इतिशङ्कया गृहीतव्याप्तावपि

हेतुः तच्चोपाध्यभावत्वेन ज्ञानम्। उपाधिस्मरण इत्यादि तु त-त्कारणप्रदर्शनपरम्। अभावत्वञ्चेदमिह नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपविशेषोऽतिरिक्तः पदार्थो वेत्यन्यदेतत्। एवञ्चोपाध्यभावत्वेन ज्ञानेऽधिकापेक्षां न वारयाम इति भावः। व्याप्तिस्वरूपे संशया-भाव आपद्यते निरुपाधिसम्बन्धरूपव्याप्तित्वेन वा, आद्ये इष्टाप-त्तिः, द्वितीयमपि किमुपाधिस्मरणादिकं विना तत्समवधाने सति

ग्रन्थविरोध इत्यत आह उपाधिस्मरण इत्यादीति। तत्कारणेति। उपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानकारणेत्यर्थः। तथा च तत्र प्रयोजकत्वे पञ्चमीत्याहुः। ननु भावभिन्नत्वरूपस्याभावत्वस्य गुरुणामप्रसिद्ध-त्वादुपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वं दुर्घटमत आह अभावत्वं चेति। नन्वेवमुपाध्यभावविशिष्टसाध्यसहचरितत्वस्यै-वानुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वेन पक्षत्वात्तत्र हे-तोः स्वरूपासिद्धिः तद्ग्रहे च अनुपाधित्वग्राहकस्यैवातिरिक्तस्या-पेक्षणीयत आह एवं चेति। न वारयाम इति। तथा चात्र कल्पे अनुमितिजनकतावच्छेदकत्वेनैव पक्षत्वं न तु तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वे-नेति व्याप्तिस्वरूपस्य निरुक्तहेतुमत्त्वान्नासिद्धिः। न चैवं सिद्ध-साधनम्। एतद्दोषस्याग्रे सामानाधिकरण्यमात्रस्य तथात्वमित्यादिना दीधितिकृतैवोक्तत्वादिति भावः। नव्यास्तु नन्पाध्यभावत्वप्र-कारकमेव ज्ञानं यद्यनुमितिहेतुस्तदोपाध्यभावत्वावच्छिन्नस्यैव सा-ध्यसाधनसामानाधिकरण्यस्यानुमितिहेतुतावच्छेदकीभूतव्याप्तित्वा-

संशयः अतस्तत्र भूयोदर्शनेनोपाधिनिरासद्वारा व्याप्त्यभावशङ्काऽपनीयते। यद्वा ज्ञानप्रामाण्यसंशयाद्व्याप्तिसंशयः यथा घटज्ञानसामग्र्यां सत्यां घटज्ञाने सति तत्प्रामाण्यसंशयाहितस्ततसंशयो न त्वग्रिमसंशयानुरोधेन तत्र घटज्ञानमेव न वृत्तमिति कल्प्यते तथेहाप्युपाध्यभावस्य व्याप्तित्वात् तस्य च केवलाधिकरणरूपस्य प्रथमदर्शनेऽपि निश्चितत्वात् व्याप्तिग्राहकान्तरस्याभावाच्च परिशेषेण सकृद्दर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वात् तन्निश्चये प्रामाण्यसंशयादेव तत्संशयः । न चैवं रासभेऽपि प्रथमं व्याप्तिपरिच्छेदःस्यादिति वाच्य-

---

वा सम्बन्धग्रहे, आद्ये किं विद्यमान इतितथा च तदग्रहमात्रं न तु तदभावत्वेनापि ग्रह इति समानप्रकारकनिश्चयाभावात्तत्संश-

---

त्तत्र सकृद्दर्शनगम्यत्वात्तुमाने गुरूणां बाधः स्वरूपासिद्धिश्चेत्यत आह एवं चेति । उपाध्यभावत्वस्य प्रामाणिकत्वे चेत्यर्थः। न वारयाम इति । उपाध्यभावत्वाभिन्नं प्रकारतया यदनुमितिजनकतावच्छेदकं तत्रैव सकृद्दर्शनगम्यत्वस्य साध्यत्वादिति भाव इति प्राहुः इष्टापत्तिरिति । अधिकरणस्वरूपव्याप्तेः प्रथममेव निर्णीतत्वादिति भावः । तदग्रहमात्रम् । उपाध्यग्रहमात्रम् । इत्थं च क्वचिद्विद्यमान एवोपाधिरुपाधित्वेन धूमादौ न ज्ञात इति शङ्कया शङ्कासामग्र्या गृहीतव्याप्तावपि संशय इति किं विद्यमान इत्यादिमूलस्यार्थः। उपाधेरनुपस्थितावुपाध्यभावत्वप्रकारेण निश्चयस्य प्रथमदर्शने दुर्घटत्वात् स्फुरयति सत्युपाधीति । अत्र प्रथमदर्शनेनं नि-

म्। तत्र व्याप्तेरभावात् प्रत्यक्षज्ञाने विषयस्य हेतुत्वात्। क्वचिदसंसर्गाग्रहात् तथाव्यवहारो दोषमाहात्म्यात्। न चात्रापि तथा, आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इत्यभ्युपगमात्। केचित्तु साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं साधनवन्निष्ठान्योऽन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वं वा व्याप्तिस्तदुभयमपि योग्यं प्रत्यक्षेण वह्निधूमसम्बन्धानुभवेन

यो नानुपपन्न इति भावः। द्वितीये ज्ञानप्रामाण्येति। प्रथमेति। सत्युपाधिस्मरणादावित्यादिः। न चात्रापीति। सर्वत्र रासभादावित्यर्थः। अवगत इति। स्वरूपकथनमात्रम्। महानस इति। अस्मिन्नित्यादिः। म-

---

श्चितस्य व्याप्तिस्वरूपस्यैव संशयोपपादकतया यद्वेत्यादिमूलसङ्गमात्पूरणं व्यर्थमित्यस्मद्गुरुचरणाः। मूले क्वचिदित्यादि। क्वचिद्रासभे व्याप्यत्वव्यवहारो दोषमाहात्म्याद्व्याप्यत्वासंसर्गाग्रहादित्यर्थः। अत्रापि तथेति मूलस्य धूमेपि दोषाधीनादसंसर्गाग्रहाद्व्याप्यत्वव्यवहार इति नार्थः। तथा सति सिद्धान्ते न तु निमित्तमस्तीत्यादिना दोषरूपस्य निमित्तस्य सत्त्वोपवर्णनासङ्गतेः। अतो व्याचष्टे सर्वत्र रासभादाविति। व्याप्यत्वेन व्यवहर्तव्ये इव तत्त्वेनाव्यवहर्त्तव्येपि रासभ इत्यर्थः। विषयाभावरूपस्य दोषस्योभयत्रापि तुल्यत्वादसंसर्गाग्रहरूपस्यारोपस्य तत्रापि सम्भवादिति भावः। इत्थं च मूले निमित्तानुसरणमित्यस्य सामग्र्यनुसरणमित्यर्थः। न तु निमित्तमस्तीति न तु दोषाद्यात्मकयत्किञ्चित्कारणमस्तीति कृत्वैवारोपः। तथा च कारणान्तरविरहादारोपस्थानीयोऽसंसर्गाग्रह एव रासभान्तरे नास्तीति न तत्र व्याप्यत्वव्यवहार इति

प्रथममत्रगतमेव, महानसे योऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावो वात्रगतस्तस्य प्रतियोगी न वन्हिर्न वा वन्हिमानित्यनुभवात्; रासभे तथावगमेऽप्यग्रे स बाध्यत इति। तन्न। एवं हि तद्वन्हितद्धूमयोरेव व्याप्तिः स्यात् न तु धूमत्ववन्हित्वाच्छेदेन। न च तदनुमानोपयोगिवन्हित्वं वन्हिमत्त्वं वा न प्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रथमतो ज्ञातुमशक्यमेवेति मैवम्। प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापको वा साधनत्वाभिमतेन समं प्रकृतसाध्यसम्बन्धिता-

---

इति वायौ योग्यायोग्योद्भूतरूपसामान्यतद्वतोरिव योग्ये वह्नौ तादृशप्रतियोगित्वसामान्यतद्वतोरप्यसन्तान्योन्याभावयोर्योग्यत्वादिति भावः। न प्रतियोगितावच्छेदकमिति। न धूमसामान्यसमाना-

---

भावः। अवगतत्वस्य व्याप्त्यनन्तर्गतत्वादाह स्वरूपेति। महानसान्तरस्यासन्निकृष्टतादशायां योग्यानुपलम्भविरहान्महानसनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वसामान्याभावो वह्न्यादौ प्रत्यक्षेण गृहीतुमशक्य इत्यतः पूरयति अस्मिन्नित्यादिरिति। अवगतत्वस्य व्याप्तिघटकत्वे महानससामान्यघटितेपि व्यापकत्वस्य वह्न्यादौ प्रत्यक्षसम्भवादस्मिन्निति पूरणं व्यर्थमतः पश्चादुक्तमप्यवगतत्वं प्रागेव स्वरूपकीर्तनत्वेन व्याख्यातमिति ध्येयम्। नन्वतीन्द्रियनिष्ठस्यैतन्महानसन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वस्यायोग्यत्वात्तदभावः कथं योग्य इत्यत आह महतीति। वायुपरमाण्वादौ उद्भूतरूपसामान्याभावत्वादिना तादृशसामान्याभावादेरप्रत्यक्षत्वान्महतीत्युक्तम्। तादृशेति। एतन्महानसनिष्ठाभावीयेत्यर्थः। ननु प्रतियोगितावच्छेदकत्वसामा-

वच्छेदकं विशेषणं वोपाधिः। उभयथापि तदभावो न व्याप्तिः। सिद्ध्यसिद्धिभ्यां तन्निषेधानुपपत्तेः। किन्तु यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वम्। तस्य च प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वात्। किञ्च न वस्तुगत्या व्याप्तेर्ज्ञानं हेतुः किन्तु व्याप्तित्वे-

---

धिकरणतादृशाभावप्रतियोगितासामान्यावच्छेदकमित्यर्थः। अथ साधनाव्यापकव्याप्यत्वाभावः साध्येऽधिकरणस्वरूपमेव एवं साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धे साधनतावच्छेदकातिरिक्तावच्छेद्यत्वाभावोऽपीत्यनुशयानो येन रूपेण ज्ञाता व्याप्तिरनुमित्यङ्गं तद्रूपविशिष्टा न सकृद्दर्शनगम्या सामानाधिकरण्यमात्रस्य च तथाभावं न वारयाम इत्याशयेनाह किञ्चेति। विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद् तत्सा-

---

न्याभावस्य व्याप्त्यघटकत्वात्तद्ग्रहस्य दुःशक्यत्वं न क्षतिकरमतो व्याचष्टे न प्रतियोगितेत्यादि। साधनाव्यापकेति। न च धूमाव्यापकपर्वतत्वादिव्याप्यत्वस्य प्रत्येकवह्नौ सत्त्वादव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदके साधनाव्यापकव्याप्यतावच्छेदकत्वाभावस्य विवक्षितत्वात्। अधिकरणस्वरूपमेवेति। तथा च तादृशसाध्यसम्बन्धरूपा व्याप्तिः प्रथमतो गृहीतुं शक्यते एवेति भावः। प्रथमवितर्कितोपाधेरभावरूपां व्याप्तिं परिष्कृत्य पश्चाद्वितर्कितोपाधेरभावात्मिकां व्याप्तिं परिष्कुर्वन्नाह एवमिति। साधनतावच्छेदकातिरिक्तावच्छेद्यत्वाभावोऽपीति। अधिकरणस्वरूपमेवेति अनुषज्यते। न च साधनतावच्छेदकातिरिक्तेन तत्तद्धूमत्वादिना साध्यसम्बन्धावच्छेदात् वह्निमान् धूमादित्यादावसम्भवः, साधनतावच्छेदकातिरिक्तमात्रावच्छेद्यत्वाभावस्य विवक्षितत्वात्। अनुशयान इति। आहेत्यग्रेऽन्वयः। तथात्वम्। सकृद्दर्शनगम्यत्वम्। न वारयाम इति। तथा च प्रकार-

न । तच्च उपाध्यभाववत्त्वम् । न च उपाधेरज्ञाने तदभाववत्त्वेन ज्ञानं सम्भवति, विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्य । न च नियमतः प्रथममुपाधिधीरस्ति । यच्चोक्तं प्रतियोगिज्ञानं व्यवहारहेतुः नाभावज्ञानं इति ; अस्तु तावदेवम्, तथापि तदभावो मा व्यवहारि उपाध्यभावज्ञानाधीनानुमितिः स्यादेव उपाधिज्ञानं विनापि, न चैवम् । वस्तुतस्तु विशेषादर्शने सहचारादिसाधारणधर्मदर्शनाद्व्यभिचारसंशयात् प्रथमदर्शनेन न व्याप्तिनिश्चयः । अथ व्यभिचारसंशयो नाव्यभिचारनिश्चयप्रतिबन्धकः, ग्राह्यसंशयस्य निश्चयाप्रतिबन्धकत्वात्,

———

मग्रीसाध्यत्वाद्वान चेति।उपलक्षणमेतत् ।उपाधेरयोग्यस्यापि सम्भवात् उपाधिसामान्यतद्वतोर्मूर्त्तत्वादिसामान्यतद्वतोरिवासन्तान्योन्याभावयोरयोग्यतया प्रत्यक्षेण गृहीतुमशक्यत्वात् ।न च योग्योपाधिव्यतिरेकग्रह एवानुमानाङ्गम्, अयोग्योपाधिग्रहेऽप्यनुमितिप्र-

———

तयाऽनुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वेन पक्षत्वे बाधः तादृशजनकतावच्छेदककोटिनिविष्टत्वेन पक्षत्वे च सिद्धसाधनमिति भावः । गुरुमते विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानाहेतुत्वात् पूरयति तत्सामग्रीति । एतादिति उपाधिज्ञानस्य प्रागसत्त्वमित्यर्थः । उपाधिसामान्येति । साधनाव्यापकस्यायोग्यस्यापि सत्त्वात् तद्व्याप्यत्वाभावः साध्ये न योग्य इत्यर्थः । तद्व्यवहारहेतुत्वाच्चेतिग्रन्थेन पर्यवसितस्योपाध्यभाववत्त्वप्रकारकज्ञानहेतुत्वस्य खण्डनासम्भवादाह यथा-

अन्यथा संशयोत्तरं क्वापि निश्चयो न स्यादिति चेत्, न व्यभिचारसंशयः प्रतिबन्धक इति ब्रूमः, किन्तु विशेषादर्शने सति सहचारादिसाधारणधर्मदर्शनात् संशयः स्यात् न तु संशयसामग्रीतो निश्चय इति। किञ्च यद्धीसामग्री यत्र प्रतिबन्धिका विशेषादर्शने तत्र तद्धीरपीति व्यभिचारसंशयोऽपि प्रतिबन्धकः। एवं भूयोदर्शनमपि संशायकं तर्कस्त्वनवस्थाग्रस्त एवेति कथं व्याप्तिग्रहः।

सद्भाव। यथाश्रुतं दूषयति यच्चोक्तमित्यादिना। व्यभिचारेत्यादि। अत्र प्रत्यक्षे ग्राह्यसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वमादाय व्यभिचारशङ्कायास्तथात्वाभिधानम्। अन्यथा पुनरसाधारणतत्तत्कारणमेलकरूपा सामग्री प्रतिबन्धिका बोध्या। विवेचितश्चेदं प्रत्यक्षमणि-

---

श्रुतमिति। उपाध्यनुपलम्भसहितस्य केवलाधिकरणज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वादिति ग्रन्थतः श्रुतमित्यर्थः। ननु सत्यामपि व्यभिचारशङ्कायामनुमानादिना व्याप्तिनिश्चयोत्पादात्तस्याः प्रतिबन्धकत्वमसङ्गतमत आह प्रत्यक्ष इति। निश्चयात्मक इति शेषः। तेन व्यभिचारसंशयोत्तरं व्याप्तेः सन्देहोत्पादेऽपि न क्षतिः। ननु संशयोत्पत्तिक्षणे निश्चयानुत्पत्त्यर्थं निश्चयसामान्यं प्रत्येव समानाकारसंशयसामग्रीत्वेन विरोधित्वस्थितौ प्रात्यक्षिकनिश्चयं प्रति संशयस्य तथात्वे मानाभाव इत्याशयेनाह अन्यथा पुनरिति। ग्राह्यसंशयस्याऽविरोधित्वे पुनरित्यर्थः। कालदिगाद्यन्तर्भावेन सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे गौरवादाह असाधारणतत्तत्कारणेति। विशेषादर्शनधर्मिज्ञानकोट्युपस्थित्यादिरूप संशयककारणेत्यर्थः। विशेषादर्शनादीनामेकैकसत्त्वेऽपि निश्चयोत्पादादाह मेलकेति। सामग्रीप्रतिबन्धकेति तदभिप्रायेणैव, सा च क्वचिदुपाधि-

अत्रोच्यते । व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतं सहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकम् । ज्ञानं निश्चयः शङ्का च । सा च क्वचिदुपाधिसन्देहात् क्वचिद्विशेषादर्शनसहितसाधारणधर्मदर्शनात् । तद्विरहश्च क्वचिद्विपक्षबाधकतर्कात्, क्वचित् स्वतः सिद्ध एव । तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनाऽनवस्थेति चेत् । न । यावदाशङ्कं तर्कानुसरणात् । यत्र च व्याघातेन शङ्कैव नावतरति तत्र तर्कं विनैव व्याप्ति ग्रहः ।

दीधितौ । वक्ष्यते चाऽधिकमुपरिष्टात् । अत्र च यद्यपि साधनगोचरसाध्याभाववद्वृत्तित्वग्रहाभावो हेतुरिति न युक्तम्, केवला-

---

सन्देहादित्यादिना मूलकृता संशयसामग्र्याः प्रदर्शनादिति भावः । ननु विशेषादर्शनकोट्युपस्थितिधर्मिज्ञानादिसमुदायस्य निश्चयप्रतिबन्धकत्वं न समवायेन, विशेषादर्शनस्य समवायेन कुत्राप्यसत्त्वात्तादृशसमुदायसत्त्वेपि निर्णयप्रसङ्गात्, अत एव स्वरूपसम्बन्धेनापि न विरोधित्वं धर्मिज्ञानादेस्तेन सम्बन्धेन क्वचिदप्यसत्त्वादत आह विवेचितमिति । प्रामाण्यवादे इति शेषः । तथा च विशेषदर्शनाभावादिविशिष्टविरोधिकोट्युपस्थितिरेव संशयसामग्रीपदार्थस्तत्रोक्त इति तादृशकोट्युपस्थितित्वेनैव समवायेन निश्चयं प्रति विरोधित्वम्, वैशिष्ट्यञ्च तत्रैकालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वरूपं निविष्टमतो नातिप्रसङ्ग इति भावः । ननु निर्णयत्वस्य नीलान्यघटत्वादेरिवाऽर्थसमाजग्रस्तत्वान्न कार्यतावच्छेदकत्वमतस्तदवच्छिन्नं प्रति संशयसामग्र्या अपि प्रतिबन्धकत्वं दुर्घटमत आह वक्ष्यते चेति । निश्चयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वाद्विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रत्येव ग्राह्याभावनिर्णयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमु-

न्वयिनि ग्राह्याप्रसिद्ध्या ग्रहाप्रसिद्धेः। खण्डशः प्रसिद्ध्या क चित्तादृशभ्रमसम्भवेऽपि सर्वत्र तथा भ्रमे मानाभावात्। अत एव साध्यतावच्छेदकगोचरसाधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहोऽपि प्रत्युक्तः। सकलसाध्यतावच्छेदके तादृशग्रहे मानाभावात्। तथापि साध्यतावच्छेदके तत्पुरुषीयतादृशावच्छेदकत्वग्रहस्य विपर्ययतयाऽभावः तद्विषयत्वाभावो वा तत्पुरुषीयव्याप्तिग्रहे हेतुः।

भयकोटिविशिष्टधीसामग्रीसद्भावे संशयो न तु निश्चय इत्यादिकं हेत्वाभासादौ वक्ष्यत इत्यर्थः। साधनगोचरेति। साधनविशेष्यकेत्यर्थः। ग्राह्येति। साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपस्य ग्राह्यस्याप्रसिद्ध्येत्यर्थः। नन्वभावे साध्यीयत्वावगाही प्रमेयत्वाभाववद्वृत्ति ज्ञेयत्वमित्याकारो व्यभिचारग्रहः केवलान्वयिस्थले सम्भवत्येवेत्यत आह खण्डश इति। क चित् साधने। सर्वत्रेति। तथा च यत्र साधने साध्याभाववद्वृत्तित्वभ्रमो न जातस्तत्रैव व्यभिचारज्ञानाभावस्य व्याप्तिधीहेतुत्वमसम्भवीति भावः। तादृशग्रहे। साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहे। तथापीति। तत्पुरुषीयहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वबुद्धौ तादृशावच्छेदकत्वबुद्धेः समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकत्वद्योतनायोक्तं साध्यतावच्छेदक इति। एकस्य पुंसो वह्नित्वे धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहेऽपि पुरुषान्तरस्य तत्र तादृशानवच्छेदकत्वग्रहस्य सम्पत्त्यर्थमाह तत्पुरुषीयेति। कायव्यूहदशायां सौभरिप्रभृतेरेकशरीरावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयेऽप्यन्यशरीरावच्छेदेन तादृशानवच्छेदकत्वग्रहोपगमे पुरुषपदं शरीरार्थकम्। यदि चैकदेहावच्छेदेनैव कस्य चिदात्मनो बाधनिश्चयेऽप्यन्यस्यात्मनः परपुरप्रवेशन्यायेन विशिष्टधीः प्रामाणिकी तदा तत्तच्छरीरावच्छिन्नतत्तत्पुरुषीयेत्येव क चिद्विवक्षणीयम्। विषयतयेति। यद्यपि घटत्वं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वं चेत्येवं ग्रहेऽपि वह्नित्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकमित्येवं प्रमेयमित्येवं ग्रहेऽपि वह्नित्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकमित्येवं व्याप्यकत्वज्ञानोत्पादाद्विषयतासम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्वमसङ्गतम्। न

च तादृशावच्छेदकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन तथात्वं वाच्यम्; इत्थमपि वह्नित्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं न वेति संशयोत्तरं वह्नित्वं तादृशानवच्छेदकमिति शाब्दादिज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गात् निश्चयत्वस्य धर्मिघटितमूर्त्तिकतया सामान्यतः तादृशावच्छेदकत्वधनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तथापि हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयतादृशानवच्छेदकत्वबुद्धिसामान्यं प्रति तत्पुरुषीयबुद्धिमात्रं प्रत्येव वा घटत्वपटत्वादितत्तत्प्रत्येकधर्मधर्मिकतादृशावच्छेदकत्वनिश्चयनिरूपितघटत्वपटत्वादितत्तत्प्रत्येकधर्मिनिष्ठविशेष्यतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानत्वेन तत्पुरुषीयज्ञानत्वमात्रेणैव वा प्रतिबन्धकत्वं तादृशतादृशसम्बन्धावच्छिन्नतत्तदभावकूटस्यैव च हेतुत्वम् । न चैवं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धभेदेन कार्यकारणभावानन्त्यम्, अनन्यगतिकतया तथात्वस्येष्टत्वात्।वस्तुतस्तादृशावच्छेदकत्वप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यतास्वरूपेणानुगतसम्बन्धेनैव तत्पुरुषीयतादृशावच्छेदकत्वज्ञानं प्रतिबन्धकमतः सम्बन्धाननुगम एव नास्ति वह्नित्वं तादृशावच्छेदकं न वेत्यादि संशयस्य तु वह्नित्वनिष्ठमवच्छेदकत्वाभावप्रकारतानिरूपितं यद्विशेष्यत्वं तदेवावच्छेदकत्वप्रकारतानिरूपितमपि न त्ववच्छेदकत्वनिरूपितं विशेष्यतान्तरमिति तादृशसंशयस्यानवच्छेदकत्वग्रहं प्रत्यविरोधित्वम् । अत एव वृक्षः संयोगवान् तदभाववांश्चेति समुच्चयाद्वृक्षः संयोगी न वेत्यादिसंशयस्य भेदः। समुच्चये प्रकारताद्वयनिरूपितैकविशेष्यत्वाभावात् । अत एव प्रत्यक्षमणिदीधितावतिरिक्तविषयतापक्षे मिथोविरुद्धधर्मद्वयप्रकारकैकविषयताप्रतियोगित्वं संशयत्वमाहत्य तद्विघटकत्वेनैव न च प्रकारताभेदे विषयताभेद इति मूलग्रन्थेऽवतारितः । अत एव च लीलावतीप्रकाशेपि विरोधिनानारूपावच्छिन्नैकविषयताप्रतियोगिज्ञानं संशयः समुच्चये तु विरोधिप्रत्येकप्रकारावच्छिन्ना भिन्नैव विशेष्यता न तु विरोधिनानारूपनिरूपितैकेति संशयग्रन्थे स्फुटमभिहितमित्यादिकमन्यत्र विस्तरः।विषयताया वृत्त्यनियामकत्वमते तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेराह तद्विषयत्वेति । तादृशावच्छेदकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितयन्नि-

वस्तुतो व्याप्तेः साध्यसाधनभेदभिन्नतया विशिष्यैव कार्यकारणभावः । तथा च यत्र साधनं साध्याभाववद्वृत्ति साध्यतावच्छेदकं साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेकविधमनेकविधं वा व्यभिचारज्ञानं प्रसिद्धं तत्र यथायथं तदभावः पुरुषनिष्ठो व्या-

---

श्रयविशेष्यत्वाभाव इत्यर्थः । विषयताया ज्ञानसमानकालीनतया च नातिप्रसङ्ग इति भावः। नन्वत्रापि कल्पे यस्य पुंसः स्वरूपसम्बन्धेन तादृशावच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानमप्रसिद्धं तदीयव्याप्तिग्रहे व्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्वालाभः तथा व्यभिचारान्तरग्रहेऽपि व्याप्तिग्रहप्रसङ्गश्चेत्यत आह वस्तुत इति । इत्यादिकमित्यादिपदेन साधनं साध्यवदन्यवृत्तीत्यादेरुपसंग्रहः । यत्रैकविधमेव व्यभिचारज्ञानं प्रसिद्धं तत्र तावद्व्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्वासम्भवादाह यथायोगमिति । तथा च यत्र यादृशं प्रसिद्धं तत्र तस्याभावो हेतुरिति भावः । समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वमावेदयितुं पुरुषनिष्ठ इत्युक्तम् । यद्यपि व्यभिचारज्ञानदशायामपि घटाद्यवच्छेदेन तदभावस्य पुरुषे सत्त्वात्तदानीमपि व्याप्तिग्रहापत्तिः, तथापि समवायेन व्याप्तिग्रहं प्रति समवायावच्छिन्नव्यभिचारज्ञानाभावस्य निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेनैव हेतुत्वं वाच्यम्. व्यभिचारज्ञानकालीनस्तदभावश्च घटाद्यवच्छेदत्वविशिष्टविशेषणतयैव तत्रात्मनि वर्त्तत इत्यदोषः। यत्तु व्यभिचारज्ञानविशिष्टत्वावच्छिन्नस्यैव समवायसम्बन्धेनाभावो व्याप्तिधीहेतुः तथा चात्मनि घटाद्यवच्छेदेन व्यभिचारज्ञानस्य विरहेऽपि तद्विशिष्टस्यात्मत्वस्यैव सत्त्वान्नोक्तदोष इति। तन्न । वृक्षादौ मूलाद्यवच्छेदेन कपिसंयोगविशिष्टवृक्षत्वाद्यभावस्येवात्मन्यपि घटाद्यवच्छेदेन व्यभिचारज्ञानविशिष्टात्मत्वाद्यभावस्य सत्त्वात् । विशेषणस्य तत्रासत्त्वे तदवच्छेदेन विशिष्टवत्त्वस्यात्यन्तमसम्भावितत्वात् । केचित्तु समानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या व्यभिचारज्ञानाभावः शरीरनिष्ठ एव व्याप्तिधीहेतुः न चैवं यत्र खण्डशरीरोत्पत्तिदशायामवस्थितहस्ताद्यवच्छेदेन व्यभिचारज्ञानं तत्रोत्तरक्षणे खण्डशरीरावच्छेदेन व्याप्तिधीः स्यादुत्पन्नव्यभिचारज्ञानस्यावच्छेदकतासम्बन्धेन खण्डश-

प्तिग्रहहेतुः। अत एवैकविधव्यभिचारज्ञानविरहेऽन्यविधव्यभिचारग्रहाद्व्याप्तिधीविरोधः। एवञ्च क्व चिद्व्यभिचारज्ञानस्याऽप्रसिद्ध्या तदभावस्याऽहेतुत्वेऽपि न क्षतिः। प्रसिद्धायाः साधनत्वाभिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिबुद्धेः समानविषयत्वा तदभावबोधविरोधित्वानुरोधेन तु तथात्वकल्पनं न वयं वारयामः, यदि तत्तत्प्रकारादिनिवेशेन विशेषे न पर्य्यवस्येदिति दिक्।

रीरव्यक्तावसत्त्वादिति वाच्यम्। हस्तादेर्ज्ञानावच्छेदकत्वाभावात्। चेष्टावत्त्वाविशेषेपि शरीरस्यैव तथात्वात्। अन्यथा चैत्रो जानातीत्यादेरिव हस्तो जानातीत्यादेरपि प्रसङ्गादित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। पूर्वकल्पे स्वयमस्वरसमाह अत एवेति। नानाविधव्यभिचारज्ञानाभावानां हेतुत्वादेवेत्यर्थः। निरुक्तावच्छेदकत्वग्रहाभावमात्रस्य हेतुत्वे तु व्यभिचारान्तरग्रहदशायामपि व्याप्तिधीः स्यादिति भावः। एवं चेति। साध्यसाधनादिभेदेन विशिष्यैव हेतुत्वे चेत्यर्थः। ननु साधनं साध्याभाववद्वृत्तीत्यादि व्यभिचारज्ञानाभावस्य पुरुषनिष्ठतया हेतुत्वेपि साध्यतावच्छेदकं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यादि व्यभिचारज्ञानाभावस्य पुरुषनिष्ठतया हेतुत्वाभिधानमसङ्गतं वह्नित्वद्रव्यत्वाद्यनन्तसाध्यतावच्छेदकान्तर्भावेणानन्तकार्यकारणभावापत्तेः, किन्तु तत्पुरुषीयहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानं प्रति समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या तत्पुरुषीयतादृशावच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानस्य विरोधितया विशेष्यतासम्बन्धेन तदभाव एव तत्र हेतुरुचितः पुरुषव्यक्तीनामपि साध्यतया तत्तत्पुरुषत्वस्य त्वयापि विषयविधया निवेश्यत्वेन तत्प्रवेशकृतगौरवस्याप्यसम्भवादत आह प्रसिद्धाया इत्यादि। तदभावबोधेति। तादृशावच्छेदकत्वाभावबोधेत्यर्थः। तथात्वकल्पनं विशेष्यतासम्बन्धेन तादृशावच्छेदकत्वग्रहाभावस्य हेतुत्वकल्पनम्। तत्प्रकारेति। तत्तद्धर्मितावच्छेदकमित्यर्थः। विशेष इति। वह्नित्वादौ आतिरिक्त्वादिप्रकारेण तादृशावच्छेदकत्वनिर्णयेपि वह्नित्वत्वादिप्रकारेण तादृशानवच्छेदकत्वग्रहात्तेन रूपेण

तत्पुरुषीयावच्छेदकत्वनिश्चयस्य विशेष्यतासम्बन्धेनाभावस्तेन रूपेण तत्पुरुषीयानवच्छेदकत्वज्ञाने कारणं वाच्यम्। तथा च धर्मितावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावानन्त्यं तुल्याप्यावश्यकमिति, तत्पुरुषीयत्वयोर्द्विधानिवेशेन कारणत्वकल्पने गौरवमिति भावः। नव्यास्तु वह्नित्वजातित्वादिप्रकारेण वह्निजात्यादेः साध्यतास्थले वह्नित्वत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकतादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वेन वह्नित्वत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकतादृशानवच्छेदकत्वग्रहं प्रति विरोधित्वेपि दण्डत्वकुण्डत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यतास्थले निरवच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तत्पुरुषीयानवच्छेदकत्वज्ञानसामान्यं प्रत्येव दण्डत्वकुण्डत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकतादृशावच्छेदकत्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तत्पुरुषीयावच्छेदकत्वज्ञानत्वेन तत्पुरुषीयज्ञानत्वमात्रेणैव वा प्रतिबन्धकत्वं युक्तम्। अन्यथा दण्डत्वकुण्डत्वाद्यनंतधर्मितावच्छेदकान्तर्भावेण प्रतिबन्धकतावच्छेदकगौरवापत्तेः। न चैवं तादृशतादृशसम्बन्धेन तदवच्छिन्नाभावकूटस्य च हेतुत्वमपेक्ष्य लाघवान्निरवच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या तत्पुरुषीयतादृशानवच्छेदकत्वग्रहं प्रति निरवच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यैव तादृशावच्छेदकत्वग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वमुचितं दण्डत्वकुण्डत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताप्रवेशो गौरवादिति वाच्यम्। तथा सति दण्डत्वकुण्डत्वसामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वनिर्णयेपि तत्समानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वग्रहस्यानुत्पप्रसङ्गात्। न च यत्र दण्डः कुण्डं च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकमिति ज्ञानस्योत्तरं दण्डांशे तस्य भ्रमत्वग्रहस्तत्र दण्डे इव कुण्डेप्यनवच्छेदकत्वधीः स्यात् अप्रामाण्यज्ञानव्यक्त्यभावविशिष्टस्यैव तत्पुरुषीयावच्छेदकत्वग्रहस्य समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या विरोधित्वात्, अन्यथा दण्डेप्यनवच्छेदकत्वधीस्तदानीं न स्यादिति वाच्यम्। दण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यकतादृशावच्छेदकत्वनिश्चयनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयावच्छेदकताज्ञानस्य विरोधितायामेव दण्डांशे भ्रमत्वज्ञानव्यक्तीनामुत्तेजकतया कुण्डत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकतादृशावच्छेदकनिश्चयविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन विरोधितायां तदप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरप्रवेशात्, यत्र यद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकतादृशावच्छेदकत्वनिश्चयविशे-

व्याप्तिश्च धूमादिव्यापकवन्हिसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिकम्, तादृशसामानाधिकरण्यमात्रस्य रासभादिसाधारण्यात्। अत्र च व्यापकत्वांशग्रहे व्यभिचाराग्रहः समानाधिकरणवृत्तित्वांशग्रहे च तद्विशेषणतया सामानाधिकरण्यस्य ग्रहो हेतुरिति वक्तव्यम्। साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वलक्षणव्याप्तिग्रहे विशेषणतया सम्बन्धस्य ग्रहो हेतुरित्यपि केचित्। यत्तु विरुद्धे

ष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन विरोधित्वं तत्र तद्धर्मविशिष्टांशे भ्रमत्वग्रहव्यक्तीनामुत्तेजकत्वात्। इत्थमेव च घटादिमत्ताबुद्धिं प्रत्यपि बाधबुद्धेस्तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य च समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या विरोधित्वं परिष्कार्यमिति प्राहुः।

ननु व्याप्तिग्राहकमिति मूलस्य न व्याप्तिग्रहजनकतामात्रमर्थः पटाद्यवगाहिव्याप्तिधीजनके पटादावतिप्रसङ्गात्। नापि व्याप्तिग्रहत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावत्त्वं तथा, व्यभिचारज्ञानविरहे तद्बाधात् लाघवेन व्यापकताग्रहत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तस्य हेतुत्वात् अतो व्याप्तिविषयिताव्यापकीभूतयत्किञ्चिद्विषयिताकग्रहत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वमेव तदर्थो वाच्यः स च व्याप्तेर्व्यापकसामानाधिकरण्यरूपत्वे सहचारज्ञानस्यासम्भवीत्यतो व्याप्तिमन्यथानिर्वक्ति व्याप्तिश्चेत्यादिना। साध्यसम्बन्धितेति। ग्राह्याभावानवगाहिनोपि व्यभिचारज्ञानस्य मणिमन्त्रादिन्यायेनात्र विरोधित्वं हेतुवृत्तिधर्मस्य साध्यतावच्छेदकत्वमेव वाऽत्र मते व्यभिचार इति भावः।उक्तव्याप्तिग्रहस्यानुमितावहेतुत्वात्तद्ग्राहकाभिधानमर्थान्तरग्रस्तमित्यस्वरसः कश्चिदित्युक्त्या सूचितः। सामान्यत एवेति। अत्र च तद्व्यापकत्वग्रहं प्रति तत्सामानाधिकरण्यग्रहत्वेन हेतुत्वं समानविशेष्यत्वं च प्रत्यासत्तिः। तेन विरुद्धाविरुद्धसाधारणैकव्यापकत्वाभावाद्विरुद्धस्थले सहचारग्रहस्य हेतुत्वेपि धूमवन्ह्योर्व्यापकत्वग्रहे तस्य हेतुत्वे मानाभाव इत्यपास्तम्। जलत्वादौ धूमव्यापकत्वग्रहानुरोधेन क्लृप्तस्य धूमसामानाधिकरण्यग्रहस्य वन्ह्यादौ धूमव्यापकताग्रहा-